

ՄՅԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ

**1915–1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

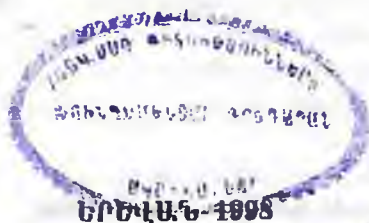
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՍՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄՀԵՐ ԿԱՐԵՊԵՏՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ 1915—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

A II
85093

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

Հրատարակվում է Հայաստանի Հանրապետության
գիտությունների ազգային ակադեմիայի հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ս. ԴԻԼՈՅԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Մ.

Կ—294 Հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը
հայ պատմագրության մեջ:— Երևան, 1998, 372 էջ:

Գրքում լուսարանվում է և վերլուծության ենթարկվում 1915—1916 թվա-
կանների ցեղասպանության ուսումնասիրությունը հայ պատմագրության մեջ և
թագմակողմանի բննարկվում է հայ պատմաբանների վերաբերմունքը դեպի
այդ հարցը:

ՆԱԻՐՈՒՄ ԵՄ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՑ ՄԱԶՍՊՈՒՐԾ ՄՈՐԱ՝ ՇՈՒՇԱՆԻԿ
ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ, ՀՈՐԱ՝ ՍՏԵՓԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ԵՎ ԵՂԲՈՐԱ՝
ԺՈՐԱ, ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՀԻՇՍՏԱԿՈՆ

ՀԵՂԻՆԱԿ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Քառներորդ դարի աննախադեպ ոճրագործությունը՝ հաչոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանությունը, մեր նորագույն պատմության առանցքն է կազմում: Հետագա բոլոր կարևորագույն պատմական իրադարձությունները պատվում են այդ առանցքի շուրջ և այսօր էլ այն պահպանում է իր պատմաքաղաքական այժմեականությունը:

Չնայած նախորդ իրավակարգի պայմաններում Հաչոց Մեծ եղեռնի մասին արգելվեց խոսել ու գրել, որովհետև այդպես էր պահանջում գերպետության արտաքին քաղաքականության և բոլորին պարտադրված գաղափարախոսության շահերը, այնուամենայնիվ, 1965-ին մեր ժողովուրդը մկանների հուժկու պրկումով կտրատեց տասնամյակների կապանքներն ու լայնորեն նշեց Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցը: Ժողովրդի սրտի ու հիշողության գաղտնաբաններում մշտապես ու սրբությամբ վառ մնաց անմեղ նահատակների հիշատակը, և մտքերի ու հոգիների վրա դրված արգելքների վերացումից հետո ողջ երկրով մեկ բարձրացվեցին բազում քարեղեն հուշարձաններ:

Հրապարակ հանվեցին նաև պատմագիտական ոչ քիչ թվով աշխատություններ, որոնցում այս կամ այն չափով լուսաբանված է Մեծ եղեռնի պատմությունը: Սակայն արևմտահայերի ցեղասպանության ամբողջական պատմության ստեղծումը շարունակում է մնալ հաչ պատմագիտության օրախնդիր հիմնահարցերից մեկը, որն էլ կդառնա լավագույն ոգեղեն հուշարձան:

Մույն ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ ենք եղել՝ Հաչոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանության պատմության բնագավառում հաչ պատմագրության մեջ մինչ այժմ արված մեծածավալ ու շնորհակալ աշխատանքը ինչ-որ չափով հանրագումարի բերելու և համակարգելու մղումով:

Կարծում ենք, որ Հաչոց ցեղասպանությունը մեր ժողովրդի պատմության չխուճացող և արդիականության օրակարգում մշտական տեղ

գրադեցրած հիմնահարցերից մեկն է, որի գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական բացատրիկ կարևորությունը առանձնահատուկ հիմնավորման կարիք չունի: Այսօր, երբ մեր ժողովուրդը հետամուտ է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը՝ դրանից բխող ազգային իդեերի իրականացման ակնկալիքներով, այդ բնագավառի ամեն մի ուսումնասիրություն ձեռք է բերում ուղղակիորեն գործնական նշանակություն: Մասնավորապես մեծանուն է պատմագրական ուսումնասիրությունների դերն ու նշանակությունը, որոնցում համադրվում են տարաբնույթ բազում աշխատություններ, հանրագումարի են բերվում հիմնարար ուսումնասիրությունները՝ իրենց գլխավոր եզրակացություններով, միաժամանակ բացահայտվում է պատմության կեղծարարությունը, ցուցահանվում դրա միտումնավորությունը, փաստագրությունն ու միջազգային հանրությանը յուրիմացության մեջ զցելու նպատակադրվածությունը:

Հայտնի է, որ թե անցյալի, թե ժամանակակից թուրքական պաշտոնական և ոչ պաշտոնական պատմագրությունը, երբեմն էլ՝ նրանց ձայնակցող արևմտյան որոշ պատմաբաններ ճիգ ու ջանք չեն խնայում ոչ միայն ժխտելու Հայոց Մեծ եղեռնի բուն փաստը, այլև՝ փորձեր են կատարում «ապացուցել», թե, ընդհակառակը, եթե պիտի խոսվի Եղեռնի մասին, ապա խոսք պետք է գնա հայ «ավազակախմբերի» կողմից թուրք ազգաբնակչության կոտորածի մասին: Առավել արտառոց է որոշ հեղինակների մոտեցումը, ըստ որի Եղեռնի համար միակ հանցավորը՝ իրենք՝ հայերն են: Ուստի հայ պատմագրության առաջնահերթ խնդիրներից է ցուցահանել նման բարբառանքների սնանկությունը և միջազգային հասարակայնությանը ներկայացնել իրերի նշարիտ պատկերը:

Ուսումնասիրության նպատակն է համակողմանիորեն հանրագումարի բերել հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանությանը նվիրված ժամանակակիցների հուշագրություններն ու ուսումնասիրությունները, հայ պատմաբանների հետագա հետազոտությունների արդյունքները և դրա հիման վրա կատարել անհրաժեշտ ընդհանրացումներ:

Աշխատության հիմնախնդիրներից է վեր հանել Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի, պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, ի մի բերել դրանցում տրված գնահատականները, իրարամերժ պատկերացումների համադրմամբ վերականգնել այդ հերոսամարտերի իրական մասշտաբները, ընդգծել դրանց պատմական նշանակությունը:

Մեր ուսումնասիրության կարևոր խնդիրներից է գոյություն ունեցող

տարբեր տեսակետների՝ համադրմամբ որոշակիություն մտցնել Հայոց Մեծ եղեռնի իրական պատճառների բացահայտման հարցում:

Ոչ պակաս կարևոր խնդիրներ են տերությունների դիրքորոշման, այդ շարագործության պատասխանատուների հարցերը, որոնք նույնպես պատմագրության մեջ արժանացել են տարբեր մեկնաբանությունների:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Մեծ եղեռնի զոհերի թվի հարցը, որտեղ նույնպես չկա միասնական կարծիք:

Համադրելով տարբեր հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները, փորձել ենք պատասխանել այն այրող հարցին, թե որոնք էին թուրք բարբարոսներին առավել մասշտաբային ու կազմակերպված, համահայկական բնույթ կրող հակահարված շտապո հիմնական պատճառները:

Աշխատության աղբյուրագիտական հիմնական ատաղձը եղել է հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սփյուռքահայ և հայրենական պատմաբանների՝ տարբեր ժամանակներում հրատարակած պատմագիտական աշխատությունները, ինչպես նաև դեպքերի ակադատես-ժամանակակիցների հուշագրությունները և այլ բնույթի հրատարակություններ: Լայնորեն օգտագործվել են նաև օտար մի շարք հեղինակների սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող այն աշխատությունները, որոնք թարգմանաբար հրատարակվել են հայերեն: Ձեռքի տակ ենք ունեցել նաև մեծաքանակ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ, վիճակագրական, տեղեկատվական, հանրագիտարանային, մատենագրական, գեղարվեստական և այլ բնույթի գրականություն: Ծայր անհրաժեշտության դեպքերում անդրադարձել ենք նաև գիտական պարբերականներին և ընթացիկ մամուլին:

Առաջին գլուխը երկու ենթագլուխներով բովանդակում է դեպքերին ակադատես-ժամանակակիցների պատմագիտական ուսումնասիրությունների և հուշագրությունների, ինչպես նաև օտար հեղինակների հայերեն հրատարակված աշխատությունների քննական-վերլուծական նկարագիրը: Դրանցից շատերն արժեքավորվում են իբրև փաստական նյութի անփոխարինելի զանձարաններ, սկզբնաղբյուրային նշանակության գործեր: Մատնանշվում են դրանցում տեղ գտած մի շարք վիճարկելի դրույթներ և մերժելի տեսակետներ:

Երկրորդ գլուխը երկու ենթաբաժիններով ներկայացնում է սփյուռքահայ պատմագրությունը երկու փուլով՝ 1915—1965 և 1965—1998 թվականներին:

Սփյուռքահայ պատմագիտական ժառանգությունը դիտվում է իբրև Մեծ եղեռնի գիտական ամբողջական պատմության ստեղծման կարևոր

րագույն և առաջնային հիմք, իբրև փաստավավերագրական նյութի անսպառ շտեմարան:

Երրորդ գլխում փուլ առ փուլ արված են հայրենական պատմագրության զարգացման աստիճանները, ներկայացված է այն հիրավի հսկայական աշխատանքը, որ կատարված է այդ բնագավառում:

Հայրենական պատմաբանների աշխատությունները քննարկելիս առաջնորդվել ենք յուրաքանչյուր պատմաբանի ավանդյլ արժեքավորելու, օբյեկտիվորեն գնահատելու և ընթերցողին ամփոփ ձևով ներկայացնելու սկզբունքով:

Սուսանձին ենթաբաժիններ ենք հատկացրել հայրենական պատմագրության մեջ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների՝ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներին, բուն ցեղասպանության պատմությանը, ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին, պատմագրական բնույթի հետազոտություններին:

Եզրակացությունների բաժնում աշխատել ենք ընդհանրացված ձևով ներկայացնել քննարկված հիմնահարցերը, որվագծել Հայոց ցեղասպանության պատմագրության զարգացման հեռանկարները:

Աշխատության վերջում արված է օգտագործված գրականության մատենագրություն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայոց Մեծ եղեռնի մասին շատ է գրվել. գրել են աննախընթաց միջավանդից հրաշքով փրկվածները՝ անտուս պահելու համար սեփական աչքերի առաջ մորթուոված հարյուր հազարավոր անմեղ զոհերի հիշատակը, չեն զլացել ահալիոր սպանդի և, միաժամանակ, հայոց գերմարդկային մաքառումների քիչ թե շատ սխտեմատիկ պատմությունը յոթին հանձնել դեպքերին ժամանակակից պատմաբանները, հասարակական գործիչները, գրել են իրադարձութուններին հաղորդակից օտարերկրյա քաղաքական, ռազմական, դիվանագիտական, կրոնական, մշակութային գործիչները: Գրել են, գրում են ու դեռ էլի շատ կգրեն: Ստեղծվել է, այսպիսով, պատկանելի ծավալով տարալեզու գրականություն, որը իր գերակշիռ մասով միտված է աշխարհի, մարդկությանն ու սերունդներին պատմել ճշմարտությունը հայ ժողովրդին վիճակված դաժան ճակատագրի մասին, պատմության անաչտ դատատանին հանձնել թուրք մարդասպաններին ու դիմակազերծել պատմության կեղծարարներին, որոնք այսօր էլ ճգնում են ժխտել, կամ արդարացնել մարդկության դեմ կատարված անօրինակ չարագործությունը:

Փորձելով քողարկել ահավոր ոճրագործության հետքերը, երիտթուրքական կառավարողների հոգածությամբ ոչնչացվել է արխիվային մերկացնող փաստաթղթերի մեծ մասը, և պահպանվել են չնչին փրչրանքներ միայն:

Այդ առումով դեպքերին ականատես-ժամանակակիցների հուշագրությունների և պատմագիտական բնույթի ուսումնասիրությունների մի զգալի մասը ստանում են պատմական հավաստի վավերագրերի արժեք, մանավանդ, էթե նկատի առնենք, որ դրանցից շատերը գրվել ու հրատարակվել են իրադարձություններից անմիջապես հետո, թարմ տպավորության տակ, սկսած հենց 1915-ից:

1. Ականատես-ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն ու հուշագրությունները

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության այսօրվա ուսումնասիրողի համար խիստ մեծ է Ա.-Դուլի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) ծավալուն աշխատության արժեքը¹: Պատմաբան, բանասեր-հրապարակախոս Ա.-Դուն, 1915-ին իբրև «Մշակի» հատուկ, թղթակից շրջագայելով ոռոսական գործերի գրաված Վասպուրականի մի քանի կենտրոնական շրջաններում, գրուցելով ջարդերի ու ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակիցների հետ, ականատես լինելով Վասպուրականի մեծ գաղթին՝ ստեղծել է ճշմարտապատում մի ուսումնասիրություն:

Պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր շրջաններում տեղի ունեցած դեպքերը հեղինակը դիտում է իբրև հալ ժողովրդի պատմության տարեգրության գերագույն էջը, իր իսկ բառերով ասած՝ գերագույնը աղետների և գերագույնը հերոսամարտի:

Գիրքը բաղկացած է 22 բաժիններից, որոնցում պատմաաշխարհագրական ակնարկ է տրվում Վասպուրականի մասին (ի դեպ, Ա.-Դուն հեղինակ է նաև «Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթները» մեծարժեք աշխատության, Երևան, 1912), ներկայացվում է նահանգի ժողովրդագրական վիճակագրությունը: Այնուհետև պատմվում է արևոտահայերի՝ թուրքական բանակ գորակոչվելու, կամավորական շարժման, ջարդերի սկսման ու դրանց հետագա ահավոր չափերով ծավալման մասին: Հեղինակը հատուկ շեշտ է դրել վասպուրականցիների գոյամարտի պատմության վրա՝ ականատես-մասնակիցների վկայությունների հիման վրա հավաստիորեն շարադրելով Արճակի, Հայոց Չորի, Թիմարի, Վարագի, Ծատախի, Փեսանդաշտի կոիվների պատմությունը, առավել հանգամանորեն կանգ է առել բուն Վանի հերոսամարտի վրա: Պատմական սկզբնաղբյուրի արժեք ներկայացնող այս գիրքը սխարտվում է Վանի ժամանակավոր հաշվական կառավարության գործունեության և սպա՝ Վասպուրականի մեծ գաղթի նկարագրությամբ:

Եղեռնի անմիջական տպավորությունների տակ է գրված դեպքերի ականատես ու մասնակից Մուշեղ Արքեպիսկոպոսի յուրատեսակ հուշագրություն-ուսումնասիրությունը², որը պարունակում է նաև ուշադրության

¹ Ա.-Դու, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914—1915 թվականներին, Երևան, 1917:

² Մուշեղ Արքեպիսկոպոս, Հայկական մղձավանջը (ընթացական վերլուծումներ), Բոստոն, 1916:

արժանի մի շարք դատողություններ առհասարակ հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ:

«Երկու խոսքում» պարզելով իր մեկնակետը՝ գրքի շարադրման սկզբունքների մասին, հեղինակը հայտնում է կուսակցական վեճերից և անձնական հաշիվներից վեր կանգնած լինելու մասին, խոստանալով լիակատար անաչառություն՝ պաշմանավորված ազգային նվիրական շահերով: Միաժամանակ նա հայտարարում է, որ, այսպես կոչված, «չեզոքները կամ ոչ կուսակցականները ինքնարդարացումի չքննդանքով չեն կարող և իրավունք չունեն ներքին քաջաշունչի պատասխանատվությունը գցելու հայ ազատագրական շարժման վրա, որովհետև նրանց զանգվածային անտարբերությունը աղետի թերևս մեծագույն պատասխանատուն է:

Շարադրանքի հենց սկզբում ավելի պարզեցնելով իր միտքը, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը գրում է: «Մեր խոսքը անոնց մասին է, որոնք կվարդապետեն, թե Հայ ազգին տառապանքը արդյունքն է Հայ հեղափոխական գործունեության, և թե Հայկական վերջին թնաջնջումի եղեռնը ի գործ պիտի չլրվեր, եթե Կովկասի սահմանագլուխներուն վրա կամավորական շարժումներ սկսված չլլային»¹: Նա գտնում է, որ նման մտածողություն ունեցողները պարզապես պատմությունը խեղաթյուրողներ են, իր արտահայտությամբ՝ պատմությունը թունավորողներ, կեղծ տրամաբաններ, որոնք չգիտես ինչ մտայնությամբ արդյունքը շփոթում են պատճառների հետ, որովհետև կույրերն անգամ աննրկրապորեն գիտեն, որ եթե հայ հեղափոխությունը հազիվ երեսունհինգ տարվա կյանք ունի, ապա հայ տառապանքը իր մարտիրոսի ճակատի վրա կրում է դարերի արհավիրքի «աղվեսադրոշմը»: Ուրեմն «Հայ հեղափոխությունը արդյունքն է և ոչ պատճառը Հայ տառապանքին», — վերջնականորեն եզրակացնում է հեղինակը²:

Հետաքրքիր է Մուշեղ Արքեպիսկոպոսի վկայությունը՝ օսմանյան սահմանադրության հռչակումից ընդամենը 13 օր հետո իր և Ադանայի նոր կուսակալ նշանակված երիտթուրքական պարագլուխ Ջեմալ քեյի միջև կայացած գրույցի մասին, որի ընթացքում նա լիովին համոզվում է, որ երիտթուրքերի հեղափոխության ծրագիրը աղետավոր է լինելու հատկապես հայերի համար, ուստի և Ադանայի 1909-ի կոտորածի վրա երբեք էլ չի զարմանում: Բացահայտելով երիտթուրքերի «ազատական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

և ֆրանսիական» երևութական, խաբրուսիկ լինելը, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը անխարան գրում է, որ նրանք իրենց գործունեության բոլոր շնորհանկերտում միշտ եղել են վայրագորեն ազգայնական ու համիլյանական և նրանց համաթրթությունը իրենց դավանած համիլյանության ու պետական կենտրոնացումի ամենավերջին կերպարանափոխությունն է միայն, որովհետև իթթիհատի ստեղծման առաջին իսկ օրերից նպատակ էր ընտրված «Թուրքիան թուրքերին» նշանաբանը¹:

Այնուհետև, խորամուխ լինելով եղեռնի իրական դրդապատճառների բացահայտման մեջ, հեղինակը պարզաբանում է, որ իթթիհատական ազգայնամոլների սուջև ամենամեծ խոչընդոտը արևմտահայությունն էր, որովհետև եթե Թուրքիայի սահմաններում բնակվող ոչ-թուրք մուսուլմանների թրթացումը նրանց համար ժամանակի խնդիր էր միայն, սպա հայերի համեմատական մտավոր զարգացումը, ճարտարարվեստական ընդունակությունները, իբրև ինքնուրույն ազգ գոյատևելու բնական ու համատ ջանքերը, նրա ազգային-կրոնական ներքին անջատ կազմակերպությունը, վերջապես ազգային գրականությունն ու պատմությունը, ինչպես նաև կասիտուլյացիաններով եվրոպական պետությունների անվանական հովանավորությունը պատճառներ էին, որոնք անձուլելի, անմարսելի էին դարձնում հայերին՝ համիլյանության և համաթրթության հիվանդ ստամոքսի մեջ: Ուրեմն եզրակացությունը մեկն է՝ հայ ազգի բնաջնջումի ծրագիրը իրապես դարբնվում էր իթթիհատի կազմակերպությամբ, և նրա պետական հիմքերը դրվում էին 1868—1870 թվականներին² (1868-ը իթթիհատական կուսակցության հիմնադրման տարեթիվն է— Մ. Կ.): Ծարունակելով իր միտքը, հեղինակը գրում է, որ 1870—1877 թթ. ընթացքում, երբ տակավին ոչ հայ հեղափոխություն գոյություն ուներ, ոչ էլ հայ կամավորներ Կովկասյան սահմանագլխին, հայկական բնաջնջումի ծրագիրն արդեն գործադրության մեջ էր դրված, և այդ թվականներին պատրաստված տեղեկագրերը վավերականորեն ու փաստացիորեն ցույց են տալիս, որ թալանը, առևանգումը, մարդասպանությունները սովորական դարձած, պետականացած իրողություններ էին³: Սա այն միտքն է հայտնում, որ թուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունն էր Հայկական հարցի, դրանով իսկ Սան-Ստեֆանոյի, Բեռլինի, Կիպրոսի միջազգային պայմանագրերի ստեղծողը և դրանց անմիջապես հաջորդած Սայիդ փաշայի՝ «Հայկական հարցը պիտի լու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

² Նշվ. աշխ., էջ 19:

³ Նշվ. աշխ., էջ 21:

ծենք՝ հայերը բնաջնջելով» շատ որոշ ու կտրուկ բանաձևը, որի հայ-
րությունն, իհարկե, պատկանում է սույթսան Համիդին:

Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը կարծիք է հայտնում, որ հայ հեղափոխու-
թյան, այսինքն՝ անցյալ դարավերջի հայ ազատագրական շարժման
ուժգնացման դրդապատճառներն էին իթթիհասոի հայաջինջ ծրագրի
գործադրության անընդհատ շարունակությունը, խոստացած բարեկոր-
գումների չգործադրվելը, եվրոպական դիվանագիտության հակամարդ-
կային, պողպատե ստոնությունը: «Հայ ժողովուրդը սկսեց և ստանց
ուզելու ընդգրկեց Հեղափոխությանը,— գրում է նա,— իբրև իր փրկու-
թյան վերջին լաստակը, և եթե կան մարդիկ, որոնք հեղափոխությունը
հանցանք մը կընկատեն, այդ հանցանքին պատասխանատվությունը
թող երթան փնտռեն թուրքերուն և եվրոպացիներուն մոտ... Հայը ի
բնէ խաղաղ զարգացումի ընդունակ, երբեք պիտի չհոծարեր իր ապա-
հով երջանկությունը, եթե ունենար, վտանգի ենթարկել հեղափոխական
արկածախնդրություններով: Եվ եթե ընդվզեցավ, այդ կնշանակէ, թէ
հարկադրված էր ընդվզելու, ճակատագրորեն հարկադրված... Այդ ան-
խուսափելի և կրակե լուծը ճախամեծար համարեց իր ամենօրյա տառա-
պանքներեն, իր ամենօրյա լիկումներեն ու բռնաբարումներեն»¹:

Իրավացիորեն հայկական շարժումը դիտելով իբրև սոցիալ-քաղա-
քական հակաբնական կյանքի բնականոն հետևանք. մեր կարծիքով
մխալվում է, անշուշտ, հեղինակը, գրելով, թէ այդ բնականոնությունը
խախտվեց այն օրից, երբ շարժումը դեկավարելու գործն ստանձնեցին
տառապանքի շրջանակներից դուրս ապրող մի շարք ոռուսահայ մտա-
վորականներ, որոնց ձեռքի տակ հայ հեղափոխությունը արհեստա-
կանացավ:

Աշխատության երկրորդ մասում, սուսջ քաշելով այն բնական
հարցը, թէ ինչո՞ւ սպա երիտթուրքերը հայոց ելեռնը չգործադրեցին
բալկանյան պատերազմի շրջանում, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը կատարում
է հետևյալ կարևոր եզրահանգումը. «Իթթիհաստական թրքսամոլ ոճրագոր-
ծությունը իր կանխատեսված դիտավորություններու գործադրության
համար պարտավոր էր սպասել նպատավոր պայմաններու և պարագա-
ներու... Համաեվրոպական պատերազմը երկար ստեղծ է լիք սպաս-
ված այդ պատեհությունը կուբերեր կուտար»²: Եվ հեղինակը նշում է
նման պատեհության հետևյալ էական բաղկացուցիչները. 1. Հայկական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

² Նշվ. աշխ., էջ 42:

բարենորոգումները հսկող պետությունները ներքաշված էին պատնե-
րագոյի մեջ, իսկ վերահսկիչ խրտվիլակները ետ կանչվեցին Թուրքիա-
յից, 2. Թուրքիան պատերազմի հենց սկզբից ջնջեց կապիտուլյացիա-
ները, 3. Զարդարարական ծրագրի անվորով գործադրության համար
Թուրքիան դաշնակից ուներ Գերմանիան¹:

Հատկապես ընդգծելով Գերմանիայի մեղսակցությունը հայկական
եղեռնին, հեղինակը բացահայտում է այդ պետության գիշատչական
պլանները Ասիայում՝ հենվելով ֆրանսիացի հեղինակ Էմիլ Դյումերկի
վավերագրական արժեքավոր գրքի վրա: Եղեռնը բնորոշելով իբրև գեր-
մանական մեթոդի թուրքական գործադրություն, Մուշեղ Արքեպիսկո-
պոսը գրում է. «Մենք ջարդվեցանք թուրքին ձեռքով, բայց եկրոսական
դիվանագիտության երեսնն: Անոնցմե յուրաքանչյուրը իր շահը միայն
փնտռեց մեր արյուններում, մեր բնաջնջումին մեջ... Գերմանական դի-
վանագիտության օգտապաշտությունը ամենեմ սղետալիոր դերը կատա-
րեց, անգղիական հակառուս քաղաքականութենեն հետո հայկական
կոտորածներում մեջ»²: Այնուհետև, ծավալելով իր դատողությունները,
հեղինակը գրում է, որ Ռուսաստանի բնական ձգտումները Հայաստանի
հանդեպ այնքան աղետաբեր չպիտի լինեին, որքան եղան Գերմանիայի
անբնական ծրագրերը, որովհետև Ռուսաստանը ցանկանում էր Հայաս-
տանը գրավել իր ազգաբնակչությամբ հանդերձ, մինչդեռ Գերմանիան
ուզում էր Հայաստանը գրավել առանց հայերի, իբրև գերմանացի գնդ-
թականների ամենահարմար բնակավայր: Իսկ ինչ վերաբերում է Լորս-
նովի «Հայաստանը առանց հայերի» նշանաբանին, սույս, հեղինակի
կարծիքով, այն անցման մի կարճատև շրջանի կարգախոս եղավ միայն,
որի ստեղծման մեջ իր պատասխանատվությունն ունի հայկական որոշ
շրջանների հակառուսական դիվանագիտության անմտությունը:

Վկայակոչելով գերմանացի հեղինակ Կարլ Ռոթի խոսքերը, թե
Գերմանիան հանդիսացավ թուրքերի անմիջական խորհրդատուն, Մու-
շեղ Արքեպիսկոպոսը գրում է, թե այնտեղ, որտեղ թուրքերն անճարա-
կացան գազանային վայրագության գործադրության մեջ, գերմանացի
սպաները եղան ջարդերի, առևանգումի, կողոպուտի և տարագրության
ստաջնորդները, և Գերմանիան իրեն հսկարտ կարող է զգալ թուրքերի
պես աշակերտներ ունեցած լինելու համար, աշակերտներ, որոնք գերա-
զանցեցին իրենց ուսուցիչներին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:

² Նշվ. աշխ., էջ 85:

Աշխատության երրորդ՝ «Ներքին պատասխանատվություններ» բաժնում Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը անարդարացիորեն անարգանքի պոնիկն է գամում դաշնակցությանը, գտնելով, որ այն իր արկածախնդրական գործելակերպով լիովին մեղասկից դարձավ հայոց եղեռնին, կուսակցություն, որն իր գոյության ողջ ընթացքում ջանաց շահագործել ազգն ու ազգային ցավը, և նրա պատմությունը շահագործումի ու կողոպուտի պատմություն է միայն:

Խոսելով կամավորական շարժման մասին, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը նախ ընդգծում է, որ անձամբ ինքը համակիր է դրան, գտնելով, որ այն պիտի նշանակեր թշնամուն ցույց տալ ջարդոտված ու թափառական դարձած հայ ժողովրդի գոյատևելու ազգային կամքը, ասկայն, դժբախտաբար, այդ կամքի տեղ դրվեց դաշնակցության կուսակցության կամքը և, սղոպիտով, կամավորական շարժումը ոչ միայն օգտակար չեղավ, այլև ներքին ցավերի նոր դուռ բացեց:

Առհասարակ ազգային կուսակցությունների գործունեության վերաբերյալ հեղինակն իր մտքերը ամփոփում է հետևյալ կերպ. «Եղավ վայրկյան մը, որ Հայ կուսակցությունները զիրար ստեցին ու հալածեցին այնքան խորին ատելությանի, որ ալ հասարակաց թշնամիին դեմ ատելության բաժին չմնաց... Եվ այս կուսակցական հակառակությունները ազատ սասպարեզ տվին թուրքին, իր ջարդի պապակը հագեցնելու համար»¹:

Որոշակի արժեք է ներկայացնում ձերբակալության ու արքայի տառապալի ողիներով անցած Ս. Ակունու հուշագրական-ուսումնասիրությունը²: Կ. Պոլսում հայ մտավորականության մասսայական ձերբակալությունների պահին Ս. Ակունին «Ժամանակ» թերթի խմբագիրներից էր և ապրիլի 24-ին դարձավ մայրաքաղաքից արտաքսվածներից մեկը: Հեղինակը ոչ միայն նկարագրում է անձամբ տեսածը, այլև փորձում է տալ տեղահանությունների և արքայի ընդհանուր պատմությունը՝ ականատես-տարագրյալների հիշողությունների, ինչպես նաև այն ժամանակ դեռ պահպանված արխիվային վավերագրերի հիման վրա առանձին-առանձին տեղեկություններ հաղորդելով Ջեյթունի, Սեբաստիայի, Կարինի, Խարբերդի, Բաղէշի, Ակնի, Տրապիզոնի, Էնկյուրիի և այլ վայրերի բռնագաղթի մասին: Այսպես՝ Սեբաստիայի նահանգի տեղահանության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 137:

² Ս. Ակունի, Միլիոն մը հագերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920:

և ջարդի վերաբերյալ կյոթերը նա քաղել է տեղի հոգևոր սուսջնորդ Գնել Եպիսկոպոս Գալեմքարյանի և ուսուցիչ Պ. Գաբրիկյանի կենդանի վկայություններից, որոնց խիստ վավերականությունը անտարակուսելի է: Իսկ այդ վկայությունները հավաստում են, որ Սեբաստիայի նահատակումները կատարվել են իթթիհատի ամենահեշանավոր դեմքերից մեկի՝ Բեհաեդդին Շաքիրի հրահանգի համաձայն, և կոտորածն ընդհանրապես իրագործվել է մանգաղներով, նահախով, մահակով, կացնով, սրածայր ձողերով կամ յաթաղանով: «Ավագակները սուսնց չարչարանքի, գնդակով մեկ անգամեն ասանելու համար, գնդակ գոլի երկու ոսկի պահանջած են զոհերեն», — վկայում է հեղինակը¹:

Սեբաստիայի ամերիկյան վարժարանի ակաճատես աշակերտուհի Հայկանուշ Չաքացյանի քերանով Ս. Ակունին պատմում է, թե ինչպես թուրքերը հայ տարագրյալների քարավանից սուսնճանցրին 10 տարեկանից բարձր տղամարդկանց և պահանջեցին 6-ական ոսկի փրկագին, որից հետո քողերն ու ժանդարմները չվճարողներին սկսեցին պայտել, կամ ձեռքերը խաչել ու զամել՝ ասելով. «Ի՞նչ կա, համքերեցեք, չէ՞՝ որ ձեր Քրիստոսն ալ ասանկ ձեռքերեն ու ոտքերեն զամեցին, անիկա բնավ չտրտնջաց»²: Ահավոր այս արարը փակվում է նրանով, որ դանիճները չոր խոտ ու նավթ են լցնում խոշտանգվածների վրա և բոչորին ողջակիզում:

Հեղինակը ցավով արճանագրում է, որ Սեբաստիայի գրեթե բոլոր քարավաններին վիճակված էր նույն բախտը, իսկ այդ դեպքերի ընթացքում հազիվ թե ընդդիմության փոքրիկ փորձեր եղան³:

Խոսելով Կարինի տեղահանության մասին, Ս. Ակունին վկայում է, որ նահանգի բնակչության 95 տոկոսը նահատակվեց տարագրության ճանապարհներին: Այս բաժնում հեղինակը մեջ է բերում զինադադարից հետո Կարնո իթթիհատական ակումբի արխիվում հայտնաբերված Թալեաթի և Շաքիրի հեռագրերը՝ ուղղված կոստակցության Մալաթիայի մասնաճյուղի ղեկավարությանը, որոնցով հրահանգվում էր իրենց անմիջական պատասխանատվությամբ բնաջնջել այնտեղ ուղարկված հայ բնակչության զանգվածներին:

Խարբերդի տեղահանության ստիթով Ս. Ակունին հարկ է համարում «հիշատակել պատվարեր նոթ մը, որ հագվագյուտ ըլլալուն չսփ ալ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 96:

² Նշվ. աշխ., էջ 97:

³ Նույն տեղում:

գնահատելի է»։ Խոսքը Դերսիմի քրդերի վարքագծի մասին է, որոնք խարբերոցիների քարավաններից մոտավորապես 10—15 հազար հայերի հյուրընկալեցին և հակառակ կառավարության բազմաթիվ սպառնալիքներին՝ նույնիսկ գեներլի ուժով պաշտպանեցին իրենց մոտ ապաստանած հայերին ու մինչև վերջ կերակրեցին նրանց¹։

Տրասպիզոնի ջարդի կապակցությամբ Ս. Ակունին հաղորդում է, որ շուրջ 14 հազար հայերի սպանող աշտեղ ղեկավարել է իթթահատական մեկ այլ բորենի՝ կուսակալ Ջեմալ Ագվին, և որ ոճիրն այստեղ իրակազացվել է հայերին նախկինորով ծովը թափելու վայրագ մեթոդով։

Հեղինակն անդրադառնում է նաև Գոնիայի, Բրուսայի, Էսքիշեհիիի, Ռոդոստոյի, Իզմիրի, Պարտիզակի, Աջաբազարի, Կիլիկիայի, Հալեպի, Դամասկոսի, Իզմիրի և այլ վայրերի տեղահանությանը, նշում, որ հիշյալ վայրերում տարագրությունը կրել է մասնակի և համեմատաբար խաղաղ բնույթ։

Աշխատության մեջ համառոտակի խոսվում է հաև Վանի, Մուշի, Սասունի, Մուսա լեռան, Ծալիկ-Գարահիսարի, Ուրֆայի հերոսամարտերի մասին, պատմվում են հայերի անձնագոհությունն ու քաջությունը բնորոշող շատ դրվագներ։

Պատմական իրականության խելաթյուրում պիտի համարել, սակայն, գրքի սկզբում Ս. Ակունու զարգացրած այն վարկածը, թե իբր պատերազմն սկսվելու պահին արևմտահայերն ըստ ամենայնի արտահայտեցին իրենց կատարյալ նվիրվածությունը օսմանյան պետությանը։ Այդ թյուրմբռնումը հավաստելու համար նա վկայակոչում է Ջավեն պատրիարքի նույնիսկ 7-ի հեռագիրը բոլոր սուաջնորդարաններին՝ օսմանյան պետության հաղթանակին ամեն ինչով նպատակելու մասին, հայոց ազգային հիվանդանոցում վիրավորների համար 150 տեղ հատկացնելը, այնտեղ բուժքույրական դասընթացներ բանալը, Թալեաթի շնորհակալական ողերձը պատրիարքին՝ «Պատրիարքարանի և հայ ազգի հայրենասիրական ձեռնարկումների համար», Թիֆլիսի փոխարքայության իբր սկսած պատասխան բռնություններն ու խտությունները արևելահայերի նկատմամբ և այլ փաստեր։ Բանը հասնում է այնտեղ, որ կառավարության կողմից հայ վաճառականների, արհեստավորների, երկրագործների ունեցվածքի մատայական բռնագրավումը ներկայացվում է իբրև հոժարակամ նվիրատվություն։

Մեր կարծիքով տեղահանությունների ու ջարդերի չարոարացված

¹ Նշվ. աշխ., էջ 159։

լինեցն ընդգծելու համար հարկ չկա հակառակ ծայրից խեղդել պատմական փաստերը, որովհետև արևմտահայությունը թե պատերազմի սկզբում, թե դրանից էլ շատ ու շատ սուաջ ոչ մի պատճառ չի ունեցել իր «անհուն գոհունակությունը» հայտնելու թորքական վարչակարգից ու, մանավանդ, գոյություն չունեցող հավատարմության ցույցեր անելու: Այդպես ներկայացնել իրականությունը՝ նշանակում է տուրք տալ բարեխնամ կառավարության վերաբերյալ թորքական ստահող վարկածին, խոչընդոտել բացահայտելու եղեռնի իրական պատճառները:

Փաստավախերագրական կարևոր արժեք ունի Տարոնի նախկին սուաջնորդական փոխանորդ Եղիշե քահանա Տեր-Պարսամյանի հուշապատումը¹, որտեղ միանգամայն իրատեսորեն են պատկերված թե պատերազմի սկզբում կառավարության ձեռնարկած հայակործան միջոցառումները, թե դեպքերի հետագա ընթացքը, թե տարոնահայության սպրած ահռելի ողբերգությունը, որի անմիջական հորձանուտում էլ գտնվել է ինքը՝ հեղինակը, իբրև ինքնապաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից մեկը: Այսպես՝ Ե. Տեր-Պարսամյանը վկայում է, որ երբ 1914-ի հուլիսի վերջին գորահավաքի յուրը հասավ Մուշ, մի կողմից՝ 18—45 տարեկան հայ երիտասարդները մահվան աստուծալիքի տակ գնացին զինվորագրվելու, մյուս կողմից՝ նախապես կազմված ցուցակի համաձայն յուրաքանչյուր տան պարտադրվեց կառավարությանը հանձնել որոշ թվով ձիեր, ընդ որում ձի չունեցողները պարտավոր էին դրանք գնել և հանձնել՝ հայ վաճառականը՝ 3—4, թուրք կալվածատերը՝ 1 ձի, իսկ ձիու գինն էլ 2—3 հարյուր դուրուշից բարձրացավ 15—20 ոսկու: Ականատեսը վկայում է նաև, որ այդ բոլորին զուգահեռ սկսվեց պաշտոնական թալանը հայերի խանութներից. վերցվում էր ամեն ինչ և փոխարենը իբրև ստացական ապրանքատերերին տրվում էր ոչինչ չափարտավորեցնող թղթի մի կտոր²:

Հետաքրքրական են Ե. Տեր-Պարսամյանի տեղեկությունները փոխադրական գործի կազմակերպման մասին: Նա վկայում է, որ զինվորագրությունից դուրս մնացած ողջ հայ ազգաբնակչությունը՝ կանայք, աղջիկներ, 10—18 տարեկան պատանիներ, հատկապես կեցին շալակով փոխադրության, քանի որ տներում ձի կամ ավանակ չէր մնացել: Բանակին անհրաժեշտ բեռները շարակով պետք է հասցվեին մինչ Քյուրթի-

¹ Ե. ք. Տեր-Պարսամյան, Տարոն ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը (1914—1915), Ֆրեզնո, 1920:

² Նշվ. աշխ., էջ 24:

քոյ և Հասան-կալե՝ 10 օրվա ճանապարհ, այն էլ անբախտական սննդի, ծեծի ու չարչարանքների պայտաններում, ուստի յուրաքանչյուր երբ ու դարձին մոտավորապես 100-ից 30-ը մեռնում էին ճանապարհներից: Ե. Տեր-Պարսամյանը եզրակացնում է, որ նման տաժանակրությանը բնականաբար պետք է հաջորդէր ապստամբությունը, որը և կատարության ցանկացածն էր՝ ջարդի պատրվակ ստեղծելու համար, սակայն հայերը գոռչանում էին՝:

Ե. Տեր-Պարսամյանը իրական փաստեր է բերում, այսպես կոչված, բեդելի ասկերի (փոխարժեք) հարկի մասին, որը պարտադրվում էր հայերին՝ զինճառայությունից ազատվելու դիմաց: Նա հաղորդում է, որ այդ գումարը հասնում էր մինչև 60 ոսկու, որը կազմում էր վճարողի 2—3 ամսվա վաստակը, որը, սակայն, հաշերը ուրախությամբ էին վճարում, քանզի լավ հիշում էին, թե ինչպես էին Բալխանյան պատերազմի ժամանակ թուրք զինվորները կռակից խլիում գրեթե անգեմ հայ զինվորներին: Սակայն բանը հարկի վճարումով չէր ավարտվում. վճարողները դատնում էին անկարիս՝ տարապարհակ աշխատանքներ կատարողներ, որն ավելի թեթև չէր, քան զինվորական ծառայությունը²:

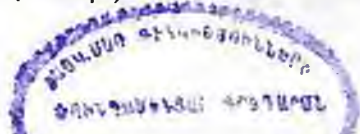
Այնուհետև Ե. Տեր-Պարսամյանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է թուրքերի խժոժությունները Տարոնի գյուղերում, հայերի ինքնապաշտպանության քոլոր կարևոր դրվագները: Հետաքրքիր է, որ նա, ջերմորեն արտահայտվելով ինքնապաշտպանության տեղական ղեկավարների մասին, կեղծ ազգասերներ է անվանում դաշնակցական Վ. Փափազյանին ու նրա գործակիցներին, որոնք ստանձնել էին տարոնահայության ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավարությունը, սակայն փաստորեն միայն վնաս հասցրին գործին:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրման համար չափազանց մեծ է Արամ Անտոնյանի աշխատության³ վավերագրական արժեքը, որտեղ առաջին անգամ հրատարակված են թուրք ջարդարարների պարագլուխների ստորագրած բազմաթիվ գաղտնի փաստաթղթեր, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են եղեռնի բուն գործադրությանը: Պատերազմի ավարտից սեփեջապես հետո Ա. Անտոնյանը որոնել-գտել է բազմաթիվ վերապորողների և մեղվաշանորեն գրի

1 Նշվ. աշխ., էջ 27:

2 Նշվ. աշխ., էջ 30:

3 Արամ Անտոնյան, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեթի փաշա, Բուստուն, 1921 (Աշխատությունը գրվել է 1919-ին):

ստել նրանց բոլորի պատմածները: Հարկ է նշել, որ Թալեայք փաշային ահաբեկողի՝ Սողոմոն Թեհերյանի դատավարության ընթացքում վերջինիս փաստաբանները Արամ Անտոնյանին հրավիրեցին Բեռլին, որը և դատարանին ներկայացրեց Թալեայք փաշայի և ուրիշ թուրք պաշտոնյաների՝ հայերի ամբողջական բնաջնջման վերաբերյալ ստորագրած հրահանգների ու հրամանների քննարկերը: Հիշյալ քննարկերը դատարանը գնման հանձնարարեց Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության մի բարձր պաշտոնյաչի՝ Վ.Ռեուպերին, որը 1914—1918 թթ. հյուպատոս էր եղել Թուրքիայում և սկանառես վկա էր հայկական ջարդերին: Ռեուպերը կազմեց գաղտնի մի տեղեկագիր, որով լիովին հավաստվում էր Արամ Անտոնյանի ներկայացրած փաստաթղթերի բնագրերի ներքին վավերականությունը: Ռեուպերի հիշյալ տեղեկագիրը, ինչպես նաև Արամ Անտոնյանի՝ փաստաթղթերին կից ներկայացրած հուշագիրը, վճռական դեր խաղացին Սողոմոն Թեհերյանին արդարացնող դատավճիռ կաշացնելու գործում¹:

Ինչպես նշվում է աշխատության սուաջաբանում, հեղինակի շարադրանքի սուանցքը թուրք բարձրաստիճան մի պաշտոնյաչի՝ Հալեպի գաղթականական տեսչության նախկին գլխավոր քարտուղար Նաչիմ բեյի հուշերն են՝ եղեռնի սարսափների սկանառես-վկա հեղինակի անհրաժեշտ մեկնաբանություններով: Այդ հուշերը, ինչպես նաև հիշյալ փաստաթղթերի քննարկերը Արամ Անտոնյանին էր տրամադրել ինքը՝ Նաչիմ բեյը, որը դեռ իր ժամանակին հայերի բնաջնջման վերաբերյալ հրահանգները չխտարելու համար պաշտոնանկ էր արվել:

Առաջին գլխի սկզբում հեղինակը կատարում է մեր կարծիքով մի շատ կարևոր պարզաբանում. նա գրում է, որ ամենից զարհուրելի եղեռնագործությունները և մեծագույն ջարդերը կատարվեցին ոչ թե 1915-ին, այլ 1916-ին և նրանից հետո, հեռավոր անապատների մեջ, ուր արդեն մեկ տարի էր, ինչ տանջվում էին իրենց օջախներից բրտորեն տարագրված հայ զանգվածները²: Նա գրում է, որ հայ ժողովուրդը անապատ էր քշված արդեն, երբ ի հայտ եկավ նրա նկատմամբ կառավարության ունեցած բուն մտադրությունը: «Այլևս ուժ է ինկած,— գրում է Ա. Անտոնյանը,— նույնիսկ իրենց մնացած կյանքի շուքին բեռը անգամ տանելու անկարող, աղքատացած, թշվառացած, զուլումին ու զարհուրանքին, բոլոր կորուստներուն, բոլոր հիվանդությանց և արհավիրքներուն մեջ

¹ Տե՛ս Հուշամատյան Մեծ եղեռնի, Բեյրութ, 1965, էջ 284—285:

² Նշվ. աշխ., էջ 15:

խելանեղ դարձած ժողովուրդ մըն էր ստիկա, որ անխուսափելիորեն մահվան դատասպարտված էր արդեն այդ տարաներժ անապատներուն մեջ»¹: Ծարունակելով իր միտքը, նա ավելացնում է, որ նույնիսկ այդ զարհուրելի կյանքն էլ կառավարությունը շատ համարեց և անապատների մեջ կազմակերպեց երեք սուկայի ջարդեր՝ Ռես-ուլ-Այնում՝ 70 000, Ինթիլիում՝ 50 000, սրանք Բաղդադի երկաթգծի թունելի վրա աշխատողներն էին, Տեր-Ջորում՝ 200 000: Հեղինակի վկայությամբ այս թվերի մեջ չեն մտնում սովից և հիվանդություններից մահացածները, որովհետև միայն Իսլահիեում տիֆից մահացան 150 000, Կատմայում և Ազազում՝ 60 000, Պապեում՝ 80 000, Մեսքեհեում՝ 100 000, որոնցով և նահատակների թիվը անցնում է մեկ միլիոնից: Հեղինակը հաղորդում է, որ նշված թվերը վերցված են հատուկ մտնելագծալ ջոկատների հաշվետվություններից, որոնք անգամ չէին հասցնում թաղել բոլորին, ուստի նեխող դիակները հոշոտելու համար շրջակա գյուղերից իջնող վաչքեմացած շների ոհմակները դիտվում էին արդեն իբրև սատծո կողմից ուղարկված բարիք:

Այնուհետև հեղինակը խոսքը տալիս է վերոհիշյալ Նայիմ քեյին, որը գրում է. «Հայոց եղերական տարագրության և սպանության խնդիրը, որ թորք անունը մարդկության հավիտենական անեծքին արժանի կդարձնե, անանկ կկարծես, թե համաշխարհային պատմության մինչև այսօր արձանագրված զարհուրելի դեպքերուն ոչ մեկուն կմահանի: Թորքիո ընդարձակ հողամասին որ անկյունն ալ որոնվի, որ ամենամուտ խորշն ալ խուզարկվի, ամենաանգութ կերպով խողխողված հազարավոր հայու դիակներ և կմախքներ պիտի գտնվեն»²:

Ավելորդ չէ մեջ քերել Հայկայի կուսակալությանն ուղղված ներքին գործերի մինիստրության ծածկագիր հեռագրերի մի երկու նմուշ, որոնք օգտագործել է Նայիմ քեյը: Ահա դրանցից մեկը. «Ծանոթ անձնավորությանց (խոսքը հայերի մասին է— Մ. Կ.) առաքման նպատակը հայրենիքին ապագա բարօրության ասպնովումն է, որովհետև ստոնք՝ ուր որ ալ բնակեցվին՝ դարձյալ ետ չպիտի կենան իրենց անիծասպարտ գաղափարներեն, պետք է աշխատիլ, որ կարելի եղածին չափ նվազի անոնց թիվը»³: Նայիմ քեյին այն հարցադրմանը, թե սկսված սովից ու համաճարակներից ոչնչանում է նաև շրջակա գյուղերի արաբ ազգաբնակչու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 19:

³ Նշվ. աշխ., էջ 23:

թյունը, նրան պատասխանում են, որ հոգ չէ, որովհետև մի օր էլ նրանց
հերթը պիտի գա:

Երկու ուրիշ հեռագրերով Թալեսթը արգելում էր թուրք պաշտոնյա-
ներին հայերի բողոքների հիման վրա պատասխանատվության կանչել,
որը կարող էր ստեղծել մարդասպանների եռանդը, իսկ մեկ ուրիշ
հեռագիր էլ հանձնարարում էր, նման կարգի բողոքագրերն ընդունել,
սակայն չստնել:

Աշխատության երկրորդ գլխում, խոսելով Ռեա-ուլ-Այնի և Ինթիլիի
ջարդերի մասին, Ա. Անտոնյանը գրում է, որ 1916-ի փետրվարին այս-
տեղ ժամանեց Վանի նախկին կուսակալ հայտնի Ջոդեթ բեյը, որը, կար-
ծեք, քաջարի վանեցիներից վրեժխնդիր լինելու համար կարգադրեց
կոտորել բոլոր ողջ մնացածներին: Հեղինակը քառացորեմն բերում է
գաղթականների առաքման գծով թուրք պաշտոնյա Ադիլ բեյի հետևյալ
խոսքերը՝ ուղղված ստորադրյալներին, որոնք, կարծեք, այդ, ժամանակ-
ներում յուրատեսակ կարգախոս էին դարձել թուրք շատ պաշտոնյա-
ների համար. «Չըլլա որ հատ մը անգամ ողջ թողուք, պզտիկները մա-
նավանդ, մինչև 7—8 տարեկանները, ջարդեցեք անխնա, որովհետև
եթե ողջ թողուք՝ վաղը ատոնք մեզմէ վերժ լուծելու պիտի ելլեն»¹:

Աշխատության երրորդ գլուխը պատմում է Տեր-Ջորի նախնիի
մասին: Ա. Անտոնյանի վկայությամբ միմիայն Հալեսից Ռեա-ուլ-Այնի
և Մեսքենեի ճանապարհով շուրջ 200 000 հայ ուղարկվեց, և դրանից
միայն 5—6000-ը ողջ մնաց, մանուկները Եփրատի մեջ նետվելով մեռց-
վեցին, կանաչք՝ գանազան ճանապարհների վրա, ժանդարմների ու խա-
ժամուժի խժոժությանը ու վայրենությանը՝ ավիճով կամ հրազենով
սպանվեցին: Նա վկայում է նաև, որ Ջեթի բեյը Տեր-Ջորից տեղահանեց
հայերին՝ իբր Մոսուլ ուղարկելու համար, բայց ոչ ոք այնտեղ չհասավ:
Իշխանությունները ստեղծեցին արհեստական սով, որի հետևանքով հայ
գաղթականները նախ՝ կերան եղած էշերը, շները, կատուները, հետո՝
ծիերի, ուղտերի դիակներ, և երբ արդեն ուտելու ոչինչ չմնաց, մարդիկ
սկսեցին ուտել մարդկային դիակներ, առավելապես՝ փոքր երեխաների,
իսկ մահամերձ երեխաներն արդեն գիտեին, որ մեռնելուց հետո իրենց
պիտի ուտեն²: Թուրքերը 550 երիտասարդների բանտարկեցին՝ յոթ օր
թողնելով առանց ուտելիքի ու ջրի, որի հետևանքով վերջիններս սկսե-
ցին միմյանց բզկտել ու ողջ-ողջ ուտել: Ահա թե ինչու մի դեղագործի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

² Նշվ. աշխ., էջ 110:

պատրաստած թույնի հաբերը մարդիկ հատը մի ուկով ձեռքից-ձեռք էին խլում:

Գրքի վերջաբանում Ա. Անտոնյանը դնում է թուրք ժողովրդի պատասխանատվության հարցը և աներկբայելիորեն հայտարարում, որ մեկ միլիոնից ավելի հայերի սպանոցի գործում կատավարության հետ հավասարապես հանցավոր են օսմանչան կայսրություն կոչվող գեհեների մեջ բնակվող բոլոր իսլամ ժողովուրդները¹:

Եղեռնի պատմության վերաբերյալ փաստավալերագրական կարելիոր աղբյուր է դեպքերի ականատես, տարագրության դատնությունը անձամբ ճաշակած ու չաթաղանից մազապործ Նազարեթ Փիրանյանի ծավալուն հուշագրությունը²:

Ինչպես նկատում է հուշագրության առաջաբանի հեղինակը՝ Ե. Մեւիսյանը, իր կշանքը և փորձառությունները ստատեցով, Ն. Փիրանյանը իր ասրած ողբերգական դրվագների մեջ ներկայացրել է ամբողջ տեղահանված ու բնաջնջված կամ գեհեներից փրկվելու ձգտող հայության համանման ընդհանուր պատմության մի փոփոխակը: Նա նշում է, որ հայ ազգի կրած մեծ աղետի պատմությունը ապագա գրողները Ն. Փիրանյանի գրքում կարող են գտնել որքան պատմական, այնքան է հոգեբանական ճշմարտություններ: Լիիրավ հիմքով առաջաբանի հեղինակը գտնում է, որ Ն. Փիրանյանի գործի պատմական արժեքը ականատեսի ճշմարիտ պատմություններն են՝ իրենց քացարձակ վավերականությամբ:

Գրքի առաջին բաժիններից մեկում Ն. Փիրանյանը խոսում է «թեքէպլիֆի հարսի» (պատերազմական մարտ)-ի մասին, գրում, որ այդ անվան տակ իբր զինվորական կարիքների համար թուրքական իշխանությունները բռնագրավում էին բոլոր հայ մեծաքանակ ու փոքրաքանակ վաճառականների ասրանքները, թալիսնցում էին նույնիսկ ամենահետին գյուղերը, թալանում տառացիորեն ամեն ինչ՝ այդ ամենի դիմաց տալով մի ընկալագիր՝ «Փոխարժեքը գումարի է պատերազմից վեց ամիս հետո» զավեշտական պարտավորությամբ, որը սովորաբար ստորագրում էր մի ինչ-որ վեցերորդական պաշտոնյա: Նա նույնպես խոսում է հայ շալակավորների անլուր շահագործման մասին, որոնք պարտավոր էին ոտքով անընդհատ ուղերթ կատարել մինչև Կարին, Մուշ, Բիթլիս:

Նկարագրելով հայ տարագիրների համար ստեղծված դժոխային

¹ Նշվ. աշխ., էջ 248:

² Փիրանյան Նազարեթ, Խարբերյի եղեռնը, Բոստոն, 1937:

սրայմանները, Ն. Փիրանյանը վկայում է, որ թուրքերը հաճախ Եփրատի երկայնքով ամրամարտ աքսորյալների հանգրվաններին էին մոտենում և սղքատար սայլերով և դիակների ֆետ միասին տանում ու գետն էին լցնում նաև կենդանի մնացածներին:

Ն. Փիրանյանը սուղ, բայց հուզումնալի էջեր է նվիրել խարբեղոցի հայտուկային փոքրաթիվ խմբերի հուսահատ կոչվածներին:

Եղեռնի հուշապատմների շարքում արժանի տեղ պետք է հատկացնել այնօրյա պոլսահայ ուսուցիչ Գաբրիել Թագվորյանի աշխատությանը¹, որը, ինչպես ինքն է գրում, երկչուղածորեն նվիրել է իր հոր, մոր, երեք դեռահաս քույրերի, բանտի ընկերների, ինչպես նաև կիրճերի, ձորերի մեջ հոշոտված, կախաղանի վրա խեղդամահ, գնդակահար, անապատների մեջ ծարավահյուծ, ջրամույժ կամ խարույկների մեջ մոխրացած, անթաղ կամ թաղված, անհայտ կամ հայտնի մահով գլխատված անհաշվելի հայ նահատակների նվիրական հիշատակին:

Ներկայացնելով գրքի շարադրման սկզբունքները, Գ. Թագվորյանը այն հավատամքն է հայտնում, որ պատմական հուշագրությունը սերտորեն կապված է իրականության հետ, և ձևավոխել այն՝ կնշանակի հեռանալ պատմության կետ-նպատակից՝ ճշմարտությունից: Նա ավելացնում է նաև, որ անհատի սեփական ապրումներ լինելով հանդերձ, գիրքը միաժամանակ բյուրավորների հուշագրությունն է, որովհետև շատ պարզ է հայկական ուրբերգության թեման՝ կանխամտածվածությամբ գործող ոճրագործ մի-կառավարություն, որը հետապնդում ու կոտորում է իր անմեղ հպատակներին՝ գորավիզ ունենալով իր հետամնաց ժողովուրդը: Միաժամանակ հակազդեցության օրենքով զոհերի մեջ արթնանում և իր բարձրակետին է հասնում ինքնապաշտպանության փրկարար բնազդը՝ ամեն հնարք գործ դնել ի դերև հանելու համար անուղիք թշնամու որոգալթներն ու սարքերները:

Գիրքը գրված է լավատեսական մղումներով, որի հաստատումն է հեղինակի այն միտքը, թե. «Մեր պատմության մեջ 1915-ը կատարած է այն դերը, որ բռնորեն մղելով մեզ կերտելու նոր հայը, որ թոթափած է վերջապես իր անցյալ ոռոմանտիկ ոգին և երևան եկած է իրատես, թրծված, խիզախ և ճակատ առ ճակատ կյանքին նայող հայը: Իրերու բերումով, ան պատմությանն առջև հանդիսավոր հանձնառությունը առանձնաձև է նվիրվելու, նյութական և քարոյական ամեն հնարավորու-

¹ Թագվորյան Գաբրիել, Գործ գալը կատեր էր (վկայություններ և տպավորություններ), Կահիրե, 1953:

թյուններով լեցուն մեր կենսակորոզ հայրենիքի սպասին և անոր լուսաշող ապագայի հանդերձումի սատարումին»¹:

Գրքի հետագա ողջ շարադրանքը լեցուն է ձերբակալությունների, աքսորի, բանտախցերում տեղի ունեցող լվանքների, տարատեսակ մահապատիժների և թուրքական սլախ սարքարոտությունների մանրամասն ու ճշմարտապատում նկարագրություններով, որպիսիք հեղինակը հանձն է առել ներկայացնել սերունդներին, որպեսզի, ինչպես ինքն է ստում, պատմությունը փակ գերեզմանների շարք չմնա:

Տալով նախապատերազմյան շրջանի Թուրքիայի ընդհանրական պատկերը և հայ ժողովրդի անագորույն վիճակի խտացված նկարագիրը, հեղինակը գրում է. «Քսաներոդ դարուն մեջ, նախապատմական մուսլ շրջանի մը անասնաբարոյությունը, սանձարձակությունը, անիշխանությունը, կապեր ու կվայելեր թուրքը, ի հաշիվ խաղաղ, շինարար, պարկեշտ և ազնվաբարո հայ ժողովրդին: Ինչ հեզմանք քաղաքակրթության»²:

Գ. Թագլորյանը ցավով է նշում, որ նախկին խարիված մուսլությունը, թե թուրքը երազել է ջնջել միայն հեղափոխականներին, հարուստներին ու քաղքեհի բարգավաճ դասերին, եղեռնի գործարքման ընթացքում միայն անհետացավ ամբողջովին, և բոլորը համոզվեցին, որ թշնամին նպատակ ունի բնաջնջել բովանդակ հայ ժողովուրդը թե իր հայրենիքում, թե դրսում և սրբել նրա անունը նոր պատմությունից ու կյանքի բեմից: Հեղինակի կարծիքով, եթե մտածողության այդ հեղաշրջումը տեղի ունենար եղեռնի առաջին իսկ օրերին, հայ ժողովուրդը կարող էր թերևս անպատելի մի հրաշք գործել՝ զանգվածորեն ծառանալով ավազակաբարո կառավարության դեմ, սակայն այդ հստակատեսությունը եկավ միայն սյն ժամանակ, երբ արդեն հայ ժողովուրդը մի անշունչ դիակ էր՝ թզկտված ու անդամահատված:

1952-ին Փարիզում հասարակական գործիչ Լևոն Մեսրոպի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց եղեռնից վերապրողների հուշագրությունների մի չափազանց արժեքավոր ու ծավալուն ժողովածու, որոնք ստացվել էին աշխարհի տարբեր ծագերից³: Ինչպես առաջաբանում նշում է ժողովածուի նախաձեռնողը, հատորը ոչ թե՛ եղեռնի սխտեմատիկ պատմությունն է, այլ ականատես զոհերի վկայությունների հավաքածուն, որը

¹ Կշվ. աշխ., էջ 11:

² Կշվ. աշխ., էջ 350:

³ Ադեա և վերածնունդ: Հեղինակ՝ ադեա և վերապրողներ, Փարիզ, 1952:

առան Այուք կարող է մատակարարել 1915-ի լիակատար պատմության ապագա գրողներին: Արձանագրելով, որ մեր պատմության մեծագույն աղետի ամենատխտոր վերհիշումն է հրատարակվող գիրքը, նա ընդգծում է, որ միաժամանակ այն մեր ժողովրդի անընկճելի կենսունակության վավերաթուղթն է, լուսավոր ապագայի հանդեպ հավատք ներշնչող խանդավառության աղբյուր: Ծեշտելով, որ հայ ժողովրդի հույսը Հայաստանն է, ներգաղթը, հայրենիքի հարսնուն վերելքը, ժողովածուն կազմողը ելեռնի ահավոր տեսարաններին զուգահեռ հատորում գետնել է նաև հայ ժողովրդի անհավատալի վերածնունդը ամբողջ լուսանկարներ:

Գրքի սկզբում դրված է Հայկ Թորոյանի ընդարձակ հուշերը, որի հեղինակը եղել է թուրքական բանակում ծառայող գերմանացի ապալի համհարզ, որի հետ էլ ծառայության բերումով ճանապարհորդել է Հալեպից մինչև Բաղդադ՝ մոտ 1000 կմ, անցել Եփրատի երկայնքով, որ ցրված էին տարագիր հայերի քարավանները՝ կոտորակված, սովահար ու տակավին թուրքերի վայրագություններին ենթակա: Հ. Թորոյանին հաջողվում է հարցաքննել աքտորյալների և գրի առնել տեսածներն ու լսածները: Ծանր տպավորությունների տակ Պարուկատտանում գերմանացի սպան խելագարվում և ինքնասպանությունն է գործում, իսկ նրա համհարզին հաջողվում է փախչել Կովկաս: Ինչպես նշում է Լ. Մեսրոպը, 1916-ին Թիֆլիսի հայկական թերթերում առաջինը Հ. Թորոյանը գուժեց Թուրքահայաստանի ներքին նահանգների ողբերգությունը, որի մասին շշուկներ էին միայն լսվել մինչ այդ: Դրանից հետո էր, որ անգլիական կառավարությունը Թիֆլիս ուղարկեց լորդ Բրաչլին, որը և թուրքական բանակի նախկին հայ զինվորի վկայությունները վերածեց «Կապույտ գրքի»: Հիշյալ փաստն ինքնին ընդգծում է Հ. Թորոյանի հուշերի վավերագրական արժեքը:

Հ. Թորոյանի հուշերին հաջորդում են ևս 31 վերապրողների հուշեր, որոնց մի մասը հատուկ հանձնախմբի կողմից գրի են առնվել դեռևս 1916-ին, Կովկասում հիմնված որբանոցներում, և որոնցից մեկն էլ ապագայի հայ նշանավոր բանաստեղծ, որբանոցի սան Սողոմոն Տարոնցու հուշերն են:

Եվ ահա հատորի կազմման աշխատանքների ընթացքում պարզվեց մի անակնկալ ու կսկծալի իրողություն. Միջազեռքի հայկական գաղութներից սևդեկություններ ստացվեցին, որ անապատի արաբական վրանների տակ դեռևս գոյություն ունեն կիսով չափ կամ ամբողջովին արաբացած հայ ընտանիքներ, կանաչք ու երեխաներ, շուրջ 5 000 մարդ,

որոնք թողնված են բախտի քմահաճույքին: Այս հանգամանքն էլ պայմանավորեց ժողովածուի երկրորդ գրքի¹ հանդես գալը: Հիշյալ հաստրը, կազմողի արտահայտությամբ, կենդանի-նահատակների՝ արարացած հայ-բեդլիհների հուշերի գիրքն է, որը հնարավոր դարձավ գրվել բերել տերգորաբնակ տիկին Փառանձեմ Պալանի ակտիվ աջակցությամբ և աշխատակցությամբ, որը և ստանձնեց հուշ-վկայությունների հավաքման ծանր պարտականությունը: Հաստրում գետնելված են վազերաթյոթերի արժեք ներկայացնող շուրջ 60 հուշագրություններ:

Ուշացած խոստովանության ևնոտաներով է գրված Կ. Պոլսում հրատարակվող դաշնակցության օրգան «Ազատամարտի» այնօրյա աշխատակից Լևոն Մոզյանի հուշագրությունը²:

Մասնապական տեղահանությանը մասխորդած ժամանակաշրջանի քաղաքական մթնոլորտի իրական նկարագիրը տալու և կուսակցությունների գործելակերպը ցուցահանելու համար հուշագրողը պատմում է հետևյալ միջատելը. 1913-ին Կ. Պոլսում մեծ շուքով տոնվում էր հույ գրեթե գյուտի 1500 և տպագրության 400-ամյակները, երբ հնչակյան և դաշնակցական ուսանողական միությունները: ցերեկույթներում հազարավոր հայերի ծափահարությունների ներքո ցուցադրվում են հույ թագավորների ու զինանշանների նկարներ: Նույն երեկոյան 5—6 ուսանողներ ձերբակալվում են և տարվում Կ. Պոլսո զինվորական հրամանատար Ջեմալ փաշայի մոտ, որը ստում է, թե հայերը անջատողական ձգտումներ ունեն, անկախության են ձգտում, ու հրահանգում է իր խոսքերը հաղորդել հայ քաղաքական ղեկավարներին՝ ավելացնելով, որ եթե հայերը շարունակեն նման «դավաճանական գործունեությունը» թուրքական պետության դեմ, թող գիտեման, թե կստավարությունը բավական ուժեղ է հրանց բնաջինջ անելու համար՝ առանց խնայելու ծեր ու մանուկի: «Եվ մեր ղեկավարները,— ցավով շարունակում է հեղինակը,— լսելով այդ բոլորը, ծիծաղ ու արհամարհանք միայն ունեցան... Թուրքիո և անոր ուժերուն հանդես մեր արհամարհանքը մեծ է, և մյուս կողմէ ալ անսահման վատահություն ունեինք, գերագնահատելով մեր ուժերը և նաև մեծ պետությանց միջամտության կարելիությունը»³: Կամ՝ երբ ձերբակալում են իրեն՝ Լ. Մոզյանին, ու տանում ոստիկանատուն,

¹ Տեր-Ջոր: Հեղինակ՝ աղետեն վերադրողներ: Փարիզ, 1955:

² Լևոն Մոզյան, Աքսորականի մը ողբականը (Սև օրերու հիշատակներ), Բուստուն, 1958:

³ Նշվ. աշխ., էջ 10:

նստիկանապետը հարցնում է, թե ինչո՞ւ է նա թուրքական ֆետը փոխարինել գլխարկով, վերջինս հանդգնորեն պատասխանում է, թե ապա ինչո՞ւ է նստիկանապետը դեղին վերարկու հագել, իրեն էլ դա դուր չի գալիս: «Կզգայի, թե պատասխանս ծանր էր,— այդ առիթով գրում է Լ. Մոզլանը,— մեծամտության ու արհամարհանքի խառնուրդ այս վերաբերումով շատ վերեն նայելու վարժված էինք մեր դարավոր դրացիին, որ մեր դարավոր թշնամին այ էր նաև, անոր ուժերուն և կարեփությանց վրա: Այս ընթացքը մեզ ուռեցուցած էր քառչույկ գնդակի մը պես, որ լեցված էր օդով միայն, առաջին հարվածին՝ պատուվելու և պարսլվելու ենթակա: Այս ոգիով և այս տրամադրությամբ լեցուն էր որոշ շրջանակներու հայկական մտայնությունը, և ձերբակալությանս այդ առաջին օրը՝ ես կենդակացնեի այդ մտայնությունը հավատարմորեն»¹:

Հետագա էջերում հեղինակը ավտասանք է հայտնում, թե ինչո՞ւ իրենք միշտ համառորեն լավատես եղան, ինչո՞ւ Տեր-Ջորը չկարողացան նախատեսել, օրորվեցին սին նկատումներով ու դրա փոխարեն կիզիչ ճամփաների վրա որևէ ելք գտնելու հույսով ու հավատքով՝ նույնիսկ արկածախնդրության չդիմեցին, ու գտնում, որ հարկավոր էր կրակի տալ շուրջ բոլորը, և հոգ չէ, թե իրենք էլ կխանձվեին այդ կրակից, միևնույն է, ի վերջո առանց դրա էլ թշնամու վառած կրակի վրա մոխրացան²:

Եղեռնի պատմության վերաբերյալ հարուստ փաստական նյութ է պարունակում Տրապիզոնի կաթոլիկական թեմի վիճակավոր Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազլյանի հուշերի մեծադիր ու սովորաձավալ (շուրջ 700 էջ) հատորը³:

Գրքի առաջին մասում զարգացվում է այն միտքը, թե Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող հայերի բնաջնջումը հղացված և ծրագրված էր երիտթուրքերի կուսակցության կողմից, արտոնված՝ Բ. Դռան կողմից և գործադրված՝ քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների օժանդակությամբ ու քաջալերությամբ՝ իսլամ բնակչության կողմից, հովանավորությամբ՝ տարագրյալների հսկողության համար առանձնացված պահակազորքերի: Հեղինակը նշում է, որ երիտասարդ թուրքերը իշխանության գլուխ անցնելուց հետո ուրիշ բան չէին երազում, քան

¹ Նշվ. աշխ., էջ 13—14:

² Նշվ. աշխ., էջ 40:

³ Հովհ. արք. Նազլյան, Հուշեր, Ա. հատոր, Բեյրութ, 1960: Աշխատությունը ֆրանսերեն լույս է տեսել 1951-ին, հայերենի թարգմանիչն է դոկտ. Հմայակ Ստեփանյանը:

մեջտևելից վերացնել փոքրասասնություն կազմող ցեղերը՝ ձուլելով նրանց թուրքերի հետ, և այդ տեսակետից հայերն էին, որ կազմում էին առաջին թիրախը, որովհետև նրանք թվաքանակով, ազգային կազմով, սոցիալ-տնտեսական դրությամբ կարևորագույն հավաքականություն էին ներկայացնում: Այնուհետև նա քննարկում է հայկական շարժերը քաղաքական և կրոնական հայեցակետով ընդհանրապես, երիտթուրքերի առաջ քաշած պատճառաբանությունները՝ արդարացնելու համար իրենց գործադրած բնաջնջման ծրագիրը. հայ կաթողիկեների նկատմամբ երիտթուրքերի ունեցած մասնավոր մտեցումը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Հայ կաթողիկեները, իրողությամբ՝ թեև ավելի կարգապահ էին և ավելի ներամիտի՝ բոլորված իրենց Պատրիարքարանիին, և Թուրքիո կայսրության ամբողջ տարածության վրա սիռված թեմերու իրենց Եպիսկոպոսներուն շուրջ, և իբրև կրոնակից Արևմտաքի բրիտանացիներեն մեծ մասին, Երիտասարդ թուրքերու կողմ: Ահա տված էին որպես սկզբունքով և վարդապետությամբ դավադրական տարր մը, անջատողական հակումներով ներշնչված՝ ընդդեմ Թուրքիո բացարձակ անկախության»¹: Բացի այդ, շարունակում է հեղինակը, հայ կաթողիկեները ավելի վտանգավոր տարր էին դիտվում, քան լուսավորչական հայերը, քանի որ նրանք Ֆրանսիայի պաշտպանչալներն էին, և Թուրքիայի զինակից երկրների կաթողիկեները ևս շահագրգռված էին նրանցով, որի շնորհիվ կարող էին պատճառ դառնալ երկրպական երկրների միջամտությանը:

Փաստական տեսակետից արժեքավոր է աշխատության այն հատվածը, որտեղ խոսվում է շարդերի հենց ընթացքում համաշխարհային հասարակայնության բարձրացրած զայրալի բողոքի մասին, քաղվածաբար մեջ են բերվում բազմաթիվ հատվածներ մեզ համար ահմաս մի շարք հատկապես օտարալեզու վավերաթղթերից, քաղաքական, կրոնական ու հասարակական գործիչների նամակներից ու երկրթներից:

Հայերի հանդեպ երիտթուրքերի բռնած թշնամական դիրքի քաղաքական պատրվակներին, որոնցից առաջնագույնը հայկական ասպտամբության մասին ստահող առապելն էր. Հ. Նազլյանը ավելացնում է ևս երկուսը՝ բարենորոգումների խնդիրը և օտար մրցակցությունը՝ միջամտելու համար Թուրքիայի ներքին գործերին²:

Աշխատության երկրորդ մասը ամբողջությամբ նվիրված է տեղա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 18:

² Նշվ. աշխ., էջ 68:

հանության ու եղեռնի գործադրությանը ըստ կաթոլիկական թեմերի՝ Մշո, Կարնո, Տրապիզոնի (որի եպիսկոպոսն էր հեղինակը— Մ. Կ.), Սեբաստիա-Թոքատի, Մալաթիայի, Խարբերդի Տիգրանակերտի, Մարդինի (Արևելյան Միջագետք), Պրուսիայի, Անգորայի, Կեսարիայի, Ադամայի, Մարաշի, Հալեպի արքեպիսկոպոսության: Տուրաքանչյուր թեմի վերաբերյալ հաղորդվում են արժեքավոր նախագիտելիքներ, ինչպես նաև կարևորություն ներկայացնող վիճակագրական տեղեկություններ:

Վերջում գրքին կցված են յոթ վավերագրերի տեքստեր:

Վավերագրական արժեք է ներկայացնում Գրիգոր Պողարյանի հրատարակած գիրքը¹:

Գրքում ամփոփված են Համայն շրջանի Սելիմիե ավանում ապաստանած 13 հայուհիների ու պատանիների՝ դեռևս 1919-ին գրի առնված վկայություններ:

Հեղինակը դրանց կցել է նաև Այնթափի տեղահանության մասին սեփական հիշողությունները, ինչպես նաև բավականին ընդարձակ իր «Տարագրի օրագիրը», որն ընդգրկում է 1915 թ. հուլիս—1916 թ. դեկտեմբեր շուրջ 500-օրյա ժամանակաշրջանը:

Գրքի հեղինակը նշում է, որ Հայկական հարցի լուծման բանալին արևմտահայության բնաջնջումն էր, հղացված իթթիհատի վերնախավի՝ Թալեաթի և Էնվերի կողմից: Նա չի բաժանում այն կարծիքը, թե վերջիններիս համաստիճան մեղսակից էր նաև Ջեմալ փաշան, որը, հեղինակի վկայությամբ, դեմ է եղել հայաջինջ քաղաքականությանը և անձամբ հնարավորություններ է ստեղծել բազմաքանակ հայերի փրկության համար՝ ընդգրկել է նրանց արհեստանոցներում, չի ոչնչացրել իսլամ չընդունողներին:

Գր. Պողարյանը պարզաբանում է, որ համեմատաբար թեթև եղավ այն տարագիրների վիճակը, որոնք, ի տարբերություն հետիոտն արևորյակների, երկաթուղով ընկան Հալեպ: Նման «բախտավորություն» վիճակվեց նաև Այնթափից տեղահանված սուաջին վեց քարավաններին, որոնց, հեղինակի վկայությամբ, արաբ ասպնջական ժողովուրդը, չհամակերտվելով Թալեաթի ոճրապատ ծրագրերին, չկոտորեց, թեև սովն ու համաճարակները խլեցին տանջակ հազարավորների կյանքը:

Մեծ եղեռնի անապատային արհալիրքների և հուսահատական ու

¹ Գրիգոր Պողարյան, Ցեղասպան թուրքը: Վկայություններ՝ բաղված հրաշքով փրկվածներու գրույցներեն, Պեյրուք, 1973:

գերմարդկային ոգորումների պատկերներով է հյուսված Մելքոն Տեր-Մելքոնյանի հիշողությունների մատյանը¹: Հեղինակի ծննդավայրը Այնթափն է, որտեղից էլ ճակատագիրը նրան տարել է Չոք-Մարզվան՝ Ալեքսանդրեոսի ծոցի շրջանը:

Հեղինակը, որը պատերազմն սկսելու պահին 20—21 տարեկան երիտասարդ էր, վկայում է, որ Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո մթնոլորտը հեղձոցիչ դարձավ, որովհետև «թեթեալիֆի հարսիե» կոչված բռնագրավումները մի կողմից, գինևլորագրության արհավիրքը մյուս կողմից, տնտեսապես ողբալի կացության մատնեցին երկրի ժողովուրդներին և, մասնավորապես, հայերին, որոնք ակնհայտ կերպով ավելի էին ենթարկվում կողոպուտի, քան մյուսները²: Նա գտնում է, որ հայերի և թուրքերի հարաբերությունների վատթարացման պատճառը թուրքն էր:

Մ. Տեր-Մելքոնյանը գտնում է, որ բռնագաղթի ենթարկվող ժողովրդի արդար իրավունքն էր ինքնապաշտպանության դիմելը, և, ավաղ, որ ամբողջ Թուրքիայում դրան ընդամենը չորս քաղաք դիմեց, ուստի միանգամայն շինձու են թուրքերի հորինվածքները Վանի, Ուրֆաի և Ծաղիկ-Գարահիսարի «ապստամբությունների» մասին, որով նրանք ձգտում են արդարացնել տեղահանությունն ու կոտորածը: Նա ամբաստանություն է համարում նաև թուրքերի կողմից Կովկասում ծայր սուած կամավորական շարժման վկայակոչումը, ընդգծելով, որ տակավին կամավորական շարժում գոյություն չունեն, երբ թուրքերն սկսեցին խորթ աչքով նայել հայերին՝ անարգեցին, հայհոյեցին, հալածեցին, լրտեսեցին ու բանտերը լցրեցին հազարավորների՝ իբրև կամկածելի և կախաղանով պատժեցին շատ անմեղների՝ հայտարարելով նրանց գինևլորական փախտակահանելու կամ պարզապես պետության թշնամիներ: Ուրեմն միանգամայն բնական էր հայերի դիմադրությունն ընդդեմ թուրքերի, ի շահ նրանց թշնամի դաշնակիցներին³:

Հեղինակը վկայում է, որ հայերի աքսորի վերաբերյալ օրենքը կառավարությունն արձակեց՝ Ազգային երեսփոխանական ժողովին վավերացնել տալու պայմանով, իսկ իրենց՝ ծովեզերյա բնակիչներին տեղահանելը քողարկեց սլն պատճառաբանությամբ, թե ծովեզերքը գտնվում

1 Մելքոն Տեր-Մելքոնյան, Կյանքի և մահվան միջև, Բեյրութ, 1974:

2 Նշվ. աշխ., էջ 87:

3 Նշվ. աշխ., էջ 90:

է թշուառու գրահասանալերի ոմրակոծման մշտական սպառնալիքի տակ, ուստի բարեխնամ կառավարությունը, գերծ պահելու համար բնակչությանը հավանական վտանգներից, ցանկանում է փոխադրել նրանց արևելի ապահով մի վայր, օրինակ՝ Տեր-Ջոր: Թուրքերը գովում էին անգամ աքսորավայրերի բնակլիմայական պայմանները, «բարեբեր» հողերը, և խաբված մարդիկ նույնիսկ ձգտում էին օր առաջ հասնել այնտեղ: Նա զավեշտով է հիշում, որ ինքն անգամ կարթեր ձեռք բերեց՝ Եփրատում ձուկ որսալու համար¹:

Նկարագրելով առհասարակ գաղթականների ահալոր վիճակը, Մ. Տեր-Մելքոնյանը նույնպես վկայում է, որ մասնավորաբար ադանացիները մեծապես օգուվեցին իրենց նախկին կուսակալ Ջեմալ փաշայի ընձեռած հնարավորություններից ու նրա տված արտոնագրերով ընկյան Դամասկոս և շրջակա քաղաքները՝ ազատվելով գաղթականի անհրապույր կյանքից: Նա հաստատում է, որ «Ջեմալ փաշան նույն վերաբերմունքը չունեցավ արաբ ազգին հանդեպ (ուրեմն չդադարեց ընդհանրապես շարդարար լինելուց— Մ. Կ.), բայց արդար ըլլալու համար պիտի խոստովանել, որ շատ մը հայեր, օգուվելով անոր բարի տրամադրություններեն, փրկվեցան ստույգ մահէ: Այն հայերը, որոնք կարողացան մուտք գործել իր ազդեցության գոտիին մեջ, բոլորն ալ, ստանց բացառության, մինչև պատերազմի վախճանը արևելի տանելի պայմաններու մեջ ապրեցին և չենթարկվեցին որևէ հալածանքի»²:

Ջեմալ փաշայի «հայասիրության» վերաբերյալ նման վարկածները, մեր կարծիքով, լրացուցիչ պարզաբանման կարիք են զգում: Երիտթուրքական եռասկետության ազդեցիկ ներդասը վերջին հաշվով չէր կարող անմասն լինել ընդհանրապես հայակործան պլանների մշակումից ու իրականացումից, և, անշուշտ, լիովին պատճառաբանված պիտի լիներ նրա նկատմամբ հայ ահաբեկիչների որոշումը:

Մ. Տեր-Մելքոնյանի վկայությամբ անապատային շրջաններում Տեր-Ջորի նախնիին համահավասար անուն վաստակեցին նմանապես Ծեղդադիեն և Ռաս-ուլ-Այնը, որոնց անմշակ հողերը բառի իսկական առումով ոռոգվեցին հայերի արյունով, և մակերեսը ծածկվեց անթաղ մեռելներով, իսկ գաղթականների վերջին խլակները զոհ գնացին չեչեհների ու չերքեզների գնդակներին: Նա պատմում է Էնթիլիի 5 կիլոմետրանոց երկաթուղային թունելի շինարարությունից հետո, որը համաշխարհային

¹ Նշվ. աշխ., էջ 96:

² Նշվ. աշխ., էջ 113:

թունելաշինության գլուխգործոցներից մեկն է համարվում, այն կառուցող հայերի մատակարար քննաշնչման մասին, որից իրեն հրաշքով հաջողվեց խուսափել: Մ. Տեր-Մելքոնյանի գրքից տեղեկանում ենք նաև; որ ինքն է ստույգ մահից փրկել տարագրության մեջ գտնվող համբավավոր «Ամենուն տարեցուցի» հեղինակի՝ Թեոփիլին:

Գրքում էջեր են նվիրված փախստական գաղթականներից կազմված զինված խմբերի և հատկապես քաջարի զեյթունցի Արամ Զուլադյանի հայրուկային խմբի մղած անհալսասոր կռիվներին: Հետաքրքրություն է ներկայացնում հեղինակի վկայությունը կառավարության հրատարակված այն վայրագ օրենքի մասին, ըստ որի փախստական գաղթականի ինչքը անցնում էր նրան սպանողին:

Գիրքը եզրափակվում է Կիլիկիայի դեպքերի նկարագրությամբ ու նրա անկումով, որտեղ հաևգրվան էր գտել հեղինակը:

Զեյթունի տեղահանության, աքսորի, մի բոլոր քաջարի լեռնցիների, մղած հերոսական մաքառումների և, վերջապես, Կիլիկիայի վերջնական հայաթափման մասին է պատմում ՀՍՄՀ ԳՍ պատմության ինստիտուտի կողմից պրոֆ. Հ. Պողոսյանի խմբագրությամբ հրատարակված Լևոն Նորաշխարհյանի մեծարժեք հուշագրությունը¹:

Հեղինակը, որը Զեյթունի նշանավոր Նորաշխարհյան (Ենիտունյան) գերդաստանի շտապվողներից է՝ 1895-ի հերոսամարտի ղեկավարներից մեկի՝ Նազարեթ Զավուշի որդին, անձամբ ճաշակել է տեղահանության և աքսորի բոլոր դառնությունները, ակտիվ մասնակիցը եղել զեյթունցի մի բոլոր քաջերի մղած գերմարտկային մաքառումների, ուստի, ինչպես նշում է պրոֆ. Հ. Պողոսյանը, նրա բերած փաստերը և դեպքերը իրական են ու հավատարի:

Գրքի առաջին մասում, որն ընդգրկում է 1914—1919 թվականները, հեղինակը գրում է, որ Զեյթունի քաղաքապետ Նազարեթ Զավուշի տմարդի ձերբակալմամբ սկիզբ դրվեց զեյթունցիների նկատմամբ իթթի-հատականների բարբարոսական քաղաքականության իրականացմանը, և Զեյթունը դարձավ մեծ ջարդերի անդրանիկ նոխազը: Նա պատմում է, թե ինչպես դավաճան Հայկ Ամարնյանի մատնության հետևանքով Եղիա Նորաշխարհյանի հղացած ապստամբության պլանը վիժեցվեց, և Զեյթունը իր շուքակաչքով զինաթափ սրվեց, ու բոլոր ղեկավարները ձերբակալվեցին:

Լ. Նորաշխարհյանի հուշերը խորհել են տալիս, որ այնքան էլ ճիշտ

¹ Լևոն Նորաշխարհյան, Զեյթունը 1914—1921 թթ., Երևան, 1984:

չէ, թե իբր 1915-ին խարխալ գեյթունցիները խոնարհաբար ենթարկվեցին տեղահանության հրահանին և դատարկեցին Զեյթունը: Փաստորեն, գեյթունցիների մեջ եղել է մի թև, որը մինչև վերջ հավատարիմ է մնացել ինքնապաշտպանության դիմելու գաղափարին, և այդ նրանք էին, որ ամրանալով Զեյթունին մոտակա ս. Աստվածածնա վանքում՝ մինչև արյան վերջին կաթիլը համատ դիմադրություն են ցույց տվել թուրքական զորքերին, մարտում սպանելով Սուլեյման հարյուրապետին, որի անվամբ էլ ներկայումս Զեյթունը վերանվանված է Սուլեյմանլի: Ցախք, սակայն, այդ թևը փոքրամասնություն էր, և ի վերջո Զեյթունը ենթարկվեց տեղահանության, իսկ հայ ազատագրական շարժման խորհրդանշիչը համարվող Զեյթուն գյուղաքաղաքը հրդեհվեց և մոխրակույտի վերածվեց:

Խոսելով գեյթունցիների բեկորների՝ Տեր-Չոյ հասնելու մասին, հեղինակը նշում է, որ հայությունը կարողացել էր դիմագրավել տեղահանության բոլոր ստատուսները, ինչ որ չէր կարող նախատեսել իթթինատական կառավարությունը, իսկ արաբ ժողովուրդը ձեռք չէր բարձրացրել հայ մանուկների, կանանց ու ծերերի վրա, և գլխավոր վտանգը չեչեններն էին, որոնք իրենց ապրուստն ապահովում էին կողոպուտով, ջարդով, թալանով, ապրում էին թափառելով, վայրի կենդանիների նման անապատում որս որոնելով¹:

Շարադրանքի ընթացքում դիմելով նաև գեյթունցիներ Մինաս Տեմիրճյանի, Փանոս Պոյաճյանի, Սիրանուշ Քասիմյանի, իր քրոջ՝ Սրբուհի Կյուլվանեչյանի և այլոց հիշողություններին, նա վկայում է, որ զինադադարից հետո Հավրանի կողմը աքտրված գեյթունցիների մի մասը փրկվեց և վերադարձավ Զեյթուն, իսկ Տեր-Չոյ թշված գեյթունցիներից մնացել էին լոկ մի քանի տասնյակ խլյակներ: «Հնձվեցան սվելի քան մեկ ու կես միլիոն հայորդիներ,— ամփոփում է Լ. Նորաշխարհյանը,— մեծ ու փոքր, ծեր ու երեխա անխնա կոտորվեցան մարդակերպ հրեշներու սադայելական հղացումներով: Սերունդներ ամբողջ բնաջնջվեցան անապատներու խորն ու անծանոթ ճանապարհներուն վրա: Արյունն ու արցունքը ցամաքած աչքերու մեջ, լքված աշխարհեն, կարավանները կքայլին անընդհատ գիշերվան մութին մեջեն կամ արևի կիզիչ ճառագայթներուն տակ, - պատառ մը հացի ու կաթիլ մը ջուրի կարոտով տոչորուն»²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 78:

² Նշվ. աշխ., էջ 82:

Ել, սակայն, հպարտության զգացումով շարունակում է հեղինակը, սպանի կողքին զեյթունցիները պատվախոր և մխիթարական էջեր էլ արձանագրեցին: Գանվեցին մի բուռ զեյթունցիներ, որոնք, արհամարհելով թուրքի մատուցած դառը բաժակը, վրեժխնդրությամբ լցված, քաշվեցին Զեյթունի անտիկ լեռները՝ զեն ի ձեռին պատվով մեռնելու պատրաստ: Այդ քաջարի ուզմիկների անօրինակ մաքստումների պատմությանն էլ նվիրված են հուշագրության հետագա էջերը:

Հայոց եղեռնապատման, իհարկե, վերը շարադրվածով չի սահմանափակվում: Իրենց արյունոտ հուշերը թղթին են հաճձնել նաև տարբեր հայացքների ու գրալմունքի տեր բազմաթիվ այլ վերապրողներ: Հիշատակելի են դրանցից Վ. Մինախորյանի¹, Մ. Էամերյանի², Ս. Սաաունուցու³, Ղ. Մակունցի⁴, Ստ. Միսքեյանի⁵, Ա. Նսագազյանի⁶ և այլոց հուշագրությունները, որոնց վրա հարկ չենք համարում հատուկ կանգ առնել՝ նկատի ունենալով դրանց գուռ պատմողական-նկարագրական բնույթը: Այդուամենայնիվ, դրանք ունեն ճանաչողական-վավերագրական արժեք և կարող են օգտագործվել եղեռնի պատմության այս կամ այն կոնկրետ դրվագի պատմությունը լուսաբանելիս:

2. Օտար հեղինակների հայերեն թարգմանված աշխատությունները

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում արևմտահայության ճակատագրի մասին գրել են նաև ռուս և օտար շատ հեղինակներ՝ դիվանագետներ, հասարակական գործիչներ, դեպքերի ականատես վկաներ: Օտարալեզու գրականությանն մի ձևով հաջ գործիչ-

¹ Վ. Մինախորյան, 1915 թվականը (արհատիրքի օրեր), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1949:

² Մ. Էամերյան, Աքսոի և պատերազմի կրակներուն մեջեն, Բոստոն, 1953:

³ Մարտիրոս Սաաունցի, Սև օրագիր, Բեյրութ, 1957:

⁴ Ղազար Մակունց, Տրապիզոնի հայոց տեղահանությունը: Հուշագրական էջեր, Թեհրան, 1983:

⁵ Ստ. Միսքեյան, Ես Տեր-Ջորի դժոխքեն փախած եմ, Ս. հատոր, Փարիզ, 1966:

⁶ Ա. Նսագազյան, Հայ մտավորականներու ձերբակալությունը և Այաշի բանուը, Բեյրութ, 1969:

ների շահերերով դեռևս այն հեռավոր ժամանակներում թարգմանվել և հրատարակվել է հայերեն, որոնցից շատերը հիմնարար նշանակություն են ունեցել հետագայի շատ հայ հեղինակների համար և այսօր արդեն ստացել են ակզբնադրյորի արժեք: Այդօրինակ հեղինակներից են՝ Վալերի Բրյուսովը, Անդրե Մանդեշտամը, Ջեյմս Բրայսը, Հենրի Մորգենթաուն, Հերբերդ Ադամս Գիբբոնը, Ռենե Պինոնը, Յոհանես Լեյսիուսը, Հենրիխ Ֆիրբյուխերը, Ֆրիտցֆ Նանսենը, Հանրի Բարթին, Ֆայեզ էլ Ղոսեյնը, Մելվան Զադե Ռիֆաթը և ուրիշներ, որոնցից մի մասի աշխատություններին անհրաժեշտ ենք համարել վերլուծաբար անդրադառնալ՝ դիտելով դրանք իբրև հայ պատմագրության ոլորտի ինքնօրինակ բաղկացուցիչներ, որոնք շատ դեպքերում ունեցել են էլակետային նշանակություն:

Ռուս հեղինակներից հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի մասին գրել են ականավոր գիտնական, գրականագետ, պրոֆեսոր Յուրի Վենելովսկին, ականավոր պոետ և գիտնական Վալերի Բրյուսովը, նշանավոր արևելագետ, ակադեմիկոս Վ. Ա. Գորդլևսկին, մեծահամբավ պատմաբան, ակադեմիկոս Ե. Վ. Տարլեն, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Կոտլյարսկին, բազմապիսի փատաթղթեր ու նյութեր է հրատարակել նուսական պարբերական մամուլում: Սակայն, ցաւոք, դրանց մի մասն է միայն թարգմանվել հայերեն:

Արևմտահայության ողբերգությունը գտնվել է **Վալերի Բրյուսովի** ուշադրության կենտրոնում: Այդ ուշադրությունը այնքան մեծ էր, որ նա հատկապէս սովորում է հայերեն, կարդում հայկական աղբյուրներ: Նա այցելել է Հայաստան, եղել Երևանում, Էջմիածնում, հանդիպել արևմտահայ փախտակահաններին, գրուցել տասնյակ մարդկանց հետ, որոնք ականատեն էին հայկական տարասիների: 1916-ին նա գրեց «**Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը**» աշխատությունը, որը հրատարակվեց Մոսկվայում, 1918-ին: Գիրքը Երևանում ռուսերեն վերահրատարակվել է 1940-ին և 1989-ին: Այն հայերեն է թարգմանվել ու հրատարակվել Վենետիկում, 1931-ին¹: Հեղինակը ընթերցողին է ներկայացնում հայ ժողովրդի պատմական ամբողջ հերոսական անցյալը և հասցնում մինչև 1915-ի ցեղասպանության օրերը:

Բրյուսովը նշում է, որ պատերազմում Հայաստանը հանդիսանում է ռուս-թուրքական բանակների բախման ռազմաբեմը, որը մեծ աղետ է

¹ Բրյուսով Վ., Տարեգրություն հայ ժողովրդյան պատմական ճակատագրին, թարգմ. Հ. Մարգարյան, Վենետիկ, Ա. Ղազար, 1931:

հայ ժողովրդի համար, քանի որ մի ամբողջ ազգ սարսափելի կոտորածների է ենթարկվում թուրքերի կողմից: Նա զայրույթով է խոսում թուրքական զազազած հորդանների կողմից հայ ժողովրդին գլխովին բնաջնջելու նեալ վտանգի մասին, խնդիր է դնում ռուսների ու եվրոպացիների առջև՝ օգնության ու փրկության ձեռք մեկնել հայերին: Այդ առումով էլ մեծ հումանիտար պարտավորվում է պատմել հայ ժողովրդի մասին, համառոտակի ներկայացնել նրա անցած ուղին, նրա պատմական բախտն ու մշակույթը:

Գիրքը կազմված է ինը գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը լուսաբանում է հայոց պատմության մի ամբողջական դարաշրջան: Հելինակը ընդգծում է այն անողորմ ճշմարտությունը, որ հայկական ազգային ինքնությունը կյանքի վերջին ծիլերը Հայաստանում կործանեցին թուրք օսմանները: Խոսելով թուրք-օսմանյան լծի տակ մնացած Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Սվասի, Խարբերդի նահանգների և նրանցում բնակվող արևմտահայ ժողովրդի մասին, Վ. Բյուսուլը գրում է, որ մոտ կես հազարամյակ տեղ օսմանյան լուծը Արևմտյան Հայաստանին բերեց տնտեսական քայքայում, մշակույթի զարգացման ասնամանավակում և կասեցում, ազգային դաժան ճնշում և բռնի ձուլման անդադար փորձեր: Նա բացահայտում է թուրք-օսմանների վանդալիզմը, որից փրկվելու համար հայերն իրենց հայացքը ուղղում էին Ռուսաստանին, սպասելով նրանցից օգնություն և արևելահայերի հետ վերամիավորվելու ձգտում, որից էլ ծնվում էր արևմտահայերի համակրանքը դեպի Ռուսաստանը և ռուս ժողովուրդը: Նա թուրքական գերիշխանության տակ սարող հայերի բախտը ողբերգական է անվանում:

Վալերի Բյուսուլը պատմում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի մի քանի վառ էջերի մասին: Այդ սոթիով նա ուշագրավ դատողություն է անում, որ ոչ թե հայերն ապստամբեցին, որի պատճառով թուրքերը կազմակերպեցին հայերի կոտորած, ինչպես պնդում են պատմության թուրք կեղծարարներն ու նրանց ձայնավորները, այլ, ընդհակառակը, թուրքերի դաժանությունները և հայ բնակչության ջարդերը ժողովրդին զայրացրին ու հասցրին զինված ապստամբության:

Նա նույնպես հայ ժողովրդի նակատագրում բացատրական է գնահատում եվրոպական տերությունների շահախնդիր միջամտությունը:

Վ. Բյուսուլի կտրականապես մերժում է պանթուրքիզմի պրոպագանդիստների տարածած վարկածները և հայկական կոտորածների

«հիմքեր» որոնելու նրանց պատճառաբանությունները: Նա միաժամանակ ժխտում է թուրքերի պաշտպանների կարծիքները, գտնում, որ անհիմն են թուրքերի պնդումները՝ հայերի կոտորածները «սխտական անհրաժեշտություն» համարելու մասին, ուր ոչ մի բանով չի կարելի արդարացնել զանգվածային ջարդերը, ամբողջ գաղափարների ամաչացումը, գյուղերից և քաղաքներից վտարված բնակչությանը սովաճահության դատապարտելը:

Անդրադարձալով հայ բնակչության կորուստների թվին, Վ. Բրյուսովը գտնում է, որ ընդհանրապես ֆանտաստիկ չեն այն հաշվումները, որ ցույց են տալիս, թե սույն պատերազմի սկզբներում Թուրքիայի տիրույթներում կախաղանի միջոցով, սպանություններով, սովաճահություններից, հյուժվածություններից, հրկիզումներից, դեպի անապատներն աքաղարի ճանապարհներին և այլն, ոչնչացվել է մեկ միլիոնից ավելի հայ բնակչություն, իսկ այլ ստրկուրները ցույց են տալիս մինչև երկու միլիոն¹ մարդ:

Մեծ գիտնականն ու բաղաքացին հաղափարով մոռ սպագայից ակնկալում էր, որ այդ անասման փորձությունների և կորուստների համար Հայաստանը վարձահատույց կշինի քաղաքական անկախության վերածնությանը կամ հայկական անհանգեղից ֆեդերատիվ միավորում տեղեղծելով: Նա չէր բացառում և ազգային օրգանիզմի՝ լոյ մասնատումների հնարավորությունը, որն էլ հենց, ցավոք, բաժին պիտի ընկներ արյունաքամ հայ ժողովրդին:

Մեծ եղեռնի պատմության լուսաբանման գործում կարևոր նշանակություն ունեն **Անդրև Մանդելշտամի** աշխատությունները: Նա Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ հարցերի մասնագետ էր, եղել էր Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանության առաջին թարգմանը, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունում վարել տնօրենի պաշտոն:

Հայերեն նրատարակված իր գրքերից մեկում՝ **Ս. Մանդելշտամը** վկայում է, որ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, օգտվելով համաշխարհային պատերազմից, գործի դրեց մոտ մեկ միլիոն (ընդգծումը մերն է— Մ. Կ.) հայերի սպանությունը ջարդով, սովահարությամբ, ծարավով և խոշտանգումներով:

1915-ի գարնանն ու ամռանը, շարունակում է հեղինակը, կառավա-

¹ Մանդելշտամ Ս., Օսմանյան կայսրության անկաստագիրը և հայկական հարցը, Ա. մասն, թարգմ. Ենոլք Արմեն, Կ. Գոլիս, 1919.

րության հրահանգով Թուրքիայի արևելյան նահանգներում բնակվող հայերի մի մասը տեղում ջարդի ենթարկվեց, իսկ ուրիշները թշնամի դեպի հարավ և մահացան տարագրության նահապարհներին: Հեղինակը ընդգծում է, որ թուրքական իշխանությունները ոչ միայն մտահոգված չէին տարագիրների կյանքի ապահովությամբ և ապրուստով, այլ ընդհակառակը, նրանք քաջակրում և նույնիսկ հաճախ կազմակերպում էին թուրք և քուրդ գյուղացիներին և հրուակներին, որոնք կոտորում և սպանում էին տարագիրներին, իսկ թուրքական իշխանությունների հրահանգով զինվորները ջարդում էին իրենց պաշտպանությանը հանձնված անմեղ հայերին, հազարավոր տարագիրներ էլ սովամահ էին լինում կամ մեռնում ծարավից ու հոգնածությունից: Հեղինակը վկայում է, որ երբեմն դահիճները խեղդամահ էին անում իրենց զոհերին, այրում էին ողջ-ողջ, կամ դաժան չարչարանքներով նրանց բրածեծ էին անում, առևանգում ու վաճառում դեռուտի կանանց ու մանուկներին:

Վկայելով, որ տարագիրներին կոտորում էին նաև Միջագետքի և Արաբական անասրատի վատառողջ արգելակայաններում, ինչպես դա արվեց Ռաս-ուլ-Ալնում հավաքված 14 000 տարագիրների հետ, Մանդեշտամը եզրակացնում է, որ հայերի տեղահանությունն ու արտոլը ջարդի քաղաքավարի ձևերից մեկն էր:

Մեղադրելով Գերմանիային, նա գտնում է, որ վերջինիս համար այնքան էլ անհաճո չէր մի տարրի բնաջնջումը, որն ընդհանրապես դեմ էր գերմանական թափանցումին Թուրքիա: Այնուհետև Մանդեշտամը մեջ է բերում գերմանական դեսպան Վանգենհայնի 1915 թ. մայիսի 31 թվակիր հեռագիրը, որը կատարյալ լույս է սփռում Գերմանիայի խաղացած սև դերի վրա եղեռնի հարցում: Ըստ հեռագրի Էնկերը խնդրում էր գերմանական կառավարությունից չբռնել իր բազուկը՝ տարագրությունն իրականացնելիս: Այնուհետև գերմանական դեսպանը տեղեկացնում էր իր կառավարությանը, թե իբր հայերի խափանարարական աշխատանքը, որը կազմակերպված ու քաջակերպված է Ռուսաստանի կողմից, այնքան մեծ ծաղկալ է ստացել, որ սպառնում է Թուրքիայի գոյությանը: Մանդեշտամը ցավով ավելացնում է, որ Գերմանիան համակարծիք գտնվեց իր դեսպանին, չբռնեց Էնկերի «բազուկը» և չարգելեց հայերի «տեղահանությունները»:

Գերմանական դիվանագիտական փոստից կատարելով բազմաթիվ քաղվածքներ, հեղինակը եզրակացնում է, որ ջարդերի նախաձեռնությունը կրեք նրդյունք չէ հայերին վերագրված «դավաճանության»

հետևանքով թուրք ժողովրդին պատճառած զայրույթի, ինչպես ջանում են հալխատացնել երիտասարդ թուրքերը: Վկայակոչելով Թուրքիայի մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի իսկ արտասանած խոսքերը Փարիզի խաղաղության խորհրդածողովի Գերագույն խորհրդի 1919-ի հունիսի 17-ի նիստում, որն ասել է, թե պատերազմի ժամանակ քաղաքակիրթ ամեն մի մարդ հուզվեց, լսելով թուրքերի գործած ոճիրները և ինքն իրեն հեռու է պահում մարդկային խիղճը սարսափով թունդ հանող այդ ոճիրները՝ ծածկելուց, Մանդեղշտամը եզրակացնում է, որ գլխավոր պատասխանատուները Իթթիհատ վե Թերաքքը կուսակցության ղեկավարներն են ու նրանց խորհրդականները¹:

Օտար հեղինակների շարքում առանձնանում են անգլիացի լորդ **Ջեյմս Բրաչսի** աշխատությունները²:

Անգլիացի հեղինակը իբրև առաջին քաջ հարկ է համարում ճշտել տարագրության ժամանակ Օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակվող հայերի թիվը: Բաղդատելով Հայոց Պատրիարքարանի մարդահամարի տվյալները՝ 2 100 000 և օսմանյան կառավարության տվյալները՝ 1 100 000, նա հավանական է համարում մոտ 2 միլիոնը:

Երկրորդ անհրաժեշտ քալը հեղինակը համարում է տարագրությունից փրկվածների թվի ճշտումը: Վկայակոչելով հալխաստի աղբյուրներ, նա Կովկաս ապաստանածների թիվը հաշվում է 182 000, Եգիպտոս փախչողներինը՝ 4200, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթների վերստպրողների թիվն է 12 000: Բերելով նաև այլ տվյալներ, Բրաչսը գտնում է, որ Թուրքիայում տարագրությունից ազատվածների թիվը չի անցնում 600 հազարից: Այդ հաշվով, ըստ Բրաչսի, տեղահանության ու ջարդերի զոհ գնացած հայերի թիվը կազմում է **մեկ միլիոն և հալանաբար 1 200 000** կամ ավելի: Նրա կարծիքով, ճշտման կարոտ երրորդ հարցն է պարզել, թե այդ մեկ միլիոնից որքա՞նը բնաջնջվեց և որքա՞նը վերստրեց: Նա վկայում է, որ մի շարք վիլայեթներում, ինչպես Վանն ու Բիթլիսը, տարագրություն չեղավ, այլ միայն ջարդ: Ուրիշ վիլայեթներում, ինչպես Էրզրում, Տրապիզոն, տարագրությունն ու ջարդը նույն բանն էին նշանակում, քանի որ արտոթյալների քարավանները սիւտե-

¹ Ա. Մանդեղշտամ, նշվ. աշխ., էջ 48—51:

² Բրաչս Ջ., Անգլիական կառավարության Կապույտ գիրքը հայկական մեծ եղևնի մասին (1915—1916): Կ. Պոլիս, 1919: Նույնի՝ Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը, Ա. մաս. կազմեց Վ. Միրազեան, Կ. Պոլիս, 1920: Նույնի՝ Հայերու տառապանքները Օսմանյան կայսրության մեջ 1915—1916: Թարգմ. Ա. Պոնիկանյան, Բեյրութ, 1965:

մատիկ կերպով բնաջնջվում էին դեռ նոր ճամփա ելած: Վստահորեն կարելի է ասել, արվեսցնում է նա, որ ջարդերի և տարագրության դատապարտվածների առնվազն կեսը բնաջնջված է: Ամփոփելով իր վիճակագրական արդյունքները, Բրայը գտնում է, որ 1915-ին տարագրությունից հավասար թվով հայեր փախել, ջարդվել և վերապրել են, և յուրաքանչյուր խմբի թիվն ընդունում է 600 000:

Այնուհետև նա նշում է, որ չնայած ոճրի քանակական կշիռը անորոշ է մնում, սակայն անորոշությունն չկա նրա հիացման ու գործադրության պատասխանատվության հարցում: Նա գտնում է, որ տառապանքի և սպանության այս ահավոր պատուհալը կրոնական նեղմտության՝ ֆանատիզմի հետևանք չէր: Չմեղադրելով թուրք գյուղացուն ու քաղաքացուն, Բրայը ամբողջ հանցանքը բարդում է օսմանյան կառավարության պաշտոնատարների վրա, գտնելով, որ այս կամ այն կերպ կենտրոնական կառավարությունն էր, որ հսկում էր ծրագրի գործադրության վրա, որի մտահոլացումը միայն իրենն էր: Եզրափակելով իր խոսքը, Ջ. Բրայը գրում է, որ երիտասարդ-թուրք նախարարները և Կոստանդնուպոլսի նրանց գործակիցները ուղղակիորեն և անձնապես պատասխանատու են, սկզբից մինչև վերջ, այն հսկայական ոճրի համար, որ ավերեց Մերձավոր Արևելքը 1915-ից:

Հայոց մեծ եղևոցի պատմության գիտական ու անաչառ լուսաբանման առումով դժվար է գերազանահատել 1913—1916 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի քաղաքական-հրապարակախոսական մեծարժեք մեկնագրության նշանակությունը, որը Ենոկյ Սրմենի հայերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ Կ. Պոլսում, 1919-ին¹: Անվարան կարելի է ասել, որ սույն գիրքը ելակետային դարձավ եղևոցի պատմության հետագա մի շարք հայ և օտար պատմաբանների համար: Գրքի կարևորագույն արժանիքներից մեկը նրա փաստալավերագրական հավաստիությունն է և հեղինակի՝ մինչև վերջ անկեղծ, անաչառ ու անկողմնակալ մնալու ընթացքը: Ինչպես նկատել է գրքի թարգմանիչը, Օսմանյան կայսրությունում ահավոր ոճրի իրականացման պահին գտնվեց մի զգալուն սիրտ, որը բողոքի ձայն բարձրացրեց զարհուրելի դավի հեղինակների դեմ և աշխարհով մեկ բարձրացրած նրա աղաղակը ցնցող ազդակ եղավ Հայ Դատի նկատմամբ հուզումնալից շարժում առաջ քերելու համար: Հատու և ազդու են ամերիկյան դեսպանի գնա-

¹ Ամերիկյան պեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղևոցի գտնվածները, ֆաբրիկային հրատարակություն, Երևան, 1990:

հասակակները երիտթուրքական պարագլուխների մասին: Բնորոշ ընդհանրացում կատարելով, նա գրում է. «Ինչպես որ ոճիրը եղած էր այն միջոցը, որով այդ մարդիկ գերագույն իշխանության տիրացած էին, նույնպես ոճիրը մնաց իրենց գործիքը՝ այդ իշխանության մեջ դիրքերնին պահպանելու համար»¹: Թալեայթին նա անվանում է ալլազակապետ, որը ծագումով թուրք էլ չէր, այլ՝ բուլղար գնչու:

Էնվերի տիրապետող հասկանիշը նրա հանդգնությունն էր, որին մերձավորները փոքրիկ Նապոլեոն էին կոչում: Մորգենթաուն մի երեկո Էնվերին տեսել էր իր տանը, Նապոլեոնի և Ֆրիդրիխ Մեծի նկարների միջև նստած, որն ընդգծում էր 32-ամյա ռազմական նախարարի ունայնամտությունը²: Արտաքննապես նա ուներ փափուկ, կանաչի տեսք, միշտ խաղաղ էր, ստուն ու անխոռով: Դեմքը նման էր դիմակի, որը չէր մատնում իր զգացմունքները: Նվագում էր ջութակ, ուներ երաժշտական ճաշակ, տիրապետում էր գերմաներենին:

Գրքի 14-րդ գլխում Հ. Մորգենթաուն խոսում է 1914-ի նոյեմբերի 13-ին սուլթանի կողմից պատերազմ հայտարարելու մասին, որն իրականում Ջիհադի, այսինքն անհավատների դեմ «սրբազան պատերազմի» կոչ էր: Դրանից քիչ անց հրապարակվեց Ծեյխ-ուլ-Իսլամի հայտարարությունը, որը ամբողջ իսլամական աշխարհին հրավիրում էր ոտքի կանգնելու և ջարդելու իրենց քրիստոնյա հարստահարիչներին: Կրոնապետերը այս հրովարտակը կարդացին մզկիթներում, բոլոր թերթերն այն տպագրեցին խոշոր տառերով: Սակայն, ամերիկյան դեսպանի վկայությամբ, միշտ նույն ժամանակ հայտնվեց նաև մի գաղտնի տետր, որը մզկիթներում չկարդացվեց, այլ գաղտագողի տարածվեց բոլոր մահմեդական երկրներում՝ Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Մարոկկոյում, Սիրիայում և այլուր: Այն տպագրված էր Դորանի լեզվով՝ արաբերեն և ցեղային ու կրոնական ատելության մի մոլեգին կոչ էր: Դա բոլոր քրիստոնյաներին, բացի գերմանացիներից, բնաջնջելու ծրագրի մի մանրամասն նկարագրություն էր: Կատարելով ընդարձակ քաղվածքներ հիշյալ տետրից, Հ. Մորգենթաուն եզրակացնում է, որ ոճրի և սպանության գրգռիչ այս տետրակի յուրաքանչյուր մասի վրա նկատելի են գերմանական ձեռքի խմբագրման հետքեր³, և ավելացնում, որ այդ գրգռիչ տետրը մահմեդականների հոգում առաջ բերեց քրիստոնյաների հանդեպ ան-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 18:

² Նշվ. աշխ., էջ 31:

³ Նշվ. աշխ., էջ 139:

ասիման ասելություն, կրքերի բռնկում, որոնք հետագայում դրսևորվեցին հայերի և ուրիշ հպատակ ժողովուրդների ջարդերի ժամանակ:

Ուրվագծերով Ջեմալ փաշայի կերպարը, Հ. Մորգենթաուն հրահանգներում է իր հոռուսացի նախահոր՝ Մարկոս Անտոնիոսի հետ, որոնց ընդհանրական հատկանիշը անհազ սևափստությունն էր: Նշանակվելով 4-րդ բանակի հրամանատար, Ջեմալն ուղարկվեց Սիրիա՝ Եգիպտոսը նվաճելու: Նա ուներ անհաճո և կենդանակերպ դեմք, որի վրա դաշված էր վայրենությունը: Նա համաթրքության ջատագովներից էր և հազարապատյես ատում էր արաբներին, հայերին, հույներին, չերքեզներին ու հրեաներին:

Մեծագույն զայրույթով է հեղինակը վերհիշում, թե ինչպես էին երիտթուրքերը մտադրվել դաշնակիցների կողմից Պոլիսը՝ գրավելու դեպքում ոչնչացնել այն ճարտարասպետական գեղեցիկ հուշարձանները, որոնք թուրքական տիրապետությունից առաջ կառուցել էին քրիստոնյաները: Մասնավորապես նրանք մտադիր էին պայթեցնել Ալա-Մոֆիայի մզկիթը, որ մահմեդական մզկիթի վերածվելուց դարեր առաջ քրիստոնեական եկեղեցի էր և բյուզանդական կայսրության ամենաշքեղ կառույցներից մեկը: Իր պահանջին՝ խնայել գոնե Ալա-Մոֆիայի մզկիթը, հետևում է Թալեաթի ցինիկ պատասխանը. «Միության և Առաջադիմության Քոմիթեին մեջ վեց մարդ չի կա, որ մտահոգ ըլլա հնություն ելող բանի մը համար: Մենք ամենքս նոր բան կսիրենք»¹:

Հ. Մորգենթաուն փորձ է կատարում բացահայտել թուրքերի էությունն ընդհանրապես: Այդ առթիվ նա գրում է, որ թուրք մտայնության թաքուն հիմնական ոգին կազմում է խոր արհամարհանքը բոլոր ուրիշ ազգերի հանդեպ:

Անդրադառնալով երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանին, Հ. Մորգենթաուն գրում է, որ հպատակ ժողովուրդները՝ հույները, սիրիացիները, հայերը, հրեաները, այլևս «պիղծ գալվորներ» չպիտի համարվեին, այլ բոլոր ժողովուրդները հավասար իրավունքներ և հավասար պարտականություններ պիտի ունենային: Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է այն ցեճատունը և խելահեղ համերաշխության տեսարանները, որոնք հաջորդեցին նոր ռեժիմի հաստատումը. թուրքերը և հայերը հրապարակալ ողջագործվեցին, թուրք գործիչները, որոնց թվում և Թալեաթն ու Էնվերը, քրիստոնեական եկեղեցիներ այցելեցին և բարեմաղթություններ արեցին նոր կարգերի համար, գնացին հայկա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 167:

կան գերեզմանատները և զոջումի արցունքներ թափեցին մարտիրոսների ոսկորների վրա: Փոխադարձաբար հայ կրոնավորների սողոթքի իրենց պարտքը հատուցեցին թուրքերի մզկիթները գնալով: Էնվեր փաշան բազմաթիվ հայ վարժարաններ այցելեց, քարոզելով երեխաներին, թե իսլամ-քրիստոնյա պայքարի հին օրերը հավիտյան անցած են և թե երկու ժողովուրդները հիմա պետք է իրար հետ փարվեն: Եղբայրների ու քույրերի պես: Երիտթուրքերը քաջալերում էին բոլոր քրիստոնյաներին՝ զենք առնելու և նրանց հալխասար իրավունքներով բանակ գորակոչեցին, որոնք թե իբրև սպա և թե իբրև զինվոր կուխեցին իտալական և բալկանյան պատերազմներում ու իրենց քաջության և հնարամտության համար արժանացան թուրք հրամանատարների բարձր գնահատականին¹: Այնուհետև Հ. Մորգենթաուն վկայում է, որ երիտթուրքական շարժման մեջ կային նաև հայ գործիչներ, որոնք հավատում էին, թե սահմանադրական Թուրքիան հնարավոր է²: Սակայն, շարունակում է հեղինակը, այդ բոլոր ցանկությունները ետագի պես ցնդեցին, և համաշխարհային պատերազմից առաջ երիտթուրքերը հարություն տվեցին համաթրքության գաղափարին:

Ինչպես նշում է Հ. Մորգենթաուն, համաթրքության այդ գաղափարի իրականացմանը խանգարում էին հայերը, որոնք ունեին ազգային ցանկություններ և բնավրում էին դեպի Ռուսաստանի սահմանների ձգվող վեց նահանգներում և այնտեղ ստվարաթիվ էին: «Դարեր է ի վեր, — գրում է նա, — հայերը օսմանյան կայսրության արևելյան մասին ամենեն քաղաքակիրթ և ամենեն ճարտարարվեստ ցեղը հանդիսացած են... Անոնք բոլոր մեծ քաղաքներու ազգաբնակչության կարևորագույն մեկ տարրը կկազմեն: Ամեն կողմ անոնք ծանոթ են իրենց ճարտարարվեստով, իրենց ուշիմությունով և կանոնասարսի կլանքով: Անոնք իմացականապես և բարոյապես այնչափ գերազանց են թուրքերէն, որ առուտորի և ճարտարարվեստի մեծ մասը իրենց ձեռքը անցած է: Հույներուն հետ հայերը կայսրության տնտեսական ուժը կկազմեն»³:

Այն, ինչ չհաջողվեց Աբդուլ Համիդին, իրենց գլխավոր նպատակը դարձրին երիտթուրքերը, որոնք 1915-ին ձեռնամուխ եղան Թուրքիան այլամերժորեն թուրքերի հայրենիքը դարձնելու գործին:

Հ. Մորգենթաուն համառոտակի շարադրում է վանի ինքնապաշտ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 234:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 238:

կանության ընթացքը և անատարկելիորեն մերժում «հաշկական ապըս-տանքության» մասին ստանող վարկածը:

Հ. Մորգենթաուն վկայում է, որ Վանի նահանգը թուրքական կայս-րության ամենագեղեցիկ ու բերրի մասերից մեկն է, պատմական հու-շարձաններով հարուստ, իսկ Վան քաղաքը Փոքր Ասիայի մեծագույն քաղաքն է, ուր 1915-ի վերջերին ապրում էին 30 000 հայեր, որոնք մահ-մեղականներից շատ էին և կայսրության ամենախաղաղ, երջանիկ ու բարգավաճ համայնքն էին կազմում: Սակայն պատերազմն ճեղքվելուն պես դրությունը փոխվեց. բանակի պարենամատրոման համար Վանում սկսվեցին գրավումներ, բռնագրավվեցին վանեցի հայերի բոլոր արջառ-ները, ամբողջ ցորենը, ողջ ունեցվածքը՝ փոխարենը տարով անարժեք թյոթի կտորներ¹: Այնուհետև նա պարզաբանում է, որ թուրքերը ամբաս-տանում էին հայերին ու նրանց էին վերագրում Կովկասում կրած ան-հաջողությունները: Այն իրողությունը, որ ռուսական ուժերի կարևոր մասը կազմված էր հայերից, թուրքերին անզուսպ զայրույթ էր պատ-ճառում: Դրանից բացի, — ավելացնում է հեղինակը, — թուրքերը հա-վաստում էին նաև, թե Վանի և ուրիշ հաշկական նահանգների հայ զինվորներից շատերը դասալքել էին, անցել սահմանը, միացել ռուսա-կան բանակին, և ճանապարհներին ու երկրին նրանց ծանոթությունը կարևոր ազդակ էր դարձել ռուսների հաղթանակների գործում²: Բացի այդ, — շարունակում է նա, — պատերազմի սկզբում երիտթուրքական գործիչները Կարինում և Վանում կոչ արեցին հայ գործիչներին՝ գնալ Արևելյան Հայաստան և սցենդո հայերին ապառախեցնել Ռուսաստանի դեմ, բայց որովհետև մերժվեցին, դա ավելի սաստկացրեց տիրող գրգռ-վածությունը: Այնուհետև հեղինակը վկայակոչում է թուրքական մի երգիծաթերթ, որն այդ առթիվ գրում էր, թե իմանալու համար՝ ինչպես է պատերազմի ընթացքը, միայն որևէ հայի երեսին հայեցեք. եթե նա ժպտում է, նշանակում է դաշնակիցներն են հաղթում, իսկ եթե երեսը ծուռ է, նշանակում է հաջողությունը գերմանացիներինն է:

Չափազանց կարևոր է Հ. Մորգենթաունի նման քաջատեղյակ անձ-նավորության վկայությունն այն մասին, որ 1914—1915-ի աշնան և ձմռան ողջ ընթացքում, թեև մթևոլորտը լցված էր խռովությունների կանխանշաններով, այնուամենայնիվ, հայերը ինքնագապողության հիս-նալի ընթացքով շարժվեցին: «Հայ կղերը և քաղաքական պետերը, —

¹ Նշվ. աշխ., էջ 244:

² Նշվ. աշխ., էջ 245:

գրում է նա,— ժողովուրդին մեջ մտան, նախագուշացնելով՝ հանդարտություն պահել, համբերատարորեն հանդուրժել ամեն անարգանքի և մույճիակ ծայրահեղությունների, ատով չտարու համար թուրքերուն այն առիթը՝ զոր կփնտրեին: Եթե նույնիսկ անոնք մեր մեկ քանի գյուղերը կրակի տան,— կըսեին այդ պեւտերը,— փոխվրեժի մի՛ դիմեք, որովհետև սպելի լավ է, որ մեկ քանի գյուղեր ոչնչանան, քան ամբողջ ազգը կոտորվի»¹:

Այնուհետև Հ. Մորզենթաուն խոսում է Վանի խաղաղասեր կուսակալ Թահաին փաշային Էնկերի: Քեռայր Ջևդեթ բնյով փոխարինելու մասին, որն իր ցեղի հոռեգույն ավանդույթներին հավատարիմ՝ թշնամական, կեղծավոր, դավող ու վախազ էր ոչ իսլամների նկատմամբ: Նուստում էր հայերին և սրտանց համակիր էր հայկական խնդիրը թուրքական տարբերակով լուծելուն: Հեղինակը չի կասկածում, որ Ջևդեթը Վան էր եկել հայերին բնաջնջելու որոշակի հրահանգներով: Երբ գարնան սկզբին ռուսները ժամանակափորապես նահանջեցին, նրանց հետևակները փոխարեն թուրքական բանակը հեռ դարձավ և արշավանք սկսեց Վանի դեմ: «Փոխանակ ռուսական մարզված զինվորներով բանակին դեմ կովելու,— գրում է հեղինակը,— թուրքերը իրենց հրացանները, գնդացիրները և ուրիշ զենքերը դարձուցին Վանի գյուղերը բնակող կիներուն, տղոց ու ծերերուն դեմ... Ապրիլ 15-ին 500-ի չափ երիտասարդ հայեր կանչվեցան Ականցէն, արևմուտին անոնք քաղաքեն դուրս հանվեցան և անգթորեն հրացանազարկ սպանվեցան: Վանի լճի հյուսիսը գտնվող թեմի ութսունի չափ հայ գյուղերում երեք օրվա մեջ 24 000 հայեր սպանվեցան»²: Այնուհետև նա խոսում է չորս երևելիների (Իշխանի խումբը— Մ. Կ.) Ծատախ մեկնելու և Ջևդեթի հրամանով նրանց սպանվելու մասին:

Ըստ Հ. Մորզենթաուի, Վանի կանոնավոր պաշարումն մկալեց ապրիլի 20-ին (նոր տոմարով— Մ. Կ.): Հայերի ամբողջ կովող ուժը բաղկացած էր 1500 հոգուց, որոնք ունեին 300 հրացան և անքաղաքար քանակությամբ ռազմամթերք, մինչդեռ Ջևդեթն ուներ կատարելապես սպառազինված և սարենավորված 5000-անոց բանակ: Չխորանալով Վանի ինքնապաշտպանության մանրամասների մեջ, սակայն շեշտելով անհատական դյուցազնության բազմաթիվ դեպքերը, հայ կանանց համագործակցությունը, հայ պատանիների եռանդն ու կրոնվը, ամերիկացի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 246:

² Նշվ. աշխ., էջ 247:

միսիոներներ դուկտոր Էշերի ու նրա կնոջ, օրիորդ Կրեյս Նեվի անձնագրությունը, հեղինակը եզրակացնում է, որ այդ և հազարավոր ուրիշ պարագաներ այդ զարհուրելի ամիսը դարձրին ժամանակակից հայոց պատմության ամենաախառավոր էշերից մեկը, և գործի հիսանալի կողմն այն է, որ հայերը հաղթանակեցին¹: Նա վկայակոչում է դուկտոր Էշերին, ըստ որի Վանի նահանգում ոռու զինվորները հավաքել և հրկիզել են 55 000 դիակ:

Նպատակահարմար ենք համարում Վանի իրադարձությունների կապակցությամբ հեղինակի ամփոփումը ներկայացնել ամբողջությամբ. «Ես Վանի «հեղափոխության» այս պատմությունը ըրի ոչ միայն անոր համար, որ ամբողջ ազգ մը բնաջնջելու կազմակերպված փորձի առաջին քայլը կկազմե ան, այլ նաև անոր համար, որ թուրքերուն կողմէ այդ դեպքերը միշտ առաջ կքշվին՝ իբրև արդարացում իրենց հաջորդ ոճիրներուն: Ինչպես որ պիտի պատմեմ,— շարունակում է նա,— ամեն անգամ որ Հայերու նպատին կոխմեի Էնլերի, Թալեաթի և նմաններուն, անոնք անփոխարինելիորեն կհիշեին Վանի «հեղափոխականները», իբր օրինակ «դավադրության»... Այդ համբավավոր «հեղափոխությունը» ուրիշ բան չէր, բայց եթե Հայերու դիմադրությունը՝ միտքերինն դրսւ ըլլալով պաշտպանել իրենց կիներուն պատիւը և իրենց կյանքը»²:

Հայոց ցեղասպանության դրվագների նկարագրությանն է նվիրված Մորգենթաուի գրքի «Ազգի մը սպանումը» 24-րդ ծավալուն գրուիլը: Գլխի սկզբում հայտնվում է այն միտքը, որ եթե 1890-ական թվականների ջարդերի տարիներին հայերը դիմադրության տկար ուժի կամ միջոցների տեր էին, որովհետև գորակույցի ենթակա չէին և, հետևաբար, զինավարժ չէին ու գեներ չէին կրում, ապա 1915-ի բնաջնջումը հարուցում էր մի շարք դժվարություններ, որովհետև 1908-ի հեղափոխությունից հետո քրիստոնյաներին ոչ միայն արտոնվեց գեներ կրելու, այլև իշխանությունները քաջալերեցին նրանց զինումը: Հետևաբար 1915-ի սկզբին թուրքական շուրաբանչյուր քաղաքում կային հազարավոր հայեր, որոնք իբրև զինվոր մարզված էին և որոնք զինված էին հրացաններով, ատրճանակներով և ուրիշ մարտական զենքերով (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Ուտի մի ամբողջ ազգ բնաջնջելու ծրագիրն իրականացնելու համար երկու նախաքայլ պետք է կատարվեր. անհրաժեշտ էր բոլոր հայ զինվորներին անգոր դարձնել և բոլոր քաղաքների հայերի ձեռքից զենքը վերցնել:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 248:

² Նշվ. աշխ., էջ 249:

Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանը խեղդամահ անելուց առաջ պետք էր այն անպաշտպան դարձնել¹:

Ամերիկացի հեղինակը վկայում է, որ 1915-ի սկզբին թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորները մի նոր օրենքի ենթարկվեցին: Մինչ այդ նրանք պատերազմողներ էին, բայց այժմ նրանց բոլորի գեներներն առնվեցին, ու նրանք վերածվեցին գործավորների: Փոխանակ իրենց երկրի համար հրետաձիգ կամ հեծելազորք ծառայելու, նրանք ճանապարհաչինարարների ու բեռնակիր կենդանիների վերածվեցին: Ամեն տեսակի բեռներ շալակած ու դրանց ծանրության տակ կքած, քշվելով թուրք վերահսկիչների խարազաններով ու սվիններով, նրանք հոգնատանջ քարշ էին գալիս լեռներում, երբեմն մինչև գոտկատեղի ձյան մեջ խրված ճանապարհի բացելով: Նրանց չէին թողնում քնել, տալիս էին չնչին սնունդ, հիվանդներին ու ուժասպառներին անխնամ թողնում էին ճանապարհներին, իսկ տեղ հասածների մեծ մասին սովորաբար սպանում էին: Մասնաշական սպանությունների մեթոդը ամենուրեք գրեթե նույնն էր. այստեղից-այնտեղից հավաքում էին 50 կամ 100 հոգիանոց խմբեր, շորսական դասակներով կապում իրար և տանում գյուղից քիչ հեռու մի ամալի վայր: Հանկարծ հրացանների պայթյունը լցնում էր օդը, և թուրք զինվորները տխրադեմ վերադառնում էին: Նրանք, որ սպանվածներին թաղելու էին ուղարկվում, հանդիպում էին լրիվ մերկ դիակների, որովհետև ըստ սովորության թուրքերն արդեն գողացած էին լինում նրանց զգեստները: Սպանողները իրենց զոհերի տատապանքի վրա մի «նրբություն» էին ավելացրել՝ ստիպելով գնդակահարվելուց առաջ փորել սեփական գերեզմանները:

Հայ զինվորների բնաջնջման նկարագրությունը հեղինակը եզրափակում է հետևյալ կերպ. «Բովանդակ թուրք կայսրության մեջ կանոնավոր ջանք մը գործադրվեցավ սպանելու բոլոր քաջակազմ աչերը, ոչ միայն մեջտեղեն վերցնելու նպատակով բոլոր արունները՝ որոնք Հայերու նոր սերունդ կրնաչին արգասավորել, այլ նաև ժողովրդի տկարագույն դասակարգը դյուրին որս մը դարձնելու նպատակով»²:

Այնուհետև ականատես հեղինակն անցնում է զինահավաքման նկարագրությանը, գրելով, թե որքան էլ սեհավոր լինեին անզեն զինվորների ջարդերը, դրանք ինքնին գթություն և արդարություն էին (հեղինակի բառերն են — Մ. Կ.) համեմատած այն վարմունքի հետ, որ զենք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 250:

² Նշվ. աշխ., էջ 252:

պահելու կասկածին ենթարկված հույերի գլխին պայթեց: Նախ գողե-
րում և քաղաքներում ազդագրեր փակցվեցին, որոնցով հրամայվում էր
զենքերը տանել զինվորական կայան: Ի դեպ, հրամանը վերաբերում էր
միայն քրիստոնյաներին, իսկ նրանց հարևան իսլամներին արտոնված
էր պահել իրենց զենքերը: Հալածված ժողովրդից շատերը գլխիկոր
հնազանդվեցին հրամանին, և թուրք պաշտոնյաները ցնձագին կերպով
գրավեցին հրացանները՝ իբրև նշան, թե «հեղափոխություն» էր ծրա-
գրվում և իրենց զոհերին դավադրության ամբաստանությանը լցրեցին
բանտերը: «Հագարախորներ զենք չհանձնեցին,— շարունակում է հեղի-
նակը,— պարզապես անոր համար որ՝ հանձնելիք զենք չունեին, մինչ-
դեռ բավական մեծ թվով անձեր համատրեմ մերժեցին հանձնել, ոչ թե
որովհետև ապստամբություն մը կսարքեին (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.),
այլ որովհետև կուզեին պաշտպանել իրենց կյանքը և իրենց կիներու
պատիվը...

Այն պատիժը, որուն ենթարկվեցան այս անաստողները, կկազմե-
ժամանակակից պատմության ամենեւն անավոր գլուխներեն մեկը»¹:

Պատկերը կատարյալ դարձնելու համար ամերիկացի հունահետը
սթափության է կոչում բոլոր նրանց, ովքեր միանտաքար կարծում էին,
թե շարչարանքը վաղուց ի վեր դադարել է վարչական ու դատական
միջոց լինելուց, ու ավելացնում, որ ամենախավար դարերն անգամ չեն
ներկայացրել այնպիսի զարհուրելի տեսարաններ, քան այն ժամանակ
բովանդակ Թուրքիայում տեղի ունեցածները: Պահված զենքեր փնտրելու
պատրվակի տակ ոչ մի նվիրականություն չհանաչող թուրք ոստիկան-
զինվորները կողոպտում էին եկեղեցիները, ամենաճայրահեղ սրբապղ-
ծության ենթարկում խորաններն ու նվիրական սուարկաները, զգայա-
գուրկ անելու աստիճան գանակոծում քահանաներին: Երբ եկեղեցիների
մեջ զենք չէին գտնում, հրացաններով, ատրճառակներով և սրերով
զինում էին եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, նրանց կանգնեցնում
էին պատերազմական ստյանների սոջև՝ իբրև օրենքի հակառակ զենք
կրողներ, կամ էլ «զինված» պտտեցնում էին փողոցներում՝ պարզապես
ամբոխի մոլեռանդ զայրույթը գրգռելու նպատակով: Ոստիկան-զինվոր-
ները կանանց հետ վարվում էին նույն անգթությամբ ու անպատշաճու-
թյամբ, ինչպես որ վարվում էին նրանց ամուսինների հետ: Իբր թե զենք
պահող կանայք մերկացվում և գանահարվում էին դավար ճյուղերով:
Գանահարվում և թունաքարվում էին նաև հղի կանայք:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 258:

Այնուհետև սկսվում էր բանաստեղծներին իրենց «հեղափոխական» լինելը և գեղքի տեղը խոստովանեցնելու արարք: Խոշտանգիչները բարակ ճիպտոներով զանափարում էին իրենց զոհի ոտքերի տակը: Նախապես ցավը զգալի չէր, բայց երբ ծեծը կամաց-կամաց ուժեղացվում էր, ցավը փոխարինվում էր զարհուրելի տատապանքի, ոտքերն ուռչում և սրտովում էին, և հաճախ պետք էր լինում ոտքերը կտրել: Նկարագրվում են նաև զոհին «խոստովանեցնելու» զանազան ուրիշ մեթոդներ. զատ-զատ քաշում էին նրանց հոնքերի և մորուքի մազերը, ձեռքերի և ոտքերի եղունգները, հրաշեկ երկաթներ էին դնում կրծքի վրա, հրաշեկ աքցանով պոկում էին միայն և վերքի մեջ եռացրած յուղ լցնում: Երբեմն զոհի ձեռքերին և ոտքերին խաչելության նման փայտի կտորներ էին գամում, և երբ չարչարվողը ցավից գալարվում էր, նրան ասում էին. «Թող հիմա Քրիստոսդ գա և քեզ օգնի»: Խոշտանգումները կատարվում էին գիշերները, և թուրքերը բանտի շուրջ թմբուկ էին զարկում և սուլիչներ հնչեցնում՝ զոհերի աղաղակները խլացնելու նպատակով: Խոշտանգումներն այն աստիճան սարսափազորու դարձան, որ երբ լուր էր ստացվում խուզարկումների մոտենալու մասին, հայերն իրենց թուրք դրացիներից գեղք էին գնում և հաճճնում՝ սուկալի պատիժներից խուսափելու համար¹:

Երբ ամերիկյան դեսպանը այս ամենի մասին տեղեկացնում է Պոլսի ոստիկանապետ Պետրի բեյին, վերջինս չի թաքցնում, որ չարչարանքների մանրամասները քննարկված են «Միության և առաջադիմության» կոմիտեի գիշերային խորհրդակցություններում, և չարչարանքի յուրաքանչյուր նոր մեթոդ ուղջունված էր իբրև մի սքանչելի գյուտ, իսկ նիստերին ներկա եղողները շարունակ տանջում էին իրենց միտքը՝ որևէ նոր չարչարանք հորինելու ճիգով: Ոստիկանապետը հայտնում է նաև, որ իրենք հետազոտել են իսպանական Հալատաքննության արձանագրությունները և չարչարանքի ուրիշ պատմական հիշատակարաններ ու որդեգրել նրանցում եղած բոլոր նյութերը: Հրեշածին ոստիկանապետը հայտնում է նաև, որ սահմանված մրցանակը շահել է Վանի կուսակալ Ջևրեթ բեյը, որը հռչակված էր «Բաշկալեի պայտահար» անունով, որովհետև չարչարանքի այս «մասնագետը» հորինել էր այն, ինչ որ թերևս բոլոր չարչարանքների գլուխգործոցն էր— իր հայ զոհերի ոտքերին պայտ գամել²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 254:

² Նշվ. աշխ., էջ 255:

Սակայն Մորգենթաուն այս բոլոր վայրագությունները համարում է հազիվ նախնական քայլերը միայն, որոնք նախորդեցին հայ ազգի բնաջնջմանը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է, որ երիտթուրքերը ավելի մեծ հնարագիտություն ցուցաբերեցին, քան իրենց նախորդը՝ Աբդուլ Համիդը: Գահընկեց սուլթանի հրամանն էր միայն «սպանել, սպանել», մինչդեռ երիտթուրքերը բոլորովին նոր ծրագիր գրան: Փոխանակ հայ ցեղը մեկ անգամից շարդեղու, որոշեցին տարագրել: «Նսխասպատրաստելով» հայերի տարագրման վայրերը՝ Օսմանյան կայսրության հարավային և հարավ-արևելյան կողմերում տարածվող Սիրիայի անապատը և Միջագետքի հովիտը, հեղինակը գրում է, որ թեև այդ երկրամասի մի հատվածը ժամանակին ծաղկուն քաղաքակրթության թատերավայր էր, բայց վերջին հինգ դարերի ընթացքում զարկվեց այն խորշակին, որը նակատագիրն է դառնում թուրքական վարչության ենթարկված որևէ երկրի և հիմա այն տխուր, ամաչի մի անապատ է՝ առանց քաղաքի և սվանի և առանց որևէ կյանքի, բնակեցված միայն սակավաթիվ վայրի և մոլեռանդ քեղեվի ցեղերով: Արդ, թուրքական կառավարությունը մտադրվեց կայսրության զանազան մասերում ապրող 2 000 000-ից ավելի հայերին հավաքել և նրանց փոխադրել այդ անապատային և անհյուրընկալ վայրերը:

Մորգենթաուն հպարտում է այն միտքը, որ եթե երիտթուրքերը նման տարագրությունը ձեռնարկած լինեին անկեղծ մաքով, էլի դա գերագույն անգթություն և անարդարություն պիտի դիտվեր, որովհետև նրանք ներկայացնում էին երկրի տնտեսական ուժը, որոնց չէր կարելի միլիոններով քշել Ասիայի անշեն մասերը: Սակայն իրողությունն այն է, որ թուրքերը որևէ մտադրություն չունեին հայերին այդտեղ բնակեցնելու և շատ լավ գիտեին, որ նրանց խոշոր մեծամասնությունը չպիտի հասներ սահմանված վայրը, իսկ հասնողներն էլ կամ ծարավից ու սովից պիտի մեռնեին, կամ պիտի սպանվեին անապատի մահմեդական վայրի ցեղերի կողմից: «Տարագրության իրական նպատակը, — եզրակացնում է հեղինակը, — ավազակություն և ավերածություն էր. անհկա ճմարտապես շարդի նոր մեթոդ (ընդգծումը իրենն է — Մ. Կ.) կներկայացներ: Երբ Թալեկաթ այդ տեղահանություններում հրամանը կուտար, լոկ մահվան վճիռը կարտասաներ ամբողջ ցեղի մը. շատ լավ գիտեր ատիկա, և ինձի հետ ունեցած իր խոսակցություններում մեջ ոչ մեկ մտառավոր ջանք չէր ըներ իրողությունը քուլարկելու»¹:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 256:

Մորգեկթաւուն հալաստում է, որ անարագրութունները տեղի ունեցան 1915-ի գարնան ողջ ընթացքում: Մեծ քաղաքներից միայն Պոլիսը, Իզմիրը և Քյոթահյան խնայվեցին: Ուրիշ տեղերում հրամանից մեկ հալանգամ գերծ չմնաց, որքան էլ զարգացած կամ հարուստ լինէր, կամ սոցիալական որ շերտին էլ որ պատկանէր: Գլուղերում սովորաբար մեկ-երկու օր առաջ փակցվում էին ծանուցումներ, որոնք հրամայում էին հայերին որոշված ժամին ներկայանալ հրապարակ, իսկ այլ վայրերում, մուսուլմանները շրջում էր փողոցներում և հրամանը հաղորդում բանալիք: Ծառ տեղերում էլ ոչ մի ազդարարում չէր կատարվում, այլ պարզապէս ուստիկան-գիւղերները ցցվում էին հայերի տների առջև և հրամայում էին բոլոր բնակիչներին՝ հեռուել իրենց: Ուստիկանութունը նրանց վրա էր ընկնում, ինչպէս Վեզովի հրաբուխը Պոմպեյի վրա. կանանց տանում էին լվացքի տաշտից կտրելով, մանուկներին խշում էին անկողիններից, հացը փոխ մէջ կիսատի էր մնում, ընտանեկան ճաշը կիսատ էր մնում, տղաները դուրս էին քերվում դասարաններից, մշակները թողնում էին իրենց արորը: Նույնիսկ բռնադատվում էին նոր զաւակ քերած կանայք: Մի շարք դեպքերում հայերին որոշ ժամեր կամ օրեր էին տրվում՝ իրենց գույքը տնօրինելու համար, բայց դա էլ պարզապէս ավագակութեան էր հանգում: Հայերը կարող էին գույքը ծախել միայն թուրքերին, իսկ գները գույքի արժեքի չնչին մասն էին կազմում: Հայերին ծանուցում էին նաև, թե որովհետև իրենց տարագրութունը ժամանակավոր է և պատերազմից հետո նրանք պիտի վերադառնան, արգելվում էր տները ծախել: Բայց հագիլ էին հայերը գլուղերից հեռանում, և ահա մահամեղակամ ռուհացիները (Թուրքիայի ուրիշ մասերից գաղթածներ) փոխադրվում էին հայկական թաղերը: Հայերի թուր թանկարժեք իրերը՝ դրամ, մատանիներ, ժամացույցներ և գոհարեղեն— տարվում էին պահեստները՝ «սպախով պահվելու» համար միևնչև իրենց վերադարձը, բայց թուրքերն անմիջապէս դրանք բաժանում էին իրար մէջ: Սակայն այս ավագակութունները տարագրութուններին ցալ չէին պատճառում, որովհետև նրանց աչքերի առջև սպէլի տուկալի տեսարաններ էին տեղի ունենում: Տարագիրների քարավանների մեկնումից առաջ տղամարդկանց բաժանում էին իրենց ընտանիքներից, չորսական խմբերով կապում միմյանց, բնակավայրերից դուրս էին տանում ու գնդակահարում: Ծարունակ տեղի էին ունենում հրապարակային կախաղան-մահապատիժներ, առանց դատելու, այն միակ հանցանքով, որ կախվողները հայեր էին:

Ուստիկան-գիւղերները առանձնակի եռանդ էին ցուցաբերում զարգացած և ազդեցիկ հայերին ոչնչացնելու գործում: Մորգեկթաւուն, վկա-

ըսկոչելով ամերիկյան հյուպատոսներից և միսիոներիններից ստացված տեղեկագրերը, պատմում է, թե ինչպես Հենկյորիում 15—70 տարեկան բոլոր հայ տղամարդկանց ձերբակալեցին, շորասկան խմբերով իրար կապեցին և ուղարկեցին դեպի Կեասարիա: Հինգ-վեց ժամ ևետո, երբ նրանք հասան մի մեկուսի ձոր, նրանց վրա հարձակվեց թուրք գյուղացիների խումանը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ)՝ զինված բերով, մուրճերով, կացիճներով, գերանքիներով, բաներով ու տղոցներով: Այս կերպ ոչնչացվեցին Հենկյորիի բոլոր հայ տղամարդիկ, որոնց մեջ էին նաև բոլոր հարուստներն ու կրթվածները: Նրանց շարաշար կտրատված մարմինները թողնվեցին ձորի մեջ ու վայրի գազանների կեր դարձան¹:

Նույն տեղեկագրերը պատմում են, որ Տրասպոնում հայ տղամարդկանց նստեցնում էին նավակները, դուրս բերում բաց ծով, որտեղ բոլորին գնդակահարում ու դիակները ծովն էին նետում:

Հեռուսարար, երբ քարավանների շարժվելու ազդանշան էր տրվում, նրանք բաղկացած էին լինում բացառապես կանանցից, երեխաներից ու ծերունիներից: Դիմադրության ընդունակ տղամարդիկ վաղօրոք ստիճան ոչնչացված էին: Քարավանի մեկնումից սուսջ երբեմն կանանց առաջարկվում էր մահմեդական դառնալ: Սակայն կրոնափոխները, որոնք շատ քիչ էին, պարտավոր էին իրենց զավակներին հանձնել իսլամ որբանոցներին և իրենք էլ ամուսնանալ մահմեդականի հետ: Եթե այդպիսին չգտնվեր, կրոնափոխը նույնպես ենթակա էր տարագրման: Սովորաբար քարավանին միանում էր ուստիկան-գիմկորների մի պահակախումբ՝ իբր սուսջնորդելու և նրանց պաշտպանելու նպատակով:

Ըստ նրա, ստո.գված տվյալներով այդ վեց ամսվա ընթացքում դեպի Արիսկյան անապատ բռնեցին 1 200 000 հայեր:

Հազիվ էին հասնում հեռացած լինում իրենց բնակավայրերից, երբ սկսվում էին հաղաճակները: Թուրք սպլապանները, իրենց վարձակալների վերջին դրամը կորզելուց հետո հանկարծ նրանց գույքը թմուխում էին ճանապարհի վրա և գյուղ էին վերադառնում՝ նոր զոհեր գտնելու: Այնպես որ, կարճ ժամանակ անց երիտասարդ թե ծեր դատապարտված էին ոտքով քայլելու: Այն ուստիկան-գիմկորները, որոնց կտրատվարությունն ուղարկել էր իբր արտոսականներին պաշտպանելու համար, մի քանի ժամ անց դառնում էին նրանց հարստահարիչները: Նրանք իրենց պաշտպանչակներին հետևում էին տիհները նրացանների վրա հազգ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 259:

րաճ, խթանելով դանդաղ քայլողներին: Թուրքերը նույնիսկ ավիաներով խթանում էին հողի կանանց, և եթե նրանցից մեկը ճանապարհի վրա գալիս էր ծնում, նույնպես պետք է անմիջապես ելնէր ու միանար քաջողներին:

Հ. Մորգենթաուն կարևոր տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ ճահիրդարության ողջ ընթացքում հայերը տևական պայքար են մղել իսլամ բնակիչների դեմ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), վկայություն, որը, ցարկոք, հաճախ չի պատահում: Նա գրում է, որ ոստիկան-զինվորներն առաջ էին անցնում՝ հայտնելու քուրդ ցեղերին և թուրք գյուղացիներին, թե իրենց զոհերը մոտենում են: Կառավարությունը նույնիսկ բանտերը բացեց և ազատ արձակեց դատապարտյալներին: Դրանով կարծեք թե Մորգենթաուն ճգնում է փոքր-ինչ մեղմել այն ճնշող տպավորությունը և ն միաժամանակ բացատրություն տալ, թե ինչու առհասարակ աքաղի ճանապարհներին հայերը կազմակերպված դիմադրություն գրեթե ցույց չեն տվել: Մեր կարծիքով, այդ հարցը ավելի խոր պատճառներ ունի և կարիք չի զգում առանձին համակողմանի ուսումնասիրության:

Մորգենթաուն խորին կսկիծով արձանագրում է, որ ճանապարհին հայերը հազարներով մեռնում էին սովից, ծարավից, տիֆից, դիզենտերիայից ու խոլերայից, հետ մնացողները տեղում սպանվում էին, իսկ թափոքին անընդհատ հետապնդում էին դիակների համար իրար հետ զգվառող շները, օդում պտտվում էին գիշակերների երամները:

Հեղինակի վկայությամբ ամենազարհուրելի տեսարանները տեղի ունեցան գետերի և, մասնավորապես, Եփրատի մոտ: Երզնկայի մոտ գետի մի ագույցի վրա հազարավոր դիակներն այնպիսի մի թումբ էին կազմել, որ Եփրատը իր հունը փոխել էր: Ամբողջ ճանապարհի ընթացքին մինչև Ռես-ու-Ալն, որը Բաղդադի գծի առաջին կայարանն է, այդ թշվառ ուղևորների կյանքը մի կատարյալ արհավիրք եղավ:

Սեբաստիայի քարավանը միացավ Խարբերդի քարավանին, և ամբողջ քարավանի թիվը հասավ 18 000-ի: Նրանք հինգ օր քայլեցին՝ առանց հացի ու ջրի, գրեթե մերկ, անապատի խանձող արևի տակ: Նրանց լճուճները ածուխ էին դարձել, և երբ հինգ օր հետո մի աղբջուրի հասան, ամբողջ քարավանը դեպի ջուրը գնաց, սակայն ոստիկանները, ճանապարհը կտրեցին և արգելեցին անգամ մի կաթիլ ջուր խել: Նրանց նպատակն էր՝ ջուրը ծախել գալիս 1—3 ոսկով: Երբեմն էլ դրամը վերցնում, բայց ջուր չէին տալիս: Երբ ջրհոր էր հանդիպում, շատ կանաչ ուղղակի իրենց նետում էին նրա մեջ, և երբ դուրս էին գալիս,

վրաները լիզում էին նրանց թաց շորերը: Տասնութերորդ օրը 18 000-ից միայն 150 կանայք և երեխաներ հասան Հալեպ:

Մորգեղթաուն մեկնաբանում է մանրամասնություններ պատմելու իր նպատակը՝ անգլիախոս հասարակությանը հասկացնել, թե ինչ է թուրք կոչված ազգը: «Ես համոզված եմ,— ցավով ու զայրությամբ գրում է ամերիկյան դեսպանը,— որ մարդկային ցեղին ամբողջ պատմությունը այսչափ ահալոր դրվագ մը չի պարունակեր: Անցյալին մեծագույն ջարդերը և հալածանքները գրեթե աննշան կթվին, բաղդատվելով 1915-ին հալ ցեղին կրած տառապանքներուն հետ... ուր գոհնե 600 000 և թերևս մինչև անգամ 1 000 000 անձեր ոչնչացան»¹:

Նա գտնում է, որ անտարակույս կրոնական մոլեռանդությունը շարժիչ դրդապատճառ էր, բայց այն մարդիկ, որոնք իրապես հուացան ոճիրը, անաստվածներ էին, որոնք նույնքան քիչ հարգանք ունեին մահ-սեղականության, քրիստոնեության հանդեպ և որոնց միակ դրդապատճառն էր պետական քաղաքականությունը:

Հաջորդ՝ 25-րդ գլխում Մորգեղթաուն պատմում է Թալեաթի հետ իր մի հանդիպման մասին, որի ընթացքում բուլդոզի դաժանությամբ թուրք ներքին գործոց նախարարը պահանջում է իրենց հանձնել տարագիր հայերի համար Ամերիկայից իբրև օգնություն ստացված գումարները: Ամերիկյան դեսպանը փորձում է ազդել իրերի ընթացքի վրա, ասելով, որ երիտթուրքերը փախագում են Թուրքիան տեսնել իբրև ժամանակակից սուսջադիմական աշխարհի մի մասը, միևնդեռ հայերի նկատմամբ վարվելակերպը թուրքերին մոլում է հետամնաց ժողովուրդների շարքը: Թալեաթը պատասխանում է, որ հայերը մերժեցին զինաթափ լինելու պահանջը, դիմադրեցին Վանում և Զեյթունում, օժանդակեցին ռուսներին և սպազալում նրանցից պաշտպանվելու միայն մի միջոց կա՝ տարագրել հայերին: Նա հայտնում է հայերի նկատմամբ իր երեք հիմնական նկատառումները. 1. հայերը հարստացել են ի հաշիվ թուրքերի, 2. նրանք որոշել են անջատ պետություն կազմել և թուրքերի վրա բռնակալել, 3. նրանք բացեկիսաց օգնել են ռուսներին ու դրանով պայմանավորել թուրքերի ձախողումները: Ահա թե ինչու իրենք անդամնալի որոշում են ընդունել՝ պատերազմը վերջանալուց առաջ անգոր դարձնել հայերին²: Երբ Մորգեղթաուն փորձում է առարկել, որ Հայկական հարցը արդյունք է դարավոր հոռի վարչության և անարդարության, Թալեաթը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 267:

² Նշվ. աշխ., էջ 280:

պատասխանում է, որ միևնույն է, հայերի երեք քառորդի հարցն արդեն լուծված է, Բիթլիսում, Վանում և Էրզրումում այլևս հայ չի մնացել, և թուրքերի ու հայերի միջև ստեղծությունն այնքան է ծավալվել, որ իրենք ստիպված են ավարտին հասցնել գործը, այլապես հայերը վրեժխնդիր կլինեն: «Մեր հայկական քաղաքականությունը բացարձակորեն որոշված է,— եզրափակում է խոսակցությունը թուրք ճիվաղը,— և ոչինչ չկրնար զայն փոփոխել: Անատոլիոյ որևէ կողմը սպ Հայ չենք ուզեր: Անոնք կրնան անապատին մեջ ապրիլ, բայց ուրիշ ոչ մեկ տեղ»¹:

Դեռ պակասը մի վերջին անգամ փորձում է համոզել մարդակույ պետական գործչին, որ հայերի բնաջնջումը տնտեսապես կխարխլի Թուրքիայի հիմքերը, որ թուրքերը կհեղինակագրկվեն ամբողջ աշխարհում, և Թուրքիան երբեք չի կարողանա փրկվել այդ անպատվությունից, որ, ի վերջո, դա զարհուրելի սխալ է: Սակայն ոչ մարդկային կերպարանքով նախարարը (նրա դասուսակները սովորակա՛նից երկու անգամ երկար էին) անվրդով պատասխանում է, որ տնտեսական վնասը հաշվված է՝ այն չի անցնի 5 միլիոն ոսկուց, իսկ ինչ վերաբերում է սխալին; այո, իրենք կարող են սխալներ գործել, բայց երբեք չզղջալ: «Հայերի մասին Թալեաթի հետ շատ մը խոսակցություններ ունեցա, բայց երբեք չհաջողեցա ամենաթեթև չափով իր սիրտը շարժել»,— հուսահատ գրում է դեռ պակասը²: Հայերի մասին խոսակցությունն ավարտվում է նրանով, որ Թալեաթը ցինիկորեն պահանջում է իրենց հանձնել ամերիկյան սպասնովագրական ընկերություններում գտնվող հայերի գումարները, քանի որ դրանց տերերն ու ժառանգները այլևս կենդանի չեն: Եվ վերջապես դեռ պակասը հիշյալ գլուխն ավարտում է Թալեաթի՝ հանրահայտ դարձած հետևյալ պոռոտախոսությամբ. «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով՝ երեք ամսվան մեջ ես ավելի՛ գործ կատարեցի, քան Աբդուլ-Համիտ երեսուն տարվան մեջ»³:

Աշխատության 26-րդ գլխում Մորգենթաուն կանգ է առնում Էնվերի հետ իր հանդիպումների վրա, նշում, որ սպատերազմական նախարարը Թալեաթից տարբեր կերպար էր, որը կարողանում էր հաջողությամբ ծածկել իր զգացմունքները, քաղցրաբար էր, պաղարյուն և քաղաքավարի: Հանդիպման ժամանակ Էնվերն արդարանում է, ասելով, որ ինքը դեռ երեք ամիս առաջ կանչել է հայերի պատրիարք Զավեն արքեպիս-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 281:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 284:

կուսու Եղիայանին և ստել Գրան, որ եթե հաշերը փորձեն հեղափոխություն անել կամ ռուսներին օգնել, ինքը չի կարող Գրանց պատահելիք չարիքները արգելել: Սակայն, ցավոք, իր զգուշացումը արդյունք չունեցավ, հաշերը հեղափոխություն հարուցեցին և օժանդակեցին ռուսներին: Նրանք տիրացան Վան քաղաքին, ուժանակներ անտեղեցին կառավարական շենքերի վրա և բազմաթիվ իլյամներ սպանեցին, ուրիշ տեղերում էլ ապստամբություններ էին նախապատրաստում: «Մենք չենք կրնար թուլատրել մեր իսկ երկրին մեջ գտնվող մարդոց, որ մեր կռնակեն զարկեն մեզ: Մենք ստիպված ենք արգելել ասիլյա, խնդիր չէ, թե ինչ միջոցի դիմել հարկադրված ենք: Բացարձակապես ճշմարիտ է, որ ես հակառակ չեմ հաշերում՝ իբրև ժողովուրդ: Ամենամեծ հիացումը ունիմ իրենց մտացիությանը և նարտարահնարությանը համար, և ոչինչ ինձի ավելի հաճույք պիտի պատճառեր, քան տեսնել, որ անոնք մեր ազգին մեկ մասը եղած են (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Բայց եթե անոքն մեր թշնամիներուն միանան, ինչպես ըրին Վանի նահանգին մեջ, սկստեն փնացվելու են»¹: Այնուհետև Էնվերը մյուսնգամից «դասեր է տալիս» Ռուսաստանին, Ֆրանսիային, Մեծ Բրիտանիային և Ամերիկային, որոնք բարիք չեն անում հաշերին, երբ քաջալերում են Գրանց: Եթե այդ երկրները չքաջալերեին հաշերին, Գրանք կթողնեին Աերկա կառավարության դեմ ելնելու իրենց բոլոր ջանքերը և կդառնային օրինապահ քաղաքացիներ: Դեռսպեհի աչն ստարկությանը, թե իսկ ինչո՞ւ չպատմել միայն հանցավորներին, ինչո՞ւ մի ամբողջ ժողովուրդ նահատակել՝ անհատների կարծեցյալ հանցանքների հա:մար, ռազմական նախարարը պատասխանում է, թե այդ տեսակետը ճշմարիտ է խաղաղության ժամանակ, սակայն պատերազմի ժամանակ պետք է գործել վարկենապես ու վճռականորեն: Էնվերը չի զրանում «դասեր տալ» նաև հաշերին, որոնք Գրա կարծիքով մեծ սխալ են գործում՝ ռուսներին կտռելով: Ըստ Գրա՝ ռուսներն իրապես ավելի պիտի ուզեին հաշերին մահացած տեսնել, քան ողջ, որովհետև հաշերը նույնքան վտանգավոր են ռուսների համար, որքան թուրքերի: Եթե հաշերը անկախության հասնեին Թուրքիայում, Ռուսաստանում էլ պիտի ջանային նույնն անել: Երևնու մեղադրանքներկայացնելով հաշերին ու քողերին՝ միայն Վանի նահանգում բոլոր թուրքերին կտորելու և 30 000-ին էլ փախտական դարձնելու համար, Էնվերը երեսարստորեն խտտանում է Աեղություն չտալ Պուլսի 70 000 հաշերին, բացի դաշնակցականներից ու դավադիրներից և առհասարակ

¹ Նշվ. սշխ., էջ 237:

դադարեցնել հայերի շարքերը: Զրույցի վերջում Էնվերը նույնպես «խորհմաստորեն» խորհրորդ է տալիս հայերին՝ օգնելու ամերիկյան դրամը տալ իրենց, և իրենք կհոգան հայերի կարիքները, պատճառաբանելով, թե պետք չէ, որ հայերը գիտենան, որ իրենք ԱՄՆ-ի նման պաշտպան ունեն: Դա նրանց պիտի ըմբոստության քաջաչերի, և իրենք էլ ստիպված պիտի լինեն շատ պատուհասել հայերին: Ամերիկյան դեսպանը մի քանի ստիջներով փորձում է հայկական հարցի վրա հրավիրել նաև եպարքոս (վարչապետ— Մ.Կ.) և արտգործնախարար Սալիդ Հալիմի ուշադրությունը: Դեսպանը հույս ուներ, թե նախարարապետի վերաբերմունքը հայերի հանդեպ այլ կլինի, որովհետև նա թուրք չէր, այլ եգիպտացի, և բացի այդ, կրթված ու դատտիրարակված մարդ էր: Բայց սխալվում էր. եպարքոսը հայերին ճիշտ նույնչափ թշնամի էր, որչափ Թալեաթն ու Էնվերը: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ բարկությունից կարմրած դեսքով Սալիդ Հալիմը մի երկար պարսավաճառ է արտասանում ողջ հայ ժողովրդի հասցեին և հայտարարում, թե հայ «ապստամբները» Վանի նահանգում սպանել են 120 000 թուրք: Երբ դեսպանն ստարկում է եպարքոսի այլ և այլ անհեթեթ հայտարարություններին, վերջինս անպատկառորեն հայերի չարչարանքների ողջ պատասխանատվությունը վերագրում է ամերիկացիների՝ հայերի հանդեպ տաժած համակրանքին¹:

Որևէ արդյունքի չհանգեցրին Մորգենթաուի հանդիպումները նաև արտգործնախարար Խալիլ բեյի հետ: Խալիլն ինքն է այցելում ամերիկյան դեսպանին, կցկտոր բացատրություններ տալիս՝ հայկական վայրագությունների մասին, ցավ հայտնում գործված ծայրահեղությունների ու չարաշահումների համար, բայց վերջինս — հաշվով — կրկնում է Վանի «ապստամբության», հայերի անկախության ձգտումն, որոնքին օգնելու վարկածը և ստեղծված պայմաններում հայերին դեսպի հարաբերաբար ստիպողական անհրաժեշտությունը: Բիշ ավելի ուշ Խալիլը պահանջում է ամերիկյան դեսպանից՝ դադարեցնել ամերիկյան հյուպատոսների կողմից հայերի մասին Ամերիկա տեղեկագրեր ուղարկելը:

Գրքի 27-րդ գլուխը Մորգենթաուն նվիրել է հայկական հարցում Գերմանիայի դիրքորոշմանը: Նա այն համոզմունքն է հայտնում, որ 1915—1916 թվականներին արևմտահայությանը տարագրելու գաղափարը թուրքերին թելադրել էին գերմանացիները²:

Հայերի դեմ գործադրված գերմանական պետական քաղաքական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 300:

² Նշվ. աշխ., էջ 806:

նությունը ամերիկյան դեսպանը իրավամբ բխեցնում է սուլթանի և Վիլ-
նելմ Բ-ի բարեկամությունից: Ահա թե ինչու, երբ ամերիկյան դեսպանի
մոտ միտք է հղանում բոլոր երկրների դիվանագիտական ներկայացու-
ցիչների միացյալ դիմում ուղարկել օսմանյան կառավարությանը՝ բռնա-
արարքները դադարեցնելու մասին, գերմանական դեսպան Վանգեհնայնը
անմիջապես ցուցադրում է իր հակակրակնքը «դավադիր» ու «ապստամբ»
հայերի հանդեպ, հայտարարելով, որ ինքը ոչինչ չսխտի անի այդ «ըն-
թուստ անպիտանների» համար¹: Գերմանական դեսպանի լսկիշությունը
հասնում է այնտեղ, որ ճա պահանջում է ԱՄՆ-ից՝ ուսումնական շխանա-
նել Անգլիային և Ֆրանսիային, և այդ պայմանով միայն իրենք կմտածեն
հայերին օգուակար լինելու մասին: Վանգեհնայնի կարծիքով հայերն
ապացուցեցին թուրքերին թշնամի լինելը, հետևաբար այդ երկու ժողո-
վուրդները չեն կարող մույն երկրում ապրել: Նա առաջարկում է հայերի
մի մասին տեղափոխել Ամերիկա, մյուս մասին էլ իրենք կողարկեն
Լեհաստան և հրանց փոխարեն հայկական մահաճգներ կրեքեն լեհ
հրեաների:

Եվ սակայն 1915-ի հուլիսի 4-ին Վանգեհնայնը բողոքի պաշտո-
նական ծանուցագիր ներկայացրեց եպարքոսին, քայց ոչ Թափաթին ու
Էնվերին, որը լույ ձևականություն էր: Այդ կարծեցյալ բողոքը հանձնելու
պահին անգամ գերմանական դեսպանը Մորգենթաուին բացատրում էր
այն պատճառները, թե ինչու Գերմանիան չէր կարող իրականապես
գործնական քայլեր անել՝ հայկական ջարդերը վերջացնելու համար:

Ամերիկյան դեսպանի արտահայտությամբ Վանգեհնայնը այնքան
ոխերիմ չէր հայերի հանդեպ, որքան Պոյսի գերմանական ծովային
կցորդ Հումանը, որը մեծ ազդեցություն ուներ և գերմանացի մի դիվա-
նագետի բնորոշմամբ Էնվերից ու Թափաթից ավելի թուրք էր: Նա Էնվե-
րի բարեկամն էր. գերմանական կայսեր անձնական գաղտնի պատ-
վիրակը: Երբ Մորգենթաուն փորձում է հս երի հարցում օգուովել Հումանի
կայսերից ու հեղինակությունից, վերջինս Հայկական հարցի մասին ար-
տահայտվում է ծայրահեղ բրտությամբ: Նա ասում է, թե թուրքերը
պարտավոր են իրենց պաշտպանել, ուստի կատարելապես իրավունք
ունեն իրենց արածների համար: Եվ Հումանը վկայակոչում է Գատը-
Քոլում իբր հայտնաբերված հայերին պատկանող 70 000 հրացանները:
Ծովային կցորդի կարծիքով բոլոր հայերն աշխատում են Թուրքիայի
ուրի խորտակման ուղղությամբ, ուրեմն մի բան է մնում անելու՝ տարա-

1 Նշվ. աշխ., էջ 310:

գրել նրանց, իսկ Էնվերը բարեսիրտ մարդ է, անձնասպես նա չի կարող նույնիսկ մի ճանճի վնասել, բայց երբ հարցը գալիս է ինքնասպաշտպանության, նա ոչ աջ կնայի, ոչ էլ ձախ¹:

Հայկական հարցի նկատմամբ իր թշնամանքը չէր թաքցնում նաև Գեղիբոլու թերակղզում ամերիկյան դեսպանի որդուն ընդունած գերմանական ոչ անհայտ գեներալ Լիման Փոն Սանդերսը, որը դեսպանին մեղադրում է թուրքերի չարագործությունների մասին ամերիկյան մամուլում նյութեր հրատարակելու համար:

1916 թվականի սկզբին հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Հենրի Մորգենթաուն սրաշտոնաթող եղավ և վերադարձավ հայրենիք:

Փաստավայերագրական և գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում ամերիկյան իրավաբան-միջազգայնագետ Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսի «Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը» գիրքը²: Առաջաբանում հեղինակը պարզաբանում է, որ Թուրքիայում ինքը գտնվել է մի այնպիսի դիրքում, որ հնարավորություն է ունեցել մոտիկից ճանաչելու հայերին, ինչպես նաև ծանոթանալու երիտասարդ թուրքերի նոր ռեժիմին ու նրանց իսկական նպատակներին: Նա ակնատես էր նաև Կիլիկիայի (Ադանա) և Հյուսիսային Սիրիայի 1909-ի հայկական նախճիրին, երբ իր աչքերի առաջ հոսեց հայերի արյունը: Այս պարզաբանումը հեղինակը տալիս է անտեղյակության մեջ չմեղադրվելու համար: «Կարևոր կնկարտեմ հայտարարել թե,— այդ կապակցությամբ գրում է նա, — հոս ցույց տրված իրողությունները կուզան մեկու մը կողմե, որ մոտեն անձնական տեղեկություն ունի անոնց վավերականության (ընդգծումն իմն է— Մ. Ա.) մասին, և այս փաստերու նկատմամբ եղած դատողությունը արդյունք է տարիների ուսումնասիրության և զգուշավոր, մանրակրկիտ քննության»³:

Գրքի առաջին գլխի բովանդակության հանրագումարային իմաստն այն է, որ ցույց է տրվում, թե ինչպես 1915-ի սպրիլին օսմանյան կառավարությունը Թուրքիայի մի ծայրից մյուսը սկսեց գործադրել սիստե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 314:

² Հ. Ա. Գիբոնս, Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը: 1915-ի հայկական դեպքեր: Իրողություններ և պատասխանատվություններ: Թարգմ. Ա. Սաղաթելյան և Ե. Մարյան: Նյու-Յորք, 1916:

³ Նշվ. աշխ., Առաջաբան:

մատիկ և խնամքով պատրաստված մի ծրագիր՝ հայ ցեղը բնաջնջելու համար: Վեց ամսվա ընթացքում մոտավորապես **մեկ միլիոն** հայեր (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.) սպանվեցին: Զոհերի թիվը և նրանց սպանելու եղանակը ժամանակակից պատմության մեջ աննախընթաց է:

Գիթոնը վկայում է, թե ինչպես դեռևս 1914-ի աշնանը թուրքերը բանակի համար քրիստոնյաների և իսլամների գորահավաք սկսեցին, և հայերը նույնպես զինվորական ծառայության կանչվեցին: Ունեորներից զինվորական փրկագին գանձվեց, բայց մի քանի շաբաթ անց փրկագնի ստացականները չեղյալ համարվեցին և նրանց տներին և էլ սկսեցին զինվորագրել: Պոլսի շրջանակներում գտնվող հայ երիտասարդ զինվորները տեղակալվեցին գործող բանակում, ինչպես Բալկանյան սպանելագնի ժամանակ, իսկ ավելի տարիքավորներն ու հեռավոր վայրերի հայերը ուղարկվեցին ճանապարհների, երկաթուղիների և ամբարտակների շինարարության վրա աշխատելու: Որ էլ որ ուղարկվեցին հայերը, նրանք բարեխղճորեն կատարեցին իրենց պարտքը, բաց զինվորներ և ուշիմ, ժրագան ու շինարար աշխատավորներ դուրս եկան:

Այնուհետև հեղինակը հավաստում է, թե բնչպես 1915-ի սպրիլին «Պոլսից հրամաններ ուղարկվեցին Փոքր Ասիայի տեղական իշխանություններին՝ գործադրել ամեն միջոց՝ կանխարգելելու հայերի կողմից փորձվելիք ապստամբական որևէ ձեռնարկ: «Տեղական իշխանության շեշտված էր,— գրում է հեղինակը,— թե հայեր կայսրության սպանվության ծայրահեղ վտանգ կսպառնային և ազգային պաշտպանությունը կպահանջեր **հրամայականորեն** (ընդգծումը հեղինակինն է— Մ. Կ.) կանխազգուշական խտություն, հայերը անվնաս դարձնելու»¹:

Նա վկայում է, թե ինչպես մի շարք վայրերի տեղական իշխանությունները պատասխանեցին, թե իրենք չեն նշմարել որևէ կասկածելի գործունեություն հայերի կողմից և հիշեցրին կտոսավարությանը, թե հայերը ոչ մի վնաս չէին կարող հասցնել, քանի որ գեներ չէին կրում, իսկ ամենից կորովի հայկական տարրը բանակում էր գտնվում: Բայց թուրք պաշտոնյաների մեծագույն մասը պատրաստակամ և եռանդագին՝ Պոլսից եկած թելադրանքը կատարեց, և հայկական ջարդերի մի նոր թվական սկսվեց:

Այնուհետև Գիթոնը նկարագրում է, թե ինչպես նախ այդ ձեռնարկը ամենաքիչ դժխարություններով գործադրելու համար, դեռևս քաղաքներում և գյուղերում մնացած հայ բնակչության տղամարդկանց

¹ Նշվ. աշխ., էջ 22:

հրամայվեց հավաքվել քաղաքից դուրս մի վայրում՝ ժանդարմների հսկողության տակ, ուստի ոչ ոք աչքից չլրիպեց: Իրանց բոլորին սրի քաշեցին: Խոշոր քաղաքներում հայերի մեծ մասը՝ իրենց տներում սպանվեցին: Ծովեզերյա քաղաքների հայերը նավակներով բաց ծով տարվեցին և... զարմանաշիրեն շուտ վերադարձան՝ առանց իրենց ուղևորների:

Ծինարարության վրա աշխատողներից կազմեցին 300—500 հոգուց բաղկացած խմբեր և գնդակահարեցին: Այնուհետև սկսեցին հեռագրել Պոլիս՝ Թալեաթ բեյին, թե «հայկական հեղափոխությունը» ջախջախված է: Թալեաթն էլ իր հերթին շնորհակալական հեռագրեր հղեց նրանց, և այդ հեռագրերը ցույց տվեցին չեզոք դիվանագետներին ու թղթակիցներին:

«Ինքզինք հայ ցեղի գործունյա արու դասն՝ ազատելն ետքն ալ թուրք կառավարությունը տակավին անհանգիստ կզգար: Ծեր, կին, տղա և մանուկ վտանգավոր տարրեր էին Օսմանյան կայսրության, — շարունակում է հեղինակը: — Պետք էր հայությունը Թուրքիայեն արմատախիլ անել: Սակայն արդյոք ինչպես կարելի էր գործարքել այս նպատակը... Թալեաթ բեյ պատրաստած էր իր ծրագիրը — Տեղահանություն — զինվորական անհրաժեշտություն՝ բայց կատարելապես մարդկային»¹: Նա վկայում է, որ մալիսից մինչև օգոստոս՝ օսմանյան կառավարությունը մեթոդիկ կերպով հետապնդեց մի ծրագիր, քան հնարավոր հոռեզույն չարդը: Փոքր Ասիայի յուրաքանչյուր նահանգ հեռագրվեց բովանդակ հայությանը դեպի Միջագետք տեղահան անելու մասին:

Հրամանը որոշ էր և մանրամասն: Ծերերը, հիվանդները և հղի կանայք բացառություն չէին կազմում: Միայն հարուստ վաճառականները, դրամատերերը և գեղադեմ կանայք ու աղջիկները արտոնված էին ազատ մնալ՝ մահմեդական կրոնը ընդունելու պայմանով: Երկու օրից մինչև վեց ժամ էր տրված պատրաստության համար: Տնային սուսրկաներ, անասուն կամ ավերորդ զգեստ արգելված էր տանել: Եվ սիրտի քայլեին հետիոտն՝ կիզիչ արևի տակ, անջրդի ձորերով և ձյունապատ լեռների կիրճերով: Ծամփորդությունը տևում էր երեքից մինչև ութ շաբաթ: «Ծերեր, հիվանդներ և փոքր մանուկներ ինկան ճամբաներուն եզերքը, անգամ մրն ալ չլլելու պայմանով... Երկունքի մեջ եղող կիներ ալիքներով ու խարազաններով առաջ կքշվեին, մինչև որ մահը ազատեր զիրենք: Սիրուն աղջիկներ կխլվեին հարեմներուն համար... Մայ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

րի, խելագար՝ գետը նետեցին իրենց զավակները, անոնց տատապան-
քին վերջ տալու համար»¹:

Հ. Ա. Գիբոնը վկայում է, որ ինքն ունի նույնօրինակ փաստեր՝
ամերիկյան, անգլիական, գերմանական և շվեյցարական ակաճատե-
ների տված, որոնց վկայությունները իրար հաստատում են:

Եղեռնի հանցավորների և պատասխանատուների բացահայտման
ստումով մեծ արժեք է ներկայացնում ֆրանսիացի պատմաբան և հրա-
պարակախոս Ռենե Պիճոնի «Հայերի բնաջնջումը. գերմանական մեթոդ-
աբանական գործելակերպ» գրքույկը²:

Ֆրանսիացի հեղինակը գրում է, թե ջարդի պատմության մեջ աչքի
գարնողը կանոնավոր և սխտեմատիկ կազմակերպվածությունն է, որի
մեջ գերմանացիները պիտի գտնեն իրենց դաշնակիցներին ու աշա-
կերտներին: Գործողությունն սկսվում է ոչ թե մի ժողովրդի՝ մյուսի վրա
հարձակվելով, այլ գյուղերում կառավարության կողմից փակցրած հաշ-
տարարությամբ: Ամեն ինչ անցնում է անոելի կարգապահությամբ:
Քաղաքներում չեն սպանում՝ հիվանդություններից խուսափելու համար:
Քարտվանները միացվում են որոշված օրը և որոշված ժամին: Կանխա-
պես լուր է տրվում քրդերին և ալազակներին, որոնք գալիս են ժա-
մարության:

Ծարունակելով իր դատողությունները եղեռնի պատասխանատու-
ների մասին, Ռ. Պիճոնը հայտնում է այն միտքը, որ երիտթուրքերից
բացի կա նաև մեկ ուրիշ պատահաբանատվություն, այդ այն է, որ թուրք
դահլիճը մի ազատ կառավարություն չէի, այլ ուղղակի կախում ուներ
Գերմանիայից: Պոլսի գերմանական դեսպանը ավելի ազդեցություն
ուներ, քան ունեին միևնույնիսկ, Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գլխա-
վոր կենտրոններում կային հյուպատոսներ: Նրանք, անշուշտ, օր օրի
տեղեկանում էին մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման մասին, որ տեղի
էր ունենում գերմանական գործակալների աչքի առաջ, սակայն դեսպա-
նատունը ոչինչ չարեց արգելելու կամ մեղմացնելու համար սարսափ-
ները, այլ ինքն իսկ տեղեկացրեց իր կառավարությանը թուրքերի աղե-
տավոր ծրագրի մասին, և կառավարությունը բոլոր մեաց կամ հավա-
նություն հայտնեց: Այնուհետև Ռ. Պիճոնը փաստեր է բերում այն մասին,
որ տեղ-տեղ գերմանական հյուպատոսները իրենք են քաջավերել ու

¹ Նշվ. աշխ., էջ 29:

² Պիճոն Ռ., Հայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ— թրքական գործելա-
կերպ: Թարգմ. Մ. Չոքուրյան, Կ. Պոլիս, 1919:

անձամբ ղեկավարել ջարդերը: Հիշատակվում է մասնավորապես Պ. Ռուզերը, Հակեպի հյուպատոսը, որի դերը տեղի ջարդերի գործում անորմաևալի է: Նույնը ասված է նաև Ուրֆայի գերմանական հյուպատոսի մասին, որը նույնպես վարում էր ջարդերը: Վկաները նաև հաստատում են, որ գերմանացի սպաները ղեկավարում էին մասնաշախան գնդակահարությունները: Նա պատմում է, թե ինչպես Վաշինգտոնի գերմանական դեսպան Պ. Բեռնշտրոֆը նախ ուրացավ ջարդերի իրականությունը, իսկ հետո հայտարարեց, թե ռուսներն էին, որ ստիպում էին Էջմիածնի կաթողիկոսին՝ տարածել նման պատմություններ: Իսկ հունիսի 6-ին գերմանական «Վոլֆ» գործակալությունը պաշտոնական հայտարարություն հրապարակեց այն մասին, թե հայերի կոտորածների մասին լուրերը սուտ են, թե Էրզրումի, Երզնկայի, Ակնի, Սասունի, Բիթլիսի, Մուշի և Կիլիկիայի հայերը որևէ շարժում չեն կատարել՝ հանրային անդորրը խանգարելու ուղղությամբ, որը անհրաժեշտ դարձնել մասնավոր խտություններ կիրառել նրանց դեմ, և այդ մասին գիտեն չեզոք պետությունների հյուպատոսները:

Ավելի ուշ, վկայում է Ռ. Պինոնը, գերմանական դեսպանությունը ներկայացրեց մի տեղեկագիր, որով արդարացվում էին ջարդերը այն պատճառաբանությամբ, թե հայերը դավաճանում էին թուրք կառավարությանը, և օժանդակում էին ռուսներին, իսկ գերմանական մամուլը որդեգրեց դեսպան Վանգեմհարսի այն թեզը, թե Գերմանիան չի կարող միջամտել օսմանյան կառավարության ներքին գործերին: Բանը հասավ այնտեղ, որ գերմանական մամուլը սկսեց «ապացուցել», թե հանցանքը հայերինն էր, իսկ ոմն կոմս Էռնեստ Ռեննալով հայտարարեց մամուլում, թե Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ունի, այլև պարտավոր է պատժել լուրջուտ և արյունաճարավ հայերին¹: Կոմսի կարծիքով հեղափոխական հայերն են, որ Ռուսաստանի և մանավանդ Անգլիայի դրոճմով պատրաստեցին սպտամբություններ և լրտեսություններ, իսկ թուրքերը վրեժ լուծեցին միայն, ի գործ դրեցին իրենց կառավարական իրավունքը, ճնշեցին հայկական շարժումը առանց ջարդերու: Իթթիհատական կառավարությունը վերջ տվեց քրդերի շարագործություններին, քայց հայերի հեղափոխական շարժումները գոյատևեցին:

Ռ. Պինոնը եզրակացնում է, որ հարյուր հազարավոր հայերի ջարդը ավերեց ամբողջ Ասիական Թուրքիայի ճարտարարվեստը և սոսկոտրը, որը մի կատարյալ աղետ էր Օսմանյան կայսրության համար:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 58:

Հայրց եղեռնի պատմության անգերազանահատեղի վավերագրողը է հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ, Մերձավոր Արևելքի Միսիոներական ընկերության և Գերմանա-հայկական ընկերության նախագահ, աստվա-ծարանության դոկտոր **Յոհաննես Լեփսիուսի** «Հայաստանի ջարդերը» գաղտնի տեղեկագիրը, որի հայերեն թարգմանությունը լույս տեսավ Պոլսում, 1919-ին¹:

«Տարագրություն» բաժնում գերմանացի դոկտորը տալիս է տեղա-հանության մանրամասն աշխարհագրությունը, հաստիածներ է բերում ամերիկյան հյուսարտոս Ջեկսոնի տեղեկագրից, որից երևում է, որ թուր-քերը ձերբակալել ու ոչնչացրել են բոլոր հայ երևելիներին՝ տարա-գրությունը ստանց աղմուկի և ընդդիմության գոյիս բերելու համար:

Այդտեղից երևում է նաև, որ անեմալայրագ միջոցներով հայ ազգա-բնակչության գեները հավաքելուն զուգահեռ տեղի է ունեցել թուրք ազգաբնակչության զինումը: Իթթիհատական ակումբները ներքին գա-վառներում կազմել էին հրոսակախմբեր՝ բանտերից ազատված ոճրա-գործներից, որոնց տրված էր ամենայն ազատություն և լիազորություն²:

Լեփսիուսը վկայում է, որ զանազան նահանգների քաղաքների ու գյուղերի տարագրությունը շուտով վերածվեց կանոնավոր բնաջնջումի:

Վկայակոչելով Ջեյթունի, Ծապիճ-Գարահիսարի, Վանի ինքնա-պաշտպանական գոյամարտերը, ինչպես նաև մի քանի նմանօրինակ գործողություններ, Լեփսիուսը գտնում է, որ դրանք միմյանց հետ ոչ մի առնչություն չունեին, յուրաքանչյուր մոտ 400 կմ հեռու էին, և տեղի ունեցան տարբեր ժամանակներում: Նա ժխտում է դրանց կանխամտածված շար-ժում լինելու կեղծ վարկածը, գրեթե, որ միայն հաշվաճանքն էր կանխա-մտածվածը, որ գործադրվեց մեթոդիկ եղանակով:

Նկատենք, որ հակառակ շատ հեղինակների, որոնք ժխտում են Ջեյթունի դիմադրության գոյությունը 1915-ին, Լեփսիուսը այն եւ համա-րում է գոյամարտի օջախ: Յակոբ, նա չի անվանում «բանի մը նման-օրինակ իրողությունների» տեղանունները:

«Թուրք կառավարությունն ինքն այ երբեք հաստատում չէ,— շա-րունակում է Լեփսիուսը,— թե հայ ժողովուրդը հեղափոխական լոբու-տությամբ մը ինքզինքը մեղապարտ կացուցած ըլլա: Ամբողջ ամիսներ

¹ Լեփսիուս Յո., Հայաստանի ջարդերը. Գաղտնի տեղեկագիր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի: Թարգմ. Մ. Շամուրյան, Վ. Պոլիս, 1919:

² Նշվ. աշխ., էջ 27—32:

մենք թուրք մասնույին մեջ կկարդայինք, թե հայերը հավատարիմ մնացած էին իրենց թուրքական հայրենիքին»¹: Նա հավատում է, որ պատերազմի առաջին օրվանից բովանդակ հայ մամուլը հրավիրում էր հայ ժողովուրդին՝ օսմանյան հայրենիքի միությունը պաշտպանելու: Հայ լուսավորչական եկեղեցու պատրիարքը շոջաբերական հեռագիր ուղարկեց բոլոր իր թեմերին՝ ամեն տեսակ գոհողությամբ հավատարմություն դրսևորել և պաշտպանել օսմանյան հայրենիքը: Այդ փաստերի հիման վրա էր, որ թուրքական մամուլն էլ իր հերթին հայտարարեց, թե հայ ժողովուրդի ընթացքը ըստ ամենայնի ողջամիտ է եղել՝ սկսած ռուս-թուրքական թշնամության առաջին օրից:

Երբ պատերազմական մահաբար էնվեր փաշան փետրվարին Կովկասի նակնտից Պոլիս վերադարձավ, հայոց պատրիարքին մասնավոր գոհմունակություն հայտնեց հայ զորագևերի վարմունքի և քաջության համար, նույնիսկ նշեց Հովհաննես չաուշի անունը, որն իր մարդկանցով փրկել էր փաշայի սպայակույտը տազնարալի մի կացությունից և պատվանշանի արժանացել:

Ակբում Լեփսիուսն այն կարծիքն է հայտնում, թե ռուս-թուրքական պատերազմի առաջին հինգ ամիսներին որևէ նշան չկար կարծել տալու համար, թե կենտրոնական կառավարությունը բացառաբար տրամադրված լիներ հայերի հանդեպ²:

«Մենք ուրեմն դեմ առ դեմ կգտնվինք այն նշանավոր իրողության հետ,— ամփոփում է այս կապակցությամբ իր մտքերը Հ. Լեփսիուսը,— գոր թուրք կառավարությունը ոչ միայն պատերազմի առաջին ամիսներուն, այլ մինչև սեպտեմբեր ամիսը ինքզինք գոհ ցույց կուտա հայ ազգին ընթացքեն և բան մը չի գիտեր հայ ժողովուրդին ընդհանուր մեկ դավադրութենեն, որ պատահասելու արժանի կրնար եղած ըլլալ»³:

Սակայն, քննարկելով երիտթուրքերի պանիսլամական և պանթուրքական ծրագրերը, Լեփսիուսը գալիս է այն եզրակացության, որ տարագրության որոշումը և նրա մասը կազմող ջարդերը բացեկբաց պայմանավորված են երիտթուրքական պարագայութեան 'հայերի գլխից բարենորոգումներ ստանալու գաղափարը մեկընդմիջտ հանելու ցանկությամբ: Նրանց կարծիքով կյանքի, ինչքի ապահովության, քաղաքացիական հավասարության, ազգային մշակույթի և լեզվի հանդեպ հար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 171:

² Նշվ. աշխ., էջ 172:

³ Նշվ. աշխ., էջ 174:

գանքի վերաբերյալ հայտնի հավակնությունն իսկ արդեն գերագույն դավաճանությունն է, հետևաբար պետք է պատժվի, եթե պարագաները նպաստավոր լինեն: Դրան հետևում է Լեփսիուսի այն միտքը, թե հայերին բնաջնջելու դիտավորությունը գոյություն ուներ. պատերազմի հենց սկզբից:

Իր ամփոփիչ խոսքում Հ. Լեփսիուսը այն միտքն է հայտնում, թե հայերը երբեք կողմնակից չէին Ռուսաստանի կողմից Թուրքիայի դեմ շարժումներ, որովհետև դաշնակցության ազգային ծրագիրը նպաստեցում էր, որ հայ ժողովուրդն իր ստանալիքը պիտի ստանա այդ նույն Թուրքիայից: Ուստի, շարունակում է Լեփսիուսը, Թուրքիան պիտի օգտագործեր հայ տարրը իբրև զորավոր պահակ ամբողջ Կովկասի անմահագլխի վրա: Մակայն երիտթուրքական կոմիտեն կույ գնաց համաթրքության դոմքիշտության պատրանքային գաղափարին, վազեց համիլանական տիեզերական կայսրության հետևից և ծրագրեց հայ ցեղի բնաջնջումը, որն այնքան աստար էր, եղել Թուրքիայի բարգավաճմանը¹:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության համակողմանի ուսումնասիրման համար բացառիկ նշանակություն ունի թուրք հասարակական գործիչ, լրագրող, երիտթուրքական կուսակցության երբեմնի ղեկավար անդամ Մեվլան Զադե Ռիֆաթի աշխատությունը²: Բազմիցս ներկա գտնվելով Իթթիհատի գաղտնի նիստերին, հեղինակը քաջատեղյակ էր նրանց գործերին, և այդ ստումով աշխատությունը վավերագրական հավաստի փաստաթղթերի հավաքածուի նշանակություն ունի: Հեռանալով Իթթիհատից և անցնելով Իթթիլաֆ կուսակցության շարքերը, հենց պատերազմի ժամանակ Մ. Ռիֆաթը ենթարկվեց հալածանքների, արտրվեց կայսրության ներքին նահանգներից մեկը: Հետագայում Մ. Քեմալի դեմ կազմակերպված դավադրությանը մասնակցելու մեղադրանքով դատապարտվեց: Մահացավ 30-ական թվականներին՝ Հայերյում (ծննդյան և մահվան տոույզ թվականները հայտնի չեն):

Մ. Ռիֆաթի աշխատությունը բաղկացած է եղել չորս մասից, տա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 227:

² Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, Օսմանեան Յեղափոխության մութ ծայրերը և իթթիհատի հայաջնեց ծրագիրները: Երևան, 1990, ֆարսիսի հրատարակություն:

կայն հրատարակվել են 1—2 մասերը՝ 1929-ին, Հադեպում, թուրքերեն լեզվով: Հետագայում մի քանի անգամ հրատարակվել է արևմտահայերենով: Հայերեն վերջին հրատարակությունները եղել են 1968-ին և 1975-ին, Բեյրութում:

Նկարագրելով 1915-ի հունվարին Սարիղամիշի ճակատամարտում Հնվերի գլխավորած թուրքական բանակի ծանր պարտությունը, որտեղ թուրքերը կորցրին 75 000 զինվոր, Ռիֆաթը գրում է, որ այդ ահռելի պարտությունից հետո ռուսները Վանի, Տրապիզոնի, Էրզրումի և Երզնկայի ուղղություններով սկսեցին առաջխաղացումը, որի ժամանակ ռուսական զորքին առաջնորդում էին հայ կամավորները, որոնց արտերում եռում էր վրեժը: Նա նշում է, որ մինչ այդ դաշնակցական ղեկավարները իթթիհատի ղեկավարների հետ համաձայնության էին եկել և 1914-ի հունիսին կայացած Էրզրումի 8-րդ համագումարում վավերացրել էին ռուս-թուրքական պատերազմի պարագայում հայերի շեղաթյունը պահպանելու որոշումը:

Սակայն իթթիհատի կառավարությունը, տեղեկանալով հայ կամավորների՝ ռուսական բանակը առաջնորդելու մասին, այդ պարագան հարմար առիթ նկատեցին դաշնակցության հետ կնքած համաձայնությունը շեղյալ համարելու համար և Պոլսում ու գավառներում գտնվող բոլոր դաշնակցական շեֆերին մեկիկ-մեկիկ ձերբակալելով՝ քեցին զանազան վայրեր ու ճանապարհին սպանեցին¹: Այդ շարքում նա հիշատակում է Չոհրապի, Վարդգեսի, Տիրան Բեղեկյանի, Խաժակի, Ռ. Զարդարյանի, Հ. Ծանկյուլյանի, Ակնունու, Ն. Տաղավարյանի անունները: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ զինվորագրվող հայ երիտասարդներին էլ ճանապարհների շինության ուղարկելով՝ սկսեցին տաժանակիր աշխատանքներով ոչնչացնել: Հեղինակը հայությանը մինչև վերջին անհատը բնաջնջելու որոշման գլխավոր պատճառներից մեկն էլ համարում է Վանի գրավումը, Զևեթին փախուստի մատնելը, Արամ Մանուկյանին ժամանակավոր կառավարության կառավարիչ նշանակելը:

Մ. Ռիֆաթը գրում է, որ հպանցիկ ակնարկով հնարավոր չէ ոճիքի ողջ անավորությունը ներկայացնել, դրա իրական պատճառներն ու պատասխանատուները պարզելը համարում է մեծ ծառայություն պատմության առջև, ուստի նպատակահարմար է համարում նույնությանը արձանագրել տեղի ունեցած իթթիհատի գաղտնի խորհրդակցությունը:

Թալեաթի նախագահությանը գումարված այս գաղտնի նիստում

¹ Նշվ աշխ., էջ 90:

առաջին խոսքը տրվում է դոկտոր Նազըմին, որը խնդիրը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Հարգելի ընկերներ, սառնց արյունահեղության կատարված հեղափոխություններուն պտուղը խակ, լեղի և անհարսելի կըլլա... Հայերը, հակառակ իրենց չեզոքություն պահելու խոստումին՝ ռուսական բանակի կամավոր արձանագրված հրոսակային խմբեր կազմելով, մտած գյուղի և քաղաքի բնակչությանը սառնց խղճահարության սպանած և տեղ-տեղ ապստամբություններ հանելով մեր վրա հարձակվելով մեր բանակին մահանջի գծին սպառնալ սկսան: Վանի մեջ Արամ Մանուկյան անուն հայ ապստամբապետ մը, մեր ազատության հերոս Էնկերին քեռայրը՝ կուսակալ Ջղերթ պեյը, փախուստի մատնելով, սոժամյա կտառվարություն մը հիմնեց: Արևելյան Ը. Գարահիսարի հայերն ալ բերդը գրավելով աշտարակներուն վրա ապստամբության դրոշ պարզեցին»¹:

Թուրքաթըր հաստատում է Նազըմի խոսքերը և ավելացնում. «Այո, այս իժերը կրկին գլուխ կբարձրացնեն, վերջնականապես սառնց հաշիվը մաքրել պետք է»²:

Կրկին խոսք է վերցնում դոկտոր Նազըմը և ստում. «Հայերը մահացուցիչ վերքի մը կենմանին. այս վերքը մահապետ անվնաս կկարծվի, բայց երբ ժամանակին կարող վիրաբուժի մը գործողության չենթարկվի և չհանվի, անպատճառ կսպաննե— գործել և արագ գործել պետք է: Եթե 1909-ի մեջ Արսնայի և այլ վայրերու մեջ կատարել տվածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կհասնի, մեր մաքրագործել առաջադրած ուրիշ տարրերը, արաբները, քրդերը, կարթեցներ և վտանգը մեկի տեղ երեք կըլլա... Եթե այս մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական պիտի չըլլա, օգուտի տեղ վնաս կբերե. պետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողի վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռցվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կտառված իրողություն մը կդառնա և կփակվի. այս անգամվազ գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերէն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը անհրաժեշտ է...»³:

Սիստի մասնակից Հասան Ֆեհմին առաջարկում է հայերի զենք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 92:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 97—99:

վերցնելու ընդունակ երիտասարդներին ուղարկել ստաջին գիծ և ոչընչացնել, իսկ տանը մնացած ծերերին, կանանց ու երեխաներին կմաքրեն թուրք հավատացյալները:

Ելույթ ունենալով, ֆինանսների նախարար Ջավիդը «եզրակացնում է», որ հայերը երկար դարեր ապրած այս հայրենիքի դեմ դավաճանելով, բոլոր ստիժներն օգտագործելով, թուրքի թշնամիների հետ ձեռք ձեռքի տվին, ի վնաս թուրքի աշխատեցին, այն թուրքի, որն իրենց հանգստությունը, բարգավաճումն էր ապահովում: Նա միտք է հայտնում, որ թուրքն այս երկրում միայն անվանական իշխող է: Նա արևի կիզիչ ճառագայթների տակ աշխատում է, բերքը բերում ու վաճառում է քաղաքի վաճառական հային՝ հարստացնելով նրան և ապահովելով նրա հանգստությունը: «Տնտեսական իշխանությունը հայու ձեռքն է,— ստիպիտում է նա,— հայերէն ոչ մեկ մնալու պայմանով բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետեն որչափ որ ստիպողական պետք մըն է, նույնչափ ալ թուրքին տնտեսական իշխանությունը ճիմնելու համար կարևոր է, քվեի դիմենք»¹:

Թալեաթի ստաջարկությամբ տեղի է ունենում քվեարկություն, և միաձայնությամբ ընդունվում է մեկ հայ իսկ չմնալու պայմանով հայերի բնաջնջման մասին որոշում:

Նշենք, որ այս և Ռիֆաթի բերած մյուս վավերագրերը իբրև հավատի փաստաթղթեր օգտագործվել են հետագա գրեթե բոլոր հայ և օտար հեղինակների կողմից, և որևէ կասկած չի հայտնվել դրանց արժանահավատության մասին:

Բնութագրելով Մանուկոյի կազմակերպությունը իբրև իթթիֆատի ոճրագործ, մարդասպան և թալանչիներից բաղկացած կառույց, որը ղեկավարվում էր Եղյակ գործադիր կոմիտեի կողմից՝ Ծափի, Ծյուրքի, Նազրմ, Մ. Ռիֆաթն այն անվանում է պետություն պետության մեջ, կուսակցություն կուսակցության մեջ, որը դարձել էր մի վտանգավոր մարմին: Նրա ընդհանուր թիվը հասնում էր 8—10 հազարի, որոնք բաժանված էին 10—50 հոգիանոց խմբերի: Նրանք որևէ վախ չունեին, որովհետև գործած ոճրագործություններն ու վայրագությունները գնահատվում էին իբրև ծառայություն հայրենիքի հանդեպ:

Եղյակ գործադիր կոմիտեն իր ստաջին նիստը գումարեց Իթթիֆատի Կենտրոնում, և ստաջին ելույթն ունեցավ Բեհաեդդին Ծափիը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 101:

որն առաջարկեց Մասնավոր կազմակերպության շարքերը համալրել բանտերից ազատված ոճրագործներով: Առաջարկը արժանացավ միահամուռ հավանության:

Մեկլան Զադե Ռիֆաթը ամբողջությամբ մեջ է բերում Թալեաթի ստորագրած հրահանգի տեքստը՝ հայերի տեղահանության մասին, ինչպես նաև 1915 թ. մայիսի 14-ի 3 հոդվածներից բաղկացած համապատասխան օրենքը¹, որն անմիջապես սկսեց գործադրվել զավառներում:

Ինչպես վկայում է Մ. Ռիֆաթը, մասնավոր կազմակերպության չեթեմերը որոշակի վայրերում դիակների կարոտ ազդումների նման ապաստում էին տարագրված հայերի խմբերին, որ նրանց էին հասցնում ուտիկան-զինվորներն ու վերադառնում:

Մեկլան Զադե Ռիֆաթը ամբողջությամբ մեջ է բերում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի 1915-ի մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությունը հայերի կոտորածների մասին: Հայտարարությունը ջարդերի պատասխանատու էր հռչակում օսմանյան պետական անձանց և բոլոր մասնակիցներին:

Բերվում է նաև հիշյալ բողոքագրին տրված թուրքական կառավարության պատասխանը, որը բացարձակապես հեքթում էր հայերի ընդհանուր ջարդի մասին մեղադրանքը և տալիս որոշ «պարզաբանումներ», որոնք հանգում են հետևյալին. հայ ժողովրդին ամեն պատեհ առիթով օսմանյան կառավարության դեմ ասպտամբություն մղողները Անտանտի տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի և Անգլիայի գործակալներն են... Ռուսական կառավարությունը թրքահպատակ հայերին զինվորագրելով և զինելով մեր սահմաններն է ուղարկում: Սրանք էլ Վանի, Ծեֆիկի, Խանասորի, Գավաշի և Թիմարի հայերին Օսմանյան պետության դեմ զինված ասպտամբության և թուրքերին ու քրդերին սպանելու են մղում: Բերվում է նախկին օսմանյան երեսփոխան Արմեն Գարոյի՝ Գարեգին Փաստրմանչյանի օրինակը, որը հայ կամավորների խմբապետեր Դրոյի և Խեչոյի խմբերի հետ անցել է օսմանյան սահմանը: Մյուս կողմից՝ ֆրանսիական և անգլիական ծովային հրամանատարները Ադանայում, Դորթ Ցոլում, Իւկեղեղերունում և այլ վայրերում հայերին ասպտամբության են մղում: Ուստի օսմանյան կառավարության պարտականությունն է խոտլությունները զսպել և ընդհանուր ասպտամբությունը նրաշխավորել՝ հարկ եղած բոլոր միջոցների գործադրությամբ: Անհրաժեշտություն զգացվեց դաշնակից տերությունների գործակալների հետ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 118:

հարաբերություններ պահպանող հաշվեկշիռային և տնտեսական անհավասարություններին ձեռքարկելու ու բանտարկելու: Թուրքական կառավարության զսպողական միջոցների գործադրության մեջ ժողովրդի ոչ մի տարր մասնակցություն չի ունեցել: Գաղափարներում կատարված խուզարկությունների ժամանակ հայերի մոտ հազարավոր ռուբեր և ռուսական հրացաններ են գտնվել: Որ կառավարությունը նպատակ չունի ընդհանուր հալածանք սկսել հայերի դեմ, վկայում է այն փաստը, որ Պոլսի 77 735 հայերից ձեռքարկվել են ընդամենը 235 հոգի: Եթե որոշ կարգի հայեր փոխադրված են ուրիշ վայրեր, ապա դրա պատճառը նրանց՝ պատերազմական գոտու մեջ բնակվելն է, կամ նրանց հանդեպ եղած կասկածը: Բ. Դուռը իր ցամաքային և ծովային սահմանների պաշտպանության համար հարկ եղած կանխամիջոցները գործի դնելն իր պարտականությունն է համարում և դրա համար ոչ մի օտար տերության պարտավոր չէ հաշիվ տալ: Ինչո՞ւ Ռուսաստանի մոտ մարդասիրական զգացումներ չեն արթնանում, երբ նա Կարսի շրջակայքում հազարավոր մահամեղականների նույն հայերի ձեռքով սպանել է տալիս: Կարծված դեպքերի կամ սույն հեղափոխական շարժումները կազմակերպողի պատասխանատվությունը Եղյակ համաձայնության տերություններին է պատկանում: Նրանց բողոքներն անգամ հայկական շարժումները պաշտպանել և քաջալերել են նշանակում¹:

Հետաքրքրությունից զուրկ չեն Ջեմալ փաշայի խոստովանություններն ու խորհրդածությունները Հայոց եղևոնի մասին, որ հատվածաբար բերում է հեղինակը:

Թուրք մարդակերը հետին թվով անվրդով հայտարարում է, թե ինքը կառավարության՝ հայերի տարագրության որոշումից տեղեկություն չունի, որովհետև այդ ժամանակ մեկնած է եղել Սիրիա՝ իբրև 4-րդ բանակի հրամանատար, և Պոլսում տեղի ունեցած խորհրդակցություններին չի մասնակցել, իր կարծիքն էլ չեն հարցրել: Տեղեկանալով հայերի տարագրման մասին, ինքը Հալեպից մինչև Պոզանթի է գնացել, ակնհայտ էր հայերի թշվառ վիճակին և հրամայել բանակային պահեստներից հաշվառականներին հաց քաշխելիս զինվորական բժիշկներին կարգադրել է օգնել հիվանդներին: Այնուհետև ինքը հակառակվել է Ադանայի և Հալեպի հայերի տարագրմանը, պատճառաբանելով, որ դա բացասաբար կանդորադառնա բանակի տնտեսական վիճակի վրա, բայց հաջողության չի հասել: Դրա փոխարեն իրեն հաջողվեց շուրջ 150 000

¹ Նշվ. աշխ., էջ 125—126:

հայ գաղթականների բնակեցնել Սիրիայի, Բեյրութի և Հայեայի նահանգներում: Ուստի նա գտնում է, որ անարդարացի է Պոլսի պետական Առյուծների դատավճիռը՝ իրեն ևս մահվան դատապարտելու մասին¹:

Գալով հայերի տարագրության խղճալի տեսարաններին, Ջեմալը դրան հավատարմ է ռուսական գրավման ժամանակ Գոնիայում և Սեբաստիայում ապաստանած քուրդ և թուրք գաղթականների «ոչ նվազ խղճալի» տեսարանները:

Լուտանք թափելով Հ. Մորգենթաուի, Ա. Մանդելշտամի և նրանց նման «հիլմար և սպուշ պնակալեզների» վրա, որոնք իբր ջանում են սմբողջ հանցանքը թուրքերի վրա բարդել և մամուլի միջոցով բարբաջանքներ են տարածում աշխարհով մեկ, հայակեր թուրքը շարունակում է. «1915-ի կեսերուն Ջեյթունի և Ուրֆայի մեջ ծագած խռովությունը հայոց կատարյալ գին ալ հեղափոխո թեճեն ո.րիշ բան չէր: Մուսա լեռան կողմերն ալ ծագած ապստամբությունը այս հեղափոխության շարքեն էր: Ըստ իս փաստված իրականություն է, որ Իսկենդերունի ծոցին սկիզբը եղող Ռաս-է-Խընզըրէն սկսյալ մինչև Տեորթ-Յոլ, Մուսա լեռ, Հայեայ, Այնթափ, Ուրֆա և Ջեյթունի կողմերը ծագելիք հայ հեղափոխությունը՝ Սուրիան Անատոլուէն բաժնել ժրագրող ֆրանսիական և անգլիական Արևելյան Միջերկրականի բանակներու հրամանատարներուն (Չանազ Գալեի ամենասատիկ ընդհարումների ժամանակ) հայերու տված հրահանգին համաձայն կատարված է: Արդեն այս կողմերը հայերը շատոնց պատրաստված ըլլալուն, միայն գործի մկսելու համար հրամանի կապստեին»²: Եվ առանց կասկածելու իր ասածների շինծու լինելուն, թուրք մարդասպանը կոչ է անում օտար պետությունների պաշտոնյաներին՝ քանի որ պատերազմն արդեն սվարտված է, պատվավոր գործ կատարել և հանրային կարծիքի առջև խոստովանել այդ ամենը:

Մեկվան Զադե Ռիֆսյօր մերկացնում է Իթթիհատ վե Թերագզը կուսակցության անդամների շվայտ և ցոփ կյանքը, խայտառակություններն ու ոճրագործությունները, որոնք միայն Պոլսին հաւտուկ չէին: Նա գրում է, որ գավառների կուսակալների, պատերազմը վարող հրամանատարների, իթթիհատի ներկայացուցիչների ու քննիչների և Կենտրոնական վարչության անդամների կողմից տրված գինու սեղանները, շուսլություններն ու շնությունները ամեն տեղ էին հալտնի: Դրա համար

¹ Կշվ. աշխ., էջ 127—131:

² Նշվ. աշխ., էջ 133:

էր, որ Պոլսում և գավառներում գտնվողները փոխանակվում էին և իրար գերազանցում: Մասնավոր շոգեկառքերը դեպի Սիրիա, Սիրիայից դեպի Պոլիս կանոնավոր սիրուհիներ էին փոխադրում, և այդ փոխադրությունը ավելի կանոնավոր էր, քան զինվորական փոխադրությունները: Սիրիայում կատարվող խաչատաակությունների վրա ավելացող ոճրագործությունները մազերը ցից-ցից էին կանգնեցնում: Հեղինակը բերում է Լիբանանի Աղեյ գավառակում կազմված պատերազմական աստանի օրինակը, որը արաբ իսլամ և քրիստոնյա երևելիներին ու մտավորականներին ձերբակալելով, շինծու և աննշան պատճառներով կախաղան էր բարձրացնում: Միայն 1916-ի մայիսի 6-ին Դամասկոսում և Բեյրութում 21 ճշանավոր արաբներ կախաղան հանվեցին: Թվարկելով նրանցից շատերի անունները, հեղինակը վկայում է, որ այդ մահապատիժներն առաջ բերեցին արաբ հասարակայնության խորը ցատունը, որից վախենալով, իթթիհատականներն սկսեցին Սիրիայի ազդեցիկ և սիրված երևելիներին մաս առ մաս, խումբ-խումբ իրենց ընտանիքներով Անատոլիայի խորքերն աքսորել¹:

Հայերին բախտակից արաբների նկատմամբ կիրառված ոճրագործությունների վերաբերյալ Մ. Ռիֆաթի սույն վկայությունները չափազանց կարևոր են, մասնավաճող եթե նկատի ունենանք, որ պատմագրության մեջ այդ հարցը գրեթե չի շոշափվել: Մանավաճող որ հեղինակը վկայում է, թե այդ մահապատիժները Հեջազի ապստամբության պատճառներից մեկը հանդիսացան²:

Նա ամփոփիչ տվյալներ է բերում առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքների մասին, որոնք զուրկ չեն հետաքրքրությունից: Այսպես՝ Անտանտի տերությունների կողմից պատերազմին մասնակցել է 43,5 Գերմանիայի և նրա զինակիցների կողմից՝ 20,5 միլիոն զինվոր: Պատերազմին մասնակցած զինվորների ընդհանուր թիվը՝ 64 միլիոն: Մոտավորապես 15 միլիոն զոհվել է, դրա կեսի չափ էլ մահացել է: Անտանտի պատերազմական ծախքերը կազմել են 889, հսկառակորդինը՝ 489 միլիարդ օսմանյան ոսկի: Պատերազմի գլխավոր արդյունքը հետևյալն է. «Թեև մարդկությունը գիտության և ճարտարարվեստի մեջ խելք թոցնելու աստիճան հառաջացած է, սակայն մարդկություն և քա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 148—150:

² Նշվ. աշխ., էջ 151:

վաքակրթություն բառերուն նշանակությունն անգամ դեռ չէ հասկցած»¹։ Կարծում ենք, որ սա գլխավորապես առաջ է Հայոց եղեռնի առիթով։

Մ. Ռիֆաթը ամփոփում է Իթթիհատ վե Թերագզը կուսակցության 10-ամյա տիրապետության գործած ավերածությունները Օսմանյան կայսրությունում։ Այդ կուսակցության իշխանության գալու պահին վիճակագրության համաձայն Օսմանյան տերությունն իշխում էր 30 893 950 անձերի վրա։ Նրանք Անկարայի հոր հանրապետությանը փոխանցել են միայն 8 500 000 հպատակներ։ Ուրեմն 10 տարվա մեջ իթթիհատը կորցրել է 22,5 միլիոն հպատակներ։

Թուրքիան հողային տարածքներ կորցրեց Եվրոպայում, Աֆրիկայում, Արաբիայում, Սիրիայում, Միջագետքում, Միջերկրականում, որոնք մնացած տարածքներից հինգ անգամ ավելի են և նյութական ու հոգևոր առումով ամենակարևոր շրջաններն էին²։ Սակայն, հակառակ այսչափ կորուստների, ատորությունների և ոճիրների, Իթթիհատ վե Թերագզը կուսակցությունը պատասխանատվությունից գերծ է մնացել։

Ուշադրություն է գրավում իթթիհատական կուսակցության սոցիալական կազմի վերաբերյալ հեղինակի տված պատկերը. նախարարներ ու մարաշախտներ, հրամանատարներ ու սպաներ, գիտնականներ ու կրոնականներ, բանաստեղծներ ու հրապարակագիրներ, քարտուղարներ ու պաշտոնյաներ։ Ինչպես նաև՝ մարդասպաններ ու երուզակներ, գողեր ու դրամաշորթներ, կառասպաններ ու վարիչներ, նավալարներ ու մակուկավարներ, բեռնակիրներ, ալքահավաքներ ու խաղամուղներ։ Իգական սեռից՝ թագուհիներ ու իշխանուհիներ, տիկիաներ, գրագիտուհիներ ու բանաստեղծուհիներ, ուսուցչուհիներ ու դաստիարակչուհիներ, դասակներ, սպասուհիներ և հանրային կանաչք։ «Իթթիհատ վե Թերագզը կուսակցությունը իրականին մեջ Օսմանյան կայսրությունը քանդելու նպատակով «Սիոնիստ» հրեաներուն տաղանդեն ծնած էր»,— հանկարծակի եզրակացնում է հեղինակը³։

Հեղինակը բաժինը եզրափակում է 1928-ին Հայկալու լույս տեսնող թերթերից մեկում տպագրված մի հոդվածով, որն ամենացայտուն ձևով է ներկայացնում իթթիհատականերին. «Անոնց սնունդը՝ մարդկային մարմիններ, խմածնին՝ արյուն-արցունք, շնչածնին՝ վատոդի ծուխ, արդարություննին՝ կախաղան, եղբայրություննին՝ տարագրություն, հա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 168։

² Նշվ. աշխ., էջ 168—169։

³ Նույն տեղում։

վասարություննին՝ սպանությունն և ազատություննին՝ բանտի խորերն էին... Փամանակ եղավ, որ մեռյալներու ոսկորներով ապարանքներ շինեցին: Բարձերնին որբերու մազերով լեցուցին և սենյակնին սարկներու բողերով զարդարեցին: Անոթիներու ճիշը անոնց երաժշտության ձայն կուգար: Որբերուն արցունքները գավաթներու մեջ լեցուցին և նախ տակներու վերջին շունչը համադամի տեղ գործածեցին... հարստության համար ամբողջ կայսրություն մը կորսնցուցին...

Հիմա ամեն մեկը մեկ անկյուն... մեկը սպանված, մյուսը կախաղան հանված, մեկը թշնամիի գեղակով, մյուսը բարեկամի հրամանով, մեկը Թուրանի լեռներուն, մյուսը գերման հողի վրա: Յուրաքանչյուրը տեսակ մը մահով մեռնող և անհետացող այս մարդիկը ահա այս ոճիւրները գործող թշվառներ էին, այն թշվառները, որոնք հիմա անհիշատակ, աննշան և անխնամ գերեզմաններու մեջ, անցյալի մահազոհներու ժամանակը չնոռանալու համար միայն կհիշվին և մտածեցեք անգամ մը, որ ասոնք ոչինչէ ամեն ինչ և ամեն ինչէ ոչինչ ըլլալուն համար 8—10 տարին բաված էր»¹:

Պատմության կեղծարարության լուրատեսակ մեթոդ է ընտրել թուրք սկանատես պատմաբան **Ա.հմեդ Ռեֆիկը**, որի գիրքը հրատարակել են ՀԳԱԱ հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը և արևելագիտության ինստիտուտը²: Այն թուրքերեկից թարգմանել և սուաջաբանը գրել է Սամվել Մուրադյանը:

Թուրք պատմաբան Ա.հմեդ Ռեֆիկ Ալթընալը (1880—1937) 1915 թ. Էսքիշեհիթի հայոց տեղահանության սկանատեսներից է: Այնուհետև 1918-ին նա եղել է Էրզրումում և Գյումրիում: 1919-ին Ստամբուլում նա հրատարակել է երկու հոդված՝ իր տեսածների մասին, որոնք հետագայում երկու անգամ հրատարակվեցին առանձին գրքով: Ներկա թարգմանությունը կատարված է Անկարայի 1994-ի թուրքերեն հրատարակությունից:

Սուաջաբանի հեղինակը Ա.հմեդ Ռեֆիկին դատում է թուրք այն փոքրաթիվ մտավորականների շարքին, ովքեր ընդունում են հայերի ցեղասպանության փաստը իբրև պատմական իրողություն և խորասուսու գի-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 171—172:

² Ա.հմեդ Ռեֆիկ. Երկու կամիտե՝ երկու ոճիբ: Երևան, 1997:

տակցում են կատարվածի ողբերգականությունը մեկ սեփական ժողովրդի պատմության կտրվածքով: Նրա կարծիքով Ահմեդ Ռեֆիկը օժտված էր տեսածը հասկանալու, պատճառը պրպտելու, փաստագրելու և հրապարակալ ստելու կարողությամբ ու ազնվությամբ, ճշմարտությունը ցուցահանելու պատմաբանի համարձակությամբ¹:

Աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից՝ «Էսքիշեֆիր», որտեղ նկարագրված է 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը, և «Էրզրում», որտեղ պատկերված են թուրք ազգաբնակչության նկատմամբ, այսպես կոչված, «հայկական հրոսակախմբերի» կարծեցյալ «զազանությունները» 1918 թվականի գարնանը: Այստեղից էլ աշխատության վերնագիրը՝ երկու կոմիտե (նկատի ունի երիտթուրքական և դաշնակցական կոմիտեները) և երկու ոճիր: Ինչպես իրավամբ նկատում է Ս. Մուրադյանը, թուրք հեղինակը փաստորեն չի տարբերակում հարձակվողն ու պաշտպանվողը, ուստի հայերի ու թուրքերի գործողությունները դիտարկում է նույն հարթության վրա, հավասարապես դատապարտում դրանք՝ անկախ նրանց ծավալներից, դրդապատճառներից ու նպատակներից: Դրան գուգահեռ նշվում է նաև, որ Ահմեդ Ռեֆիկը առաջիններից էր, որ ոչ միայն ոճրագործություն հայտարարեց երիտթուրքերի կազմակերպած հայոց ցեղասպանությունը, այլև փաստեց նրա ծրագրվածությունը և բացահայտեց ծրագրողների շահագրգռությունները, ուստի անուղաճախ է նրա առանձնահատուկ տեղը թուրքական պատմագրության մեջ: Ընդգծվում է թուրք հեղինակի սկզբունքային ու ելակետային այն եզրակացությունը, որ կայսրության հայ բնակչության հանդեպ գործադրված անողորմ կոտորածն ու աքտորը ողբերգություն էր մեկ թուրք ժողովրդի համար, ուստի երիտթուրքերը հանցագործներ էին մեկ սեփական ժողովրդի նկատմամբ: Ուշադրություն է հրավիրվում թուրք պատմաբանի այն դատողության վրա, ըստ որի սեփական ժողովրդի ազատագրությունը շտկապվում էր հայերի ենթադրյալ հատթանակի հետ²:

Իր՝ Ահմեդ Ռեֆիկի հեղինակային խոսքում նշվում է, որ ինդրոստրակա ժամանակաշրջանը օսմանյան պատմության ողբերգական էջերից մեկն է: «Օսմանյան պատմության մեջ, հարկավ, բավականաչափ խառնաշփոթ և գրեթե սարսափահարույց ժամանակաշրջաններ են եղել, սակայն ոչ մեկը համեմատելի չէ այս բռնակալների (երիտթուրքերի) —

¹ Նշվ. աշխ., Ստաջաբան, էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 9:

Մ. Կ) կառավարման հետ: Ազնիվ դրդումներով սկսված, բայց հսկա մի պետության անկմամբ ավարտված այս ժամանակահատվածը օսման-
յան պատմության ամենացաղալի շրջանն է»¹,— գրում է ընդհանուր
պատմության պրոֆեսորը:

Գրքի առաջին մասում Ա. Ռեֆիկը պատկերում է Էսքիշեհիի իրա-
կանությունը 1915 թվականի աշնանը, գրում, որ հայերի կայարաններն
բոլոր գեղեցիկ տները բռնագրավվել էին, հրեք դրակներ էլ բաժին էին
ընկել գլխավոր ռճրագործներ Թալեաթ, Ջանկոյաղ և Հարքի բեյերին:
Դատողություններ անելով երկրի ահավոր ծանր վիճակի մասին, նա
նշում է, որ օսմանյան պատմության մեջ երբեք չի եղել մի շրջան, որ
անսակի Մեհմեդ 5-րդի՝ անարդարության ու կազմալուծման ժամանա-
կաշրջանին: Թուրքական պառլամենտի պատգամավորների մեծ մասը
գուրկ էին օրենքն ու իրավունքը պաշտպանելու կարողությունից,
նշանակված էին իթթիհատի կողմից ու նրա հավատարիմ նպասավոր-
ներն էին: Հույն և հայ պատգամավորների մոտ իրենց ազգակիցների
տեղահանումներն ու սպանությունները բողոքի ձայն չէին առնչացնում:
Բարձրագույն պաշտոնյաները թալանում ու վատնում էին ազգային
գանձարանը, իսկ ժողովուրդը, որը մի ժամանակ ձեռքներին դրոշակներ
սոցևից գունաներ, ինքնամոռաց վազում էր իթթիհատականների հետե-
վից, այժմ սովամահ էր լինում, բայց և զոհաբերվող ոչխարների պես
զնում էր այդ արկածախնդիրների իշխանության պաշտպանելու համար՝
իրենց դիակներից պատնեշներ կտուցելու²: Անգամ Բյուզանդիան իր
անկման վերջին օրերին այս աստիճան չէր բարոյաբլվել:

Հեղինակը զուտ թուրքավարի է մեկնարանում պանթուրքիզմի հան-
դես գալը, գտնելով, որ թուրանականության խնդիրը մեջտեղ հանեցին
իշխանավորները՝ ի հակակշիռ Հունաստանը հույներին, Հայաստանը
հայերին, Արաբիան արաբներին կարգախոսների: Իսկ առաջին համաշ-
խարհային պատերազմի սկսվելը պարարտ հող ծառայեց Թուրանի գա-
ղափարի իրականացման համար, որի կույր գործիքը դարձավ լուսն-
վորության նախարարությունը:

Ահմեդ Ռեֆիկը այն համոզմունքին է, թե դարեր շարունակ օսմանցի
փաշաները հայերից և ոչ մեկի քիթը չեն արյունոտել: Թուրք, հայ և
հույն պարոնները շքեղ ու բարեկեցիկ կյանք են վստել: Հայ վարպետ-
ներն ստեղծել են օսմանյան արվեստի ամենասքանչելի գեղարվեստա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 23:

կան գործեր: Եվ այս իրավիճակը շարունակվեց այնքան, մինչև օտմանյան հայրենիքում ապրող ժողովուրդները տարվեցին ազգային գաղափարներով: Թուրքիայի գործերին Եվրոպայի խառնվելը և ոչ մահմեդականների դիմակ հագնելը էսպես վնասեց գործին: Հայերի գաղտնի մտադրությունները ամբողջովին երևան եկան պատերազմի սկզբնական շրջանում: Նրանք բացահայտորեն հայտարարում էին, որ պատերազմում թուրքերը ջախջախվելու են և կոչ էին անում ամեն կերպ օգնել ռուսներին¹:

Վանի ինքնապաշտպանությունը համարելով ապատամբություն, Ահմեդ Ռեֆիկը գտնում է, որ իշխանությունները դրա կազմակերպչներին պատժելու փոխարեն որոշեցին իսպառ բնաջնջել հայերին և այդ ձևով մեջտեղից հանել վեց վիլայեթների հարցը: Անատոլիայի արևելյան սահմաններում կատարվող շուտափույթ ձեռնարկումները վերաճեցին կոտորածների, և «հայրենիքի հազարավոր հայ ու թուրք զավակներ ճգնվեցին Կոնիսեի ոտքերի տակ»²:

Թուրք հեղինակն արձանագրում է, որ պատերազմի սկզբում Ստամբուլից բազմաթիվ հրոսակախմբեր ուղարկվեցին Անատոլիա, որոնք կազմված էին բանտերից ազատված մարդասպաններից ու հանցագործներից: Նրանք ռազմական նախարարության մարզահրարարակում մեկ շաբաթ վարժվելուց հետո «Հատուկ կազմակերպության» միջոցով ուղարկվում էին Կովկասի սահման: Ընդգծվում է, որ հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնություններում ամենից մեծ հանցագործություններն այս հրոսակախմբերն են կատարել: Մեր կարծիքով հեղինակի մասն շեշտադրումը միտում ունի նեղացնել ռնրագործությունների մասնակիցների շրջանակները:

Նկարագրելով բեռնատար վագոններով Էսքիշեհիր հասնող տարագիր հայերի ծանր վիճակը, ականատես պատմաբանը արձանագրում է, որ մի քանի օրվա ընթացքում քաղաքի կայսրանի շրջակայքը լցվեց շուրջ 20 000 ընտանիքներով: Որոշ ժամանակ այստեղ մնալուց հետո նրանց անասուն տեղափոխող վագոններով աքորեցին դեպի Կոնիսյի անապատները: Նրա վկայությամբ արտաքսվեցին նաև Էսքիշեհիրի, Իզմիրի և Ադաբազարի հայերը, որոնց գույքը նույն գիշեր թալանվում էր, իսկ տները հրկիզվում էին՝ հետքերը ծածկելու նպատակով:

Ընդհանուր պատմության ասպագա պրոֆեսորը խիստ ուշագրավ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 31—32:

² Նշվ. աշխ., էջ 33:

դատողություն է ական, որ գերմանացիներից նրանք, ում արտերը լի էին մարդասիրական զգացմունքներով, ատելություն էին տածում այս հանցագործությունների նկատմամբ: «Սակայն եթե պաշտոնական Գերմանիան ցանկանար,— շարունակում է նա,— խոչընդոտ կհանդիսանար կոտորածներին: Սայիդ Հալիմ փաշան Իթթիհատի կույր գործիքն էր: Էնվերն ու Թալեաթը, սուլուաբար, Գերմանիայի խոսքից մեկ քայլ չէին կարող դուրս գալ: Հնարավոր չէր ոճիրն իրականացնել՝ սպարվիներով միայն հանցագործ ուժերին: Անկասկած է աչն, որ նրանք սպարվիներում էին Գերմանիայի հաղթանակին, հույս էին տածում Գերմանիայի միջոցով լռեցնել տալ այս մեծ ոճրի (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.) արձագանքները, անմեղ զոհերի ողբի ձայնը խեղդել գերմանացիների հաղթական երգերով: Գերմանիան ինքն իր ներթիվ տարված էր Անատոլիայում եկամտակներ կորզելու շահագործությամբ: Նա իր վրա էր վերցրել լուսկլաց ու անտարբեր դիտորդի դերը: Անգամ միջնադարում չէն հիշատակվում կատարված նման հանցանքներ»¹:

Վկայակոչելով Էսքիշեհիրում Ջեմալ փաշա-ից ստացված հեռագիրը՝ իթթիհատի «աչքի բիբը» հանդիսացող Ահմեդ Չերքեզին գնացքից յիջնելուն պես ձերբակալելու մասին, Ա. Ռեֆիկը փորձում է աչն տպավորությունն ստեղծել, թե փաշան հովանավորել է հայերին, պաշտպանել իրեն եկթավա տարածքներ մուտք գործած արքայալ ժողովրդին: Ա. Ռեֆիկի այն հարցին, թե ինչ էղավ Վարդգեսի ու Ջոհրապի հետ, Ահմեդ Չերքեզը պատասխանել էր, որ Վարդգեսի գրուխը անձամբ է բացել մատուցելի գեղակով, ապա ոտքի տակ է ստել Ջոհրապին ու մի մեծ քարով ջախջախել նրա գրուխը²:

Թորք պատմաբանը վկայում է նաև Ստամբուլի հայ մտավորականության արքայի մասին, որոնց մի մասը ուղարկվել էր Էսքիշեհիր և որոնց ինքն անձամբ ճանաչում էր՝ Տիրան Քելեկյան, Բյուզանդ Քեչյան, Թորգոմյան և ուրիշներ: Նա ցավով է արձանագրում, որ այդ բռնությունների դեմ ոչ ոք ձայն չէր քարձրացնում: Կղզու շքեղ ամստանոցում Հալաճյան էֆենդին խնջույքներ էր կազմակերպում իթթիհատականների համար, իսկ հայ երեսփոխանները խորհրդարանում շարունակում էին շողորորթել Թալեաթին ու նրա հանցակիցներին:

Շեղինակը հաստատում է, որ մեծ ոճրի իրականացումը արդարացված պատկերելու նպատակով հախապատրաստական քարոզչական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:

² Նշվ. աշխ., էջ 49:

հիմնալիոր աշխատանք էր կատարվել, լուրեր էին տարածում, թե հայերը միանալու էին թշնամուն, Ստամբուլում սպասամբություն էին բարձրացնելու, սպանելու էին Խթթիհաստի առաջնորդներին ու ձգտելու էին բացել ներուցը: Այնուհետև նա գրում է, որ այս նողկալի խաբեությունները կարողացան համոզել միայն հասարակ ժողովրդի այն հատվածին, որը չէր գիտակցում իր քաղցած լինելը: Եվ ապա Թուրքիայի ապագայի վերաբերյալ նա հայտնում է այն ոչ ստանդարտ միտքը, թե ավելի չափ կլինեք, որ իթթիհաստականների օրոք հայերը հաջողություն ունենային, այդժամ և Թուրքիան, և թուրքերը փրկված կլինեին արկածախնդիրների գերիշխանությունից; հայերը հավերժ կվայելեին թուրքերի երախտագիտությունը: «Եթե հայերը տարված լինեին անկախության ու փրկության գաղափարներով,— շարունակում է Ա. Ռեֆիկը,— նրանց իղձերի իրակասացման գեթ մի փորձն անգամ կարող էր ամեն ինչ տակն ու վրա անել, քանզի իթթիհաստականների անկումը պատճառ կհանդիսանար երկրում համաձայնության ու խաղաղության կողմնակից կուսակցության իշխանության գլուխ գալուն: Եթե հնարավոր լինեք դուրս պրծնել գերմանական երկաթե օղակից, համաձայնություն ձեռք կբերվեր անգլիացիների հետ, և Թուրքիան ավելի նպաստավոր դիրքեր կզբաղեցներ»¹: Նա ցավով է ավելացնում, որ միևնչեռ տեղահանման հարցը հայերի սպասամբության ու պաշտպանի ողբերգական ու վերջին պատասխանն էր, իսկ դրա քաջաբերու՜մը՝ գերմանացիների հաղթանակը:

Թուրք հեղինակը փորձում է համոզել, որ Էսքիշեհյորում ազգաբնակչությունը տեղահանումներին չի մասնակցել և հայերի նկատմամբ ստավելապես բռնություններ էին կատարում առանձին պաշտոնյաներ, ժանդարմներ ու ոստիկաններ, իսկ շատ վաշտերում սպաներն իրենց ձևով չեն թաթախել այդ արշունակի չարագործությունների կաթսայում: Նա ընթերցողին է փոխանցում Բուրասից և Անկարայից եկողների պատմածները, թե ինչպես են պաշարել տներն ու հարյուրավոր ընտանիքների լցնելով կտրվելով՝ գետերը թափել: Տեսնելով այս գազանությունները, մի քանի կին ուրլակի խելագարվել էին:

«Այս ողբերգությունն իմանալով— գրքի առաջին քաժինը եզրափակում է Ահմետ Ռեֆիկը,— հնարավոր չէր չվշտանալ: Միանշանակ էր, որ մի օր սրա պատասխանը պահանջվելու էր: Այս ամենը մարդկության անվան տակ կատարված հանցագործություններ էին: Երբևէ ոչ մի իշ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51:

խանութիւնն այս աստիճանն դաժան չի գործել: Արշունով ուղեկցվող հաս-
չերի տեղահանումները երկիրը գրկեցին կարևոր մի տարրից: Այս ան-
մարդկային գործողութուններին հաջորդեց այն, որ կանգ առան սլ-
րադացները, բնակչութունը մատնված էր առանց հացի մնալու
վտանգի...»¹:

Գրքի երկրորդ՝ «Էրզրում, 6 մայիսի 1834» բաժինը նվիրված է
Էրզրումի և Ալեքսանդրապոլի իրականությանն նկարագրությանը 1918-ի
գարնանը: Եվ... կարդարով «հայկական գազանությունների» վերաբերյալ
հորինվածքները, միանգամից հողս են ցնդում հեղինակի ազնվության,
օբյեկտիվության և անաչառության մասին նախորդ տպավորությունները:

Հեղինակի պատկերացմամբ ռուսական զորքերի հարձակումը իսախ-
տեց Արևելյան Անատոլիայի անդրորը, և դարեր շարունակ համատեղ
սպրած երկու ժողովուրդները՝ թուրքն ու հայը, վերջ դրեցին իրենց
մտերմությանը, նրանց միջև խորը անդունդ ստաշացավ: Նրա խոստո-
վանությամբ իշխանությունները, որոնք դաժան ու անարդար էին գործել
ժողովուրդի հանդեպ, ուժասպառ էին արել թուրքերին, իսկ հայերի շրջա-
նում ազատության ու փրկության ձգտումներ էին արթնացրել, որի ամե-
նամեծ սուպսոցյքը հայկական Կոմիտեներն էին: Բանից պարզվում է,
որ թուրքը չգիտեր, թե ինչ բան է ռումբը, այդ հայկական Կոմիտեներն
էին, որ Թուրքիա ռումբ մտցրին և դրանով փորձեցին նույնիսկ սպանել
փառիշտահին: Եվ այդ ռումբերն այժմ Անատոլիայում էին պայթելու,
բռնարար իշխանությունների անգթության պատճառով թուրք ժող-
վորքը խեղդամահ էր արվել «հայկական հրիսակախմբերի կողմից ու-
սեցված արյան ֆեղեղում»²:

Խեղաթյուրելով Վանի հերոսամարտի պատճառները, հեղինակն այն
համարում է ցավալի ընդհարում, որովհետև ռուսական զորքերի առաջ-
խաղացմանը զուգընթաց հայերի դաժանությունն ու խիզախությունը էլ
ավելի էր բռնում, և Անատոլիա ներխուժած ռուսական բանակին միակ
աջակցողները հայերն էին: Խեղաթյուրվում են նաև հայկական կամու-
փորական շարժման պատճառները: «Նորույթ» է նաև հեղինակի այն
տեղեկությունը, թե իբր Էրզրումն ազատագրելիս ռուսների առաջին
բալլն այն եղավ, որ չթողեցին հայկական գոմարտակներին քաղաք
մտնել, բանի որ շատ լավ գիտեին, որ հակառակ դեպքում թուրքերը
դաժանարար ոչնչացվելու են: Եվ ահա թուրքերը հայ հրոսակախմբերից

¹ Նշվ. աշխ., էջ 52:

² Նշվ. աշխ., էջ 55:

անարեւելիս թողնում էին իրենց տները և ապաստան էին որոնում երկրի խորքերում:

Սարիղամիշից մինչև Տրապիզոն ընկած շրջաններում ոռոսական գերիշխանության հաստատումը հեղինակը բարեբախտություն է համարում թուրք ժողովրդի համար: Սակայն վիճակը փոխվեց, երբ, ըստ հեղինակի, բուլշևիզմի հաղթանակի հետևանքով ոռոսները դիմեցին փախուստի, և նշված շրջաններում իշխանությունն անցավ հայկական Կոմիտեների ձեռքը:

Սմբողջ իշխանությունը հայերի ձեռքում էր կենտրոնացած հատկապես Երզնկայում և Էրզրումում: Նրանք երբեմն փողոցներից հավաքում էին թուրք աշխատավորներին, խումբ-խումբ կտրում կոկորդներն ու փոսը գցում:

Ըստ թուրք հեղինակի, հիմնական ջարդերը սկսվեցին ավելի ուշ, երբ Երզնկայի, Տրապիզոնի և Էրզրումի մատուցներում օսմանչան գործեր երևացին: «Հայկական հրոսակալները քաղաքից դուրս դիմադրում էին օսմանչան բանակի առաջխաղացմանը, ներսում ժողովրդին գորսնոցները ւցնելով ու դռները փակելով կոտորում: Երբեմն գլուխները կտրելով, դիակները ջրհորն էին գցում... Էրզրումն այս արյունառուշտ վայրագության ամենատղբերգական էջն է»¹:

Ահմեդ Ռեֆիկը առիթը բաց չի թողնում վերստին անարգանքի խոսք ասելու Ստամբուլի կառավարողների հասցեին, որոնք գրաքննությանը բոլոր դժբախտությունները թաքցնում էին ժողովրդից: Չարաշահումների աղբյուր նա համարում է Էնվեր փաշային, որն իր բացահայտ տգիտության պատճառով Սարիղամիշում 150 հազար թուրք էր զոհաբերել, բայց պատասխանատվության չէր կանչվել: Այն ժամանակ, երբ Ստամբուլի սզգաքննակչությունը սովամահ էր լինում, Իթթիհատի բարձր աստիճանավորներն զբաղված էին ճոխ խնջույքներով, իսկ Ծվեյցարիան նրանց կանանց զվարճատեղին էր: «Այլևս ոչ ոք չէր մտածում հայ հրոսակալների արյունոտ դաշյուններից սպանված ու սովամահ եղած ռժբախտ թուրքերի մասին», — ողբաձայն գրում է հեղինակը: Ծարունակելով շինծու ողբն ու կականը, նա բացականչում է, որ երբ Ստամբուլում Իթթիհատի այրերը շամկայն խմելով սազ ու երաժշտություն էին լսում, Էրզրումում հայերի բռնություններից այրվող փլատակների տակ պատկած թուրքերը հոգի էին տալիս; որոնց ողբը մինչև երկինք էր հասնում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 61:

«Տրասպիզոնից մինչև Էրզրում, ավերածություններից բացի, ոչինչ չէր երևում: Ոչ մի գյուղում, ոչ մի տան որևէ կենդանի էակ չկար: Հայերի բռնություններին այժմ հաջորդում էր սուլը»¹, — ամփոփում է կեղծ ողբասացը:

Հետագա էջերում թուրք հեղինակի երևակայությունն ավելի է բորբոքվում, և նա գրում է, որ ռուսների նահանջից հետո հայերն այն աստիճան էին ավերել գյուղերն ու ավանները, որ Արդահանից մինչև Երզնկա, Տրասպիզոնից մինչև Կարս ոչ մի գյուղում որևէ կենդանի շունչ չէր մնացել, իսկ Երզնկան կարծես վերածվել էր թուրքերի կառափնաբանի²: Ամենուրեք հրդեհված տների ու քանդված պատերի տակ լի էին թուրքերի դիակներ՝ դեռևս չնեխած մարմիններ, կտրված ձեռքեր, գանգեր ու ազդուակրեր:

Անդրադառնալով Էրզրումին, նա գրում է, որ այստեղ նույնպես փողոցներում հազարավոր թուրքերի դիակներ էին կուտակված: Գյումրիում նույնպես, ըստ հեղինակի, քաղաքի հանձնման լուրն իմանալով, հայերն սկսեցին կոտորել թուրքերին, որը հայ-թուրքական կոտորածի վերջին փուլն էր: Կաստարելով դերերի մտացածին տեղափոխություն, հեղինակը կեղծ վկայություն է տալիս, թե իբր այստեղ հայերը թրքոսի օրիորդներին բռնելով, բոլորի աչքի առաջ պարտադրում էին իրենց քմահաճույքը կատարել, անասնաբար վրեժխնդիր էին լինում նրանց անմեղ մարմնից, ապա սվինի հարվածով բացում էին որովայնը և գցում կրակը: Պատերին կանանց կրծքեր, անգամ այլ մարդկանց անդամներ էին կախված, ճանապարհի երկու կողմերում որովայնները բաց կանանց մերկ դիակներ էին դրված:

Գրքի վերջում Ահմեդ Ռեֆիկը գրում է հետևյալ տողերը, որը մեր կարծիքով հնչում է իբրև լավագույն ինքնամերկացում. «Եվրոպան անկասկած պատժի է ենթարկելու նրանց, ովքեր բռնագաղթի են ենթարկել հայերին: Բայց տեսնե՞ք կորոնի՞» արդյոք Եվրոպան այս հանցագործության մեղսակիցներին: Պատմությունն անգամ չի արձանագրել այսպիսի դաժանություններ»³: Այո, թուրք հեղինակը, իր կամքից անկախ, պարզ ու հստակ մատնացույց է անում, թե վերջսպես որտեղ է թաղված շան գլուխը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 77:

² Նշվ. աշխ., էջ 81—83:

³ Նշվ. աշխ., էջ 80:

1995 թ. լույս տեսավ գերմանացի հրապարակագիր և հասարակական գործիչ Հայերի և Ֆիրբյուխերի «Հայաստան 1915» մեծարժեք գիրքը¹: Գրքի պատմագիտական արժեքը չափազանց մեծ է, որովհետև հեղինակը առաջին համաշխարհային տարիներին եղել է Թուրքիայում Գերմանիայի զինվորական առաքելության գերագույն հրամանատար, մարշալ Լինան ֆոն Սանդերսի անձնական թարգմանը և իր գիրքը հրապարակել է պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Չնայած այն արգելվեց, բայց ունեցավ ևս երկու հրատարակություն, թարգմանվեց նաև ֆրանսերեն: 1991-ին հրատարակվեց գրքի ռուսերեն թարգմանությունը՝ սյոֆ. Վարդգես Միքայելյանի առաջաբանով²: Գիրքը ծավալով մեծ չէ, սակայն բովանդակությամբ ընդգրկում է և նպատակատուրված:

«Խաչքար» գլխում, որը գրքի մուտքն է, հեղինակը նկարագրում է Երզնկայի և Ալազի միջև գտնվող Քեմախի կիրճը, որի գլխապտուշտ բարձունքից 1915-ի հունիսին տասնյակ հազարավոր կանանց ու երեխաների, աննկարագրելի կտտանքների ենթարկելուց հետո, ողջ-ողջ ցած են նետել: Այդ ձորը հիշեցնում է անեծքի այն վիհը, որ Դանթեն նկարագրել է «Ռժոխքում»: «Քեմախը, Կովկասի այս ամոթալի խաչքարը,— գրում է Ֆիրբյուխերը,— ամբողջ երկրագնդի հիշողության դաշտը պետք է դառնա, որտեղ մարդկությունը գիտակցի իր մեղսակցությունը, հանցանքը քավելու պարտավորվածությունը ունենա, քանի որ ամենասարյունոտ ոճիրներն այստեղ են գործվել»³:

Պարզաբանելով իր նպատակը՝ շատ սեղմ նկարագրել պատմության մեջ քրիստոնյաների ամենաանհավոր հալածանքը, հեղինակը ցանկություն է հայտնում, որ փոքրիկ գիրքը նահատակների համայնական գերեզմանին դրված համետո խաչքար դառնա:

Հ. Ֆիրբյուխերը գրում է, որ պատերազմի հենց առաջին տարում 100 000 դատալիք կար: 1916-ին Սիրիայում և Միջագետքում այնպիսի փախեւիսիս էր սկսվել, որ Ջեմալ փաշան հրամայեց մահապատժի ենթարկել յուրաքանչյուր 10-րդ դատալիքին: Նրանց մատուցաբար կախում

¹ Հայերի և Ֆիրբյուխեր, * Հայաստան 1915, գերմանացի սպայի վկայությունը, Երևան, 1995:

² Генрих Фирбюхер. Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. Ответ. ред. Вардкес Микаелян. Перевод с немецкого В. Микаелян. Изд. АН Армении, Ереван, 1991.

³ Նշվ. աշխ., էջ 6:

էին, գեղականարում¹: Գերմանացի սպան Դամասկոսում ամեն օր տեսնում էր մի բեռնատար մեքենա, որի թափքից ծորում էր դիրքերը քսած ու գեղականարված թուրք զինվորների՝ արյունը: Նա տեսել էր նաև 24 կախաղաններ, որոնց վրա ճոճվում էին դասալիքների մարմինները: Դասալիքների մասին թափածը հատուտագրում է, որ դրանց գերակշիռ մկալը ոչ թե հայեր էին, այլ թուրքեր:

«Դրվագներ Թուրքիայի պատմությանից» գլխում անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության անցյալի տարբեր դրվագներին, Ֆիրքյուխերը դրանով աշխատում է պարզաբանել, թե ինչպես հնարավոր դարձավ անպաշտպան հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Նա գրում է, որ օսմանյան պատմության գլխավոր կարգախոսն է եղել՝ բռնություն, բռնություն և դարձյալ բռնություն:

Անցնելով թուրք ժողովրդի բնութագրմանը, Ֆիրքյուխերն ուղղակի հայտարարում է, որ բառի բուն իմաստով թուրք ժողովուրդը բաղաբալկյոված չէ:

Սակայն Թուրքիան պատերազմել է; պատերազմել ու դարձյալ պատերազմել: Ասպատակությունների թվով նա կարող է համաշխարհային դասինկարակ միանել: «Մի խոսքով, — ավարտում է իր միտքը գերմանացի հեղինակը, — Գերմանիայի համար ամոթ էր նման ոհմակի՝ ելիոպակյան սանրվածքով ոճրագործների հետ դաշնակցելը, որոնք միայն հարմար պահի էին սպասում, որպեսզի իրագործեն բոլոր ժամանակների ամենամեծ կոտորածն ու թալանը»²:

Հ. Ֆիրքյուխերը ուրվագծում է հայ ժողովրդի ընդհանուր նկարագիրը, նշում, որ նրանք իրենց երկրի բնիկներն են, իսկ հին հայերենը հնդեվրոպական լեզու է:

Հրապարակագիրն այն միտքն է հայտնում, որ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովուրդը բնականաբար ինքնուրույն կյանքով է ապրել, որը բխել է իր ազգային նկարագրի, մշակույթի առանձնահատկություններից: Այն հարցին, թե ինչո՞ւ, սակայն, չի մերվել, ինչո՞ւ է հարուցել երկրի տերերի ստեղծությունը, Ֆիրքյուխերը տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Ամեն ժողովուրդ ունի իր ինքնությունը պահպանելու, զարգացնելու իրավունք... Եվ հետո՝ ո՞ւմ մերվել հաշտությունը՝ թուրք էֆենդիության՝, որն աշխարհի ամենաբարոյագուրկ իշխող դասն էր, ժողովրդի՞ն՝ խեղճուկրակ, տատապած, բութ, գրել-կարդալ չիմացող այն անդեմ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 26:

հավաքականությանը, որը հեզ անասունի նման կրում էր բռնակալների լուծը»¹:

Այնուհետև հեղինակն ընդգծում է, որ խաղաղաբարո կենցաղի, մտավոր փառուն կարողությունների շնորհիվ շատ ու շատ հայեր դարձան Առաջավոր Ասիայի ամենալավ մանկավարժները, բժիշկները, թարգմաններն ու վաճառականները: Արևելյան Անատոլիայում հայությունը գաղութատնտեսության բարգալանման միակ կայուն հիմքն էր, կայսրության արհեստավորները հիմնականում հայերն էին, առևտուրն էլ էր նրանց ձեռքում: «Երբեմն հայ վաճառականներին հանդիմանում էին թուրքերի սոցիալությունն ու ծուլությունը շահագործելու համար,— զայրանում է հեղինակը,— բայց մի՞թե նրանք պարտավոր էին նույնքան բուրժուազերի անբան լինել»²:

Հեղինակը գաշիս է այն համոզման, որ թուրքերը ոչ մի կերպ չկարողացան ներել որոշ հայերի խիստ հարատևալը: Նրանք տեսնում էին, որ իրենց երկիրը փլուզվում է, բայց մտքերից էլ չանցկացրին, որ կործանումը կարելի է կանխել անցյալի մեթոդներից հրաժարվելու, գլխից մինչև ծայրամասները վերափոխվելու ճանապարհով: Նրանք զգում էին, որ ի վիճակի չեն նորը ստեղծել, բանի որ միշտ եղել էին բռնատեր, ղեկավարվել բիրտ ուժով: Ի՞նչ էր մնում անել: Կամ զիջումներ կատարել, հասնել փոխըմբռնման, կամ շարունակել կոտորել, վերացնել հայերին³:

«Աբդուլ Համիդի սուլթանը» գլխում Ֆիրբյուսերը ուրույն մեկնաբանություն է տալիս 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխությանը, այն որակելով իբրև պատմության մեջ եզակի զինվորական հեղաշրջում, որի շարժիչ ուժը դարձան Մակեդոնիայում հաստատված մի խումբ սպաներ:

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն բացարձակ իշխանության հասավ: Սակայն քաղաքակրթության և մարդասիրության դրոշի փոխարեն նրանք սրարգեցին օսմանյան արևագույն դրոշը, որը մի ամբողջ ազգի պատրանքը դարձավ, և իշխանությանն նոր տերերը սվարտին հասցրին գահընկեց մարդասպանի ոճիրը⁴:

Գերմանացի հեղինակը խոստով է Հայ հեղափոխական դաշնակցության մասին, նշում, որ այն կազմավորվեց Աբդուլ Համիդի օրոք հայությանը բաժին ընկած ծանր ճակատագրի հետևանքով: Կուսակցության

1 Նշվ. աշխ., էջ 27:

2 Նշվ. աշխ., էջ 28:

3 Նույն տեղում:

4 Նշվ. աշխ., էջ 32:

առաջնորդները եղբայրաբար համագործակցում էին երիտթուրքերի հետ, որովհետև վերջինների ժողովրդավարական բարեփոխումների, ազգերի իրավահավասարության և այլ ծրագրային պահանջները լիովին համընկնում էին իրենց ազգային-ազատագրական ու ժողովրդավարական ձգտումներին: Երբ 1909-ին Արդուլ Համիդի գործակալներն սկսեցին հետապնդել երիտթուրքական առաջնորդներին, հայ դաշնակցականները, կյանքները վտանգելով, թաքցրին նրանց: Սակայն 1911-ին երիտթուրքերը հայերին զլացան նույնիսկ խոստացված խորհրդարանական 10 տեղերը, և խաբվածները, ճարահատ, կուլ տվեցին գերքին ընդվզումը: Հայ քաղաքական առաջնորդները շարունակում էին հուսալ և կրկին հավատել իրենց նվիրվածությունը նոր վարչակարգին: Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, երբ հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ «երկրի բոլոր կարկաստանները պատսոռտվում էին», նույն դավաճանական ոչ մի քաղ չկատարեցին, իսկ 1914-ի նույնքերին, երբ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ, դաշնակցությունը պարտավորվեց պաշտպանել օսմանյան «հայրենիքը»: «Այսօր, երբ հետադարձ հայացք էնք նետում իրադարձությունների վրա,— գրում է հեղինակը,— հայ կուսակցապետերը այն՝ մի խոսք անձանց հավատալու ու վտահելու զոհն են թվում, որոնք շատ շուտ ցույց տվեցին իրենց իսկական դեմքը...

Հայերը կարծում էին, հույսեր փայփայում... Երիտթուրքերի իշխանավորները, սակայն, իրենց հաշիվներն ունեին: Ըստ այդմ էլ գործում էին: 1915 թվականին նրանք ստոնասրտորեն կոտորել տվին հայ բարեկամներին, ովքեր 1909-ին փոկել էին իրենց կյանքը»¹:

Բնութագրելով երիտթուրքերի կառավարությանը, Ֆիրբյուլսերը նշում է, որ առաջին իսկ օրվանից նրանց պարագլուխները ընտրեցին բռնապետության ուղին: «Հաստատվել էր կիսագրագետ մտավորակալության ու սպաների անաբեկչություն, որոնք Նասրյոեռնի կենսագրականը ուղեցույց ձեռնարկ էին համարում և կարծում էին, որ նրան կապելը լիովին բավարար է Նասրյոեռն դառնալու համար»²:

Ծուսով ամբողջ երկիրը ցեղապաշտական այնպիսի մոլուցքով բռնկվեց, որ ոչ թուրքական ամեն ինչի դեմ անողորք հալածանք էր մղվում: Հեղինակը նշում է, որ Էնվերը անպատկառության կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Թալեյրանի, Մետերնիսի, Բիսմարկի արժանի հե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88:

² Նշվ. աշխ., էջ 84:

տևորդն էր: Թուրքիայում թուրք ազգաբնակչությունը հազիվ ինը միլիոն էր, իսկ Էնվերը երազում էր այնպիսի տարածքներ նվաճել, որ առնչվածն 31 միլիոն թուրք էր սպրում, այսինքն՝ հավակնում էր հասնել մինչև Չինաստան:

«Ոճրի հղացումը» գլխում Ֆիրքյուխերը գրում է, որ թուրքերը բացեիքաց մեղադրում էին հայերին՝ պատերազմում կրած անհաջողությունների համար և սպառնում հրանց ոչնչացնել: Նրա համոզմամբ 1915 թ. ապրիլի 21-ին արդեն կատավարությունը վերջնականապես վճռել էր բնաջնջել հայերին: Նա հաստատում է նաև, որ իշխանությունների նպատակը ոչ թե հայ ժողովրդին տեղահանելը, այլ բնաջնջելն է եղել:

1915-ի հունիսին Թաֆևաթ փաշան քաղաքացիական իշխանությունների հրահանգեց սկսել հայերի «տեղահանությունը» և Միջագետք արշտարելը: Այդ առնչությամբ հեղինակը գրում է. «Այդ լերկ, ամայի երկրամասում, կարճ ժամանակամիջոցում, անհնար էր մեկ ու կես միլիոն հայ տեղավորել, մանավանդ, որ նման քանակությամբ տարագիրներ բնակեցնելու համար նախապատրաստական ոչ մի աշխատանք չէր կատարվել... Պարզ չէ՞ր, թե ինչ նպատակ է հետապնդում մի ամբողջ ազգության՝ կանանցով, երեխաներով, իրենց հազարամյա հող ու ջրից արմատախիլ անելը, ամառվա կիզիչ տոթին, թալանված, հուսահատության մատնված անպաշտպան զանգվածների հարյուրավոր կիլոմետրեր լեռնային կածաններով քշելը, քաղցի, ծարավի, հիվանդության տուժալանքների մատնելը»¹:

Անդրադառնալով հայերի ունեցած զենքի հարցին, նա գրում է, թե սովորաբար նախ շրջապատում էին գյուղերն ու քաղաքները, տղամարդկանցից պահանջում զենքերը հանձնել՝ մի բան, որ շատ քշերի տանը կար, այն էլ, հիմնականում, դեռևս հեղաշրջման ժամանակ երիտթուրքերն էին բաժանել, որ հայերը պաշտպանեին նոր վարչակարգը: Չնայած դրան, ում մոտ հրազեն էին գտնում՝ կամ տեղնուտեղը գնդակահարում էին, կամ դաժան կտտանքներով մահվան հասցնում:

Գերմանացի ակամատները վկայում է, որ տղամարդկանց կուսակալում էին իրար, սովորաբար սպանում բնակավայրերից ոչ հեռու: Հետո կանանց, երեխաներին հրամայում էին մի քանի ժամում, հաճախ մի քանի րոպեում պատրաստվել ու ճամփա ընկնել:

Սարսեղուցիչ է Բեմախի կիրճում տեղի ունեցած հայերի նախնիի նկարագրությունը: «Հարյուր հազարավոր հայեր այնպիսի աննկարա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 42:

գրելի տանջանք ու տառապանք կրեցին այնտեղ, որ թվում էր այդ անհիծյալ մի ասի հողակտորի վրա դարձյալ կենտրոնացել է մարդկային հազարամյա դաժանությունը», — գրում է Ֆիրքյուխերը¹: Հայերի մեծ զանգվածները հունիսի 8-ին, 9-ին և 10-ին դուրս եկան Երզնկայից: Նրանց ուղեկցում էր զինվորական սահմապախուսքը: Բռնազաղթվածներից քեցին Քեմալս: Անդնդախոր կիրճում թուրք զինվորներն ու արյունարբու քողերը հարձակվեցին անպաշտպան գաղթականների վրա, արյան անհագ ծարավով կողոսխեցին, կոտորեցին նրանց: Զարդարաները խելագար ոռնոցներով անդնդախոր կիրճն էին շարտում դիակներն ու մահաւերձների մարմինները: Զախշախվող ոսկորների ճարճառյուղն անընդհատ արձագանքում էր ձորի նեղ սրտերի մեջ, խառնվում վերելից եկող հոգեվարքների հուսահատ ճիչերին: Ծնողների աչքի առաջ զավակներին ու մերձավորներին բզկտում, կտոր-կտոր էին անում, արյունաշաղսա մասզնդերը խփում սուրապր ժայռերին: Ցած ընկնող անկենդան մարմիններից ալիքներն անընդհատ ճողվում էին²: «Մի՞թե գերմանացի ոչ մի պետական գործիչ գիշերը չգարթներ խնձի խայթից, — գալրագին գոչում է հեղինակը, — որպեսզի բոսֆորյան պաշտոնակիցների դեմքին գոռար, որ նրանք շղթայվելու արժանի դեռ եմ...»

1915 թվականի եղեռնագործությունը անըմբռնելի է այն աստիճանի, որ իրավամբ թվում է պատմության ամենաարյունոտ դժնդակ առեղծվածը (ընդգծումն իմն է — Մ. Կ.): Սովորական, մարդկային բանականության հստակ հայերի սպանող անընդունելի ու անմեկնաբանելի է՝ ոճիր, որի հետ չի կարելի հաշտվել»³:

Հեղինակը քաղվածքներ է բերում Մարգվանի (Սեբաստիայի կուսակալություն) քոլեջի մի ամերիկյան միսիոներին զեկուցագրից. քաղաքի 12 000 հայերից կենդանի մնացին մի քանի հարյուրը: Պայտել էին Սեբաստիայի եպիսկոպոսին: Ջիլե գյուղի տղամարդկանց կապկախել էին իրար, հավաքել գյուղի կենտրոնում, բոլորի աչքի առաջ սպանել: Կանանց ստիպել էին մահմեդականություն ընդունել ու քանի որ հրաժարվել էին, խողխողել էին զավակների ներկայությամբ: Խարբերոյի ամերիկյան քոլեջի հայ ուսուցիչներին տանջահար էին սրել: Պոկել էին պրոֆեսորներ Թենեքեջյանի, Բուջիկանյանի մազերը, մորուքը, գլխավալը կախել, մի ուրիշ պրոֆեսոր խելագարվել էր: Կուսակալն անձամբ

1 Նշվ. աշխ., էջ 44:

2 Նշվ. աշխ., էջ 45:

3 Նույն տեղում:

էր մասնակցել պրոֆեսոր Լյուեչյանի խոշտանգմանը: Դիարբեքիրում 26 երեւիիների սպանել էին, բռնաբարել կանանց, 674 տղամարդու լցրել էին շատերը ու թափել Եփրատը: Հինգ քահանայի մերկացրել էին, վրաները ձյութ լցրել, պտտեցրել քաղաքի փողոցներում: Մի ենթասպա հինգ ոստիկանների հետ Ուրֆայի ճանապարհին գեղապահարել էր 700 անգն հաչրի: Լիջելի գավառապետին, որը չէր եկթարկել կուսակալի հրամանին՝ հաչերին կոտորելու վերաբերյալ, Դիարբեքիրից ոչ հեռու խողխողել էին: Սաաունից Խարբերդ էին փոխադրել 3000 տղամարդու և, բացառությամբ երեքի, բոլորին մորթել¹:

Ֆիրբյուխերը Վանի կուսակալ, Էնվերի փեսա Ջուեթ քելին ներկայացնում է իբրև ջարդարաբ: Նա գրում է, որ Վանը չենթարկվեց ջարդարարների կամքին, մի ամիս դիմադրեց, որի ընթացքում **տասներթուրքեր** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.) սպանվեցին, մինչդեռ Բեռլինի օսմանչան դեսպանն աշխարհով մեկ տարածեց, որ Վանում հաչերը 150 000 թուրք են կոտորել: Մինչդեռ իրականությունն այն է, որ պաշարման ամբողջ ընթացքում Ջուեթ քելը սվերել է 200 գյուղ, սպանել 26 000 բնակչի, և քաղաքը փրկվեց ռուսների անսպասելի ատաշխաղացման շնորհիվ:

Նա վկայակոչում է վենետուեյացի Ռաֆայել Նոգալես-ի-Մեդեաի «Չորս ամիս կիսալուսնի ներքո» գիրքը, որտեղ Ջուեթը ներկայացված է իբրև մարդու տեսքով գազան:

Մեկ այլ առիթով Ֆիրբյուխերը խոսում է Հալեայից հարավ Մեսքեների մի մեծ համակենտրոնացման ճամբարի մասին, որ հաչերը սովամահության էին դատապարտված: Ըստ թուրքական տվյալների, այդ վայրերում 55 000 հոգի է թաղված, իսկ Տեր-Չոր արքայի մոտ 66 000 հաչերից գրեթե ոչ ոք չի փրկվել:

Նա վերստին վկայակոչում է Նոգալես-ի-Մեդեային, որը պնդում է, թե «թուրքական բանակի հայր» գերմանական մարշալ ֆոն դեր Հոլցը, որը համարձակվել էր ցավակցաբար խոսել հաչերի կրած տառապանքների մասին, սովամահ է արվել Խալիլ փաշայի կարգադրությամբ²:

«Վերջ տանք, բավական է» գլխում, տրվելով խոհափիլիսոփայական մտքերին, Ֆիրբյուխերը հարց է տալիս. «Պատմության ամենամեծ ուղեբազմությունը երբեք կգտնի՞ իր մարմնավորողին՝ նկարչին, գրողին,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 47—48:

² Նշվ. աշխ., էջ 52:

որը կարողանա գալիք սերունդների հալսացքը բլեւել մեր դարի՝ խելագար, դիվային սողոմզոմորի վրա...

Երբ աշխարհին Շեքսպիր, Վոլտեր, Գյոթե տված Եվրոպան կուրացավ պատերազմի արյունոտ մտքից, լեռնաչին երկրում ապրող մի ժողովուրդ նահատակվեց գլխովին: Ու այդ մասին մոռացան...

Մենք իրավունք չունենք տրվելու մոռացմանը: Մեզնից ամեն ոք պարտավոր է նաչել իր էության խորքը, լսել՝ հոգում կեղծ ձայնանիշեր չե՞ն հնչում, որոնք վաղը կարող են պատերազմի ազդակոչելի, մեկ օր անց մահվան քայերգի փոխվել¹:

Առանձին գլխում դնելով կալզերական կառավարության մեղքի բաժնի հարցը, Ֆիրբյուլետրո անվարան եզրակացնում է. «Վիլհելմ 2-րդի՝ դիվանագիտական ու ռազմական հիմարություններից ու հանցագործություններից, այն անուելի մեղքից գատ, որ ընկած է գերմանական հերոսության նուսերին, պատերազմի տարիների կալզերական կառավարությունը պատասխանատու է նաև 1915 թվականի ճողկալի ոճիրների համար»²:

Սակայն, կալզերական կառավարությունը համամիտ էր դաշնակցի գործած ոճիրներին, հեղինակը կտրականապես պատասխանում է՝ իհարկե՝ ոչ: Նա պնդում է, որ Թուրքիայում գտնվող շատ գերմանացիներ, որոնք ազդեցություն ու հեղինակություն ունեին, անհնարինն արեցին հայերին օգնելու, պաշտպանելու համար:

Գործերով պատասխանել այն հարցին, թե ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, Գերմանիան մտքով իսկ չանցկացրեց հրաժարվել Ստամբուլի դահլիճների դաշինքից, Ֆիրբյուլետրո գրում է. «Մեր կառավարությունը ոճրագործների այդ խմբի հետ համագործակցում էր, որովհետև նրանք բոլոր խաղաղությունը ձեռքերում էին պահել և ստիպում էին ենթարկվել իրենց ավելի գորեղ կամքին: «Հաղթանակ» կոչվող ուրվականը դրողում էր շատ ու շատ բան՝ այդ թվում բարոյական չափանիշեր գիջել»³: Մեր կարծիքով, ապտեղ առկա է գերմանական կառավարության հանցանքը ինչ-որ չափով մեղմելու միտում:

1915-ի մայիսին Էնվերո բարոն Վանզենհայնին տեղեկացրեց, որ հարկ կլինի տվյալ պահին խոտվության գոտիներում ապրող բոլոր հայ ընտանիքներին Միջագետք տեղափոխել, և մայիսի 3-ին դեպքանք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 54

² Նշվ. աշխ., էջ 55:

³ Նշվ. աշխ., էջ 56:

հեռագրեց Բեռլին. «Էնվերը համառոտեմ խնդրում է, որ այդ նախաձեռնությանը չմիջամտենք: Իհարկե, հնարավոր է, որ կիրառվող միջոցները չափազանց ծանր լինեն հայ ժողովրդի համար, սակայն, իմ համոզմամբ, մենք ի վիճակի ենք միայն որոշ քայլեր մեղմել տալ, սկզբունքորեն արգելել չենք կարող»¹: Դրան հետևում է հեղինակի բերած՝ դեսպանի հունիսի 17-ի հաղորդումը. «Թալեայթը ստանց թաքցնելու հայտարարեց, որ Բարձր Դուռը որոշել է օգտվել համաշխարհային պատերազմից, երկրի ներքին թշնամիներից (քրիստոնյաներին) վերացնել: Նա հույս հաշտնեց նաև, որ միջազգային դիվանագիտությունն իրենց չի խանգարի»: Եվ վերջապես բերվում է դեսպանի հուլիսի 7-ի տեղեկությունը. «Տարագրության ձևերը ակնհայտ են դարձնում, որ կառավարության բուն նպատակը Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգը գլխովին բնաջնջելն է»²:

Գերմանացի հրապարակախոսի մոտ կասկած չի մնում, որ կայզերական կառավարությունը շատ լավ գիտեր, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում, որի դեսպանին 1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեայթն արդեն հայտարարում էր, որ Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի ու սարժենում, որ այդ հարցը լուծելու համար ինքը մի օրում ավելին արեց, քան Աբդուլ Համիդը՝ 30 տարում:

Ինչ վերաբերում է գերմանացի ժողովրդին, հեղինակն ավստասնաբով նշում է, որ երբեք ոչ մի ազգ նման նեկոությանը չի խաբվել, և նույնիսկ ուսյառագում չգիտեին ճշմարտությունը, իսկ Լեփոխոսի՝ սլաոգամավորների համար հայթաթած տեղեկատվական նյութերը հասցեատերերին չհասան:

Ֆիրբյուխերը իր գիրքը եզրափակում է հետևյալ խոսքերով. «Այդպես հայ ժողովրդին դավաճանեցին, խաբեցին ու լքեցին»³:

Հայոց ցեղապանության ականատես-վկաներից Լ. դանիսցի մի սիոններուհի Մարիա Յակոբսոնը, որի հուշերի գրքից մի պատասիկ Վ. Ս. Այվազյանի ջանքերով հրատարակվել է վերջերս⁴: Նրա ծավալուն գիրքը հրատարակվել է դանիերեն, անգլերեն, արևմտահայերեն (Անթիպիաս, 1979):

Պատերազմի տարիներին Յակոբսոնը որբանոց է բացել Խարբերդում, 1921—1922 թթ. իր քնկերուհի Պետերսոնի հետ անցել է Լիբանան և Սիրիա, շարունակել զբաղվել հայ որբերի խնամքով: Նրա վկայու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 61:

⁴ Մարիա Յակոբսոն, 1915, պատասիկներ օրագրություններից, Երևան, 1995:

թումները, ինչպես իրավաբան մախարանում է նշել գրքուկի հրատարակիչը, այդ շտեմսված հանցագործության կեղևանի փաստերն են:

Հուշագրության սկզբում նկարագրելով թուրքական բանակի մատակարարման ուղբալի վիճակը, դանիացի միսիոներուհին գրում է, որ բեռնավորխաղրումները կատարվում են բռնագրավված գրաստներով, որոնք տեղափոխում են մզլած ցորեն, իսկ զինվորներին տրված կերակուրները չեն ուտվում: Հիվանդանոցները լիքն են տիֆով հիվանդ զինվորներով: Մեզրեի հիվանդանոցում օրական մեռնում էր 25 հոգի: Մի զինվոր պանկեցնելու համար գետնի ոչիլները ավլում էին ավելով: Զինվորները դասալքում էին հազարներով, որոնց բռնելիս կախում էին: Դրանք և թուրքերից էին, և հայերից:

1915-ի փետրվարի 7-ին օրագրության մեջ նշվում է, որ այդ օրը եկեղեցում կարդացվել է մի հրովարտակ, որը զորակոչ էր հայտարարում, և ավելացվում էր, որ նրանք, ովքեր փախուստի կոչմեն, կպատրժվեն որպես գող, և նրանց տները կայրվեն: Նշվում էր նաև, որ սա մահմեդականի և քրիստոնյայի պատերազմ չէ, այլ պատերազմ է նրանց դեմ, ովքեր աստծոց չեն վախենում: «Հայերը շատ դժբախտ են,— գրում է օրագրողը,— որովհետև նրանք պետք է սպառնազմեն քրիստոնյաների դեմ և, այսպիսով, օգնեն մահմեդականներին»¹:

Փետրվարի 9-ի օրագրության մեջ պատմվում է երեք հայ և չորս քուրդ փախստական զինվորների մահապատժի մասին: Նա գրում է, թե այս երկրում մարդը արժեք չունի: Տիֆը գնալով տարածվում է, և երբ մի զինվոր է մեռնում, նրան նետում են փուլը, որից հետո նրա մահին այնու չեն մտածում, կարծես անասուն էր եղածը: Զինվորներն ստանում են օրական երկու փոքր հաց և հինգ գրպալ ապուր: Շատ հասարակ բան է քրդերին մտրակելը, որոնք թուրքերեն չիմանալու պատճառով չեն հասկանում, թե ինչ են հրամայում իրենց և սովորությունն չունեն թուրք սպաներին բարևել: Մինչ զինվորները մեռնում են կեղտից ու քաղցից, սպաները լցնում են իրենց գրպանները:

Մայիսի 4-ի օրագրությունը տեղեկացնում է, որ ժողովուրդը սարսափի մեջ է: Բոլորն էլ ասում են, թե այս ամենը նախապես ծրագրված է և պարզ է, որ լինելու է շարդի սկիզբը, քանի որ զենքերը հանձնելու համար տրված է հինգ օր ժամանակ: Սակայն ամենքն էլ ասում են, որ չպետք է հանձնեն: Մտածում են՝ եթե հանձնեն, թուրքերը կկատարեն ու վրեժխնդիր կլինեն:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

Հունիսի 8-ին միսիոներուհին գրում է, թե բանտերի մեջ ծանր ֆիզիկական տանջանքների են ենթարկում մտավորականներին: Գայմագամի հրամանով խոշտանգեցին պրոֆեսորներ Լյուլեճյանին և Պուճիգանյանին, հետո նրանց քարշ տվեցին զուգարան, որտեղ մնացին մի ամբողջ օր:

Նկարագրելով Խարբերդի հայերի անավոր վիճակը, Յակոբսոնը գրում է. «Ես չեմ կարող բառեր գտնել նկարագրելու այս ժողովրդի ցավերը, տատալանքներն ու սարսափը: Մարդը խելագարվում է, երբ լսում է նրանց պատահած սուկայի դեպքերի մասին: Կարծես սատանայական հնարամտությունները հասել էին իրենց գագաթնակետին, տանջում ու չարչարում էին իրենց զոհերին»¹:

Յակոբսոնը պատմում է, թե ինչպես էին թուրքերը գեճք փնտրելու պատրվակով մտնում հայերի տները, տղամարդկանց ձերբակալում, ծեծում ու չարչարում, նրանց վազեցնում են, ոտքերը դնում ջրի մեջ, մտրակում են մինչև ոտքերից արյուն հոսի: Գեղվանքում նրանք բանտարկյալներին նստեցրել էին շիկացած երկաթների վրա:

Հունիսի 17-ին միսիոներուհին արձանագրում է, որ բոլոր բանտարկյալները սպանվել են լեռներում, իսկ ձերբակալությունները շարունակվում են: Լուրեր են պատվում, թե բոլոր հայերին աքտրելու են Ուրֆայի կողմը, որը կնշանակի հայ ժողովրդի մաքրագործում:

Օրագրում հուլիսի 6-ը նշված է իբրև Խարբերդում սուկայի դեպքերի օր: Զինվորները պաշարել են քաղաքը և 13 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդկանց ձերբակալում են: 800 հոգու տարան Խան Քյոյ և ըստ այնտեղից փախած դեղագործ Մելքոն Հֆեհկոյ պատմածի, բոլորին գնդակահարեցին, իսկ երբ գնդակները վերջացան, ողջ մնացածներին սպանեցին կացիներով ու ափններով²:

Տեղեկություն է ստացվում, որ Իջմեում մորթել են բոլոր տղամարդկանց, Կարմիր Խոնազի բոլոր երիտասարդներին սպանել էին աքսորի ճանապարհին:

Հուլիսի 9-ին միսիոներուհին գրել է, որ թուրքերը հայտարարում են, թե այն կանայք ու աղջիկները, որ մնացել են, պետք է մահմեդականություն ընդունեն: Սա նշանակում էր, որ պետք է ամուսնանային թուրքերի հետ, իսկ փոքր տղաները պիտի թուրքամային: Դրա պայմանն այն է, որ պիտի թլպատվեին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 21:

Երզնկայից փախած մի խումբ պատմում էր, որ տղամարդկանցից շատերն արդեն սպանված են, կանայք ու աղջիկները՝ բռնաբարված: Քայլել չկարողացող ծերերին ու հիվանդներին թուրքերը թողել են գերեզմանատանը, որպեսզի մեռնեն: Խմբի մեջ եղած տղամարդկանց պարզապես մորթել են:

Հուլիսի 21-ին Յակոբսոնը գրել է, որ Խարբերդում թույլատրվել էր մնալ միայն հայ ընտանիքների, որոնք կոշկակար էին, թիթեղագործ, ժամագործ, արծաթագործ, կազմարար: Թուրքերը տեղափոխվում էին հայերի տները, որոնք սալեյի լավն էին: Փողոցները լի էին աղքատ ու աղտոտությամբ, իսկ առաջ այնպես գեղեցիկ ու մաքուր էին:

Թուրքերը մզկիթների մեջ հայտարարում էին, որ եթե որևէ թուրք պահի մի հայի, ապա կկախվի և տունն էլ կսլքվի: Նաև ասում էին, որ խուզարկվելու են բոլոր թուրքերի, նույնիսկ վալիի տունը:

Օգոստոսի 7-ին միսիոներուհին ականատես է լինում մի հակապակաս հրավառությամբ՝ սլքվում էր Չմշկածագի դաշտը իր մի շարք գյուղերով: Թուրքերն այլևս չէին դժվարացնում մաքրագործման հարցը. հայերին մի քիչ դուրս էին հանում գյուղից ու սպանում: Այդպես վարվեցին Հոսեյնիկ գյուղում:

Խույու գյուղում (Թվլատին) բոլոր կանանց հավաքել ու սպանել էին: Նրանց հրամայել էին հագուստները հանել, այնուհետև իրար վրա դարսելով, գլխատել էին: Ներքևում գտնվող կանայք առաջին հարվածից չէին մեռնում, ուստի մեռած ձևացողները հետո կարողացան փախչել:

Օրագրության հրատարակված հատվածն սվարտվում է 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ի գրառումներով, որը տեղեկացնում է, թե բոլորին ներում են շնորհել, որովհետև ամեն ինչ արդեն վերջացած է¹:

Հայ ժողովրդի նակարագիրը խորապես մտահոգել է նորվեզացի աշխարհահռչակ քեռուստույզ, գիտնական Ֆրիտցոֆ Նանսենին: Մեծ գիտնականը տարբեր առիթներով անդրադարձել է Հայկական հարցին, գրել գրքեր, հոդվածներ, ճառեր արտասանել: Նա 1925 թ. ամռանը, որպես Ազգերի լիգայի հատուկ հանձնաժողովի նախագահ, որը պետք է ուսումնասիրեր 50 հազար հայ գաղթականների Սարդարապատի շրջանում տեղավորելու հարցը, եղավ Հայաստանում և վերադարձին գիրք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 42:

գրեց Հայաստանից ու հայ ժողովրդից իր ստացած տպավորությունների մասին:

Հայ ժողովրդի մասին ջերմ սիրով ու նուրբ դիտողականությամբ գրված այդ գիրքը¹ պարունակում է նաև անդրադարձներ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի և, մասնավորապես, հայոց ցեղասպանության մասին:

Ուրույն մեկնաբանություններով հայոց պատմության շարադրանքը հասցնելով մինչև 19-րդ դարի վերջերը, Ֆ. Նանսենը դիպուկ բնորոշում է տալիս Արդուլ Համիդին, գրելով, որը գաև բարձրանալուց (1876 թ. օգոստոսի 18) հետո շուտով ապացուցեց, որ ինքը հարյուրամյակների ընթացքում Թուրքիայի ունեցած սուլթաններից ամենապարզը, նեղն ու դաժանն է: Թեև նրա մայրը հայ էր, բայց ինքը համակված էր հայերի նկատմամբ անհագ ատելությանը, որովհետև հայերին համարում էր Թուրքիայի գործերում մեծ տերությունների միջամտության կարևոր պատրվակներից կամ պատճառներից մեկը:

Մերկայացնելով մեծ տերությունների դավաճանական դիրքորոշումը հայ ժողովրդի նկատմամբ 90-ական թվականներին, որոնց թողտվության պայմաններում ընթացան կոտորածները, մեծ մարդասերը գրում է. «Այսպիսին է Եվրոպան: Ըստ հին հունական մի ստասպելի, նա թույլ էր տվել, որ մի ցուլ մոլորեցնի իրեն: Միշտ չէ, որ մարդ կարող է հպարտ զգալ իրեն որպես եվրոպացի»²:

Աշխատության «Հայերը քաներորդ դարում» գլուխը Նանսենը սկսում է այն դատողությամբ, որ Թուրքիայում «լիբերալ» երիտասարդ թուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը աճում էր և դաշնակցել էր հայերի հետ, որոնք այս շարժմանը բերում էին ուժ, ունայնություն, հեռաստեություն և նրա վերջնական հաղթանակի գործում մեծ ավանդ մտցրին (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)³:

1908 թվականի հուլիսին տեղի ունեցած երիտթուրքական Բեղախոյունության հաղթանակից հետո, ինչպես գրում է Նանսենը, հատուապեց մի լիբերալ սահմանադրություն, որը հավասար իրավունք էր տալիս բոլոր ցեղերին ու դավանանքներին: Սաբողջ կայսրության մեջ ուրախությունը մեծ էր: Կոստանդնուպոլիսը լուսավորված էր, բանտերի դռները բացվել էին: Ժողովուրդը շարքերով գնում էր 1896 թվականին կոտորված հայերի

1 Ֆրիտոֆ Նանսեն, Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, Երևան, 1998

2 Նշվ. աշխ., էջ 133:

3 Նշվ. աշխ., էջ 139:

մեծ գերեզմանոցը: Մահմեդական սուսջևորդները գովաբանեցին զոս-վածներին, որպէս ազատության մարտիրոսներ:

Բայց, շարունակում է հեղինակը, հայերի բերկրանքը երկար չտևեց: «Թէև երիտասարդ թուրքերի նոր ղեկավարները կրօնական նախապա-շարունակներից ազատ էին, եթե չասենք անկրօն, բայց շուտով պարզվեց, որ նրանց նախտակն էր հիմնել թուրքական գերիշխանություն՝ հնարա-վորին շատ քիչ զիջումներ անելով ոչ թուրք ազգաբնակչությանը, ինչ-պիսի դավանանքի էլ նրանք լինեին, լինեին արաբներ, քրդեր, հայեր, հույներ և այլ ազգություններ: Ամբողջ կայսրության մեջ խուսակցական լեզուն լինելու էր թուրքերենը: **Հայերի նկատմամբ երախտագիտությունը ազատության պայքարում նրանց օգնության համար, կարող էր շատ կարճ տևած լինել (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)**»¹:

Այնուհետև նա պատմում է այն մասին, որ 1909 թ. ապրիլին Աբդուլ Համիդը փորձեց զինվորական հեղաշրջման միջոցով վերահաստատել իր իշխանությունը, և մի քանի օր երիտասարդ թուրքերի արյունն էր հոսում, սակայն շուտով մայրաքաղաքի պատերի տակ հայտնվեց Մահ-մեդ Շևքեթ փաշայի գլխավորած բանակը: Քանի որ սուլթանը նշանակ-ված ժամին կապիտուլյացիայի չեղթարկվեց, Սոսամբուլը շրջապատվեց, և սկսվեց կատաղի մի կռիվ: Հեղինակը շեշտում է, որ այդ կռիվի ժա-մանակ: հայ կանաչք և երեխաներն օգնում էին երիտասարդ թուրքերի գորքերին՝ հրանոթները դիրքերի մեջ քաշելով (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Սուլթանի դղյակը գրավվեց հարձակումով, նա դուրս բերվեց հարենի հարկաբաժինների ետևի մի սենյակից և, անաբեկված, կողքի սենյակից լսեց իր մասին դատավճիռը, որով նրան զրկում էին խալի-ֆի գահից:

Խոսելով 1909 թ. Կիլիկիայի կոտորածի մասին, Նանսենը նշում է, որ երբ այստեղ հեռագիր ստացվեց սուլթանի ռազմական հեղաշրջման մասին, երիտթուրքերի հակառակորդ, հին ռեժիմի կողմնակից մահմե-դականները Կիլիկիայի բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում թափվեցին հայերի վրա, որոնք շատ էին խանդավառվել իրենց ազատագրումով, կողոպտեցին, այրեցին ու սպանեցին: Նրանց անգթությունը ֆանտաս-տիկ ձևեր ընդունեց, և սպանվեցին մոտ 20 000 հայեր: «Երիտասարդ թուրքերի կառավարության բռնած դիրքը,— այդ կապակցությամբ գրում է Նանսենը,— այս կոտորածների նկատմամբ այնքան էլ սրագ չի երե-վում, թեև նրանք հրաման տվեցին, որ շարդերը դադարեցվեն... Ջար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 140:

դերի հանրահայտ ղեկավարները չենթարկվեցին տույժի, մինչ մի քանի մարդասպանների պատահականորեն ընտրեցին ու կախեցին, որոնց հետ նաև մի քանի հայերի, որոնք զինված դիմադրություն էին ցույց տվել՝ պաշտարանելով իրենց ու իրենց ընտանիքները: Այժմ, երբ հաղթանակն ապահովված էր, երիտասարդ թուրքերն իրենց նախկին գեներլանկերների կարիքն այլևս չէին զգում: Ավելի կարևորը մահմեդական հին թուրքերի զգացմունքները չվիրավորելն էր»¹:

Զարգացնելով իր դատողությունները, Նանսենը գրում է, որ շուտով ակներև դարձավ երիտասարդ թուրքերի ծրագիրը՝ հիմնել համաթուրքական մի կայսրություն, որտեղ ամենուրեք իշխեալ թուրքական լեզուն և ամբողջովին թուրքական կառավարություն լինեալ: Քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին, պետք էր ճնշել, նրովհետև նրանք իրենց քաղաքակրթության և բանիմացության մակարդակով շուտով կդառնային երկրի գլխավոր ուժը: Միանգամայն ճիշտ է նկատել հեղինակը, որ թուրքերի պարտությունը հայկական պատերազմում էլ ավելի վատացրեց հայ քրիստոնյաների վիճակը, որովհետև եվրոպական Թուրքիայի կորստից հետո հազարավոր թուրք գաղթականներ Մակեդոնիայից ու Թրակիայից եկան Անատոլիա, իրենց հետ բերելով անչափ ատելություն դեպի բոլոր քրիստոնյաները, և այդ բանում նրանց դրդում, քաջալերում էր կառավարությունը:

Նանսենը, վկայակոչելով իրեն հայտնի փաստաթղթեր, հավաստում է, որ Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությանը «նուրսցնելու» հարցը որոշված է եղել նույնիսկ համաշխարհային պատերազմից առաջ: Ըստ նրա, հայ ղեկավարներն զգում էին, թե ինչ է լինելու և դիմում էին տերությունների կառավարություններին: Այդ նպատակով էլ Էջմիածնի կաթողիկոսը նշանավոր հայ Պողոս Նուբար փառապաշտանի գլխավորությամբ մի սխալաբանություն ուղարկեց Եվրոպա: Այդ քայլը կատարեցրեց երիտթուրքերին, որոնք վաղուց սպառնալիքներ կարդացի՞ն հայերի գլխին, Նուբար փառապաշտանի հրավիրեցին զինվորական դատարան, թեև նա ոչ թե թուրքական, այլ եգիպտական քաղաքացի է, որպես դավաճանի նրան դատապարտեցին իր բացակայությամբ և զրկեցին պատմից, գույքից ու կայքից, մի դատավճիտ, որն իրականում կիրառվեց ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 141:

² Նշվ. աշխ., էջ 143:

«Հայերը համաշխարհային պատերազմի օրերին» համեմատաբար ծախարուն գլխում Նանսենը տեղեկացնում է, որ երբ 1914 թ. հուլիսի վերջերին ւժլվեց համաշխարհային պատերազմը, հայերը Էրզրումում խորհրդածողով հրավիրեցին, որտեղ քննարկեցին պատերազմի դեպքում իրենց վերաբերմունքը, նկատի ունենալով այն փաստը, որ իրենց երկիրը սահմանագծով բաժանված է երկու մասի: Ժողովին մասնակցում էին նաև երիտթուրքերի մի քանի ներկայացուցիչներ: Թուրքերը ապագա ինքնավարության ոսկե խոստումներով փորձեցին հայերին ապստամբեցնել ոռումների դեմ: Հայերը մերժեցին, արտահայտվելով Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելու մտադրության դեմ, թեև խոստացան պատերազմի դեպքում կատարել իրենց քաղաքացիական պարտքը:

Երիտթուրքերի դեկավարները կատաղեցին ու աստիճանաբար մշակեցին անողղելի հայկական «գարշելի ճիճուն» բնաջնջելու ծրագիրը: Նա վկայակոչում է 1915 թ. փետրվարի 15-ի թվակիր մի փաստաթուղթ, ողղված Սիրիայի դիկտատոր Ջեմալ քեչին, որտեղ նշվում էր, որ երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն որոշել է հայրենիքն ազատել այդ անիծված ցեղի բռնակարությունից և իր հայրենազրական ուսերի վրա կրել այն նախատիվքը, որ այդ քայլը կբերի օսմանցիների պատմությանը: Կոմիտեն որոշել է բնաջնջել Թուրքիայում ապրող բոլոր հայերին, առանց թույլ տալու, որ որևէ մեկը փախչի... Կառավարությունը վստիներին ու բանակի հրամանատարներին ջարդերի կազմակերպման մասին կտա անհրաժեշտ թելադրանքներ¹:

Նանսենը հատուտագրում է, որ բնաջնջման ծրագիրն իրականացնելու համար խնամքով նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվել: Անատոլիա ողարկվեցին ժանդարմական ուժեր, որոնք պետք է հայերի տներում զենք որոնեին, բանտերից ազատեին քրեական տարրերին ու նրանցից կազմակերպելին հատուկ խմբեր՝ տիետաներ (տիետա՝ նշանակում է արշան գիր): Նրանք չգորակոչված մահամեղականներից կազմակերպեցին քաղաքացիական զինվորների խմբեր ու նրանց զենք բաժանեցին: 1914 թ. նոյեմբերի 21-ին անկրոն երիտթուրքերը ջիհադ կամ սրբազան պատերազմ հայտարարեցին, որը պարտավորեցնում էր սպանել բոլոր անհավատներին, ովքեր կմերժեին ընդունել իսլամի հավատքը: Բոլոր քրիստոնյաներին՝ 20—43 տարեկան, իսկ նետագայում՝ 18—48 տարեկան, աստիճանաբար զորակոչեցին, թեև

¹ Նշվ. աշխ., էջ 144:

օրենքով ծառայության Թեթևակա էին 27-ից ցածր տարիքի մարդիկ: Աշխատանքի անընդունակները պարտավոր էին ծառայել իբրև գրաստ: Միայն Մուշի և Հրզրումի ճանապարհին նրանցից 3 000 հոգի ճզմվել են իրենց բեռների ծանրության տակ¹:

Համառոտակի խոսելով Կիլիկիայի տեղահամայնության, Սուեոիայի ինքնապաշտպանության մասին, Նանսենն ստավել հանգամանորեն կանգ է առնում Վանի «ապստամբության» վրա, որն, ըստ նրա, թուրքերը փորձել են օգտագործել, չորպես հայերի դավաճանության լավագույն ապացույց: Հայանցիկ անդրադառնալով Ծառախի, Արճեշի, Հայոց Չորի ինքնապաշտպանական մարտերին, հեղինակը նկարագրում է Վանի պաշարումն ու ուժեղությունը, որը տևեց 4 շաբաթ: Հայերը որոշ չափով հրացաններ ունեին, բայց ուսումնասիրված քիչ էր, ուստի և խնայողաբար էին այն օգտագործում: Նրանք պատրաստում էին գնդակներ՝ օրական 3 000 հատ, ինչպես և վատոյ. վերջում նրանք պատրաստեցին նույնիսկ մեկ-երկու հրատանդ: Քաղաքի վրա արձակվել էր հրետանու 12 000 սրկ, բայց վնասը շատ քիչ էր եղել: Հայերի կողմից սպանվել էին 18 հոգի, բայց վիրավորները շատ էին: Թուրքերի կորուստները հավանորեն մոտավորապես նույնքան են եղել: Հետո, երբ ոռոսական բանակը հուլիսի 31-ին որոշ ժամանակով նահանջեց դեպի հյուսիս, Վանի վիլայեթի հայ ազգաբնակչությունը, թվով մոտ 200 000 մարդ, փախավ դեպի Ռուսաստան²: Այնտեղ է, որ նորվեգացի գիտնականի բերած թվական տվյալները, մեղմ ասած, անստույգ են:

Այնուհետև Նանսենը տեղեկացնում է, թե ինչպես Վանի ինքնապաշտպանության փաստը էնվերը հատուկ կոմյունիկեով ներկայացրեց Բեռլին՝ իբրև հայ հրոսակախմբերի՝ մահմեդական ազգաբնակչության վրա թիկունքից հարձակվելու ապացույց, որի հետևանքով Վանի վիլայեթի 180 000 մահմեդականներից միայն 30 000-ին է հաջողվել փախչել և փրկվել: Հետագայում Բեռլինում հրատարակված մի տեղեկագրում թուրքերը սպանված մահմեդականների թիվը հասցրին 180 000-ի: Այսպիսով 18-ը դարձավ 180 000: Վիճակագրական տվյալների այս խառը որակելով իբրև «սպշեցուցիչ ստո», հեղինակը գրում է, որ իրականում Վանի վիլայեթում, իրոք, կային 180 000 մահմեդականներ, որոնցից 30 000-ը՝ թուրքեր, 150 000-ը՝ քրդեր: Ռուսական բանակի առաջխաղաց-

1 Նշվ. աշխ., էջ 145:

2 Նշվ. աշխ., էջ 149:

ման ընխացքում թուրքերը փախան դեպի արևմուտք, իսկ քրդերը մնացին իրենց տեղերում, և ոչ ոք նրանց չհեղեց: «Այս ամբողջ միջադեպը,— գրում է մա,— տիպիկ օրինակ է այն մեթոդի, որով թուրքերը վարվել են հայերի հետ և փորձել այնպես ձևացնել, թե հայերը ապրտամբներ ու դավաճաններ են: «Մյուս ապացույցները» հայերի հանցավոր լինելու մասին, նույն տիպի են:

Փոքր Ասիայում գերմանական հյուպատոսների և Կոստանդնուպոլսի դեսպանների տեղեկագրերը միանգամայն պարզ ցույց են տալիս, որ ոչ մի ապացույց չկա հայերի դավաճանության կամ ապստամբական ծրագրեր ունենալու մասին (ընդգծումը հեղինակիին է— Մ. Կ.)¹:

Այնուհետև նորվեգացի հումանիտար գրում է Պոլսում ապրիլի 24-ի գիշերը կատարված հայ մտավորականության ձերբակալությունների մասին, նշում, որ առանց հարցաքննության ու դատի Փոքր Ասիա աքսորվեցին շուրջ 600 աչքի ընկնող հայեր՝ երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, գրողներ, բժիշկներ, օրենսգետներ, խմբագիրներ, քահանաներ: Նրանցից միայն 8 հոգի վերադարձան, մնացածներն անհայտացան: Ալտայիսով, բոլոր նրանք, ովքեր ընդունակ էին Հայկական հարցը պաշտպանելու, հարմար ձևով հեռացվեցին ասպարեզից²:

Այնուհետև, ինչպես գրում է հեղինակը, 1915 թվականի հունիս ամսին սկսվեցին սարսափները, որոնց հավասարը հայտնի չէ պատմությանը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Կիլիկիայի, Անատոլիայի, Միջագետքի բոլոր գյուղերից ու քաղաքներից հայ քրիստոնյաներին քշեցին դեպի մահվան ճամփան: «Գործը կատարվեց սխտեմատիկ կերպով, շրջան շրջանի ետևից մաքրվում էր, անկախ այն բանից, թե այդ բնակչությունը պատերազմական բեռերին մոտիկ էր, թե դրանցից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու: Պետք էր մաքուր սալիկ բոլոր հայերին»³: Նա այն միտքն է հայտնում, որ տեղահանումներն անասմամորեն սալեյի վատ էին ու դաժան, որովհետև վայրկենական մահվան փոխարեն նրանք իրենց զոհերին ստիպում էին ենթարկվել ամեն տեսակի ոչ մարդկային տառապանքների: Այս վատոգի և բարբարոսական տեղահանման պլանը իշխանության դեմքը փրկելու համար էր, անշուշտ, երբ առաջադրվում էր իբրև «ռազմական անհրաժեշտ միջոցառում»: Այդ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 150:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 151:

շարանները օրսալուր փոքրանում ու փոքրանում էին, այնքան, որքան քաղցը, ծարավը, հիվանդությունը, սպանող լրիվ կատարում էին իրենց գործը: Հաճախ տիեռաների կամ քրոքերի խմբերը խոչանում էին այս շարանների վրա, կողոպտում, տանջում, սպանում ու բռնաբարում էին:

Նանսենը տարօրինակ է համարում, որ Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի և Հալեպի հայերին «նոտավորապես» խնայեցին շնորհիվ այն բանի, որ այս քաղաքներում շատ ելրոպացիներ վայլին, որոնք կտեսնեին, թե ինչ է տեղի ունենում: Իսկ Զմյուռնիայի հայերի տեղահանումները, նրա կարծիքով, կասեցրին գերմանական սպաները:

Նա նշում է, որ մի քանի տեղերում՝ Բիթլիս, Մոշ, Մարաթիա, Ուրֆա, Տիգրանակերտ և այլն, վայրերը սվեյտոյ համարեցին տեղահանության մեթոդը և հայերին կոտորեցին առանց հետագա նեղությունների:

Նանսենը գրում է, որ թուրքական բանակի հայ զինվորները նույնպես, որոնք այնպես քաջաբար կռվել էին, որ նույնիսկ Էնվեր փաշան հրապարակավ չխնայեց իր փաղաքշական խոսքերը նրանց քաջության, հավատարմության ու կարգապահության մասին (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), հետագայում զինաթափվեցին, թիկունքում դրվեցին տուժանակիր աշխատանքի և վերջում գնդակահարվեցին իրենց շնկերների կողմից՝ իրենց սեփական սպաների հրամանով¹:

Նանսենը կարծեք հասու չէ Գերմանիայի խաղաղամտ քառմների դերին, այլապես չէր գրի, թե գերմանական կատավարության ջանքերը՝ գազանությունները դադարեցնելու կասակցությամբ, ոչ մի արդյունք չտվեցին:

Նանսենի տվյալներով, որոնք հիմնականում վերցված են գերմանական դեսպանների և հյուպատոսների տեղեկագրերից և որոնք նրա կարծիքով իրենց դաշնակցի չարագործության լավագույն մերկացումներն են, 1916 թ. ապրիլին 14 000 տեղահանվածների կոտորեցին Ռասուլ-Ալն ճամբարում: Եփրատի ափին, Մեսքեներում, Հալեպից արևելք, մի մեծ համակենտրոնացման ճամբարում թաղվել է 35 000 մարդ: 1915-ի ընթացքում Դեյր էզ-Չոր (Եփրատի ափին) են ողարկվել 60 000 տեղահանվածներ, որոնց մեծ մասն անհետացել է, իսկ 1916-ի հուլիսին այստեղ է բերվել 20 000 մարդ, որոնցից 8 շաբաթ անց մնացին միայն մի քանի արհեստավորներ: 1916-ի ապրիլին Մոսուլ ողարկվեցին 19 000

¹ Նշվ. աշխ., էջ 154—155՝

հայեր և 300 կմ անապատային ճանապարհը հաղթանարեցին ընդամենը 2500-ը:

Նանուհեք առաջ է քաշում այն հարցը, թե ինչո՞ւ հայերը չկարողացան կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ և այդ կապակցությամբ հայտնում է հետևյալ ուշագրավ միտքը. «Հայերի թշնամիները հավակնում են այս բոլորի վրա հայել որպես այլասերված անգործության ապացույց, երբ նկատի են ունենում, որ արդպիսի մեծ թվով մարդիկ առանց դիմադրության թույլ են տալիս, որ իրենց կոտորեն կամ թշնմ հետուներ՝ դեպի ստույգ մահ: Սակայն հենց այս փաստը անմիջականորեն հակասում է թուրքերի օգտագործած ոչ ճիշտ ամբաստանությանը, թե իրենց զոհերը եղել են վտանգավոր ապստամբներ: Բացի այդ, մարդիկ պիտի հիշեն, որ կարող տղամարդկանց մեծ մասին մարել էին բանակ՝ պատերազմական ծառայության, և ամբողջ հայ ազգաբնակչությանը սխտեմատիկ կերպով զինաթափ էին արել, ուստի նրանց համար այնքան էլ հեշտ չէր դիմադրություն ցույց տալ լավ զինված ժանդարմներին, զինվորներին ու կամավորներին: Այսուհանդերձ, որոշ դեպքերում, երբ առիթ է եղել, հայերը քաջաբար պաշտպանել են իրենց և ունեցել որոշ հաջողություններ, օրինակ՝ Վանում և Կիլիկիայում, Սուեդիանցի մոտակայքի լեռներում, որտեղ հայերից մի քանիսը գեներ ունեցին, և այն էլ՝ կաջծարի փակաղակով հին հրացաններ:

Ուրֆայում հայերը ոչնչացան հերոսական, բայց անհուսալի պայքարից հետո: Մի ժողովուրդ, որը կարող էր հանուն արդար դատի (որին նրանք հավատում էին) կռվել այնպիսի հսկառուն արիությամբ, ինչպես կռվեցին հազարավոր հայ կամավորներ կովկասյան և սիրիական ճակատներում, կարող է ապահով կերպով մերժել վախկոտության մասին բոլոր տեսակի ամբաստանությունները¹: Մեր կարծիքով, սակայն, մեծ հորվեգացու ստաջ քաշած կովանները չդիմադրելու մասին, լիովին չեն փարատում տարակուսանքները: Հիրավի, ինչո՞ւ հայերը ավելի լուրջ ու կազմակերպված դիմադրություն ցույց չտվեցին, ինչո՞ւ թույլ տվեցին, որ իրենց հետ վարվեն այնպես, ինչպես կամենան: Կարծում եմ, որ դրա իրական պատճառներն ավելի խորն են թաղված և կարտո են հետագա հատուկ ուսումնասիրության:

Խոսելով այն մասին, թե ինչ գաղղույթի փոթորիկն քարձրացավ աշխարհում՝ ընդդեմ թուրք բարբարոսների, հեղինակը գրում է, որ իբրև

¹ Նշվ. աշխ., էջ 153—159:

հանդարտեցման միջոց եղան հանդիսավոր խոստումներ, որ հաչերը կառանան լրիվ փոխհատուցում անկախության ու ազատության ձևով, պայմանով, որ նրանք միանան Անտանտին և իրենց կարող տղամարդկանց ուղարկեն կովկոս: Աշխարհի բոլոր մասերից սկսեց հաչ կամավորների անընդհատ հոսանք: Հայկական լեգեոններ կազմակերպվեցին Սիրիայի անգլո-ֆրանսիական բանակում: Կովկասում, ռուսական ճակատում հաչ երիտասարդները կատաղի եռանդով հավաքվեցին ռուսական դրոշի տակ: Ի հավելումն ռուսական կանոնավոր բանակում եղած 150 000 հաչերի, կազմվեցին հաչ կամավորների վաշտեր, որոնք իրենց սեփական դեկավարների, հատկապես հերոսական Անդրանիկի հրամանատարությամբ փառավոր մարտեր մղեցին թուրքերի դեմ: Ավելի քան 200 000 հաչ զինվորներ զոհվեցին հանուն դաշնակիցների գործի:

Իր խոսքը հաչ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենը ավարտում է թևավոր դարձած հետևյալ նախադասություններով. «Եվ վերջապես դու սուկ մի կոստորիած, բայց տաղանդավոր փոքրիկ ազգ էր, որը չունեն գավթաբեր տարածություններ կամ ոսկու հանքեր:

Վա՛յ հաչերին, որ երբևէ քաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ: Ավելի լավ կլիներ, եթե Հայաստան անունը երբեք արտասանված չլիներ եվրոպական որևէ դիվանագետի կողմից:

Բայց հաչ ժողովուրդը երբեք չի լքել իր հույսը: Նրանք քաջաբար շարունակել են աշխատել ու սպասել... սպասել տարեցտարի:

Նրանք դեռ սպասում են»¹:

Հաչ ժողովրդի ազգագի երախտավորների շարքում ուրույն տեղ ունի լեհ նշանավոր արևելագետ, լրագրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ Բոգդան (Ալեքսանդր) Անտոնևիչ Գեոֆարսկին (1905—1978): Ծնվել է Պետերբուրգում, 1924-ին մշտական բնակություն է հաստատել Վարշավայում: Երկրորդ համաշխարհային տարիներին զինվորագրվել է հակաֆաշիստների բանակին, եղել է 1944-ի Վարշավայի սպառնաբանության կազմակերպիչներից մեկը, ընկել գերմանական համակենտրոնացման ճամբար: 1956-ին այցելել է Հայաստան:

1961-ից մինչև կյանքի վերջը զբաղվել է Հայկական հարցով, այն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 176:

բարձրացրել միջազգային ասպարեզ: Նամակագրական կապեր է ունեցել Մ. Սարյանի, Պ. Սևակի, Հ. Թիրազի, Ն. Չարչյանի, Գ. Էմինի և այլոց հետ:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ արժանի տեղ պետք է գրավի Բ. Գեմբարսկու «Նամակներ աշխարհին» գիրքը, որը կազմել, խմբագրել, ծանոթագրել և համաարտատպասն վերջաբանով հրատարակության է ներկայացրել հեղինակի հայ բարեկամ Համլետ Կարճիկյանը¹:

Գիրքն ամփոփում է լեհ հրապարակախոսի 1960—70-ական թվականներին հրապարակած հակաթուրքական հոդվածները, որոնցում դատապարտվում է 1915-ի հայոց ցեղասպանությունը և բարոյա-իրավաբանական փաստարկումների հիման վրա պահանջ է առաջադրվում վերականգնել հայ ժողովրդի իրավունքները նրա բռնազավթված հայեճիքի գոնե մեկ հիկզերորդ մասի վրա:

Գրքի առաջաբանի յուրօրինակ դեր է կատարում Մարտիրոս Սարյանի նամակը Բ. Գեմբարսկուն, որտեղ աշխարհահռչակ նկարիչը երախտագիտության խոսքեր է ուղղում «Մեծ Մարդուն, արդարամիտ լեհին», որն արժանի է հայ ժողովրդի պատմության մեջ մնալու մեծ փառքին:

Գիրքն սկսվում է 1961 թ. նոյեմբերի 20-ին Վարշավայի «Կյորունկի» («Ուղղություններ») շաբաթաթերթում Բ. Գեմբարսկու տպագրած «Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին» այժմ արդեն հանրահռչակ հոդվածով: Իսկ այն օրերին հոդվածի հայերեն և ռուսերեն տարբերակները երևանաբնակ լեհուհի Մարիա Գրոխովսկայի թարգմանությամբ մեզանում ձեռքից ձեռք էին անցնում մեքենագիր, շատ վատ լրթեռների վիճակում, իսկ տարածողներն էլ հետապնդվում էին:

Դիմելով իր «հին թուրք ծանոթին», որն, անշուշտ, հրապարակախոսական հնարք է, Գեմբարսկին հայտնում է ի յուր աշխարհի, որ հրեաների դահիճ գերմանացի Այխմանը եղել է թուրքերի ուշիմ աշակերտը միայն և այն, ինչ նա արել է 1942—44 թվականներին հրեաների նկատմամբ, կրկնողությունն էր ավելի մեծ չափով նույն բանի, ինչ որ թուրքերը գործել էն հայերի նկատմամբ դեռևս 1915-ին, իսկ դա եղել է մարդկության պատմության մեջ առաջին ծրագրված, գիտական հիմքի վրա հենված ամբողջ ժողովրդի ոչնչացում: «1915 թվականի կոտորածի

¹ Բողբան Գեմբարսկի, Նամակներ աշխարհին, Երևան, 1980:

ժամանակ, — գրում է Գեմբարսկին, — որը շարունակվեց հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում, ... զոհվեցին ընդհանուր թվով երեք միլիոն հայեր, որը կազմում է ամբողջ ժողովրդի 60 տոկոսը... Վերադառնալով ներկայիս և հաշվի առնելով քանակական վիճակը 1911 թվականին, ինչպես և նրանց բնական աճի տոկոսը վերջին 50 տարիների ընթացքում, ընթացիկ 1961 թվականին նրանք պետք է հասնեին 10 միլիոնի, իսկ իրականում՝ հազիվ չորս միլիոն են»¹:

Հայտարարելով, որ հայերի դեմ արշավանքի հենց առաջին տարում՝ 1915-ին, զոհվեց մոտ երկու միլիոն հայ, Գեմբարսկին Թալեաթին համարում է Հիտլերի հանճարեղ նախորդը, իսկ երկրորդ հանցագործ համարում է Ալիսմանի նախորդ Էնվեր փաշային, որոնք երկուսն էլ արժանի, բայց, ցավոք, չափազանց մեղմ պատիժ ստացան՝ սպանվեցին հայ վրիժառուների ձեռքով:

Լեհ հրապարակախոսը նշավական արժանի երրորդ ջարդարար է հռչակում թուրք մտավորականությանը, որը ինքնակամ օժանդակեց ոճրագործների կազմակերպած ազգայնամոլ հալածանքին: Մարտավարական հնարք պետք է համարել, անշուշտ, ազնվագույն լեհի այն պնդումը, թե այդ նույն ժամանակ թուրք հասարակ ժողովուրդը, մուսուլման հոգևորականությունը և ազնվական տոհմերը կամ բոլորովին չեն մասնակցել կոտորածին, կամ նույնիսկ փորձեր էին անում հայերին վրկելու²:

1915 թվականի հայերի կոտորածը հեղինակի կարծիքով կոտորածի բնույթ չունեին, այլ նրանք ներկայացնում էին «ոստիկանական կարգադրությունների» հրամաններ, որոնց արդյունքները հասցրին միլիոնների անխուսափելի սուկայի մահվան: Պատկերելով իրականացվող ոճրագործության սխեման, նա ցույց է տալիս, որ նախ և առաջ իշխանությունների կողմից հրաման էր արձակվում, որի համաձայն բոլոր հայերը պարտավոր էին թողնել տվյալ վայրը սովորաբար երկու ժամվա ընթացքում՝ նոր բնակավայր հասնելու համար: Թույլատրվում էր հետը վերցնել միայն ձեռքի ուղեբեռ, խիստ արգելվում էր օգտվել որևէ տրանսպորտից: Հետոտան երթը ամառվա կիզիչ արևի տակ ուղեկցում էին զինված ոստիկանները: Եթե որևէ մուսուլման փորձում էր ջոր տալ հայերին, սպանվում էր տեղի ու տեղը: Ուժասպառ ընկերուկները նույնպես տեղում սպանվում էին: Երթի հետևից քարշ էին գալիս չեչևներին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

² Նշվ. աշխ., էջ 8:

ու թափառաշրջիկների հրոսակախմբերը, որոնք ոստիկանների լուռ համաձայնությամբ առևանգում էին կանանց, աղջիկներին, բռնաբարում ու նահատակում նրանց: Եվ դա կատարվում էր գաղտնի հրահանգի համաձայն, որի իմաստը արքայազներին ճանապարհին մեղցնելն էր: Նրանցից կազմում էին նաև «աշխատանքային բաժանմունքներ», աշխատեցնում ռազմական ճանապարհների շինարարության վրա՝ յուրաքանչյուր բաժանմունքի տրվում էր երկու կիլոմետր, հետո բոլորին ոչնչացնում էին:

Նամակագիրն այնուհետև գրում է, որ կանանց, երեխաներին ու ծեփերին քշում էին ավելի հեռու, մինչև բնաջնջման ճամբարները, որոնք տեղադրված էին Միջագետքի անապատում: Օրական մահացությունը անցնում էր տասը հազարից:

Տեղահանումն ընդգրկեց այդ տարաբախտ ժողովրդին պատկանող բոլոր անձանց: Այն հալը, որը հանդիպում էր համբարից կամ աշխատանքային բաժանմունքից դուրս, սպանվում էր տեղն ու տեղը: Կապածի դեպքում ստուգում էին թլպատվածությունը:

Էեն հաչարերը գրում է նաև հալկական գնդերի զինվորների մասին, որոնք այնպես դյուցազնաբար կռվում էին Էնվեր փաշայի կյանքի համար, սակայն հենց նրա հրամանով բաժանվեցին ընդհանուր բանվորական դրուժինաների, և հանձնարարությունը կատարելուց հետո ամբողջ դրուժինան ոչնչացվեց նահատակող վաշտի կողմից: Այս մասին Բ. Գեմբարսկին գրել է նաև փաստավավերագրական վիպակ՝ «Մահվան դատասպարտվածները» վերնագրով (Երևան, 1991):

Արևմտյան Հայաստանի տարածքի յուրացումը թուրքերի կողմից դիտելով իբրև հատուկ մի պարզև ժողովրդասպանության համար. նամակի հեղինակը հոետորական հարց է տալիս՝ ինչո՞ւ հույներին նահատակելը պարզևի պիտի արժանանա, երբ լեհերին ու հրեաներին նույն ձևով նահատակելը պաշտոնապես ճանաչված է իբրև մարդկության դեմ գործած ոճիր: Թե՞ այդ դժբախտ հույները ինչ-որ բանով վատ են լեհերից ու հրեաներից¹:

Նամակում խոսքն ուղղելով թուրք ժողովրդի «նշմարիտ խիղճը» հանդիսացող գրականագետներին, արտիստներին, ուսուցիչներին, համաշխարհային համբավ վայելող թուրք գիտնականներին, փրիտասար-

¹ ՆՉՎ. աշխ., էջ 16:

դրության դաստիարակներին ու բարեկամներին, լեհ մարդասերը կոչ է անում նրանց թորք հասարակության առջև դատապաշտական դառնալ մինչև օրս էլ աշխարհով մեկ ցրված հայերի համար, հենց այն պատճառով, որ նրանց հայրերն են խլել հայերի ոտքի տակից հայրենի հողը՝ Յ միլիոն կյանքով հանրեթմ:

Նամակի վերջում Բ. Գեմբարսկին ափսոսանք է հայտնում, որ հայերի ցեղասպանության հարցը Թուրքիայում ընդմիջտ քողարկված է ամոթալի լուռությամբ, եթե ոչ բացարձակ արհամարհանքով:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ բաց նամակը հասցեագրված է ՄՍԿ-ի գլխավոր քարտուղար պարոն Ռ Տանին: Գլխավոր քարտուղարի ուշադրությունը հրավիրելով 1915-ի հայկական ցեղասպանության փաստի վրա, որի հետևանքով ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը դարձել է աշխարհի ամենակոտորակյալ ժողովուրդներից մեկի գերեզմանոցը, իսկ հրաշքով փրկվածների ժառանգները պանդուխտ են օտար երկրներում: Բ. Գեմբարսկին առաջ է քաշում «թորք պետության և ժողովրդի, որպես ամբողջության, պատասխանատվության հարցը 50 տարի առաջ կատարված եղեռնի համար: Նա գտնում է, որ եթե առճաստրակ կա հատուցում Յ միլիոն կոտորվածների դիմաց, ապա դրա միակ ձևը կարող է լինել իսկական ժառանգներին, այսինքն՝ աշխարհով մեկ ցրված հայերին իրենց նահանգների հողերի գեթ մի մասը վերադարձնելը¹: Այդ կապակցությամբ Բ. Գեմբարսկին առաջարկում է կոնկրետ նախագիծ, որի շուրջ կարելի է գալ փոխադարձ համաձայնության:

Հայ Դատի լեհ պաշտպանը համանման բովանդակությամբ բաց նամակ է ուղղել նաև Հնդկաստանի պրեզիդենտ պարոն Ռադհակրիշնանին: Նամակում ուշագրավ փաստարկ է բերվում երիտթուրքերի կուսակցության քաղբյուրոյի 1914 թ. հոկտեմբերի 5-ի գաղտնի խորհրդակցության տղագրությունից, որտեղ նրաբովում էր արևմտահայության բնաջնջման պլանը: Քաղբյուրոյի անդամ Զնովիոր միակն էր, որ ստաջարկեց հայերին արտաքսել, բայց չոչնչացնել: «Ես լալ գիտեմ հայերին, — ասել է նա: — Կատարելով նրանց ցանկությունների թեկուզ մեկ հինգերորդը, մենք կարժանանաք նրանց շնորհակալությանը»²:

Ըստ այդմ էլ նամակագիրը մատնացույց է անում, որ ստեղծվելիք արևմտահայկական պետության իր առաջարկած տարածքը կազմում է

¹ Նշվ. աշխ., էջ 26:

² Նշվ. աշխ., էջ 40:

սրատմական Հայաստանի մեկ հինգերորդը: Անխոնջ գործիչը երազական հույս էր փայփայում, որ հայ ժողովրդի հանդեպ բարի կամքով տրամադրված և Երևան այցելած պրեզիդենտը թուրքական դեսպանի միջոցով կարող է այդ մասին խոսակցություն մեկել Թուրքիայի կառավարության հետ:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ, իր բառերով ամենանշանակալի նամակը ուղղված է հայ ընթերցողներին: Նա նշում է, որ ինքը հատկապես կուզենար կարծիքներ փոխանակել հայկական վտարանդիության քաղաքական շրջանների հեղինակավոր մարդկանց հետ:

Բացատրելով իր նամակների երևան գալու շարժառիթները, հեղինակն ընդգծում է, որ Հայկական հարցն այսօր բարոյական կարգի պրոբլեմ է, իսկ դա որոշակի տեսակարար կշիռ ունի, քանի որ բարոյական սկզբունքներն աշխ մպաշտոնական փաստարկներ են միջազգային քաղաքականության ասպարեզում: Հորդորելով հայերին՝ օգտվել գաղութարարությանն ընդմիջտ վերջ տալու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի բանաձևից, որը հայերի համար ուղղակի պայքարի հրավեր է, նամակագիրը ճշմարիտ ուղի է ցույց տալիս: «Եթե դուք ինքներդ թերագնահատում եք ձեր նյութական և բարոյական ուժերը, — գրում է նա, — ապա փոխարենը դրանք լրիվ գնահատում են ձեր թշնամիները: Մի՞թե դուք կարծում եք, որ թուրքական կառավարությունը հետևի ոտնաթաթերին կկանգներ Խորհրդային Միության առջև, եթե հայկական կոտորածի հոբելյանական տարում չվայսենար հենց ձեզնից»¹:

Նամակով հեղինակը ցանկանում է պարզել՝ արդյո՞ք հայերը հավատում են մեր սերնդի օրոք մեռյալ Արևմտյան Հայաստանի հարություն առնելու հնարավորությանը և մտադի՞ր են արդյոք բարեկալատ պայմանների դեպքում միջազգային համաժողովում առաջադրել անկախության կոնկրետ պահանջներ առնվազն այդ տարածքի մի մասի համար:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ նամակը՝ ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինին, «Ծրջանի հայկական քառակուսին ունի իր լուծումը» վերտառությամբ, հեղինակի առաջադրած հախազիծն է Արևմտյան Հայաստանի խաղաղ ազատագրման վերաբերյալ:

«Սիրիական անապատ» հավելվածում, որը տպագրվել է դեռևս 1965-ին, Կրակովում, Բ. Գեմբարսկին վերաշարադրում է հայոց ցեղասպանության իրականացման ողջ սարսափազդու ընթացքը՝ որոշ նոր մեկնարակություններով ու եզրահանգումներով հանդերձ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅՈՅ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅ

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մարդկության պատմության մեջ դարի ամենամեծ ոճրագործությունը՝ հայոց Եղեռնը, կաթվաձախար արեց հայ ժողովրդին: Ժամանակ էր պետք ուշքի գալու և խորհելու կառարվածի մասին: Ուստի պատահական չէ, որ Եղեռնին նվիրված պատմագիտական առավել ամփոփ ուսումնասիրությունները սփյուռքահայ իրականության մեջ ի հայտ եկան երկու-երեք տարի անց միայն, որոնցում ստաջին փորձերն էին արվում բացահայտել սպանդի իրական պատճառները, որոշել նրա շրջանակները, պարզաբանել կորուստների մոտավոր չափերը, ի հայտ բերել իսկական հանցավորներին, տալ հայկական հերոսամարտի նկարագիրը, կատարել տեսական ընդհանրացումներ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հաջորդ շուրջ հինգ տասնամյակները լուրջան ժամանակաշրջան էին հայ պատմագրության մեջ: Այդ ժամանակահատվածում սրբնատահայության ողբերգության մասին հնարավոր էր բարձրաձայն խոսել ու գրել միայն սփյուռքում: Սակայն այստեղ հրատարակված պատմագիտական աշխատությունները մինչև 1965 թվականը գլխավորապես կրում էին փաստագրական-նկարագրական բնույթ:

Նկատի առնելով որակական այն փոփոխությունները, որպիսիք կատարվեցին Եղեռնի պատմագրության մեջ 50-ամյա տարեկիցի նշումից հետո, երբ առավել մեծ տեղ սկսեցին գրավել գիտատեսական վերլուծություններն ու ընդհանրացումները, նպատակահարմար ենք համարել քսո դրա էլ պայմանականորեն սփյուռքահայ պատմագրությունը ժամանակագրորեն բաժանել երկու հատվածի և բաժանման սահմանագիծ դիտել 1965 թվականը:

1. 1915—1965 թվականների հրատարակությունները

Եղեռնի զոհերի հիշատակը պահպանելու գործում անգերազանսառելի է «Ամենուն տարեցույցի» մեղվաջան հրատարակիչ **Թեոդիկի (Թեոդորոս Լապճիյան)** ծառայությունը: Ինքն էլ աքսորված լինելով Թուրքիայի խորքերը, պատերազմից հետո նա վերադարձավ Պոլիս, որտեղ, վերսկսելով «Ամենուն տարեցույցի» հրատարակման շնորհակալ գործը, զուգահեռաբար 1919-ին Եղեռնի 4-րդ տարելիցի առթիվ լույս բնծայեց «**Հուշարձան ապրիլ տասնմեկի**» գիրքը¹: Բազում հոգսաշատ արպտումներ պահանջող այս գիրքը պարունակում է Մեծ եղեռնի զոհ դարձած 761 հայ մտավորականների համառոտված կենսագրականներ, տրված են դրանց ճնշող մեծամասնության լուսանկարները: Հանրագիտարանի նշանակություն ունեցող այս մեծարժեք գիրքը, որը, անվարան կարելի է ասել, առաջին ուղեցույցը դարձավ Եղեռնի պատմության հետագա ուսումնասիրողների համար, լրացումներով ու ճշգրիտումներով վերահրատարակվեց 1939-ին, Ալեքսանդրիայում:

Միևնույն ժամանակ ջանքեր գործադրվեցին Եղեռնի վերաբերյալ պատմական հստակտի փաստաթղթերի հավաքման ու հրատարակման բարոյ ու դժվարին խնդրի իրականացման ուղղությամբ: Այդ ստպարեզում շնորհակալ աշխատանք կատարեց **Հայկ Աճեմյանը**, որը սեփական արպտումներով լրացրեց, ծանոթագրեց ու հրատարակեց **Մաղաքիա Օրմանյանի** կազմած «**Թուրքահայ աղետը**» խորագրով տեղեկագիրք²:

Տեղեկագրի հրատարակիչը նպատակ է դրել մաս առ մաս լույս բնծայել թուրքահայ հորագույն աղետի (1915—1918) մասին իր ձեռք բերած պատմական փաստաթղթերը, և դրանցից առաջինն է հանգուցյալ Մ. Օրմանյանի բավական մանրակրկիտ տեղեկագիրք, որի վրա ինքն ավելացրել է մի շարք կենսագրական համառոտ ծանոթագրություններ հիշատակված պատմական անձնավորությունների մասին, իրեն հավելված Արևմտյան Հայաստանի կրոնական, հասարակական, հեղափոխական և գրական սպանված կամ անհետացած մի շարք գործիչների անուններ, որոնց մասին տեղեկագրում հիշատակություն չկա:

¹ Թեոդիկ, Հուշարձան ապրիլ տասնմեկի, Կ. Պոլիս, 1919:

² Հայկ Աճեմյան, Թուրքահայ աղետը, արպտմական փաստաթղթեր, Ս. Տեղեկագիր Տեղ Մ. Օրմանյանի, Նախկին պատրիարք Թուրքիո Հայոց, Նոր ծանոթագրություններով և հավելվածներով հրատարակեց Հայկ Աճեմյան, Ս. Էջմիածին, 1919:

Ինչպես ինքը՝ Հայկ Աճեմյանն է նշում, չնայած տեղեկագիրը լոկ մանրամասն անվանացուցակի տպավորություն է թողնում, բայց դրա նշողությամբ կազմելն էլ մեծ ու դժվարին աշխատանք է, պատասխանատու գործ: Անշուշտ, իրավացի է հրատարակիչը, գրելով, որ եթե մեր դատի և աղևտի վերաբերմամբ նման տեղեկագրեր շատ լինեին ու դրանք բոլորն էլ լույս ընծայվեին, ապա դրանք ապագա պատմագրի համար անգնահատելի աղբյուրներ կլինեին:

Տեղեկագիրը, որը վիճակագրական ու կենսագրական տվյալներ է պարունակում անհայտացած հոգևորականների, Կ. Պոլսից 250 արտովածների, Վասպուրականի նահատակների, Էրզրումից, Բիթլիսից, Տիգրանակերտից, Խարբերդից, Սեբաստիայից, Մարզվանից տարագրվածների ու հոշոտվածների մասին, հրատարակչի վկայությամբ հավաքված են շատ վստահելի ու պաշտոնական աղբյուրներից:

Հայկ Աճեմյանը Էջմիածնի դիվանատան հին թղթերի միջից հայտնաբերել է Վասպուրականից գաղթած ու այստեղ տվիճ ու համաճարակներին զոհ գնացած 8126 հոգու ցուցակ, որոնք թաղված են վանքի անտառի հարավակողմում գտնվող գերեզմանափոսում:

Թարմ տպավորությունների տակ է գրված արքայի տառապալի ուղիներով անցած **Սեպուհ Ակունու** գիրքը¹, որը փաստավավերագրական հարուստ նյութ է մատակարարում հետագա ուսումնասիրողին: Մեծածախալ այս գրքում հնարավոր մանրամասներով ու ժամանակագրական կարգով ըստ գավառների տրված է ոչ միայն հայերի տարագրության ու ջարդի պատմության ուրվագիծը, այլև ներկայացված են հայոց դյուցազնամարտի դրվագները: Հեղինակը ձեռքի տակ է ունեցել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանից և այլ աղբյուրներից վերցված վավերագրեր ու փաստաթղթեր, որոնցից կատարված են ընդարձակ հղումներ:

Հեղինակը հետաքրքիր վավերական նյութ է շրջանառության մեջ դնում իթթինատի կոմիտեի հույժ գաղտնի նիստի մասին, որտեղ վերջնական որոշում ընդունվեց հայերի ցեղապանության մասին: Այդ նիստին թուրքերը թույլ չեն տվել մասնակցել հույն մարմնի ազդեցիկ անդամ Պետրոս Էֆենդի Հալաճյանին, որը ժողովի որոշման մասին կարող էր տեղեկացնել հայերին:

Հայոց եղեռնի պատմության ստեղծման առաջին լուրջ փորձերից

¹ Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1919:

մեկը պետք է համարել, անշուշտ, մարտիրոսագրության բոլոր ուղիներով անցած ու արհավիրքը սեփական աչքերով տեսած Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանի երկհատոր աշխատությունը, որը հուշագրություն լինելուց ավելի պատմաքննական վերլուծություն է և հարուստ ու մեծարժեք նյութ է մատակարարում հետագա ուսումնասիրողին¹:

Հեղինակը, Եղեռնի իրական պատճառների մեջ խորամուխ լինելու նպատակադրմամբ, վերլուծում է պատերազմի սկզբին տեղիծված իրադրությունը, գտնում, որ եթե այդ պատասխանատու պահին ամեն ազգ հետամուտ էր ըստ կարելույն քողարկելու իր մտքերն ու իղձերը, ահա այդ պատմական օրերին հայերն էին միայն, որ ազգովին կորույնն նետվում էին գահավեժ բախտախնդրության մեջ ու այդպիսով գրգռում դարավոր չարամեճ թուրք թշնամուն, որն առանց այն էլ վաղուց արդեն պատրվակ էր փնտրում համատարած արյան ծովի մեջ խելդղելու ողջ արևմտահայությանը: Գր. Պալաքյանը սրտի անհուն ցավով է արձանագրում, որ ճակատագրական այդ օրերին ազգային որոշակի քաղաքականություն գոյություն չուներ, և համազգային ընդհանուր կարգախոսի չգոյության պատճառով ամեն հայ և ամեն կուսակցություն անպատասխանատու կերպով գրում, խոսում և գործում էր իր ըմբռնած ու նախասիրած եղանակով: Մինչդեռ իթթիհատական նենգամիտ կտավարությունը ոչ միայն որևէ արգելք չէր հարուցում, այլ, ընդհակառակը, էլ ավելի դյուրություններ էր ընձեռում, որպեսզի հայությունն իր բոլոր խավերով ու ջերտավորումներով հանդիսավորապես ու բացահայտորեն ցնձա Ռուսաստանի ու նրա դաշնակիցների հաղթանակների ստիթով և ժամանակ չունենա թափանցելու իր սարքած արյունոտ ծրագրերի մեջ: Խորին ափսոսանքով է նա փաստում այն իրողությունը, որ մայրաքաղաքի և գավառի հայությունը միմյանցից բացարձակապես լուր չունեին, և վերջինս չգիտեր, թե որն է ազգային ընդհանուր կարգախոսը և թե ինչպես պետք է գործել, ուստի նա էլ իր ազգային դարավոր երազների ու հույսերի իրականացման պատմական ժամը հասած էր համարում ու այդ պատճառով ինքը և՛ աննախընթաց խանդավառության մեջ էր: Եվ վերջապես Գ. Պալաքյանը արձանագրում է այն տխուր իրողությունը, որ պատմական այդ ահավոր օրերին հայ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների կրավորական դիրքի պատճառով ազգի՝ ճակատագիրը փաստորեն վարող Պոլսո Ազ-

¹ Գրիգորիս Ծ. վարդապետ Պալաքյան, Հայ Գողգոթան (դրվագներ հայ մարտիրոսագրություններ, Ա հատոր, Վիեննա, 1922, Բ հատոր, Փարիզ, 1959:

գույնն պատրիստաբարանը ևս շվարած վիճակի մեջ էր և բոլորովին անընդունակ էր կշռելու կացության ողջ ծանրությունը: Գրելով, որ դեռևս 1914-ի հուլիսին կապացած Կարինի համագումարում դաշնակցությունը որոշել էր Թուրքիայի՝ պատերազմին մասնակցելու դեպքում չեզոք մնալ, իսկ հետո մերժել էր իթթիհատի հրավերը՝ օգնելու նրանց, նա Վիսամանակ ընդգծում է, որ «հայ քաղաքական կուսակցությանց ընթացքը հանդեպ թուրք կառավարության միշտ բարեացակամ եղավ և երբեք դավադրական (ընդգծումը հեղինակիինն է— Մ. Կ.), ինչպես կճգնին ցույց տալ հայ արեան պատասխանատու մեծ եղեռնագործ իթթիհատական փախստականները, անշուշտ իրենց մեծ ոճրին չբռնեղանքն ապահովելու հույսով»¹:

Մեր կարծիքով, ևղեռնի հիմնապատճառը միանգամայն միշտ է մեկնաբանում Գ. Պալաքյանը, գրելով, թե «Երիտասարդ թուրքերու ոճրաձարավ այս ոհմակը՝ տարված համաթորանական և համիլաւմական ցնորամիտ գաղափարներէ, կերազեր արևը մայր մոռնող օամանյան կայսրութեանն ֆետոհետէ խորասուզվող սահմաններուն վրա, կանգնեցնել հսկա կայսրություն մը, կազմված օամանյան երկիրներին գատ Եգիպտոսէ, Կովկասեան իսլամներէ, պարսիկներէ, Աֆղանիստանէ, Պելունիստանէ, տարածելով մտացածին այս իդրամական մեծ կայսրությունը մինչև Հնդկաստան...

Բայց որովհետև այս բոլոր ցեղերու մեջ հայերն էին միայն, որ Եվրոպայի մեջ իրենց ողբ ու կոծովը թուրքերու դեմ գրգռություն առաջ կբերեին և Եվրոպայի հանրային ձայնը կկարեին ընդդեմ շարդարար թուրքին, ուստի թուրք իթթիհատական կառավարությունը ու քումիյեն, կուզեին համաշխարհային պատերազմին ընծայած բացառիկ այս պատեհությունը օգտագործել և հայ ցեղը մեջտեղեն վերացնել»²:

Այնուհետև Գ. Պալաքյանը հինգ կետերով մեկնում է հայերի խպտ քնաջնջման ծրագիրը, որը հետևյալն էր. 1. գորահավաքի պատրրվակի տակ հալաքել 20—46 տարեկան տղամարդկանց, որպեսզի հայ ժողովուրդը զրկվեր անձնապաշտպանության հնարավորությունից, 2. ձերբակալել մայրաքաղաքի հանրաձանոթ մտավորական և սզգային բոլոր գլխավոր գործիչներին, 3. զինաթափել մնացած ամբողջ հայությանը, 4. նախքան ընդհանուր զինաթափությունը, անմիջապես զինաթափել անպարտելի Զեյթունը և քանդել դարավոր այդ արծվաբույ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 53:

² Նշվ. աշխ., էջ 57—58:

նը, 5. ամենից առաջ զինաթափի անել և իսկույն տեղասհան անել Վանի հայությունը:

Հեղինակը նոր, մինչ այդ գաղտնի մնացած փաստեր է բերում հերքելու համար թուրքերի կեղծիքը՝ հայերի ապստամբության մասին և ամենամասնատ կասկածողներին իսկ տարհամոզելու, թե «Վանի 1915 ապրիլ 7-ի կարծեցյալ ապստամբութենեն չորս ամիս առաջ արդեն թուրք կառավարությունը վճռած էր հայ ժողովրդի վերջնական բնաջնջումը, տեղահանության նվազ անմեղ ձևին և տարագրության պիտակ անունին տակ»¹:

Խոսելով 1915-ի ապրիլ 11 (24)-ին Կ.Պոլսի հայ մտավորականների ձերբակալության մասին, Գ. Պալաքյանը նողկանքով է արտահայտվում Պեշկիթաշի տխրահռչակ մոխթար (թաղապետ) Արթին Մկրտչյանի, որի ձեռքով էր կազմված սև ցուցակը, և Պատրիարքարանի պաշտոնյա, Թալեաթի ծպտյալ լրտես Գամեր Ծիրինյանի մասին, որը թուրքերին իրազեկ էր պահում հայերի յուրաքանչյուր քայլին²:

Այսօր վավերագրական արժեք ունեն Այաշի բանտից և Չանկրիի գորանոցից արստրված հայ մտավորականների ցուցակները, որոնք համառոտ տեղեկություններով կազմել է հեղինակը:

Առանձին գլուխ է հատկացված իթթիհատի կոմիտեի 1915 թ. գաղտնի նիստի որոշմանը՝ արևմտահայության բնաջնջման ծրագրի մասին, որը հետևյալն էր. 1. բացարձակորեն արգելվում էր հայերի տեղաշարժը երկրի ներսում, 2. ձերբակալել քաղաքների հայ մտավորականությանը, որպեսզի վերջիններս չկարողանան ժողովրդին ապրտամբեցնել, 3. հայերին զինաթափել մինչև խոհանոցի մեծ դանակները և արդպիսով անհնար դարձնել ապստամբական որևէ հավանական շարժում, 4. ամբողջ Փոքր Ասիայի հայությանը տեղասհան անել և Տեր-Ջոր արստրել ընտանյոք հանդերձ ու անխնա կոտորել օրորոցի մանուկից մինչև 90-ամյա ծերունին, 5. թույլատրել գեղեցիկ հայ հարսների և կույսերին թուրք հարեմներ տանելը, 6. մերժել իսլամանապու որևէ առաջարկ, նկատի ունենալով, որ 1895—1896-ի դեպքերը ցույց տվին, թե հայերի հավատափոխությունը չի կարող անկեղծ լինել, 7. հայ ժողովրդի ազգային և անհատական շարժական ու անշարժ ամբողջ հարստությունը, տեղական բանկերում ավանդ տրված դրամը, ոսկյա և արծաթյա գարդերը գրավել հարքունիս, իբրև անտեր թողնը-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 70—71:

² Նշվ. աշխ., էջ 52, 76:

ված գույք՝ հատուկ կազմված հանձնաժողովների միջոցով, Յ. դեպի սպանդ տարվողների սև ցուցակները պիտի կազմեին գավառական ու տիկանական իշխանությունները և մի պատճենը ուղարկեին Պոլիս՝ ներքին գործոց նախարարություն, որպեսզի իթթիհատի կոմիտեն օր օրին տեղեկանար, թե որքան հայ սպանվեց և որքան դեռ մնաց:

Այս հրեշավոր ծրագիրը գործադրելու համար ընտրվեցին հետևյալ միջոցները. 1. Փոքր Ասիայի բոլոր քաղաքների բանտերում գրուներվող մահապարտներին, թիապարտներին և բոլոր ոճրագործներին ներման արժանացնելով՝ նրանցից կազմված հրոսակային (չեթեակաև) խմբերով անխնա կողոպտել ու ջարդել հայերին, այդպիսով իբր սպանովելով օսմանյան բանակի թիկունքը, 2. կենտրոնի հայաշինջ հրամանները չգործադրող բոլոր կուսակալներին, կառավարիչներին և տեղակալներին՝ անմիջապես պաշտոնանկ անելով, նրանց փոխարինել կամակատար, հլու անձերով, 3. իթթիհատի ընդհանուր ժողովի այս որոշումների գործադրության անթերի հսկողությունը հանձնել իթթիհատական կոմիտեի գավառական բոլոր մասնաճյուղերին¹:

Այսպիսով, ամփոփում է հեղինակը, դաշնակից պետությունների դեմ հայտարարված ջիհադը՝ սուրբ պատերազմը, գործադրվեց միայն անգեև ու անպաշտպան հայ ժողովրդի դեմ՝ ամենավայրագ եղանակներով:

1930—50-ական թվականներին սփյուռքում Եղեռնի պատմության ուսումնասիրությունն ինչ-ինչ պատճառներով թուլանում է: Մեր կարծիքով, դրա պատճառը թերևս հանրապետական Թուրքիայում բարձրացած հայահալած քաղաքականությանն և որ պլիքն էր, որը այնտեղ մնացած հայության բեկորները չվտանգելու մտահոգություն էր ստաջացնում: Նշանակություն կարող էր ունենալ նաև այն ընդհանուր դեպրեսիան, որ Եղեռնից հետո տիրում էր սփյուռքահայության ամենատարբեր շերտերում: Ինչևէ, այդ շրջանում Եղեռնի վերաբերյալ լույս են տեսնում հատուկեմո գրքեր միայն:

Սկզբնաղբյուրային արժեք ունի Վան-քաղաքամիջի ինքնապաշտպանության դեկլարաններից մեկի՝ Զինվորական մարմնի նախագահ Հայկակ Կոտյանի «Վան-քաղաքամիջի սպրիլյան կոիվները» հուշա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 111—113:

գրություն-ուսումնասիրությունը¹, որը գրվել է դեպքերի թարմ տպագրության տակ, հենց ինքնապաշտպանության օրերին և այդ առումով էլ առ այսօր պահպանել է գիտաճանաչողական արժեքը:

Գիրքն սկսվում է առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո 1914-ի հուլիսի 21-ին սուլթանական իրադեով՝ զորաշարժի հայտարարությամբ, Վանի Պատերազմական աստանի ստեղծմամբ և Զինվորական պիտույից Հայթայթիչ մարմնի (թեքսիֆի հարպիե) մարմնի կազմակերպմամբ: Հիշյալ մարմնի պարտականությունն էր բնակչությունից հավաքել մեծաքանակ շաքար, մալթ, օճառ, բրինձ, ցորեն, մանուֆակտուրային սպրանքներ, կաշի, կտավ, յուղ և այլն: Կուսակալության յուրաքանչյուր գավառակը պիտի հանձնէր 200 թիթեղ դավուրմա, 250 օխա (25 փութ) յուղ, յուրաքանչյուր գյուղը՝ 10 ոչխար և այլն: Քաղաքի յուրաքանչյուր թաղամասը պիտի տար 50 զույգ գուլպա, 50 զույգ ձեռնոց, 50 զույգ շապիկ-վարտիք, 50 բանկոն, 5 թաղիք, 3 ջուլ կամ կարպետ, 7 սավան, կաթ, մածուկ, որի համար հրապարակներում դրված էին մեծ կաթաններ: Թվարկելով այս ամենը, հեղինակը նշում է, որ հենց առաջին օրը՝ հուլիսի 22-ին, այդ անվան տակ Վանի ամբողջ շուկան թալանի մատնվեց՝ սպրանք թաքցնողներին Պատերազմական աստանին հանձնելու սպառնալիքով:

Պատմվում է հուլիսի 25-ին Պատերազմական աստանի հայտարարած զորահավաքի մասին, երբ զենքի տակ կանչվեցին 20—45 տարեկանները: Նշվում է, որ այս հանգամանքը տագնապի մատնեց 25—45 տարեկաններին, որոնք սարիներ շարունակ զինվորական հարկ էին վճարել և իսպառ անվարժ էին զինվորական կյանքին: Սակայն դա չխանգարեց, որ քաղաքացի հայերը մեծ ցուցով Արամի առաջնորդությամբ զինվորական պաշտոնատան առաջ լցվեին՝ արձանագրվելու: Նրանց հետևեցին նաև գյուղացիները²:

Հեղինակը պատմում է այն անհանգստության մասին, որը պատեց հայերին, երբ կուսակալ Թահսին բեյին փոխարինելու եկավ ռճրագործ Ջևդեթը, որը հայտնի էր «Բաշկալեի նալբանդ» անունով:

Նա գրում է նաև Զինադի հայտարարման մասին, որը ակներև խորթություն և թշնամանք հրահրեց մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև:

¹ Հայկ Կոստան, Վան-քաղաքամիջի սպրիկան կոմիտեը, Երևան, 1992: Գիրքն առաջին անգամ հրատարակվել է Թեհրանում, 1927-ին:

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

Խոսք է գնում նաև, քյոլերի դասալքությունը խրախուսելու, հայ զինվորներին զինաթափելու, իբրև բեռնակիրներ օգտագործելու, ապա ոչնչացնելու մասին:

Հ. Կոստյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, որ արյունալի դեպքերը Վասպուրականում սկսվեցին 1914-ի դեկտեմբերի սկզբին, ռուսական զորքի նահանջից անմիջապես հետո: Կոտորածներ տեղի ունեցան Աղբակում, Սարայի շրջանում, Ծառախում:

Համատուակի պատմելով Իշխանի և Վոսախանի նահատակության մասին, հեղինակն անցնում է ինքնապաշտպանության նախապարտապահության նկարագրությանը, վկայում, որ ինքնապաշտպանության պահին Վան-քաղաքամեջը ուներ 400 տուն հայ բնակչություն՝ 2500 շնչով, 250 տուն թուրք՝ 1250 շնչով: Դա պատմական Վան քաղաքն էր, որտեղ հայերն ունեին Ազգային Առաջնորդարան, Հիտուայան անվամբ երկսեռ դպրոց, Ծուշանյան անվամբ մանկապարտեզ, յոթ հարուստ եկեղեցիներ, «Հայրիկյան» գրադարան-ընթերցարան: Ամերիկյան միսիոներությունն ուներ մի ժողովարան-եկեղեցի, երկսեռ դպրոց և մանկապարտեզ: Քաղաքի կենտրոնում էր Վանի շուկան: Կային թուրքական պետական 19 հաստատություններ՝ նահանգապետարանը, ոստիկանատունը, դատարանը, բանուրը, քաղաքապետարանը, բանկ Օտոմանը, հեռագրատունը, զինարանը, թեքստիլի հարպիեն, Ազիզիե զորանոցը և այլն: Թուրքերն ունեին 15 մզկիթ, պահեստներ և՛ այլն:

Հեղինակը վկայում է, որ Քաղաքամիջի ինքնապաշտպանության գործը սկզբից նեթ իր վրա վերցրեց տեղի Հ. Հ. Դաշնակցության մարմինը, որը 1914-ի հոկտեմբերից դարձավ զինվորական մարմին՝ քաղկացած 7 հոգուց. Դավիթ Սարգսյան (խանութպան), Լևոն Գալնյան (առևտրական), Հայկ Կոստյան (ուսուցիչ), Միհրան Թորոմանյան (օճատագործ), Միհրդատ Միրզախանյան (կալվածատեր), Հարություն Խղաթյան (պղնձագործ), Սարգիս Ծահինյան (վաճառական)¹:

Զինվորական մարմինը իր տրամադրության տակ ուներ 80 տանոց մատուցել՝ 200-ական փամփուշտով, 82 զանազան հրացան՝ 150-ական փամփուշտով: Կովի առաջին օրը դրան ավելացան ժողովրդականների, Ռամկալվարների ունեցած զենքերը, և դարձավ 90 մատուցել, 101 հրացան²:

¹ Կշվ. աշխ., էջ 93:

² Կշվ. աշխ., էջ 95—97:

Քաղաքամեջն ունէր 60 000 փամփոշու, 12 000-ը լցվեց կոլովների ժամանակ, իսկ մայիսի 7-ին Ջին. մարմնի պահեստի կէտը դէտ անձեռնմխելի էր: Կային նաև 6 փոքր, 6 միջակ և 4 մեծ ռումբեր, իսկ կովի ժամանակ թուրքական հրասանդերի նետած ռումբերից ձեռք բերվեց 80 օխա վառոդ:

Ջին. մարմնի պատրաստած հաստակագիծ-քարտեզի համաձայն որոշված դիրքերի գիծը շրջափակում էր հայկական թաղամասը, իսկ այդ գծի վրա ընկնող մյուս տներն ու հաստատությունները պետք է պայթեցվեին կամ գրավվեին: Դիրքերը բաժանվեցին 4 շրջանների՝ իրենց շրջանապետներով: Ինքնապաշտպանության շտաբը դարձավ Առաջնորդարանի շենքը: Ծուաքի դեկավարն էր Հայկ Կոստյանը:

Հեղինակի վկայությամբ Քաղաքամիջում հերոսամարտն սկսվեց ապրիլի 7-ին, եվրոպական ժամանակով ժամը 9-ին: Մանրամասնորեն նկարագրվում է, թե ինչպես հայերը մեծ հնարամտությամբ ու հերոսությամբ կովի հեճ սկզբում գրավեցին թեքալիֆի հարպիեի շենքը: Թուրքերը հրդեհեցին այն, բայց օրիորդ Աղալնու շնորհիվ այն հաջողությամբ մարվեց:

Նշանակալի գործողությունն էր կառավարական զինապահեստի հրկիզումը, որը հաջողությամբ իրականացրեց վաճառի հրձիգ Արամ Կազարուկյանը: Հրո ճարակ դարձավ հսկայական քանակությամբ գեներ և զինամթերք:

Զինվորական մարմինը կազմակերպեց նաև սահաշեն խմբեր, մատակարարման մարմին, բժշկական ծառայություն, զինգործարան, դերձականոց:

Հայկ Կոստյանը հատկապես կանգ է առնում ապրիլի 10-ի կովի վրա, որը սարսափելի էր: Այդ օրը թշնամու հրանոթային կրակն ավերեց վանեցիների բոլոր դիրքերի վերնահարկերը: Նույն օրվա գիշերը Զինվորական մարմինը գումարեց խորհրդակցություն, խմբագրեց հաշտարարություն և զինվորական կարգապահական հրահանգներ, որոնք դիրքերն ուղարկվեցին ապրիլի 12-ին: Ահա թե ինչ էր ստվում հաշտարարության մեջ. «Զինվոր ընկերներ, վեցերորդ օրն է ահա, որ մեր կուրծքը դեմ արած թշնամուն, արիաբար կմարտնչենք: Թնդանոթներ և հազարավոր հրացաններ ունեցող թշնամին անգոր եղավ ճեղքելու մեր գիծը, բնկնելու մեզ: Մենք, որ որոշած ենք մեր կյանքը, պատիվը և իրավունքը հերոսությամբ՝ պաշտպանել, դէտ շատ անակնկալներու ալ պիտի ապաստենք և դիմագրավենք...»

Զինվորներ, սույն պայմաններու մեջ մեր դիմադրությունը երկար

և բերում ընկելու համար, կհորդորենք բոլորովին լինել սառն, չչփոթ-
վող, կարգապահ և խնայող: Ահա սառնք են, որ մեր դիմադրությունը
պիտի դարձնեն կանոնավոր, արժեքավոր և՛ հպարտ:՝ Այս լինի բոլո-
րիդ նշանաբանը՝ խնայողություն փամփուշտի, խնայողություն կյանքի
և իխտ գինւորական կարգապահություն:՝

Ամբողջությամբ մեջ է բերվում 11 կետերից կազմված «Ջինվորա-
կան կարգապահական հրահանգներ»՝ հակիրճ փաստաթուղթը, որի
գործադրությունը պարտադիր էր բոլորի համար:

Հետագա շարադրանքում հուշագրողը մանրամասնորեն նկարա-
գրում է ապրիլի 11—17-ի հերոսական կռիվները: Անհուն խանդավա-
տանքով է գրում նա 10—15 տարեկան պատանիների՝ հարկեն Իսա-
ջանյանի, Մարտիրոս Գողոշյանի, Հովհաննես Ազգասերյանի, ծուռ
Անուշի մանչ Ուտանիկի (Ուտու), Ասլան Ասլանյանի և այլոց մասին,
որոնք պատրույգագերծում էին թշնամու հրասանդերից նետված սուս-
բերը, որոնք պետք է սրայթեին 15—35 վայրկյան անց, ու վառող հայ-
թայթում: Այդ փոքրիկ հերոսների ջանքերով, որոնցից մի քանիսը զոհ-
վեցին, ոչ միայն առատորեն հայթայթվեց ամենօրյա գործածության
վառող, այլև հարյուր օխա էլ պահեստավորվեց²:

Հեղինակը պատմում է Ջնդեթի հետ անարդյունք բանակցություն-
ների մասին, որից հետո էլ հերոսամարտը շարունակվեց: Նա մանրա-
մասնորեն նկարագրում է Այգեստան սուրհանդակ ուղարկելու ջոխ
փորձերը, որոնցից միայն վերջինը հաջողությամբ պսակվեց: Սակայն
մեծագույն դժվարությամբ Այգեստան հասած երկու սուրհանդակները
ուրախալի լուրերով Քաղաքամեջ վերադարձան թուրքերի փախուստից
հետո միայն:

Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է ապրիլի 23-ից վերակաված
կռիվի մանրամասները, պատմում Մանուկ Պալյանի, շրջանապետի օգ-
նական Մարգար Սարգսյանի, հայկավանքցի Միքայելի և այլոց անձ-
նագործության մասին, որոնք կյանքի գնով ապահովեցին հաղթանակը:

Անհուն բերկրանքով է հեղինակը նկարագրում ապրիլի վերջին
օրերից սկսված թուրքերի փախուստը, այգեստանցիների հաղթական
մուտքը Քաղաքամեջ, հաղթանակի բուռն ցնծությունը, փոխադարձ
ողջագուրանքները:

Իսկ մայիսի 7-ին երկու թևերով Վան մտան հայ կամավորների

¹ Գլխ. աշխ., էջ 79:

² Նշվ. աշխ., էջ 90:

խմբերը՝ Համագաւապի, Դրոյի, Բեռու և Վարդանի գլխավորությամբ: Դրոն կարճ ու ազդու ճառ արտասանեց և ապա հրամայեց հրացանա-
յին հինգ համազարկով ողջունել վանեցիներին, որին վերջիններս պա-
տասխանեցին քերդի թնդանոթի հիտուն համազարկով:

Գրքի վերջում անուն առ անուն քերված են 30-օրյա կովի ընթաց-
քում Բաղաքամեջում գոհված 34 և վիրավորված 69 վանեցիների ցու-
ցակները, որոնցից զինվոր Էին համապատասխանաբար 12-ը և 16-ը¹:

Գիրքը եզրափակվում է թավրիզաբնակ վասպուրականցիների
Հայրենակցական միության վարչության հավաստագրով՝ Հ. Կոնդանի
գրքում շարադրված փաստերի արժանահավատության մասին:

Եղեռնի պատճառները բացահայտելու պատմաքննական փորձ է
կատարված Դաշնակցության գործիչ Կարո Սասունու գրքույկում²: Նա
գտնում է, որ Ապրիլյան եղեռնը համաշխարհային արյունոտ պատե-
րազմի հարազատ զավակն է, իսկ նրա արտաքին պատճառները շատ
են, բայց ու միաժամանակ հայ ժողովրդի կամքից անկախ:

Նպատակադրվելով պարզաբանել, թե ի՞նչ տեղի ունեցավ 1915-ին,
Կ. Սասունին գրում է, թե անսպասելի հարվածից հալածուներ շփո-
թած ու շլո՛րած էր, Պատրիարքարանը, առաջնորդարաններն ու
եկեղեցիները վերածվել էին խոհեմություն ու հնազանդություն քարո-
զող անզոր հատատությունների, հայ հարուստներն ու առևտրական
դասակարգը իրենց գլուխը կրիայի պատյանի մեջ էին քաշել, հայ
մտավորականությունը պատակտված էր, հավաքական կամք ու վճռա-
կանություն չուներ՝ ամբողջ ազգի գլուխը կանգնելու և պատմության
սողն պատասխանատու ներկայանալու, որովհետև նրանց ուշացած
միությունը տեղի էր ունենում արդեն բանտերում ու ւքստրի ճամփա-
ների վրա, մահվան բախտակցությամբ³: Նա գտնում է, որ միակ շաղ-
կապող օղակը կարող էին լինել հայ հեղափոխական կուսակցություն-
ները, բայց նրանք էլ սպասողական ու անվճռական կեցվածք էին ըն-
դունել, շշմեցնող հարվածի այդ օրերին հեղափոխական կազմակեր-
պությունների կապը կտրվել էր, ամեն շրջան թողնվել իր բախտին, և
հայ ժողովրդի մնացած հոծ զանգվածը, իբրև անհովիվ մի բազմու-
թյուն, աչքերը չորս կողմն էր դարձնում ու մնում անպատասխան, իսկ
դեպքերն ընթանում էին գահավեժ կերպով, տեղահանված ամբողջ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 131:

² Կ. Սասունի, Ապրիլյան եղեռնը քննական ակնոցով, Փարիզ, 1931:

³ Նշվ. աշխ., էջ 11:

ժողովուրդը արքորի անվերջանալի ճանապարհներին սպանողանոցի դատապարտված հոտի էր վերածվում:

Դաշնակցական հեղինակը պարսավում է նաև իր կուսակցությանը, որը, նրա կարծիքով, «վճռական քայլերի չդիմեց, սպասողական դիրք ընդունեց՝ ժամանակ շահելու և ահուկի փորձությունից նվազագույն վնասով դուրս գալու ակնկալությամբ, իսկ հայ ժողովուրդը հինգ-վեց ամիսների ընթացքում փոշիացավ: Նա արձանագրում է նաև, որ այդ համատարած խավարի մեջ, սակայն, պատահեցին նաև մի շարք ոլորտ-դագին ընդվզումներ և ազատամարտեր, որոնք այդ վայրերի ժողովրդի փառապատկան են կազմում, որը դանակը, ոսկորին հասնելուց հետո ցնցվեց և կյանքի ու մահվան անհավասար պայքարի ելավ թշնամու դեմ:

Ժամանակագրական հաջորդականությամբ թվարկելով Սասունի, Ծատախի, Վանի, Խնուսի, Ծալիկ-Գարսահիսարի, Սուեռիայի, Ուրֆայի գոյամարտերը, Կ. Սասունին գրում է, որ դրանք, սուսջին երկուսից բացի, սկսվեցին միայն այն ժամանակ, երբ հեղափոխական դեկտեմբերները, առաջնորդներն ու զանազան երևելիները բանտարկված ու թշված էին: Ուրեմն, եզրակացնում է նա, տեղի ունեցած դեպքերը վերջին վայրկյանի պողոթյուններ էին, գերազանցապես ինքնապաշտպանության կոչով, առանց կապ ունենալու ուրիշ որևէ վայրի պողոթյունի հետ, ուստի և ապստամբության ու նախադրված փաստերը իսպառ բացակայում են: Իրքև իր ասածի հաստատում նա վկայակոչում է այն փաստը, որ անգամ Վանը, որը ամենակարճ, բայց ամենափայլուն գոյամարտը վարեց, դեպքի պայթումից 24 ժամ առաջ այդ վճիռը չունեք, այլապես Վոսմյանն ու Իշխանը չէին ընդունի վալիի հրավերը՝ դրանով իսկ բռնելով մահվան ճանապարհը¹:

Փորձելով պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչո՞ւ այդպես ընթացան դեպքերը, Կ. Սասունին գտնում է, որ 1915-ին հայ ժողովրդի բարոյական և ֆիզիկական գոյավիճակը այդ օրերի անմիջական արդյունքը չէր, այլ այն կազմավորվել էր նախորդ 6—7 տարիների ընթացքում, և հետևաբար հայության վարվելակերպը տրամաբանական հետևանքն էր Թուրքիայում սահմանադրական շրջանում ձևավորված մտայնության, ուստի այդ պարզաբանությամբ միայն, կարելի է բացատրել, թե ինչո՞ւ մի աբրոդջ ժողովուրդ բռնեց համակերպության ճանապարհը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

Դատապարտելով դաշնակցության անվճարականությունը, նա գլխունում է, որ եթե պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո այդ կուսակցության տատանումը որոշ չափով արդարանալի էր՝ դրության անորոշության պատճառաբանությամբ, ապա Եղեռնի առաջին շարաթներին նման դիրքավորումը նույն արդարացումը չունի, որովհետև դաշնակցության անվճարական պատասխանը իրենց հատին, թե իրենք չեզոք կմնան՝ վճարական նշանակություն ունեցավ թուրքերի համար, որոնք համոզվեցին, որ եթե դաշնակցությունն իրենց հետ չէ, ուրեմն իր թշնամիների հետ է: Նա գտնում է, որ ստեղծված պայմաններում հնազանդությունը անխելք ինքնատրացում էր, ձեռնառ թշնամուն՝ դյուրությամբ ջարդն իրականացնելու, իսկ կրավորական ինքնապաշտպանությունը, որին կոչ էր անում դաշնակցությունը, ինքնախաբեություն, վերջին շունչը փչելու մի ջանք, որ իր նպատակին չէր կարող ծառայել: «Ինքնապաշտպանությունը Թուրքիո մեջ, այն ժամանակաշրջանին կարելի էր միայն սպասամբությամբ, վճարական ու խիզախ, Վանեն մինչև Կիլիկիա»¹, — գրում է Կ. Սասունին և միաժամանակ արտասանքով ավելացնում, որ մինչդեռ սպասամբության հոգեբանություն իսկ գոյություն չունեի, այդպիսի ծրագիր նախագծված չէր, դաշնակցությունն այդպիսի ծրագիր գլուխ բերելու համար նախապատրաստված չէր: Դրա մեղքը, սակայն, նա փորձում է բարդել հայ կղերականության, ոսմկավարների, չեզոքների և ունևոր դասակարգի վրա, որոնք բռնել էին համակերպվելու ճանապարհը և սաստում էին դաշնակցությանը՝ խելոք մնալ ու նոր փորձանք չբերել հայ ժողովրդի գրվախին, և երբ բռնկվեց ապրիլյան ճգնաժամը, դաշնակցությունն այլևս անգոր գտնվեց սեփական ուժերով ամեն տեղ դիմադրության դիմելու և բազմությանը իր ետևից փրկարար սպասամբության ճանապարհ դուրս բերելու համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին Փարիզում Հ. Թյուրապյանի հրատարակությամբ լույս տեսավ «Դրվագներ հայկական եղեռնեն և վերածնունդ» գիրքը², որը պարունակում է ջարդերից ու տարագրությունից փրկված մի քանի անձանց սրտածնվիկ հուշերը (Ս. Ժամկոչյան, Կ. Հովսեփյան, Խ. Ծանկիլյան, Բ. Մարգարյան), տե-

¹ Կշվ. աշխ., էջ 42:

² Հ. Թյուրապյան, Դրվագներ հայկական եղեռնեն և վերածնունդ, 1915-ի ջարդերու մասին տեղեկագիրներ եվրոպական, ամերիկյան և հայկական աղբյուրներով: Փարիզ, 1946:

ղեկություններ Բալուի, Տրապիզոնի, Իզմիրի կոտորածների, Խարբեր-
դի, Մալաթիայի, Տիգրանակերտի, Կարինի, Այնթափի, Բաքերդի,
Մարզվանի, Զիլի, Սեբաստիայի, Կեսարիայի տեղահանությունների,
Տավրոսի և Ամանոսի, Ծապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանության
մասին: Համառոտված ներկայացված են Կ. Պոլսի մտավորականու-
թյան ձերբակալությունը, իթթիհատի կազմակերպած ջարդերն ու տե-
ղահանություններն ըստ Հ. Լեփսիուսի և Հ. Մորգենթաուի:

Հնչակյան այս հրատարակության առաջաբանում նշվում է, որ
իրենք, իբրև սոցիալ-դեմոկրատներ,¹ և հետևաբար միջազգային եվրա-
րակցության (ինտերնացիոնալի—Մ. Կ.) ջատագովներ, բնավ նպա-
տակ չունեն ասեղության հուրը մշտավստ պահելու հայ սրտերի մեջ՝
ընդդեմ թուրք ժողովրդի, որի բազմաթիվ անդամները տեղ-տեղ ոչ
միայն մերժել են թուրքական կառավարության արձակած ջարդի հրա-
մանները գործադրել, այլև իրենց կյանքի գնով պաշտպանել են թշվառ
հայ տարագիրներին: Ծեշովում է, որ՝ գրքի միակ նպատակն է մեկ
անգամ էլ անարգանքի սյունին գամել անպատիժ մնացած իթթիհա-
տականներին, որոնց պիտի պատժել այնպես, ինչպես պատժվեցին
պատերազմի գերմանական հանցագործները:

Հայոց ցեղասպանությանը սերտորեն առնչվող մի շարք կարևոր
վավերագրեր են հրատարակված ու մեկնաբանված Գաբրիել Լազյանի
մեմագրության մեջ¹: Մեմագրության երկրորդ մասում, որը կրում է
«Եվրոպական պատերազմ, Հայաստանի Հանրապետություն, Հայաս-
տանի խորհրդայնացում» ընդհանուր վերնագիրը, հեղինակը գրում է,
որ եվրոպական պատերազմի բռնկման հենց սկզբից հայերի համակ-
րանքը Համաձայնականների (Անտանտի—Մ. Կ.) և, մասնավորապես,
Ռուսաստանի կողմն էր, այն հույսով, որ վերջինը պիտի գրավեր Թուր-
քիան և գոհացում պիտի տար հայ ազգային պահանջներին:

Խոսելով 1914 թ. հուլիսին Կարինում բացված Դաշնակցության
8-րդ ընդհանուր ժողովի մասին, նա նշում է, որ ամենոչ հասան իթթի-
հատական վարիչները, առաջարկելով Դաշնակցությանը՝ գործակցել
Թուրքիայի հետ՝ ընդդեմ Ռուսաստանի, որովհետև գիտեին, թե ռու-
սների կողմից ինչքան հալածանքների էր ենթարկվել Հայ ազգային դա-
ստը Կովկասում:

¹ Գաբրիել Լազյան, Հայաստան և Հայ Դատը (Հայ և ռուս հարաբերություններու
ուշաին տոկ): Կահիրե, 1957: 1991-ին Երևանում հրատարակեց գրքի ֆաբսինիպային
տարբերակը:

«Վկայություններ կամավորական շարժումի մասին» ենթագլխում հեղինակը գրում է, որ Կովկասում կամավորական շարժումն սկսվեց Ռուսաստանի ներշնչումով ու քաջալերությամբ: Մեջբերումներ կատարելով դաշնակցական գործիչներ Բարսեղ Ծահրազի, Մալխասի, Կոստի, Կ. Սասունու, Արմեն Գարոյի, Ալ. Խատիսյանի, Հ. Զավրիևի, Իշխանի և այլոց հուշերից ու տարբեր խորհրդակցություններում ունեցած կոչքներից, Գ. Լազյանը եզրակացնում է, որ Կովկասում արևմտահայերի մասնակցությամբ առաջ եկած կամավորական շարժումը երբեք համապատասխան չէր Կարևո Գերագույն ժողովի որոշումներին: Չնայած դրան, Ավետիք Ծահխաթունյանից բացի, որը զգուշացրեց նմա: շարժման ծանր հետևանքների մասին, ոչ ոք դեմ չեղավ կամավորական շարժմանը, որովհետև քաղաքական հզոր ազդակներն ստեղծել էին մի ուզմանունչ մթնոլորտ, և կարծվում էր, թե Ռուսաստանը պիտի իրագործեր հայերի ազգային իդեալը:

Գ. Լազյանի կարծիքով այս կամ այն չափով կամավորական շարժումը պատրվակ ծառայեց թուրքերի համար, որպեսզի կատարվի հայերի տարագրությունը և մեկ միլիոն հայերի կոտորածը¹:

Գ. Լազյանը ուշադրության արժանի վարկած է առաջ քաշում քսան հինչակյան գործիչների կախաղան հանվելու հանգամանքների մասին: Հեղինակով Ա. Խատիսյանի հիշողությունների վրա (Ա. Խատիսյան, Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932, թիվ 12), նա գրում է, որ ռուսական իշխանությունները ստաշադրանք են տալիս 'Դաշնակցությանը' հմուտ ահաբեկիչներ ուղարկել Թուրքիա և սպանել էնվեր փառային: Նույնը ստաշարկում են Անուանտի տերությունները Հինչակյաններին, սակայն նրա վարիչներից Արշավիր Եսայանը ահաբեկիչների անունները մատնում է թուրքերին, որոնք և կախաղան են բարձրացվում:

«Ռուսական նահանջը և Տարոնի եղևունը» ենթագլխում Գ. Լազյանը գրում է, որ Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակը մի քանի անգամ նահանջեց, այդ պատճառով էլ ազատագրված հայ բնակչությունը ընդ աղետների ենթարկվեց:

Նա՝ ամենաողբերգականը՝ համարում է Տարոնի հայության կոտորածը, երբ լեռները քաշված դիմադրողները օգնության հույսով լուր էին ուղարկել սուսներին, որոնց թնդանոթների ձայները նրանք լսում էին, բայց իզուր սպասեցին ազատարարի գալուստին: Հեղինակով Կարո

¹ Նշվ. աշխ., էջ 180:

Սասունու հուշագրության վրա (Կ. Սասունի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ, 1914—1918), Գ. Լազյանը գրում է, որ Կոմսը և Ռուբենը Սասունից շորի կտորի վրա գրված ծածկագիր նամակ էին ուղարկել Մահազկերտում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարությանը, որով հայտնել էին, որ օգնություն չստանալու դեպքում իրենք միայն ութ օր կարող են շարունակել դիմադրությունը, սակայն օգնությունն այդպես էլ չստացվեց, իսկ ռուսական զորքերը նահանջեցին: Նա վկայակոչում է Կ. Սասունու և Կոմսի մեղադրանքները ռուսական բանակի հետախուզական բաժնի հայ ապա Տ. Դեռյանի հասցեին, որը Սասունի վրա արշավող թուրքական զորքերի թիվը 30-ի փոխարեն ցույց էր տվել 70 հազար, և որն իբր վճռական դեր էր կատարել ռուսական նահանջի գործում, անմիջապես էլ պարզարանելով, որ ռուսական հրամանատարությունը այս կամ այն զինվորական կարևոր շարժումը՝ նահանջ կամ առաջխաղացում, չէր կատարում միայն մեկ տեղեկության վրա հիմնվելով:

Գ. Լազյանը չի ընդունում նաև հիշյալ հեղինակների մեղադրականը հայ կամավորական զոհերի հրամանատարների և, մասնավորապես, Անդրանիկի հասցեին:

«Տեղահանությունները և Համաձայնականներու ազդարարությունը» ենթագլխում Գ. Լազյանը, խոսելով 1915-ի մարտին Կովկասյան ճակատում Էնվեր փաշայի կրած պարտության, Դարդանելում սեզրֆրանսիական նավատորմի ձախողանքի մասին, գրում է, որ թուրքերը զգացին, որ մահու և կենաց կոիվ է սկսված Օսմանյան կայսրության համար, իսկ հայերը ազգովին պատրաստ չէին դիմագրավելու ահավոր վտանգը: Նա ընդգծում է, որ օսմանյան սահմանադրության 1908—1914 տարիներին հայ պահպանողական դասը (ընդգծումն իմն է—Մ. Կ.) մեկ մտահոգություն ուներ՝ ճակատել ու կռվել Հ. Հ. Դաշնակցության ազդեցության դեմ: Հեղինակն արձանագրում է այն ճակատագրական փաստը, որ 1890—1908-ին ազատագրական արյունալի պայքար մղող հայդուկները ցած էին դրել գենքը, հուսալով, որ օսմանյան սահմանադրության ընձեռած ազատ պայմաններում մեր ժողովուրդը պիտի գտներ իր փրկությունը: Իբրև այդ սխալվոր հոգեբանության վառ ապացույց նա վկայակոչում է նորակազմ Հայ սահմանադրական-նամկավար կուսակցության 1908-ի հոկտեմբերի 31-ին հրապարակված ծրագրի նախաբանը, որտեղ ասվում էր, թե սահմանադրության հռչակման հետևանքով հեղափոխական կուսակցությունների գոյության և գոյծոնեության անհրաժեշտությունը ինքնին վերացած է: Կրանց էր

միացել նաև Վերակազմչալ հինչակյան կուսակցությունը: «Քաղաքական գետնի վրա անբողջ ազգը,— եզրակացնում է Գ. Լազյանը,— Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և Կ. Պոլսո Պատրիարքարանի ղեկավարությամբ, իր հույսը դրած էր Բարենորոգումների վրա, որոնք պիտի գործադրվեին ռուս և թուրք 1914 հունվար 26-ի համաձայնությամբ»¹: Այդ էր պատճառը, որ գոնե հայերի համար առաջին համաշխարհային պատերազմը պայթեց անակնկալորեն, իսկ թուրքերը ծրագրել էին իրենց անկելիքը, որին հասան թեկուզև իրենց իսկ երկիրը ավերակ դարձնելու գնով:

Ներկայացնելով մուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների համատեղ հայտարարությունը հայոց ցեղասպանության մասին, որտեղ մասնավորապես նշվում էր, որ դաշնակից կառավարությունները հրապարակավ հայտնում են Բ. Դոանը, թե իրենք այդ ոճիրների համար պատասխանատու պիտի նկատեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև այն պաշտոնյաներին, որոնք մասնակից են եղել կոտորածներին, Գ. Լազյանը միաժամանակ նշում է, որ ոճրագործները երբեք չպատասխանատվության չկանչվեցին, որոնք հետագայում Պոլսից փախան և ապաստան գտան Բեռլինում:

Մուշի և Սասունի 1915 թվականի յոթամսյա հերոսամարտի ճշմարիտ պատմության վերականգնման առումով մեծ արժեք են ներկայացնում խմբապետ Սասունցի Մուշեղի (Մուշեղ Ավետիսյան) հուշերը, որը զետեղված է Ռուբենի «Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները» հուշագրության 7 հատորյակի վերջին՝ 7 լր հատորում²:

Խմբապետ Մուշեղի քայքայված ատոջության պատճառով նրա հուշերը գրի է առել ու խմբագրել Արամ Սահակյանը:

Ինչպես նշվում է հրատարակիչների առաջաբանում, Ռուբենի հուշագրությունը պետք է բաղկացած լիներ 10 հատորից, որի 7—8 հատորները նվիրված պիտի լինեին Տարոնի անօրինակ հերոսամարտին: Սակայն վերահաս մահը խանգարեց իրականացնելու այդ մտադրությունը, ուստի հրատարակիչները այդ բացը լրացնելու համար դիմեցին Ռուբենի զենքի ընկերոջը՝ խմբապետ Սասունցի Մուշեղին: Հրատար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 188:

² Ռուբեն: Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. 7, Երևան, 1990 (Թեհրանի 1932-ի հրատարակության վերատպություն), էջ 22—122: Գիրքը առաջին անգամ հրատարակվել է 1951—1952 թթ.:

րակիչների (Ալեք Փիլիպոս, Հերրի Քարյան, Տրդատ Գազանճյան) կարծիքով դա խիստ կարևոր էր, որովհետև, ինչպես իրենք են ընդգծում, ապագա պատմաբանների համար անհասկանալի պիտի լիներ, որ Վանը, Ըսային-Գարսնիսարը, Ուրֆան և Սուեփիան ունեցել են իրենց հեռուամասերը, իսկ Տարոնը՝ ոչ: Այն Տարոնը, որը հայ ժողովրդի դիմադրական ողնաշարն էր, որի ծոցից դարեր շարունակ դուրս են եկել առաապելական հերոսներ, որոնք իրենց կյանքի գնով կերտեցին հայոց ազատամարտի լուսեղեն էջերը, որը ժողովրդի երևակայած Սասունցի Դավիթը իրականություն դարձրեց և 1915-ի Մեծ եղեռնի ժամանակ ունեցավ իրեն արժանի մի հերոսամարտ, որի առջև նստանում են բոլոր մշուսները:

Սասունցի Մուշեղի մասին հրատարակիչները գրում են, որ նա դատարարակվել էր Հրայրի շնչով, եղել Գևորգ Զառուշի և Ռուբենի գործակիցը, աշխատել Սիմոն Զավարչյանի և բժիշկ Զավրիկի հանձնարարականներով: 1913-ից Ռուբենի ղեկավարությամբ Մուշեղը Կորյունի և Փեթարա Մանուկի հետ միասին ձեռնամուխ է լինում ժողովրդին կրկին զինելու գործին, սակայն «Այդ մարզին մեջ, դժբախտաբար, մեծ բան չկրցան անել, որովհետև 1915 թվականի ահավոր փոթորիկը շուտ պայթեցավ հայ ժողովրդի գլխուն»¹:

Հրատարակիչները նշում են, որ Սասունի վրա էին հարձակվել թուրքական 100 000-անոց կանոնավոր բանակը, շրջապատի քրդական աշիրեթներն ու չեթեները, որոնց դեմ կանգնեցին հարյուրապատիկ պակաս ուժեր ունեցող սասունցիները: Ամեն գյուղ ունեցավ իր հերոսապատումը, գյուղերում ցրված ֆիդայիները տեղական ինքնապաշտպանական խմբերով մահու և կենսաց կոխվ մղեցին՝ թշնամուց խլելով տասնապատիկ ավելի զոհեր: «Սա ո՛չ կոխվ է, ո՛չ սլ հերոսամարտ,— գրում են նրանք,— այլ մահվան մարտ. ո՛չ մեկ տեղ է օգնության հույս, թշնամին հազարապատիկ ավելի ուժեղ, իսկ մերինները՝ հուցի տեղ խոտ կուտեն. ուզամայթերքը թշնամուն է, որ անկէ խլելով, անոր դեմ կրգործածեն և այդ հերոսական պայքարի մեջ մեկիկ մեկիկ կզոհվին հայրենիքի ազատության չքնադագույն հերոսները...»²:

Հուշերի առաջին բաժնում Սասունցի Մուշեղը պատմում է չորս տարվա ընդմիջումից հետո 1918-ի աշնանը Դաշնակցության բյուրոյի որոշմամբ Ռուբենի Մուշ գալու և ինքնապաշտպանության կազմակերպ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

² Նշվ. աշխ., էջ 51:

մանը ձեռնամուխ լինելու մասին: Հրավիրվում է խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին փորձված ֆիդայիներ Մուշեղը, Գոմաս Կորյունը, Ալլրանա Արամը, Ալիջանա Միռակը (Համգո), Տիգրանը և Մուկունց Արքաշես Միրզոյանը: Խորհրդակցությունն անցկացվում էր Մշո շրջանի դպրոցների վիճակի քննարկման քողի տակ, որոնց տնօրեն էր ուղարկված Ռուբենը, իսկ իրականում գլխավոր հոգաը ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր: Նման քողարկման պատճառը սահմանադրությունն էր, որի համաձայն հայ հեղափոխականը վար էր դրել իր զենքը: Հուշագրողը նշում է, որ 1908-ի իթթիհառական սահմանադրությունը մեծագույն աղետ եղավ հայ ժողովրդի համար, որից հետո ֆիդայիները մինչև 1913-ը, մինչև Ռուբենի գալը, մեծ մասամբ քաշված էին իրենց գյուղերը և զբաղված էին սեփական տնտեսությամբ¹:

Հուշագրողը տալիս է վկայություններ, որոնք կարևոր են Եղեռնի ժամանակ ինքնապաշտպանական կռու համակարգ շտեղծելու պատճառները պարզաբանելու տեսակետից: Նա գրում է, որ սահմանադրությանը հաջորդող տարիներին Զավարչանը, Գարսենը, դոկտոր Զավրիկը վատահոյություն չունեին կառավարության վրա, սակայն չէին կարող պատկերացնել, որ այդքան շուտ կհասնի 1915-ի աղետը: Հուշագրողն ավելացնում է, որ դժբախտաբար ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի ու նաև Տարոնի հարձարավանդակի զինումը անցյալում էլ ընդհանուր բնույթ չէր կրել, որովհետև հեղափոխությունը հազիվ 15—20 տարվա կյանք ուներ, և այդ կարճ միջոցին միայն ընտրյալներն էին կարողացել զենք ձեռք բերել, առիթ ու ժամանակ չէր եղել ժողովուրդը զինելու, ունեցողների մեծ մասն էլ սահմանադրության բերումով այն վայր էին դրել, և միայն փորձված ֆիդայիներն էին պահել իրենց ունեցածը:

Ռուբենին և նրա զինակիցներին մնում էր գործը սկզբից սկսել, և նրանց սուսաջին մտահոգությունը եղավ հաշվառման ենթարկել Մշո դաշտի բոլոր գյուղերի զենքերն ու կովողներին: Պարզվեց, որ զենքը քիչ էր, մեծ մասամբ հին չախմախիկներ: Ռուբենը Գոմաս Կորյունին էր գրում ուղարկեց՝ նորագույն զենք ձեռք բերելու: Վերջինս քարավանապետ Միջոյի միջոցով որոշ քանակությամբ զենք փոխադրեց Տարոն: Սակայն, ինչպես գրում է հեղինակը, արդեն ուշ էր, որովհետև երբ 1914-ի կեսերին քաղաքական կացության արման հետևանքով ժո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 55:

դովորող ցանկացալ զհնվել, հունական հրացաններն արդեն անգուն-
նելի էին դարձել:

Հեղինակի վկայությանի հրավիրվում է փորձված հայդուկապետե-
րի նոր ժողով, որտեղ դրվում է ինքնապաշտպանության անհրաժեշ-
տության հարցը: Խոսք է գեղում փրկության հույսը ռուսական բանակ-
ների օգնության հետ կապելու մասին:

• Սասունցի Մուշեղը վկայում է, որ Սասուն բարձրանալու որոշում
ընդունվեց 1915-ի մարտի 10-ի Գոմսի կովից հետո, երբ կովոյ խմբե-
րը և Ռուբենը հավաքվեցին Ծեմիկում: Այստեղ են փոխադրվում Մշո
դաշտի թաքստոցներում պահված զենքն ու զինապաշարը:

Հիշողությունների հաջորդ բաժնում Սասունցի Մուշեղը մանրա-
մասնորեն պատմում է 1915 թ. մարտ-օգոստոս ամիսների Սասունի
յոթամսյա հերոսամարտի մասին: Նա վկայում է, որ Ծեմիկում Ռուբե-
նը անմիջապես հրավիրում է ֆիդայիների և իշխանների ժողով, որին
ներկա էին ինքը, Կորյունը, Միջոն, Փեթարա Մանուկը, Սեմալի Մա-
նուկը, Կելիեկուզանի ռես Կիրակոսը, Մորուք Կարոն, Ղազարը, Չո-
լոն, Գալուստ Սասունին և ուրիշներ: Լայն զեկուցում տվեց Ռուբենը և
տեղեկացրեց, որ հալածանքներն ու տեղահանություններն արդեն
սկսված են: Նա մատնանշեց երեք ճանապարհ՝ 1. ձեռնաձուլ հստեղ և
սպասել, որ թուրքը գա և ոչխարների նման կտրի իրենց վիզը, 2. հա-
վաքել ուժերը և նախահարձակ լինել, 3. ինքնապաշտպանություն՝
ազատություն կամ մահ նշանաբանով: Ընտրվեց երրորդ ճանապարհը:

Սասունի ընդհանուր ճակատը բաժանվեց պաշտպանության յոթ
շրջանների: Տալվորիկի, Խուլբի, Խիանքի շրջանը հանձնվեց Մուշեղին,
որի օգնականներն էին հին ֆիդայիներ Թութարը, Համզեն, Բազեն և
Ռզգոն:

Փասնա ճակատը հանձնվեց Ստեփան Վարդապետյան և Դավիթ
Երիցյանին:

Կելիեկուզանի շրջանը տրվեց Կորյունին ու Միջոյին:

Ծեմիկ-Սեմալի ուղղությունը բռնեցին իշխան Մանուկը, Չոլոն և
Արամը:

Աղլի հինգերորդ շրջանը հանձնվեց Աղբնա Մարտեին:

Կեփիի լեռնամասը տրվեց Իշխանորի Արթինին ու իր եղբայր Մըլ-
րեին:

Յոթերորդ շրջանը Ալեանքի լեռնամասն էր, որտեղ գտնվում էին
Ծեմիկի Պողոսի, Սեմալի տերտերի, Գրգեի Վարդանի, Ղազարի խմբե-
րը: Այստեղ էր նաև խմբապետուհի Ռպեն՝ իր կանանց խմբով:

Մուշեղը պատմում է, թե ինչպես Ռուբենի մտահղացմամբ շարքից դուրս բերվեցին այդ ուղղությամբ գործող թշնամու երեք թնդանդթենրը, որոնք վտանգում էին Կելիեկուզանի և Անտոքի դիրքերը և բացի այդ, բարոյական ճնշում գործադրում ժողովրդի վրա:

Նա վկայում է, որ ձմռան առաջին ամիսներից սկսած Սասնո պաշարման շրջան սկսեց հետզհետե նեղանալ: Այդ ստումով դրությունն սվելի ծանրացավ, երբ «Ռուս բանակը և Անդրանիկի կամավորները, որոնք հասած էին Մշո դաշտի արևելքը գտնվող Չուխուրի շրջանը ու մեծ հույսեր ներշնչած, անակնկալ կերպով կհեռանային, հայությունը ձգելով իր դժբախտ ճակատագրի հետ: Ցարերու հին քաղաքականությունն էր որ կկրկնվեր»¹:

Ռուսական բանակի նահանջից հետո թուրքական բանակը հյուսիսից, իսկ բանակն ու քրդերը հարավից, ինչպես նաև արևելքից ու արևմուտքից ուժեղացրին հարձակումները Սասունի վրա:

Հեղինակի վկայությամբ Սասնո և Տարոնի կոիվներն ընդգրկեցին մի ընդարձակ շրջան՝ Ս. Հովհաննեսի անուստներից, Փեթարից, Կուտթիկ լեռից մինչև Մուշ քաղաքի ուսը՝ Արջգյուր, Սուաքերց վանքից մինչև Ծիրինկատար, իսկ Ս. Կարապետի և Պաղլուի շրջանները դիմադրության ամրոցների էին վերածվել: Մուշ քաղաքի դիմադրության գլուխ էր կանգնել Կոտայի Հաճին, որը ութ օր միայն կարողացավ դիմանալ և իր ֆիդայիներով մնաց թնդանդթենրի կրակի տակ: Մուշեղի հավատմամբ Ռուբենը որոշեց օգնության հասնել Մուշին և, հակառակ բոլորի թախանձանքին, Փեթարա Մանուկի, Կելիեկուզանցի Հովսեփի, Ալեանցի Միսակի և Ծրգեի խմբերի գլուխ անցած՝ շարժվեց դեպի Մուշ: Նրանք կոիվներով հասան մինչև Մուշեղաքերը, ասկայն անկարելի եղավ Մուշ հասնել՝ խիտ պաշարման հետևանքով, և Ռուբենը ստիպված էր վերադառնալ Սասուն:

Մուշեղը պատմում է նաև Մշո Զիարեթ, Մեղդին, Խեպեան և Սորտար գյուղերի դիմադրության մասին, որը տևեց մինչև հուլիս, որից հետո այդ գյուղերի խմբերն անցան Սասուն, իսկ վերջինիս անկումից հետո անցան Ս. Կարապետի անուստները և կոիվներով դուրս եկան Մանազկերտ ու փրկվեցին:

Պատմվում է նաև Վարդաշի և Խճուսի շրջանների դիմադրության մասին, որոնց բնակչությունը փրկվեց շնորհիվ ռուսական զորքի և հայ կամավորների:

¹ Կշվ. աշխ., Լջ 69:

Խմբապետ Մուշեղը տեղեկություններ է հաղորդում Կոմսի (Վահան Փափազյան) գործունեության մասին, գրում է, որ նա Մուշում հիվանդանում է տիֆով, փոխադրվում Քանա լեռ, որտեղ առողջանալուց հետո անցնում է Սապուն՝ Ռուբենի մոտ, որտեղից որոշվում է նրան նորից ուղարկել Քանա լեռան շրջանը՝ ռուսների հետ կապ հաստատելու համար:

Հուշագրողը պատմում է Մշո դաշտի արևելյան կողմում Չովսուրի շամբերի մեջ խմբապետներ Մարտիրոսի և Հասրեթի ղեկավարությամբ մոտ տասը հազար ժողովրդի դիմադրության մասին, որոնց փրկելից Անդրանիկը:

Վերստին անդրադառնալով Սասունի կռիվներին, խմբապետ Մուշեղը գրում է, որ կուլի միջոցներն անբավարար էին, իսկ նակառն ընդարձակ էր, գլխավոր դիրքերը գտնվում էին իրարից երկու ժամվա հեռավորության վրա: Խնայողությամբ չօգտագործելու դեպքում փամփուշտը ոչ թե յոթ ամիս, յոթ օր էլ չէր բավարարի: Օրավոր ծանրանում էր պարենավորման խնդիրը: «Այս բոլոր հոգերը,— գրում է Մուշեղը,— գինական, պարենավորման, ներքին անդորրության, ամբողջությամբ ծանրացած էին Ռուբենի ուսերուն: Ամբողջ յոթ ամիս անհկա ոչ գիշեր ուներ և ոչ ալ ցերեկ, շարունակ կշրջեր դիրքերը, կոլոդներուն խրախույս կուտար, նակառներու կացությունը կքններ, ռազմամթերքը քննության կենթարկեր: Ռուբեն գիտեր նույնիսկ յուրաքանչյուր կոլոդի փամփուշտին քանակը ու շարունակ հաշիվ կպահանջեր: Անհկա որքան համբերատար, նույնքան ալ դաժան էր պարտազանցներու հանդեպ»¹: Հուշագրողի վկայությամբ Ռուբենը անձամբ էր ղեկավարում Չողոյի, Փեթարա Մանուկի և այլոց հետ թշնամուց զենք ու փամփուշտ խլելու գործողությունները, և ուրախությամբ չափ չկար, երբ Միշոն հղացավ «Կրա» տիպի հրացանների համար փամփուշտ պատրաստելու գործը:

Մուշեղը վերհիշում է, որ հատկապես ծանր կռիվներ տեղի ունեցան Ծեմիկի և Սեմալի համար, որոնք տնեցին երկու շաբաթ, և ի վերջո Ռուբենը հրահանգեց լքել այդ շրջանը և ամրանալ Կեյիեկուզանի դիրքերի վրա, որտեղից էլ անցնում են վերջնական դիրքերը՝ Անդրքի և Ամպրնի լեռները:

Նույն այդ օրերին աննախընթաց կռիվներ են տեղի ունենում Տավրիկի շրջանում, իր՝ Մուշեղի գլխավորությամբ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 72:

Խմբապետ Մուշեղը տալիս է վերջին օրերին Կապուրի ձորում տեղի ունեցած ճակատամարտի նկարագիրը, որտեղ սասունցիները դրսևորեցին արտակարգ հերոսություն, իսկ կանանց խմբերը՝ Կուլեի, Անթառամի և Ծուշանի ղեկավարությամբ, լեռներից խոշոր քարեր էին գլորում թշնամու վրա: Երևելոջան քրդերը զինադադար առաջարկեցին, որը և Ռուբենի խորհրդով ընդունվեց:

Հուլիսի կեսերին վիճակը վատթարացավ. զորքը և թնդանություններն ավելի էին նեղացնում կովի սահմանները: Խմբապետը հիշում է, թե ինչպես, երբ ինքը հաջորդ օրը գնաց Ամարնի առաջավոր դիրքերը՝ Ռուբենի մոտ, վերջինս և կրակում էր, և միաժամանակ խոսում իր հետ: Նա ցավով է հայտնում, որ երեկ սպանվել է Կորյունը, որի դիակն ընկել է թշնամու ձևոքը և ցուցադրվել Մուշ քաղաքում, կառավարական շենքի առջև:

Ծառ չանցած Մուշեղը ստանում է Ռուբենի հրահանգը՝ հավաքել մնացած ուժերը և շտապել Անտոք: Պարզ էր արդեն, որ յոթամյա կատաղի կոխվներից հետո Սասնո բոլոր դիրքերն էլ թշնամու գերազանց ուժերի առջև սկսել էին տեղի տալ:

Խմբապետ Մուշեղը հատուկ ուշադրություն է նվիրել Գոմաց վանքի և Մազե կամրջի կոխվներին: Նա պատմում է, թե ինչպես Փասնաց գավառի ժողովուրդը՝ 15 000 մարդ, քարձրացել էր Գոմուց վանք և ամրանալով այնտեղ՝ Ստեփան Վարդապետի և Դավիթ Երիցյանի ղեկավարությամբ 15 օր դիմադրել թշնամուն և սպառել փամփուշտները: Այնտեղից Տավրոսի կարելի էր անցնել միայն Մազե կամրջով, որն էլ ամուր փակված էր քրդական աշիրեթների կողմից: Ռուբենի հրահանգով վերցնելով 100 կովոլներ, Մուշեղը շտապում է Գոմուց վանքին օգնության և դիրքեր բռնում Մազե կամրջի շրջակայքի քառակույտերի մեջ, սկսում հրացանաձգություն, ապա ճարահատյալ անցնում դաշու-նամարտի, հարկադրում քրդերին՝ դիմել փախուստի, գրավում փրկարար Մազե կամրջը և Փասնաց ժողովրդին անցկացնում Տավրոսի:

Հատուկ գլուխ նվիրելով Ռուբենի հետ դեպի Մանազկերտ իրենց նահանջին, խմբապետ Մուշեղը ջանում է վեր հանել պատմական ճշմարտությունը և պարզաբանել այդ նահանջի օբյեկտիվ հանգամանքները: Այդ առնչությամբ նա գրում է, որ Սասնո և Տարոնի կոխվները տևեցին մոտավորապես յոթ ամիս, որից ավելի անկարելի էր դիմանալ: Աչքերը հառած դեպի սահմանը, նրանք զուր տեղը սպասել էին ազատարար բանակների հայտնվելուն: Եվ անհա Անտոքի ծերպերի

մեջ խորհրդակցության են հավաքվում ժողովրդի ներկայացուցիչներն ու ֆիդայիները, այնքան հյուժված, որ միմյանց չէին ճանաչում: Միակ իրողությունը, որ պարզում է Ռուբենը, ռուսական բանակի նահանջի փաստն է, իսկ ամենադաժանը փամփուշտի սպառումն է, որի մասին գիտեն բոլորը: Ոմանք առաջարկում են կրակել մինչև վերջին փամփուշտը և ապա մեծով-փոքրով նետվել ժայռերից ցած: Մեկն էլ առաջարկում է մեծ խարուկ պատրաստել ու նրան ճարակ դառնալ: Սակայն դառնության այս խոսքերի ետևում նկատելի է ընդհանուր հոգեբանությունը.— քանի որ հավաքական ինքնապաշտպանությամբ անկարելի եղավ փրկությունը ապահովել, իսկ ռուսը նորից դավաճանեց, ազատ թողնենք կովողներին ու ժողովրդին և թող ամեն մարդ իր գլխի ճարը տեսնի, այս ձևով թերևս բազմաթիվ կյանքեր փրկվեն: Այսուհետև հաշոց բարձրաբերձ լեռներն ու ծերպերը թող լինեն ժողովրդի սպաստարանը¹: Խմբապետը հիշում է, որ այդ վճռական պահին բոլորի հայացքներն ուղղված էին Ռուբենին և ցանկանում էին, որ վերջինըս հավանություն տա ընդհանուր տրամադրությանը, որովհետև քաջ գիտեին, որ անձամբ Ռուբենի կարծիքը մնալն էր և Սասնո լեռների վրա նահատակվելը: «Ռուբեն վերջապես համակերպեցավ ընդհանուր տրամադրության, — գրում է Մուշեղը:— Այնու անկարելի էր այդ կացության մեջ ուրիշ ճամփա ընտրել. ուստի կարգադրեց, որ յուրաքանչյուրը իր գեներն ու փամփուշտները միասին առնէ և տեղ կանգնի իր ընտանիքին: Որքան կարելի էր ժողովուրդը պետք էր ցրված պահել, իրարմէ միշտ հեռու, լեռներու, ձորերու և անտառներու խորերը...»²:

Մուշեղի վկայությամբ Անտոքի վրա հավաքված 5 000 ժողովրդի կեսը Միջույի ղեկավարությամբ փորձեց անցնել Աղբակի շրջան, սակայն հանդիպեց քրդերին և անհավասար մարտում ընկավ իր ընկերների հետ: Մյուս կեսը Ռուբենի առաջարկությամբ հաջողությամբ անցավ Կոիշիկ լեռը և թաքնվեց նրա անտառներում, իսկ Ռուբենն ու իր զինակիցները թաքնվեցին Ֆոֆոքարի քարալներում, որտեղ քսան հոգով անցկացրին 10 օր: Հետագայում մեծ դժվարությամբ նրանք հասան Եղկաթի ձորը: Նրանց միացավ նաև Բյակից 10 հոգով այստեղ եկած Կոմսը: Կազմվեց 35 հոգիանոց խումբ, որը հասավ Նեմրոթի գագաթը: Այստեղ կայացավ վերջին խորհրդակցությունը: «Խնկապես հասած էր ճակատագրական պահը, — գրում է խմբապետ Մուշեղը:—

¹ Նշվ. աշխ., էջ 83:

² Նշվ. աշխ., էջ 85:

Այլևս պիտի նետվեինք կրակի մեջ, որմէ դուրս գալ պիտի ըլլար հրաշքի համագոր:

Երկար պետք չունեցանք վիճելու, Մահազկերտ տանող մեկ ճամփա կար մեր դիմաց, մեռած մարդիկ էինք արդեն, անոթի, հյուծված, շատերս մահ կփնտրեինք, ուստի միաձայնությամբ որոշեցինք մութը կոխելուն ճամփա իջնալ¹: Եվ իրոք, գործի դեկտով հնարագիտության բոլոր հնարավոր եղանակները, խումբը կարողացավ անհկատ անցնել թուրքերի և քրդերի հոծ կուտակումների միջով և հասնել Մահազկերտ, ուր արդեն գտնվում էին ոռու կոզակները: Երեք օր Մահազկերտում կազդուրվելուց հետո խումբը ճանապարհվեց Իզդիլ, ուր դիմավորելու էին եկել Արամ Մանուկյանը, Արմեն Գարոն, Մալխասը և ուրիշներ: Եվս երեք օր անց խումբը դիմավորողների հետ միասին մեկնեց Երևան:

Հուշագրողը պատմում է նաև, թե ինչպես Ռուբենը իր գործակիցներով, որոնց թվում և ինքը, վերադարձել են Խնուսի շրջանը, մեկ տարի մնացել այնտեղ և կոզակների օգնությամբ լեռներում, անտառներում, ձորերում փնտրել, գտել և թիկունք են ուղարկել տասնյակ հազարավոր հայերի: Ռուբենի մտահոլացումն էր նաև Ալագչազի շրջանի մաքրագործումը մահմեդական սզգաբնակչությունից և այնտեղ Տարոնի ու Սասունի փրկված 60—70 հազար հայերի տեղավորումը, որն իրականացվեց հաջողությամբ: Այդ կապակցությամբ խմբապետ Մուշեղը նկարագրում է Թալինի բերդի ստումը, որը ֆիդայական վարպետությամբ իրականացրին Մորոտ Կարոն, Փեթարա Մանուկը, Չոլոն, խմբապետ Մուշեղը և ուրիշներ:

Փրկված աստուցիները հատուկ զորամասով մասնակից դարձան նաև Սարդարապատի հերոսամարտին:

Եղեռնի պատմագրության առաջին ժամանակահատվածին են վերաբերում, անշուշտ, նաև մի շարք արժեքավոր հրատարակություններ, որոնց մանրամասնորեն չենք անդրադարձել, սակայն հարկ ենք համարում թվարկել դրանցից գեթ մի քանիսը:

Այդ շարքում առաջինը պետք է հիշատակել պատվելի Տիգրան Անդրեասյանի գրքույկը²: Ակամա ակամատեղ դառնալով Ջեյթունի տարագրությանը և երբեմնի հերոս գեյթունցիների դառնալետ ճակա-

¹ ԿՂՎ. աշխ., էջ 98:

² Անդրեասյան Տ., Ջեյթունի անձնատվությունը և Սուեիտի ինքնապաշտպանությունը: Գահիրե, 1915:

տագրին, Տ. Անդրեասյանին հաջողվում է հրաշքով խույս տալ տարագրությունից, մի կերպ հասնել հայրենի Սուեիս և հայրենակիցներից պարզաբանել երկրում տիրող իրական վիճակը: Անվարան կարելի է ասել, որ Տ. Անդրեասյանի պատմածները վճռական նշանակություն ունեցան սուեիսիացիների համար՝ Մուսա լեռանն՝ ապավինելու որոշում կայացնելու գործում: Ինքը՝ Տ. Անդրեասյանը, դարձավ Մուսա լեռան հերոսամարտի ոգեշնչողներից ու գործուն կազմակերպիչներից մեկը:

Հիշատակելի են նաև Վ. Մալեգյանի¹, Ս. Սալան-Գուլյանի², Է. Չոբուրյանի³, Հ. Տաշյանի⁴, Տ. Տոնիկյանի⁵, Ա. Քեչյանի⁶ և բազում այլ հեղինակների գործերը:

Առանձնակի պետք է հիշատակել Չալեն Արքեպիսկոպոսի «Պատրիարքական հուշերս: Վավերագրիներ և վկայություններ» սովորաձավալ աշխատությունը, որը սեղանի գիրք է դարձել հետագա շատ ուսումնասիրողների համար⁷:

1915—1965 թթ. սիյուրքում լույս տեսած պատմագիտական ժողովրդագրությունը ամուր հիմք դարձավ պատմագրության հետագա փուլի սկզբնավորման ու զարգացման համար:

2. 1965—1998 թվականների ուսումնասիրությունները

Սիյուրքահայության կյանքում բացառիկ իրադարձություն էր Մեծ եղեռնի 50-ամյակը: Բազմապիսի սգահանդեսներին և այլ միջոցառումներին զուգահեռ, այդ առիթով հրապարակվեցին նաև հուշամատյաններ, պարբերականների բացառիկներ, պատմագիտական աշխատություններ, որոնցում եղեռնի պատմության ուսումնասիրումը բարձրացվեց մի նոր աստիճանի:

Եղեռնի 50-ամյակի նշան նախապատրաստության յուրատեսակ

1 Մալեգյան Վ., Տարագրի մը հուշատետրը: Կահիրե, 1915:

2 Սալան-Գուլյան Ս., Պատախանարդները: Պոլիդեհ, 1916:

3 Չոբուրյան Է., Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920:

4 Տաշյան Հ., Հայ սագի տնրագրությունը գերմանական վավերագրիներու համանատ: Վիեննա, 1921:

5 Տոնիկյան Տ., Հայկական փոթորիկը: Կահիրե, 1929:

6 Քեչյան Ա., Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքին, Պոքրեշ, 1939:

7 Չալեն Արքեպիսկոպոս: Պատրիարքական հուշերս: Վավերագրիներ և վկայություններ: Կահիրե, 1947:

կոչնակ դարձավ ամերիկահայ պրոֆեսոր Մանասե Սևակի գրքույկը¹, որտեղ, ի պատասխան պատմության թուրք կեղծարարների, որոնք ջանում են ուրանալ Հայոց եղեռնը, հեղինակն առաջարկում է ստեղծել «Պատմագիտական ուսումնասիրությանց ընկերություն», որի նպատակը պիտի լինի ստեղծել Եղեռնի և սոհասարակ Հայկական դատի ճշմարիտ, իրական փաստերով հագեցած պատմությունը և հիմնել «Հայկական հրատարակչական Կեդրոն», որի խնդիրը պիտի լինի ամերիկյան թուրքահաճո իշխանությունների կողմից մերժված հայկական գրքերի հրատարակումը: Իբրև առաջին քայլ պրոֆեսորը առաջարկում է հրատարակել «Ապրիլյան եղեռնի վավերագրական (դոկումենտալ) պատմագիրք»: Հրատարակահետք կսրևոր է համարում «Հայկական հրատարակչական Կեդրոնին» կից կազմել նաև հայ և օտար փաստաբանների մի կաճաո՝ թուրքերի կողմից կողոպուտված հայկական հարըստությունների իրավական և օրենսդրական պայճաններն ուսումնասիրելու և Թուրքիային պարտադրելու, որ ներկայանա միջազգային արդարադատության դատարանին՝ ուշացած հատուցում չսնելու համար կողոպուտված ու բզկուտված հայությանը, ինչպես որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո արվեց հրեաներին:

Հիսունամյակի առթիվ հրատարակությունների առաջնեկն ու չգերազանցվածը Ռամկավար ազատական կուսակցության «Զարթօնք» օրաթերթի լույս ընճայած «Հուշամատյան Մեծ եղեռնի» մեճադիր ու շքեղ հատորն է՝ բաղկացած 1140 էջից²: Հատորը պատրաստել է «Զարթօնքի» խմբագրապետ Գերսամ Ահարոնյանը՝ գորճակցությանը թերթի խմբագիր Նազարեթ Թովիսյանի:

Ինչպես նշվում է հատորի առաջաբանում, «Զարթօնքը» սփյուռքում առաջիններից մեկն էր, որ շեշտեց մեծ պատրաստությամբ ու բացառիկ կարևորությամբ Մեծ եղեռնի հիսունամյակը նշելու անհրաճեշտությունը՝ համազգային արտահայտություններով, փառաշուք հանդիսություններով, գիրք-գրքույկներով, գեղարվեստական ստեղծագործություններով, որպեսզի արժանավորապես հարգվի հիշատակը մեկուկես միլիոն նահատակների, որպեսզի մեկ անգամ ևս մերկացվի թուրքա-

¹ Մանասե Սևակ, Հայկական Մեծ եղեռնը և մեներ (թրքական հսպասարմություն), Պատմության բարեկամներու, Նյու-Յորք, 1964:

² Հուշամատյան Մեծ եղեռնի (1915—1965), Բեկորթ, 1965:

կան ցեղասպանությունը, որպեսզի առիթը օգտագործվի վերարձարծելու համար հաշոց հողաչին դատը և նոր թափ տրվի հայասպանական մահերին սխյուրքում:

Սխյուրքահայ հայտնի հասարակական գործիչ Անդրանիկ Անդրեասյանի ընդարձակ ներածականից հետո սկսվում է գրքի առաջին՝ «Պատմական» խորագիրը կրող գլուխը, որը բացվում է պրոֆեսոր Ա. Ն. Մնացականյանի «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը և ազգային վերածնունդը» ծավալուն հոդվածով¹: Այստեղ վեր են հանվում օսմանյան թուրքերի հայաջինջ քաղաքականության ակունքները, որոնք հասցվում են մինչև Օսմանյան պետության կազմավորման ժամանակները, նկարագրվում են առաջին զանգվածային կոտորածները 19-րդ դարի վերջերին, արվում է թուրքական ցեղապաշտների դիկտատուրայի հաստատման և Մեծ եղեռնի նախապատրաստման ու իրագործման պատմությունը, առանձին ենթաբաժին է հատկացվում արևմտահայերի ինքնապաշտպանական մարտերին:

Գլխի երկրորդ հոդվածը, որի հեղինակն է Ստեփան Թահրազը, կրում է «Ապրիլ 24-Հիսնամյակին առթիվ ճշմարտությունների վավերաթողություն և ժամանակին բերած լույսերուն տակ» վերնագիրը²: Այստեղ ցեղասպանության ծրագրի իրագործումը ներկայացվում է իբրև քաղաքական նպատակ, և բերվում են պատմական անհերքելի վկայություններ այդ մասին, մերկացվում են Եղեռնի պատմության նենգախիտման թուրքական ջանքերը:

Սխյուրքահայ պատմաբան Լևոն Չորմիսյանի հոդվածը նվիրված է ապրիլյան եղեռնի պատճառներին ու պատասխանատուներին: Հոդվածում առաջ է քաշվում այն միտքը, որ ինչ էլ եղած լինի հայերի հանցանքը թուրքերի հանդեպ, ինչ սխալներ էլ, որ գործած լինեն հայ քաղաքական գործիչները, ինչ դժվարություններ և նեղություններ էլ պատճառած լինեն թուրքերին, ինչ ընդվզումներ, վատություններ, նույնիսկ դավաճանություններ կատարած լինեն հայ անհատները կամ կազմակերպությունները թուրքական պետության հանդեպ, միևնույն է, հնարավոր չէ որևէ արդարացուցիչ պատճառ ցույց տալ հայ ժողովրդի ամբողջությունը բնաջնջելու դիտավորությունը հետապնդող քաղաքական ուժերին, որ թուրքերը գործադրեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Հեղինակի կարծիքով Եղեռնի հիմնապատճառը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11—72:

² Նշվ. աշխ., էջ 72—154:

հետևյալ մտայնությունն է. «Օսմանյան կայսրության մեջ հայերը կկազմեն կայսրության և պետության գոյությունը վտանգի ենթարկող տարր մը: Կարելի չէ երկիրը և պետությունը պահել, թուրքերուն զարգացումը և գորացումը ապահովել, որքան ատեն հայեր կբնակին երկրին մեջ և իրենց աշխատանքով, գործունեությամբ երկրին իրական տերը դառնալու դիրքին վրա կգտնվին: Առանց հայերը բնաջնջելու կարելի չէ թուրքերու կյանքը և զարգացումը ապահովել»¹: Նա գտնում է, որ Բեռլինի դաշնագիրը հայ-թուրքական հարաբերությունների արմատական հեղաշրջման սկզբնավորում եղավ, որից հետո հայերը հռչակվեցին իբրև խային միլլեթ (ապերախտ ազգ): Երկրորդ գլխավոր պատճառը Լ. Չորմիսյանը համարում է Հայկական հարցը արմատապես և վերջնականորեն լուծելու անհրաժեշտությունը:

Զննարկելով Եդեռնի պատասխանատուների հարցը, նա գտնում է, որ եթե այդ ծրագրի պատրաստումը ամբողջապես իթթիհատական պարագլուխների մտահղացումն է, ապա դրա իրականացմանը մասնակցել է թուրք ժողովուրդը գրեթե ամբողջությամբ, մի քանի անհշան բացառություններով:

Հաջորդ հոդվածը Լեոն Վարդանյանն է, որտեղ պատմվում է ցեղասպանության ծրագրման ու նախապատրաստության, իթթիհատականների հրեշտային մտայնության ու գործելակերպի մասին²:

Հոդվածին հետևում է բաղդատական տեղեկագիր՝ Օսմանյան կայսրության մեջ բռնագաղթից առաջ և հետո հայ բնակչության մասին ըստ վիլայեթների: Տվյալները վերցված են Պոլսի Հաչոց պատրիարքարանի արխիվներից, իսկ տեղեկագիրը կազմված է զինադարարի ժամանակ:

Հաջորդ՝ Գրեկերի (Գրիգոր Կերկերյան) հոդվածը նվիրված է «Մեծ ոճիրը» գրքի (Բուստոն, 1921) հեղինակ Արամ Անտոնյանի հրատարակած թուրքական պաշտոնական վավերագրերին: Մանրակրկիտ հետազոտությունների, փաստաթղթերի բաղդատման, թարգմանությունների ու բնագրերի համադրման հիման վրա հեղինակը գալիս է այն անվարան եզրակացության, որ Արամ Անտոնյանի հրատարակած թուրքական պաշտոնական վավերագրերը անտարակուսելիորեն վավերական են:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 156:

² Նշվ. աշխ., էջ 173—215:

Պրոֆեսոր Մանասե Սևակի «Գերման-թուրք եղբայրակցության դավադրությունը և հայաստանության ներքին ծալքերը» հոդվածում, որի տվյալները վերցված են շվեյցարացի պատմաբան Ս. Յուրլինդեհի՝ պատմագրության վերաբերյալ երկհատոր աշխատության համապատասխան գլուխներից, բացահայտվում է կաշախաղի Գերմանիայի պետական, քաղաքական, դիվանագիտական գործիչների և զինվորականության խողացած քստմենտի դերը հայերի ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման գործում:

Հուշամատյանի հաջորդ՝ «Ջարդերը շրջան առ շրջան» գլխում գետնադրված են հոդվածներ Բյուրանիայի, Յոզդաթի, Կեսարիայի, Սեփասիայի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Տարոնի, Կարինի, Տրապիզոնի, Կիրիկիայի և այլ շրջաններում տեղի ունեցած ջարդերի, հայ հոգևորականության և մտավորականների նահատակության մասին:

Գլխի վերջում ներկայացված է դահնապետ Թալեաթի և այլ մարդասպանների հետագիր-հրահանգների հավաքածու, որոնք Եղեռնի նմիջական իրականացման վերաբերյալ անհերքելի ապացույցներ են:

«Հուշագրական» գլուխը պարունակում է սահմուկեցուցիչ պատանոկներ վերապրողների հուշերից:

«Գրական» բաժնում ներկայացված են շուրջ քսան հեղինակների՝ Եղեռնին նվիրված գեղարվեստական գործերից հատվածներ:

«Գոյամարտ» բաժինը առանձին-առանձին պատմում է Վանի, Ծալին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերի մասին:

Հուշամատյանի վերջին՝ «Վկայություններ... Ուրացումներ...» գլուխը հատկացված է օտար հեղինակների Զեյն Բրայսի, Առնոլդ Թոյնրի, Ռինստոն Չերչիլի, Անդրե Մանդելշտամի, Եվգենի Տարլեի, Հեկրի Մորգենթաուի, Հերբերտ Գիբոնսի, Ռեան Պիոնի, Յոհաննես Լեփսիուսի, Ֆրիտցֆ Նանսենի աշխատություններից բաղված վկայություններին, ինչպես նաև թուրք պատմաբանների նենգափոխումներին և ուրացումներին:

Հատորում գետնադրված են շուրջ 400 նկարներ ու քարտեզներ:

Եղեռնի կեսդարյա տարելիցին է նվիրված Համալսարանական հայրենակցական միության «Վարագ» պարբերաթերթի՝ քսեստիկը¹: Հատորի «Մեծ եղեռն» բաժինը բովանդակում է Եղեռնի վերաբերյալ համառոտ տեսություն, տեղեկություններ նահատակ մտավորականներ

¹ Վարագ քսեստիկ, նվիրված Մեծ եղեռնի և Վանի հերոսամարտի 50-ամյակի տարելիցներուն, Բեյրութ, 1965:

րի մասին, Թալեաթի, Էնկերի, Հիւմի փաշայի, Ջեմալի, Խալիլ փաշայի, Ծպֆրիի, Ազմիի, Պետրի բեյի և այլոց ահաբեկումների պատմությունը, հատվածներ իթթիհատական կառավարության՝ «Լքյալ գույքերու մասին» օրենքից, որը թույլատրում էր տարագրված ու բնաջնջված հայության գույքի թալանն ու կողոպուտը, և այլ նյութեր:

Երկրորդ՝ «Հերոսամարտ» բաժնում զետեղված են նյութեր Վասպուրականի հերոսամարտի մասին, որոնցում հատկապես հետաքրքրական են Վանի ինքնապաշտպանության Ջինկորական մարմնի քարտուղար Օննիկ Մխիթարյանի օրագրից կատարված քաղվածքները և Քաղաքամեջի զինվորական մարմնի ղեկավար Հայկակ Կոսոյանի՝ «Մեր զինապալքարի 50-ամյակի առթիվ» հոդվածը:

Սիյունբահայ եղեռնապատումի մեջ իր նշանակությամբ առանձնանում է Հայկազն Ղազարյանի ամլարածավալ մեհագրությունը¹, որը լույս է տեսել Սիսեոն Վրացյանի սուաջաբանով: Այդ ինքնատիպ ու նշանակալից աշխատության հեղինակը մի քանի տասնամյակներ աշխատակցել է սիյունբահայ մամուլին, մասնավորապես Ամերիկայի «Հայրենիք»-ներին և իր կյանքի գլխավոր նպատակն է դարձրել փաստերի ու թվերի հիման վրա ներկայացնել ցեղասպան Թորքիան ու թորքերին: Մակառագործեն Հ. Ղազարյանը մեկն է Եղեռնից փրկվածներից, որի գերդաստանը՝ պապերը, տատերը, ծնողները, հինգ եղբայրներն ու քույրը, զոհ են գնացել սպանդին: Ծնվել է նա 1892-ին, Սերաստիայում, պատանեկան տարիներից անդամագրվել է դաշնակցությանը, ստացել իրավաբանական, սպա զինվորական կրթություն, իրեն սպա ծառայել է նախ թորքական, սպա երեք տարի՝ անգլիական լանսկում:

Նշանակում առանալով անգլիական ծովային հրամանատարության կենտրոնում, որը տեղափոխված էր Պուսի թորքական ծովային նախարարության շենքում, Հ. Ղազարյանին աներևակայելի առիթ է ներկայանում այդտեղ ծանոթանալ մի շարք փաստաթղթերի, որոնք վերաբերում են հայերի հպավածանքին, հայ սպաների ու զինվորների տարագրությանն ու սպանությանը, նրանց ընտանիքների ոչնչացմանը, հայ

¹ Հայկազն Ղազարեան, Ցեղասպան Թորքը, տպարան Համագգային, Քեյրուք, 1968, 424 էջ:

պաշտոնյաների արտաքսմանը, հայերի տների բռնագրավմանը: Թուրքական արխիվներում նա հայտնաբերում է նաև չափազանց կարևոր միջնախարարական շրջաբերականներ:

Ծառայությունից հետո հաստատվելով Ամերիկայում, Հ. Ղազարյանը շուրջ 30 տարի աշխատակցում է «Հայրենիքին», որտեղ շարունակաբար հոդվածներ է տպագրել Եղեռնի մասին՝ լայնորեն օգտագործելով իր ձեռքն ընկած վերոհիշյալ վավերագրերը: Հենց այդ հոդվածներն էլ կազմում են հիշյալ մենագրության հենքը:

Աշխատության 27 բաժիններում Հայկազն Ղազարյանը ցուցադրում է Եղեռնի ամենատարբեր դրվագներ՝ թուրք ջարդարարական մեքենայի գորխամբերի կազմակերպումը, Տրսուպիզոնի, Սերաստիայի, Խարբեյդի, Անկարայի, Նիկոմիդիայի, Բյութանիայի, Պրուսայի, Ադանայի, Տիգրանակերտի, Բաբերդի նահանգներում տեղի ունեցած տեղահանություններն ու ջարդերը, Ծապին-Գարահիսարի հերոսամարտը, հայ եկեղեցական և կրթական գործիչների կոտորածը, հայերի լքված գույքի ու կայքի թալանը և այլն: Մենագրության մեջ հրապարակված են կարևորագույն գաղտնի փաստաթղթեր, ջարդարարական ժողովների արձանագրություններ, չորս մեծ պետությունների խորհրդի գաղտնի նիստերի արձանագրությունները և այլ վավերագրական նյութեր: Քննարկվում են իթթիհատի և թուրքական մյուս կուսակցությունների փոխհարաբերությունների, Մալթա աքսորված ոճրագործների, վեց հայ պետական երեսփոխանների սպանության հարցերը:

Մենագրությունն ավարտվում է «Ցեղասպան թուրքը» վերոտառությամբ բաժնով, որ ամփոփ ձևով ներկայացվում են մեծ ոճրի պատասխանատուները և հանրագումարի բերվում հայ ժողովրդի կուսուսները:

Եղեռնի պատասխանատուները խմբավորվում են չորս հիմնական աստիճանների և 18 ենթախմբերի մեջ: Առաջին աստիճանի ոճրապարտ է հռչակվում Իթթիհատի ողջ կազմակերպությունը, որի ավերիչ մտայնությամբ շատ քիչ բացառությամբ շարխաված էին գրեթե բոլոր թուրքերը. հեղինակի պնդմամբ, նաչած շրջանին, ցեղասպանությանը մասնակցել են թուրք ազգաբնակչության 66—75 տոկոսը:

Ոճրի երկրորդ աստիճանի պատասխանատուներ են դիտվում Թուրքիայի և Գերմանիայի պետական պաշտոնյաների մեծագույն մասը: Երրորդ աստիճանին կանգնեցվում են ջարդի գաղափարական քարոզիչները՝ գրողներ, լրագրողներ, թերթերի խմբագիրներ, իսկ չորրորդ

աստիճանը հատկացվում է իթթիհատի հակառակորդ քննարկաններին ու որոշ մեծ պետություններին:

Համաձայն հեղինակի ամփոփագրի, 1915-ի գարնանից մինչև 1918-ի հոկտեմբերի 30-ի զինադադարը, ցեղասպանությունը գործարկել է 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ բնակչության նկատմամբ, կողոպտվել ու քանդվել են 2000 եկեղեցիներ, հազարավոր տներ ու ագարակներ: Սպանվել են 300 000 տղամարդիկ, 400 000 կանայք, 400 000 մանուկներ, 250 000 հարսներ ու աղջիկներ, 100 000 զինվորներ, ընդամենը՝ մեկ միլիոն չորս հարյուր 50 հազար մարդ: Նյութական կոյուստների ընդհանուր գումարն է հինգ միլիարդ դոլլար:

Մեղադրելով մեծ տերություններին հայ ժողովրդի անլուր ողբերգության նկատմամբ ցուցաբերած քար անուարբերության համար, պատմաբանը գիրքն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Եվ մեկ ու կես միլիոն հայերու դիակին հաշիվը բաց կմնա տակավին որպես հավիտենական ամոթ մը «քրիստոնյա», «հույթական» պետությանց ճակատին»¹:

Նոր սերնդի հիշողության մեջ Եղեռնի սարսափները և հայ նահատակների հիշատակը մշտավառ պահելու նպատակադրվածություն ունի **Ներսես Ծիրինյանի** պատմահուշագրական գիրքը²: Ականատեսի գրչով գրքում պատմվում է պատերազմն սկսվելու, հայերի տարագրության և ահալոր կոտորածների մասին:

Իթթիհատականների ոճրապարտ ծրագրի մերկացմանն է նվիրված **Ա. Ամուրյանի** «Հայ դատ» (Բեյրութ, 1977) գրքից բաղվածաբար հրատարակված գրքույկը³: Այստեղ ընդարձակ մեջբերում է հրատարակված 1910 թ. հոկտեմբերի 13-ին Սալոնիկում բացված «Իթթիհատ վեթերագգը» կուսակցության 13 օր տևած համագումարում դոկտոր Նազըմի արտասանած ճառից, որը հանգում է «Պետք է բնաջնջել հայերը մեր կայսրության մեջ» եզրակացությանը: Վերլուծելով դոկտոր Նազըմի ճառը և իթթիհատի ընդունած համապատասխան որոշումը, Ա. Ամուրյանը ընդհանրացնում է, որ դա կանխամտածված ու պետության քաղաքականության աստիճանի բարձրացված ծրագրված ցեղասպանություն էր:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 421:

² Ներսես Ծիրինյան, Անդունդն դեպի բարձունք, Բեյրութ, 1974:

³ Ա. Ամուրյան, Կանխամտածված և նախօրոք ծրագրված ցեղասպանություն, Թեհրան, 1979:

Գրքույկի վերջում Ա. Ամուրյանը մեջ է բերում սպրիլյան եղեռնի սոնետությանը մի կարևոր վկայություն, որը պատկանում է ֆրանսիացի պատմաբան և բանասեր, Եսու-Անդրե Ժյուլիենին: Ութսունչորսամյա պատմաբանը իր ռադիոէլույթներից մեկում վկայել է, թե ինչպես ինքը, Ռուսաստանում գտնված ժամանակ, 1921-ին, հանդիպել է այստեղ ծամանած Էնվեր փաշային ու հարցրել. «Դուք չէի՞ք, որ ղեկավարեցիք կամ վարեցիք հայերի ջարդը»: Էնվերը պատասխանել է. «Գիտե՞ք, շատ չափազանցեցի՞ն, 150—160 հազար ջարդվեցի՞ն միայն»: Ծ. Ժյուլիենի մոտ առաջանում է այն զգացողությունը, թե նա շան կամ շնագայլի մասին էր խոսում ու նայելով այդ ճիվաղին, մտածում, որ նրա վիզը շատ հարմար է գիլյոտինի համար:

Սիյուրբանայ պատմագրության գեղեցիկ նմուշներից է «Ազդակ» օրաթերթի հրատարակությանը լույս ընծայված «Հերոսապատում Մեծ եղեռնի» ժողովածուն, որը վկայություն է երիտթուրքերի ծրագրած պետական ոճրի դեմ ծառանալու հայկական դյուցազնամարտի մասին¹:

Ինչպես նշվում է սուաջաբանում, գրքի նպատակն է եղեռնի և սուգի անավորությունը ներկայացնելու փոխարեն ընթերցողին, հատկապես հայ երիտասարդությանը, հաղորդակից դարձնել չխոնարհված եղեգների հերոսապատումին, որովհետև հայաապականության սև և քաղտնեղի թլթածրարը միայն խոց ու վիրավորանք պիտի փոխանցեր սերունդներին, եթե Տարոնի սշխարհից մինչև Վան և Մուսս լեռից մինչև Ուրֆա և Եսպին-Գարահիսար հայկական դյուցազներգության նոր էջեր չգրվեին:

Չարագցվում է այն ուշագրավ մտքը, որ եթե մինչև Եղեռնի 50-ամյակը ստե՛ն սպրիլի հայության նոր սերունդներին էր փոխանցվում Սև թվականի անավորությունը, և հային մնում էր չմոռանալ իր նահատակներին ու հարգել սուգը, սպա Եղեռնի հիսնամյակին իր վերքերը կսպած հայությունը դուրս հորդեց իր եկեղեցիներից ու ակումբներից՝ սգահանդեսի փոխարեն իր սզգային իրավունքներին տեր կանգնելու, թուրքերից հաշիվ պահանջելու և արդարությունը հաստատելու համար: Իսկ երբ հասավ Եղեռնի վաթսունամյակը, նվիրագործվեց հայերի միասնական պահանջատիրությունը, երբ նրանց խիտ շարքերը բողոքի

¹ Հերոսապատում Մեծ եղեռնի, Պեյրուք, 1978:

յույց կատարեցին ամբողջ աշխարհում՝ թուրքական գրավումի տակ տառապող իրենց հողերի վերստի իրացման վճարական պահանջը առաջադրելով:

Փողովածուն սկսվում է Նազարեթ Պերպերյանի «Փշոռ դսինե-պսակ» ուսումնասիրությանը, որտեղ փորձ է արվում անկողմնակալ պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչու 1915-ի հայկական հերոսամարտը չունեցավ ընդհանուր, համակարգված ու կազմակերպված բնույթ: Հեղինակն իրև քննարկվելիք հիմնահարցի գլխավոր եզրեր՝ առանձնացնում է իթթիհաստականների հետ համագործակցության, սահմանադրության շրջանում հայ կյանքի ներսում ստեղծված նոր պայմանների և հայ կամավորական գնդերի կազմակերպման հարցերը: Նրա կարծիքով, 1908-ից առաջ տիրող պայմանների համեմատ 1915-ին ավելի ձեռնտու կացություն գոյություն ուներ ընդհանուր ինքնապաշտպանություն ձեռնարկելու համար, սակայն հայ հեղափոխական կուսակցությունները և, մասնավորապես, Դաշնակցությունը, չպարզեցին ընդհանուր դիմադրության դրոշմը: Ինչո՞ւ: Նա գրում է, որ անտեսելով կապացած գոյամարտերում դաշնակցական մարտիկների և ղեկավարների տիրական դերը, հայ քաղաքական մտածողության մեկ թևը՝ հանձին խորհրդահայ պատմագրության (պրոֆ. Զ. Կիրակոսյան և ուրիշներ), Դաշնակցության վրա է քարդում ինքնապաշտպանության ծրագրի չդիմելու հանցանքի ողջ պատասխանատվությունը¹: Այդ հարցում ինքնաքննադատական մոտեցում են ցուցաբերում նաև դաշնակցական որոշ գործիչներ՝ Կոմս, Ռուբեն, Մ. Վարանդյան, Ս. Վրացյան, որոնք դաշնակցական հեղափոխականի խտտապահանջությանը ընդունում են, որ իրենք չկարողացան տեր կանգնել ստեղծված ահալոր կացությանը: Սակայն հեղինակի կարծիքով այդ երկու մոտեցումներում էլ ճիշտն այն է, որ 1914-ին միայն Դաշնակցությունը կարող էր իրագործել Արևմտահայաստանի ընդհանուր ապստամբությունը և կազմակերպված ինքնապաշտպանությունը, բայց ոչ մի ճշմարտություն չկա դրան հետևող այն ամբաստանության մեջ, թե Դաշնակցության ղեկավարությունը խուսափեց այդ պարտավորությունից:

Փորձելով պարզաբանել իրական պատճառները, մեր կարծիքով, ոչնչով չհիմնավորված տեսակետ է արտահայտում հեղինակը, գրելով, թե հայաստանության հետ կապված բոլոր հարցերի բանալին գտնվում է նրանում, որ հույնիսկ համիդյան ջարդերը և 1909-ի աղետը տեսած

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15—16:

հայությունը չէր կարող նախատեսել գալիք ցեղասպանությունը, որովհետև միջազգային արդի պատմության իսկ չարիանիշով՝ աննախընթաց ու աննախատեսելի էր թուրքերի ծրագրած ոճիրը:

Հեղինակի կարծիքով երկրորդ գլխավոր պատճառը անկախ Հայաստանի իրականացման ճանապարհին հայության ցուցաբերած ծայրահեղորեն զգույշ և պահպանողական կեցվածքն էր, և հայ ժողովուրդը շատ սուղ գին վճարեց այդ զգուշավորության համար: Հողվածագրի պնդմամբ հայ պահպանողականությունը՝ կղեր և ազգային իշխանություն, համիդյան կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը բարդեցին Դաշնակցության վրա, և վերջինս այդ ճնշման տակ հարկադրված էր նվազագույնի հասցնել իր քաղաքական պահանջները և միայն 1919-ին կարողացավ հայտարարել իր վերջնական նպատակը՝ Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստան: Նա հայ պահպանողականությանը մեղադրում է նաև 1909-ի հայտնի դեպքերից հետո, երբ պահպանողական քարացած մտայնությունը դեմ էր դուրս գալիս հեղափոխական կուլի վերադարձին: «Այո,— հաստատագրում է հեղինակը,— հայ ժողովուրդը մեղքի բաժին մը ուներ հայասպանության ծրագրի անարգել գործադրության մեջ, և այդ մեղքը կուգար 1878-էն իսկ, որովհետև արտաքին թե ներքին աննպաստ պայմաններու դասավորումով՝ հայ ազատագրական շարժումը պարտադրաբար շատ զգույշ շարժեցավ և Անկախ Հայաստանի պահանջով ամբողջական ճակատումի չդիմեց Օսմանյան պետության դեմ»¹: Ավելին, հեղինակը պնդում է, որ 1908—1914 թվականներին Դաշնակցության ուժերը ապստիեցին պահպանողականության դեմ պարտադրված պայքարում, երբ հայկական դպրոցներից, ազգային իշխանություններից և ընդհանրապես հայկական ազգային միջավայրից դուրս էր մղվում հեղափոխական ամեն շունչ:

Ծարունակելով պատճառների թվարկումը, նա 1915-ի հերոսամարտերի կազմակերպված չլինելն ու ընդհանուր դիմադրության բնույթ չունենալը բացատրում է նաև նրանով, որ թուրքը իր մահացու հարվածը տվեց պատմական աննախատեսելիորեն պատեմ յուպեին: Դաշնակցության գաղափարախոսը չի խորշում խոստովանել, որ Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությունը, 1914-ի հունվարին կնքված ուս-թուրքական համաձայնագիրը, սուաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի և Ռուսաստանի իրար դեմ պատերազմի մեջ մտնելը եղան ւյն-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 22:

պիսի անսկնկալ իրադարձություններ, որ հայությունը իր ազգային թե հեղափոխական ղեկավարությամբ հազիվ թե կարողացավ համընթաց քայլել քաղաքական դեպքերի զարգացման հետ: Ակամայից մտածում ես՝ շատ չե՞ն, արդյոք, անկանխատեսելիությունները, անսպասելիություններն ու անսկնկալությունները ազատագրական շարժման առաջապահ կուսակցության գործիչների համար: Մեր կարծիքով, ցավոք, շատ են:

Հեղինակը ավելացնում է նաև, որ թեև 1914-ի հուլիս-օգոստոսին Կարինում տեղի ունեցած Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը քննեց պատերազմի ընթացքում ինքնապաշտպանության դիմելու հարցը, այդուհանդերձ, չկարողացավ քաղաքական հատակ որոշումներ կայացնել պատերազմի ընթացքում հայության որդեգրելիք կեցվածքի մասին: Ծիշտ է, ընդհանուր ժողովի դաշնակցական ղեկավարները մերժեցին իթթիհաստի սարազուխների պահանջը՝ Ռուսաստանի դեմ մղելիք պատերազմին թուրքական բանակին հայկական կամավորական զնդեր տրամադրելու մասին, բայց այդ մերժումը միաժամանակ քաղաքացիական հավատարմություն էր թելադրում արևմտահայությանը: Այնպես որ «Դեպքերու այդ արագ հոլովոյթին մեջ հայությունը ներկայացաւ առաջին աշխարհամարտին իրողայես առանց քաղաքական հատակ որոշումի, որուն հետևանքով հայկական յուրաքանչյուր շրջան ինք տնօրինեց իր ճակատագիրը»¹,— ամփոփում է նա:

Նազարեթ Պերպերյանը չի վարանում նաև խստովանել մեկ ուրիշ սխալ հաշվարկի մասին: Նա գրում է, որ 1914-ի վերջերին, երբ արդեն ակնբախ էր, որ թուրքը պիտի օգուվեր պատերազմական իրադրությունից՝ հայկական պահանջներին վերջ դնելու համար, տիրապետող մնաց այն մտայնությունը, որ Իթթիհաստը պիտի բավարարվեր հայության գլխատումով միայն, այսինքն իր հարվածը պիտի ուղղեր Դաշնակցության ղեկավարների, եկեղեցական և ազգային անվանի գործիչների դեմ, և վերջիններս էլ պատրաստ էին ինքնակամ զոհ գնալ յաթաղանին՝ ժողովուրդը փրկելու նախանձախնդրությամբ: Սակայն այդ մտայնությունը միայն դյուրացրեց թուրքի գործը՝ գլխատված զոհի տեղահանությունն ու բնաջնջումը իրականացնելու համար:

Այս տեսանկյունով էլ նա բացատրում է Տարոնի ինքնապաշտպանության ձախողանքը, որի ղեկավարները իրենց կյանքով վճարեցին այն հատուզման գինը, թե թուրքը պիտի հարվածեր միայն ըմբոստ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 24:

ուարքերին և ոչ թե անգեմ ժողովրդին: Այդ համոզումով էլ Ռուբենն ու իր գործակիցները Սասուն քնաշվելով և սուպտամբության դրոշ պարզելով, հույս ունեին, որ թշնամին պիտի աշխատի Սասունը ճգնել: Մինչդեռ թուրքերը նախ կոտորեցին Մշո դաշտի հայությանը և նոր միայն հարվածը կենտրոնացրին Սասունի վրա:

«Մեծ եղեռնի հերոսապատումը ընդհանրական չեղալ,— ընդհանրացնում է Ն. Պերպերյանը,— որովհետև հայ ժողովուրդը կհավատար թուրքին հետ խաղաղ գոյակցության՝ իբրև ազգային անջատ, բայց դրացի միավորներ: Սակայն հայապանության փաստը արդեն իսկ անավոր գին էր մեր ժողովրդին համար, որպեսզի վերջնական և անխախտ համոզում դարձնէ այն, որ թուրքը,— օսմանցի, իթթիհատական թե քեմալական— միշտ ունի հայաջնջումի իր ծրագիրը և կպատէ հարմար պատեհության»¹:

Գրքի հաջորդ նյութը Սարգիս Մահսերեճյանի «Վանի սպրիլյան ինքնապաշտպանությունը կամ ազատ Հայաստանի նախաքայլը» ուսումնասիրությունն է:

Վանի նահանգի մասին համառոտ պատմական տեղեկանք տալուց հետո հեղինակը մանրամասնորեն պարզաբանում է նախապատերազմական իրավիճակը, Ա. Վոսմյանի, Իշխանի գոհվելը և Արամ Մանուկյանի՝ ինքնապաշտպանության գլուխ անցնելը: Ապրիլի 5-ին նա հրավիրում է երեք կուսակցությունների ղեկավարների ժողով, որտեղ կազմվում է Զինվորական մարմին՝ նախկին ֆիդայիներ Կայծակ Առաքել (դաշնակցական), Պուլլարացի Գրիգոր (դաշնակցական) և Արմենակ Եկարյան (Արմենական, սպա՝ Ռամկալար): Զինվորական մարմինը պատրաստում է ինքնապաշտպանության հատակագիծ, Այգեստանը բաժանում 7 շրջանների և 73 դիրքերի՝ իրենց շրջանապետերով ու դիրքապետերով: Զինվորական ուժն էր 1053 զինվոր: Տեղեկատու մարմինը գրանցում է 505 հրացան՝ 75,000 փամփուշտով, 550 ստորճանակ՝ 39,000 փամփուշտով, որոշ քանակությամբ վատող և մի քանի ոռոմբ: Նրանց դեմ կանգնած էին 6 հազարանոց կանոնավոր զորագունդ, որը հետո պիտի կրկնապատկվեր, 12 թնդանոթ և թուրք ու քուրդ խուժանը: Ապրիլի 6-ին կառուցվեցին երեք շերտ պաշտպանական ամրություններ, և ապրիլի 7-ին վանեցիները կազմ ու պատրաստ էին: Նկարագրվում են ապրիլի 7-ի մարտական գործողությունները, ամրաշենների խմբի ստեղծումը: Նկարագրվում է նաև Գր. Բուրլարա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

ցու հնարամտությամբ Համուդ աղայի գորանոցի հրկիզումը, որը մինչ այդ կատարյալ պատուհաս էր հաշվական դիրքերի համար:

Կռիվները շարունակվեցին մինչև ապրիլի 16-ը, և, Զինվորական մարմնի հաղորդագրության համաձայն, առաջին 10-օրյակի արդյունքները գոհացուցիչ էին: Հեղինակը նկարագրում է նաև առօրյա հերոսությունների մի քանի բնորոշ օրինակներ: Կարևոր գործ էր փամփուշտի արհեստանոցի ստեղծումը, որտեղ օրական 2000 փամփուշտ էր լցվում: Հիմնվում են նաև վառոդի արտադրության և զենքի վերանորոգման արհեստանոցներ¹:

Հեղինակի վկայությամբ հայերի համար օրհասական և ամենավճճական օրը եղավ ապրիլի 21-ը: Առավոտ վաղ սկսեցին որոտալ թուրքերի բոլոր հրանոթները, որից հետո կանոնավոր բանակը և խուժանը անցան հարձակման: Դիրքից դիրք էր շրջում նվազախումբը և ոգևորում մարտիկներին: Այդ օրը իր տարերքի մեջ էր Արսև Մանուկյանը, որը դիրքից դիրք էր անցնում: Յուրաքանչյուր դիրքի տասնյակ մարտիկները պետք է կասեցնեին հարյուրավորների գրոհը: Թուրքերին այդպես էլ չհաջողվեց որևէ տեղ կարել ինքնապաշտպանության շղթան: Հեղինակն այն միտքն է հայտնում, թե հայերի գործը շատ հեշտացրեց խուժանը՝ իր խուճապային փախուստով վարակելով թուրք զինվորներին:

Ապրիլի 21-ից հետո Զևդեթը որոշեց սովահար անել վանեցիներին: Սկսվեցին համաճարակներ, որոնց դեմ պայքարում էր Կարմիր Խաչի խումբը: Սկսվեց գաղթականների ներհոս, որը բարդացրեց պարենային վիճակը:

Հեղինակը նշում է, որ ապրիլի 28-ը եղավ թուրքական ընդհանուր հարձակման վճռական օրը, որը նույնպես հետ մղվեց:

Այնուհետև հեղինակն անցնում է Վան-Ջաղաքամեջի իրադարձությունների նկարագրությանը: Պատմվում է Զևդեթի հետ հայոց ստաջնորդական տեղապահ Եզնիկ ծ. Վրդ. Ներկարարյանի ակնհաջող բանակցությունների, 7 դաշնակցականներից կազմված Զինվորական մարմնի ստեղծման մասին: Այստեղ կային 4 շրջաններ և 20 դիրքեր: Ունեին 90 մատուցեր, 100 հրացան, 20 ատրճախակ, 60 հազար փամփուշտ: Խզված էր կապը Այգևստանի հետ:

Այնուհետև մանրամասնորեն նկարագրվում են մարտական գոր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 75:

Տոլույթունները: Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հեղինակի մեջբերումները վեճետելացի գինվորական Ռաֆայել դը Նոգալեսի հուշերից: Նա Վանի կոիվների ստաջին օրերից ստանձնել էր բերրի սպաշակույտի պետի պաշտոնը և ղեկավարում էր թուրքական զորքերի մարտական գործողությունները: Վեճետելացի գինվորականը պատմում է թուրքական կառավարության՝ հայերի հանդեպ գործադրած վայրագությունների, ջարդերի, գյուղերի կողոպուտի մասին: «Հայոց դիմադրությունը ահեղ էր,— գրում է նա,— և քաջությունը՝ ամեն գովեստի արժանի: Մեր զորքերը, որ կետեն որ հառաջ անցնիլ փորձեին, ուղիղ ու սաստիկ կրակ մը կդիմավորեր զանոնք: Ամեն մեկ տուն ամրոց մըն էր, զոր հարկ էր առանձին նվաճել»¹:

Հեղինակը նշում է, որ Վանի կոիվների վերջին օրը դարձավ մայիսի 3-ը, հաջորդ օրը հայտնի դարձավ թուրքերի փախուստի մասին, իսկ մայիսի 5-ին Վան մտան դաշնակցական Խեչոյի, երեկոյան՝ Դրոյի կամավորական զևեդերը, իսկ 6-ին՝ գեներալ Նիկոլանը: Մայիսի 7-ին Արամը նշանակվեց Վանի շրջանի նահանգապետ: Նրա ջանքերով կազմակերպված Վանի նահանգը, չնայած ընդամենը 70-օրյա գոյությունը, հեղինակը գնահատում է իբրև անկախ Հայաստանի իսկական կորիզ, նախաքայլ դեպի անկախություն:

Ս. Մահաբեեճյանի ուսումնասիրությունն ավարտվում է անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, ինչպես նաև Նժդեհի և Ռուբենի՝ Վանի հերոսամարտին տված բարձր գնահատականներով:

Աշխատության հաջորդ նյութը Ծահանդոլստիկն է՝ «Ծապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը (1915, հունիս 2—28)» վերնագրով: Այն բացվում է Ծապին-Գարահիսարի և շրջակա 40 հայկական գյուղերի վիճակագրական տախտակով, որում նշված են գյուղերի եկեղեցիների անունները, տների քանակը, բնակչության թիվը: Պատմագիտական առումով որոշակի արժեք է ներկայացնում պատմական հակիրճ ակնարկը Ծապին-Գարահիսարի աշխարհագրական, սոցիալական և ազգային կյանքի մասին: Տեղեկություններ են հաղորդվում պատմական հեռավոր անցյալի, սպա 1890-ական թվականների ազատագրական խմբումների, հայրուկային խմբերի կազմավորման մասին, տրրվում են խմբապետ Ռուբեն Ծիշմանյանի (Քեռի), Ղուկաս Դովլաթյանի (Ղուկաս Աղբար), Վարդան Ծահինյանի, Դանիել Չատչի, Անդրանիկի, Սեբաստացի Մուրադի, Հարություն Ծահրիկյանի, Սահրասի,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 91:

Հայկ Տերտերյանի, Գրիգոր Ղարիբջանի (Հրաչյա Մարալ) և այլոց անունները: Հեղինակի պատմական ատաղձն է եղել շապինգարաճիսարցի Արամ Հայկազի «Ծապին-Գարաճիսարի ինքնապաշտպանությունը» օրագրային բնույթի հուշագրությունը:

Հեղինակը կարևոր նշում է անում այն մասին, որ շապինգարաճիսարցի գործիչները թերահավատորեն էին վերաբերվում օսմանցյան սահմանադրությանը և ինքնապաշտպանության էին նախապատրաստում երիտասարդությանը: Գ. Վահունին ազատագրական ոգի էր հաղորդում երիտասարդությանը, իսկ Ղուկաս Աղբարը (Դովլաթյան), որը հետագայում դարձավ Ծապին-Գարաճիսարի հերոսամարտի ոգին, Բալկանյան պատերազմի շրջանում անցնում էր գյուղից գյուղ և բոլորին լսելի դարձնում նոր կարգախոսը. «Ծախել շապիկները՝ զենք գեներու համար»:

Նկարագրելով պատերազմի սկիզբը, հեղինակը նշում է, որ գորակոչվեցին 400 շապինգարաճիսարցի երիտասարդներ, իսկ այնուհետև սկսվեց բնակչության քողարկված կողոպուտը: Մեր կարծիքով փաստագրորեն չի հաստատվում հեղինակի այն պնդումը, թե Բաքերդ և Երզնկա ուղարկված 400 զինվորագրված երիտասարդները բոլորն էլ դասալքել և վերադարձել ու թաքնվել էին իրենց տներում, և կառավարությունը նրանց և զենք հաշտնաբերելու համար էր, որ մասսայական խուզարկություններ էր կատարում, բայց սպարոյուն¹:

Նշվում է նաև, որ հերոսամարտից առաջ թուրքերը հիմնահատակ ավերեցին Բյուրք, Անդրեսա, Մշակնոց, Կթանոց, Այծպտեր, Սևինտուք, Արդավիս, Չրախի, Պուսեխո և Աներդի հայկական գյուղերը: Սերաստիո կուսակալ Մուսամերի հրահանգով սպանվում է Ս. վարդապետ Օդաբաշյանը: Կառավարությանը հաջողվում է ձեռք գցել զենք ունեցողների ցուցակը և դրանք հայթաթողների անունները, ինչպես նաև կուսակցական ղեկավարների անունները՝ դաշնակցականներ՝ Վահան Հյուսիսյան, Հմայակ Գարակոչյան, Հ. Մարկոսյան, հրնչակյաններ՝ Ծապուհ Օզանյան, Ա. Տուրիկյան, Տ. Կարինյան, որոնք, սակայն, թաքնվում են: Թուրքերը նրանց փոխարեն ձերբակալում են ռեժիսորուստ Ն. Հյուսիսյանին, Ա. Թությունջյանին, Կարապետ Կարմիրյանին, Լևոն Գարակոչյանին և ուրիշների: Ձերբակալություններից հետևում է զենքի փնտրտոթքը. հայ ղեկավարները թուրքերին են հանձ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 139—140:

նում որոշ քանակությամբ հնացած զենքեր: Այնուհետև դավադրությամբ թորքերն ապանում են առաջնորդ Վ. Տ. վրդ. Թորիկյանին և անարգում նրա անթաղ մարմինը:

Շապինգարահասարցիների համբերության բաժակը լցրեց բանտից ազատված ավագակ Բելի Հասանը, որը 200 թուրք զինվորների գլուխ անցած՝ խուզարկում էր տները՝ քանդելով սալահատակները, տախտակամածները, առաստաղները՝ զինամթերք ու դասավիքներ որոնելու պատրվակով: Թուրքերը կոտորում էին գանձարկղերը, պահարանները, թալանում արժեքները, խոշտանգում կանանց ու երեխաներին: Նրանց լացն ու ճիչը լսող թաքնված հայ զինյալներն այլևս չդիմացան և քաղաքի Եկեղեցու թաղ, Բերդի թաղ, Միջին թաղ և այլ հայկական թաղերից կրակ բացեցին թուրքերի վրա: «Պետք էր հասկցնել թշնամիին,— գրում է հեղինակը,— թե հայ ժողովուրդը դյուրին ընկնվողը չէ, և թե՛ պիտի մեռնի պատվով: Այս վճռականությամբ ամբողջ երիտասարդությունը կլծվի դիրքեր պատրաստելու աշխատանքին: Անոնք կպատրաստվեին կովի, նույն ատեն հուսալով, որ իրենք առանձին չեն մնար իրենց պայքարին մեջ, և թե՛ ազատագրական խմբերը օգնության կփութան հրաշքի թևով (ընդգծումն իմն է— Մ.Կ.):

Կապսեին Անդրանիկը, Մուրատը, որոնք չէին կրցած օգնության հասնիլ Գարահիսարին, որ մինակը լեռներու կատարին պարզած էր կարմիր դրոշը, իբրև խորհրդանիշը թափվող հայ ծով արշունին ու հայ ընդվզումին...»¹:

Կռիվն սկսված էր: Ողջ հայ բնակչությունը՝ 5062 հոգի, տեղափոխվեցին բերդ, որը կառուցված էր դեռ հռոմեական ժամանակներից: Նրանցից 1500-ը արական սեռի էին, իսկ կովի ընդունակ՝ 250-ը: Կռիվների ղեկավարությունը հանձնվեց Ղուկաս Աղբարին (Դովլաթյան), կազմվեց Զինվորական խորհուրդ: Ժողովուրդը մի քանի ժամվա մեջ լավ ամրացված ամրոցի վերածեց բերդը: Կառուցվեցին 7 դիրքեր: Յուրաքանչյուր դիրքի տրամադրվեցին 8—25 հոգիանոց խմբեր՝ իրենց ղեկավարներով, տասնապետերով, հերթապահներով, պետերով ու փոխանորդներով: Բերդի բնակիչները երկու օրում սպստեցին Կանաչ գյուղի Անխած ջուրը, և սկսվեց ջրի սուկալի տազնապ: Սակայն քարերից մեծ դժվարությամբ մաքրվեց մի հին ջրհոր և որոշ ժամանակ ջուրը բավականացրեց: Բերդի պաշտպաններն ունեին 150 տանկական մատգեր, 50 կարաբին և այնպիսի հրացաններ, հունական և բուլ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 148:

ղարական հրացաններ, 40 հեծելազորի բազմահարված «Ֆելեկոս» հրացաններ և 80 ձեռնատուժ, ինչպես նաև փոքր ատրճանակներ ու սրեր: Ղուկաս Աղբարի հրահանգն էր՝ ոչ մի փամփուշտ առանց նպատակի, ոչ մի ումբ՝ առանց գոնե 5 թուրք սպանելու: Ջինկորական խորհրդի հրահանգները կարճ էին և հատու՝ 1. Բացարձակ հնազանդություն խմբապետերին, 2. Կուսակցական վեճեր և խողովություններ հարուցող անձը կգնդակահարվի, 3. Ոչ ոք չպիտի հեռանա բերդից, 4. Խախտողներին տեղում մահապատիժ¹:

Օրական 30 կանայք երկու քարայրներում 24 ժամվա ընթացքում թխում էին 8 հազար հաց: Սուղ էր վառելիքը, կրկին պակասեց ջուրը:

Սեբաստիայի կուսակալը մի հայ կնոջ միջոցով երեք անգամ հաշտության առաջարկ արեց՝ անձնատվության պայմանով, բայց մերժում ստացավ:

Այնուհետև Շահանդովսոը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է հունիսի 20-ի արշունակի ու հուսահատ կռվի ողջ ընթացքը: Այդ օրը ոտխը հարձակվում էր՝ «քայլող անտառների նման բարձրանալով դեպի բերդ»: Հայերն ստիպված էին մի կողմ դնել զինամթերքի խնայողության մտահոգությունը և միանվագ ու անդադար կրակել 5—6 հազարանոց թուրքական կանոնավոր բանակի և մի այդքան էլ խուժանի վրա: Հանկարծ բերդի պաշտպանների մեջ խուճապ առաջացավ. դիրքերից մեկի ուղղությամբ թուրքերին հաջողվել էր հայկական հագուստներով ծպտված իբրև հայկական օգնական ուժ մտնելու ու գրավել բերդի դուռը, քանդել մուտքը պաշտպանող պատը: Սակայն 14 տարեկան Հ. Թեքեյանը հացթուխ կանանց դուռը հանցրեց, որը նեղվեց խոնկած թուրքերի վրա: Խուճապահար թուրքերը նահանջեցին, և ճակատամարտն ավարտվեց հայերի փայլուն հաղթանակով: Թշնամին հեռացավ՝ թողնելով անթիվ դիակներ: Հայերը թալեցին իրենց 25 զոհերին՝ Հ. Գարակչոզյանին, Ավագ Տուրիկյանին, Գ. Կարմիրյանին, Ռուբեն և Գրիգոր Պարոնվարդյան եղբայրներին, Ե. Վեցիկյանին և ուրիշների:

Սակայն ինչ որ չկարողացավ անել թշնամին, արեց սովը: Անդրանիկ Պարոնվարդյանը և Նշան Սերեճյանը ուղարկվեցին թուրքերի հետ բանակցելու, բայց չվերադարձան:

Հաղթանակից մի քանի օր հետո Ղուկաս Աղբարը հրավիրեց բո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 158:

լոր մարտիկների ժողով և ցույց տվեց ճանապարհը. գիշերային ուժգին հարձակումով ճեղքել պաշարման օղակը և կոխվը շարունակել շրջակա լեռներում՝ հսկելով բերդի մեջ մնացած ժողովրդին, սպառնալ սրի քաշել թուրքական գյուղեր, եթե նրանք վայրագորեն վարվեն բերդի բնակիչների հետ: Սակայն սերասուսցի երկու երիտասարդներ իրենց կյանքը փրկելու համար թուրքերին մատնեցին այս ծրագիրը, և օղակն ավելի սեղմվեց: Հրաժարվելով Ուղտի դռան ուղղությամբ ճեղքելու նախնական պլանից, հայերը նահանջն սկսեցին բերդի դռան առջևից: Սկսվեց գիրկընդխառն կռիվ, և նահանջին մասնակցող 1000 հոգուց 100-ը նահատակվեցին: «Մնացյալները երեք նակրատի վրա հարվածելով թշնամին, մոխրացած դաշտի փլատակներուն մեջեն կանցնին դաշտ, ուր կցրվին և մոտ երկու տարի հոս ու հոն կովել էտք բոլորն ալ կսպանվին»¹,— վկայում է հեղինակը:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 28-ին, Նաթան քահանա Տատյանը բերդի դռան վրա ամրացրեց անձնատվության ներմակ դրոշը: Թշնամին չէր հավատում աչքերին, և 6 ժամ հետո միայն բարձրացավ բերդ՝ այնտեղ բեմադրելու 20-րդ դարի ցեղասպանության սրարներից մեկը:

«Կարելի է ըսել,— ամփոփում է Ծահանդոլխաղը,— որ կան բախտավոր և անբախտ հերոսամարտեր: Գարահիսարի հերոսամարտը եթե քիչ մը բախտավոր ըլլար, եթե անոր հասներ դուրսեն տարրական օգնություն մը՝ ուտեստեղեն և զինամթերք, թուրքը բնավ պիտի չկարենար ընկճել զայն...

Ծապին-Գարահիսար հայկական գոյամարտի մեծագույն վկայություններեն մեկը եղավ ստրկությունը արհամարհող և գիտակից մահով թշնամին շնեցնող հերոսական ժողովրդին:

Գարահիսարը չկա այսօր, բայց կտևէ հայ ժողովուրդը: Այս է մեր հաղթանակը ու թշնամիին հաչաջինջ ծրագրին ձախողությունը»²:

«Տարոնի Միջնաբերդին վերջին ծառացումը» շուրջ 100 էջանոց ուսումնասիրության հեղինակն է դարձյալ Նազարեթ Պերպերյանը (էջ 173—270):

Պատմա-աշխարհագրական համառոտ ակնարկից հետո հեղինակն անցնում է առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Տարոն աշխարհի կացության նկարագրությանը: Իրավացի է Ն. Պերպերյանը, գտնելով, որ Տարոն աշխարհը բանալիի նշանակություն ունի ոչ միայն հայ ազա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 166:

² Նշվ. աշխ., էջ 167:

տագրական շարժման, այլև 1915-ի հայաստանության հիմնահարցերն ըմբռնելու տեսակետից, որովհետև անցյալ դարավերջին այն դարձավ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների միջնաբերդը և իբրև այդպիսին՝ համիդյան ու իթթիհատական Թուրքիայի աչքի փուշը: Եվ պատահական չէր, որ իթթիհատական պարագլուխների առաջնահերթ ռազմավարությունն էր ճգմել հայկական ծառայությունների այս լեռնաչիճ օրրանը:

Հեղինակը չի թաքցնում այն ճակատագրական հանգամանքը, որ պատերազմի նախօրյակին Տարոնի հայությունը չուներ նախասահմանադրական շրջանի ֆիդայական դիմագիծը, և մինչև իսկ փորձառու ֆիդայիներն էլ մի կողմ էին դրել իրենց զենքերը¹:

Ն. Պերպերյանը ներկայացնում է 1908-ի սահմանադրությունից հետո Տարոն աշխարհի ազգային և պետական դեկավարության պատկերը. կենտրոնը Մուշ քաղաքն էր, որ գտնվում էր առաջնորդարանը և գործում էր Դաշնակցության «Ռուրան-Բարձրավանդակի Կենտրոնական կոմիտեն»: Եղեռնի նախօրյակին Մուշի առաջնորդն էր Ներսես եպիսկոպոս Խարախանյանը, իսկ կոմիտեի կազմում էին մշեցի Մճո Պոլեյանը, Կորյունը, Վարդան Վարդապետը, Ռուբենը, Լևոն Ապանյանը, Տիգրան Գալստյանը, Կառնենի Մկրտիչը և Սեմանցի Քաթիպ Մանուկը: Առաջնորդարանին և գավառական փոխանորդներին կից գործում էին նաև Մուշի և Բաղեշի Ազգային Քաղաքական ժողովները: Մուշ եկավ նաև օսմանյան խորհրդարանի հայ երեսփոխաններից Կոմսը՝ Վահան Փափազյանը:

Նահանգապետ Մուստաֆա Աբդուլ Հալլըզի նստավայրն էր Բիթլիսը, որին ենթակա էին Բաղեշի, Մուշի, Կենճի և Ադերդի գավառապետերը՝ մշտադարձֆները: Մուշի գավառապետն էր իթթիհատական Սերվեթ բեյը: Սասունի լեռնաշխարհը բաժանված էր ճշված 4 գավառապետերի միջև:

Պատերազմի սկզբում Մուշը դարձել էր պահեստի ուժերի կենտրոնատեղի: Տարոնի շրջանում գտնվում էին համիդիե գնդերի մեջ զինվորագրված քրդական յոթ ցեղախմբեր, որոնք հանձնարարություն ունեին պատուհասել հայերին:

«Առաջին աշխարհամարտի սկզբնավորության Տարոնի Աշխարհեն ներս տիրող ուժերուն այս ընդհանուր դասավորումը ցույց կուտա,— ամփոփում է հեղինակը,— որ հայությունը ամեն կողմէ շրջա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 196:

պատված էր քյուրսերով և աքցանի մեջ առնված էր թուրք կառավարության կողմէ: Ավելին, թուրքին և քյուրսին միջև, համակարգված ձևով, հետզհետե կհատակահասարակացության պետական ծրագիր մը, որուն դիմաց հայությունը կպարզեր ահալոր վտանգը նախագահող, բայց անպատրաստ ժողովրդի (ընդգծումն իմն է— Մ.Կ.) մը պատկերը»¹:

Հեղինակը նշում է, որ Տարոնի հայության թե՛ ֆիզիկական, թե՛ տնտեսական քայքայումն սկսվեց գորահավաքով, որը հայասպանության ավելի մեծ ու ահալոր ծրագրի գործադրության առաջին հանգրվանն էր: Նա վկայում է, որ Սասունում գրեթե մարդ չգինվորագրվեց, իսկ Մուշում թուրքերին հաջողվեց որոշ թվով երիտասարդների գինվորագրել: Զորահավաքին զուգընթաց կատարվում էին նաև բլուճագրավումներ, և այդ ճանապարհով մի քանի ամսվա մեջ Տարոնի հայ գյուղերը մեծ մասամբ պարալիզեցին տղամարդկանցից և ունեցվածքից:

Նշվում է, որ 1915-ի հունվարից սկսած Սասունի շրջանները ինքնապաշտպանության դրության մեջ էին:

Ցույց է տրվում, որ Մուշի առաջնորդարանը և Դաշնակցության Դուրան-Բարձրավանդակի Կենտրոնական կոմիտեն կոտորածների վտանգն ըմբռնում էին անցյալի՝ չսփանիշերով և ժողովրդին կոչում էին զգուշավորության, որը բացասական հետևանքներ ունեցավ: «Եթե թուրքը կձեռնարկեր պետական իր ահալոր ոճիրին՝ ցեղասպանության,— գրում է հեղինակը,— հայերու մեջ տակավին կտիրապետեր հակահեղափոխական հին տրամադրությունը: Իսկ ինչ կվերաբերի ինքնապաշտպանության լծվելու դաշնակցական հրահանգներուն, ընդհանուր ապստամբության մը սկզբունքը որդեգրած չլլալով, անոնք բնականաբար պիտի չկարենային հայաջնջումի ընդհանուր ծրագրին դիմադրել»²:

Խոսելով ինքնապաշտպանության ծրագրի մասին, հեղինակը վկայակոչում է դեռևս 1914-ի դեկտեմբերի սկզբին Դաշնակցության կոմիտեի հրավերով Մուշում կայացած խորհրդակցությունը, որտեղ որոշվեց ամբողջ Տարոնը բաժանել ինքնապաշտպանության ութ շրջանների: Նույն օրերին խորհրդակցություն տեղի ունեցավ նաև առաջնորդարանում, որը, սակայն, որևէ որոշում չկայացրեց:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 198:

² Նշվ. աշխ., էջ 205:

1915-ի հունվարին տեղի ունեցավ երկրորդ խորհրդակցությունը, և ինքնապաշտպանության ղեկավարման գործը դրվեց Ռուբենի և Կորյունի (Գումա Խո) վրա:

Յրոնքի և Գումսի միջադեպերից հետո 1915 թ. փետրվարի 10-ին Ռուբենը և Կորյունը հասան Սասուն և Շենիկում հրավիրեցին խմբապետների ժողով: Սասունը բաժանվեց յոթ շրջանների:

Մինչ Սասունը ապստամբության դրոշ էր պարզում, Մուշը սպասողական մղձավանջի մեջ էր: Առանց որոշման սպասելու հին ֆիդայի Մկրտիչ Բովչյանը՝ Մճո, 30 կովողներով բարձրացավ Առաքելոց վանք, որտեղ հարձակվող թուրքերին դիմադրելուց հետո անցավ Սասուն և միացավ Ռուբենին ու Կորյունին:

Թուրքերը հախ 1915 թ. մայիսին տեղահանության և կոտորածի ենթարկեցին Մշո դաշտից հյուսիս գտնվող Խնուսի շրջանը: Խնուսցի երիտասարդությունը մի քանի օր հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց: Գավառի 25 000 հայերից ազատվեցին մի քանի հազար հոգի, որոնցից հարյուրավոր երիտասարդներ անցան ռուսական գոտի և միացան հայկական կամավորական խմբերին¹:

Ս. Պերպերյանը հանգամանորեն նկարագրում է Մուշ քաղաքի նեգօրյա հուսահատ և հերոսական պաշտպանությունը: Խարախանյան սրբազանի մահից (1915 թ. ապրիլի 23) և Կումսի ծանր հիվանդությունից հետո այստեղ առաջնորդ դարձավ Վարդան վարդապետը, կուսակցական ղեկավարությունն առանձնեց հին հայդուկ Հաջի Հակոբ Կոտորանը, իսկ Կումսը ապսպինվելուց հետո Ռուբենի պահանջով անցավ Սասուն (1915 թ. մայիսի 25):

Մինչև հուլիսի 10-ը թուրքերը Մուշի հայկական թաղերին մոտ գտնվող բարձունքներում տեղադրեցին թնդանոթներ և փաստորեն քաղաքը վերցրին երկաթե աքցանի մեջ: Ծգնածամային այդ պահին առաջնորդարանի և դաշնակցական ղեկավարների միջև առաջացավ տարակարծություն: Վարդան վարդապետը կողմնակից էր տարագրությանը, իսկ վերջինները պնդում էին ինքնապաշտպանության վրա: Ծուտով Աերվեթ թեյի ուղարկած ռուսիկանները առաջնորդարանում ձերբակալեցին Վարդան վարդապետին և 70 անձանց, որոնց տարան քաղաքից դուրս և գնդակահարեցին:

Քաղաքի դիմադրական ուժերը կենտրոնացան երեք հայկական թաղերի մեջ. Ս. Մարինե թաղ, Զորի թաղ, Վերին թաղ: Առաջին թաղի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 226:

15 մարտիկների խմբապետն էր դաշնակցական կոմիտեի անդամ Տիգրան Մկրտչյանը, երկրորդինը՝ Հակոբ Կոտոյանը, երրորդինը՝ Լևոն Ասլանյանը, որն ուներ 6—7 մարտիկ: Հերոսամարտի ընդհանուր ղեկավար նշանակվեց Հաջի Հակոբ Կոտոյանը, օգնական՝ Տիգրան Մկրտչյանը:

Հուլիսի 11-ին սկսվեց հայկական թաղերի հրետակոծությունը: Սկզբում ծանրության կենտրոնը Վերին թաղն էր: Թուրքերը հրդեհեցին թաղը, սակայն դիմադրությունը շարունակվում էր նաև հաջորդ օրը: Ամբողջ թաղը քարոքանդ արվեց և կորավ հրդեհի բոցերի մեջ: Որոշվեց թողնել Վերին թաղը և վերջին ճակատամարտը մղել Չորի թաղի մեջ:

Հեղինակը նշում է, որ կովի բռնկումից հետո հայ մարտիկների թիվը բազմապատկված էր: Չորի թաղի առաջին օրվա կոիվը տևեց 15 ժամ: Հուլիսի 12-ին գիշերային խորհրդակցությունը որոշում է խումբ-խումբ դուրս գալ քաղաքից և բարձրանալ մոտակա լեռները: Հեռանում է մոտ 700 հոգի, իսկ Հ. Կոտոյանը մնում է, շարունակում դիմադրությունը և զոհվում դիրքում:

Մշո դաշտի գյուղերի դիմադրական կոիվները ավելի երկարատև եղան և տևեցին ամիսներ: «Բայց Դաշտը լավ զինված չէր,— գրում է հեղինակը:— Մյուս կողմէ՛ գրկվելով Սասուն բարձրացած իր ղեկավար մարտիկներեն և կովի լավ զենքերեն, Դաշտը տկար դիմադրություն մը կրնար ցուցաբերել՝ տակավին, Դաշտի ժողովուրդն սլ ուներ այն միամտությունը, թե անգե՛ն ժողովուրդը, կի՛նն ու երեխաները պիտի չկոտորվեին, այլ՝ թուրքը պիտի հարվածէ՛ աչքի՛ զարնող ֆետայիները և զինյալ տղամարդիկը միայն»¹:

Հեղինակը գրում է, որ այս պայմաններում Դաշտի գյուղերը մեծամասնությամբ չկարողացան դիմադրել և մի քանի օրվա մեջ կոտորվեցին, սակայն, այսուհանդերձ, գտնվեցին գյուղեր, որ Մշո դաշտի հայությունը հերոսաբար ծառայեցին անյնիսկ վերջին վայրկյանին: Այդ գյուղերից գլխավորներն էին՝ Կառնենը, Ս. Կարապետի վանքի շրջանը, Ավրանը, Աչիջանը, Վարդենիսի շրջանը և այլն:

Կառնենի կոիվը, որը գլխավորում էր հին հայդուկ Կառնենի Մկրտիչը, տևեց հուլիսի 12-ի ամբողջ օրը, որ հայ հերոսները բոլորը նահատակվեցին:

Աչիջանի դիմադրությունը, որը գլխավորում էին Պատիկ Միսակը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 245:

Միախօսարը և Հայկ Միրջանյանը, տեղեց չորս օր և պատկվեց հաղթանակով:

Ավրանցիները գյուղում դիմադրեցին մեկ օր, հետո դուրս եկան գյուղից, կռվեցին ևս 12 օր և բոլորը նահատակվեցին:

Վարդենիսի շրջանի հայությունը ապավինեց Ծամբ ծանձուղ լճին, ուր կար եղեգների անտառ: Այստեղ ինքնապաշտպանությունը տեղեց 15 օր: Նրանք փրկվեցին ռուսական զորքի մոտենալու շնորհիվ: Վեց հազար մարդ ռուսական զորքի հետ անցան Արարատյան դաշտ¹:

Ս. Կարապետի շրջանի գյուղերի ինքնապաշտպանությունը գլխավորում էր առաապելական հերոսի աճուն հանած Սորտարցի Արամը: Այստեղ հավաքված էր շուրջ 20 հազար ժողովուրդ, որոնք ունեին 100 հրացան և 100 ատրճանակ: Ինքնապաշտպանությունը շարունակվեց մինչև 1916-ի հունվար, և ժողովրդի բեկորները փրկվեցին ռուսական զորքի կողմից, իսկ Արամը նահատակվեց Սուլուխի կամրջի (Գևորգ Չամուշի դիրքի) մոտ:

Երեք ամիս տեղեցին Նեմրոսի կռիվները: Այստեղ ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը ձեռնամուխ եղան Փալապեխ Կարապետն ու Ծամիքամցի Սողոմ, որոնք հավաքեցին 300 երիտասարդների, սակայն իրենք նեկաբարս ընկան թշնամու ձեռքը: Նեմրոս լեռը բարձրացածների դիմադրությունը դեկավարեցին Սողոյի ելքայր Ծամիքամցի Արամը, հին ֆիդայի Այվազ Գևորգյանը, Հարություն Տերոյանը և ուրիշներ: Հերոսամարտը տեղեց ապրիլի 15-ից մինչև հուլիսի 15-ը: Նրանք նույնպես փրկվեցին ռուսների շնորհիվ, համալրեցին հայ կամավորական զնդերը և իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայաստանի անկախության կերտումին:

Ուսումնասիրության վերջին քաժինը նվիրված է Սասունի հերոսամարտին: Հեղեց սկզբում հեղինակը կարևոր նշում է անում այն մասին, որ Սասունը, իբրև հայոց ազատամարտի միջնաբերդ, ըմբոստացումի ուղին էր բռնել դեռևս 1914-ի վերջերին, որովհետև հին ու դժժան օրերի իր փորձառությանը չէր կարող հավատ ընձայել թուրքի կեղծ հայտարարություններին և ապավինում էր միայն իր սեփական զենքին:

Նշվում է, որ Սասունի ինքնապաշտպանության նախապատրաստությունը գլխավորում էին 1915-ի փետրվարին այստեղ եկած մուսթեֆան ու Կորյունը, որոնց քիչ ուշ միացավ Մճոն:

Թշնամին հարձակումն սկսեց Սասունի արևելյան Խուլքի շրջանից՝

¹ Նշվ. աշխ., էջ 249:

Ահրոնք գյուղի վրա հարձակումով: Ծուռով շարժման մեջ դրվեցին նաև Խիանքի քրդերը, որոնք հարավից շարժվեցին դեպի Սպիտակ լեռ և Տալվորիկ: Խուլքի և Խիանքի հայությունը քաշվեց Անտոք՝ Սասնո քանձորյա վճռական ճակատամարտը մղելու համար: Թուրքերին հաջողվեց գրավել Ս. Կարապետ, Առաքելոց և Ս. Հովհաննեսի վանքերը և փորձեց գրավել նաև Կուրտիկի լեռնաշղթան: Սակայն Ռուսերը և Կորյունը կազմակերպեցին Կուրտիկի եռամսյա դիրքային կռիվը, որի ընդհանուր ղեկավարը Փեթարա Մանուկն էր՝ Գևորգ Չառուչի զինակիցներից:

Հարավից և հարավ-արևմուտքից կռիվները ծավալվեցին մինչև Սպիտակ լեռ, որը գրավելուց հետո թշնամին պատրաստվում էր դուրս գալ Տալվորիկ: Այստեղ հրամանատարն էր խմբապետ Մուշեղը, որը փակել էր հարավի կիրճերը:

Այսպիսով, ինչպես գրում է հեղինակը, 1915-ի ապրիլից սկսած Սասունը պաշարված էր չորս կողմից, սասունցիք պատերազմական դրության մեջ էին, և այդ վիճակը պիտի շարունակվեր մինչև հուլիս: Տեսական կռիվ էր մղվում 150 կմ երկարությամբ ճակատի վրա¹:

Հեղինակը գրում է, որ մինչև հունիս գրեթե բոլոր ճակատների վրա սասունցիները կարողացան հերոսաբար դիմադրել բոլոր հարձակումներին: Սակայն Մուշից ու Մշո դաշտից կտրված, ոռոսական բանակի առաջխաղացման գծով հուսալիս՝ հայոց ազատամարտի միջնաբերդը հետզհետե սավելի սուր կերպով էր զգում ուսգմամթերքի նվազումը և սննդեղենի պակասը: Թշնամու ձեռքն անցան Խիանքը, Խուլքի մեծ մասը և Բանքը: Հունիսի կեսերին պաշարման օղակն սավելի սեղմվեց, և կռիվները փոխադրվեցին Անտոք:

Ըստ Ն. Պերպերյանի նկարագրության, Տալվորիկից մինչև Կուրտիկ և Ծովասարի ստորոտից մինչև Անտոքի հարավային կողերը 30 կմ խորք և 40 կմ լայնք ունեցող մի շրջան էր մնացել սասունցիների ձեռքը: Ընդամենը 1200 քառ. կմ այս տարածքի վրա հստակված էին ոչ միայն Սասունի ժողովուրդն ու մարտիկները, այլև շրջակա տարածքների գաղթականները:

Աննդամթերք ձեռք բերելու համար հին հայդուկներ Չուլոյի և Ծեմիկի Ղազարի գլխավորությամբ կազմվեցին հարվածող խմբեր, որոնք անակնկալ հարձակվում էին քրդական դիրքերի վրա և զգալի սնդն-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 258:

իլաճները էին սագրաւում: Այդ հարձակումներն ունեցան նաև այն հետևանքը, որ քրդերը Անտոքի ճակատից հետ քաշվեցին 25 կմ:

Մուշի հերոսամարտից հետո թուրքական ուժերը սկսեցին բարձրանալ դեպի Ծիրինկատար, Կուրտիկ և Սուաքելոց վանքի վերին ձորերը: Թնդանոթներով զինված զորամասերը ուղղվեցին դեպի Ծենիկ և Սենալ, որոնք հերոսական Մասունի առաջին դռներն էին: Նրանց զրլխավոր նպատակն էր ոչնչացնել Մուշից և Մշո դաշտից ազատված հայ մարտիկներին, որոնք Կոմսի և Մատթեոսի գլխավորությամբ դիրքեր էին գրավել Հալատորիկի և Մառնիկի բարձունքների վրա: Ուժասպառ սասունցիները թշնամուն երկու օր դիմադրելուց հետո թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ սոխալված էին իջնել Ծենիկ և Սենալ:

Նկարագրելով դեպքերի՝ ընթացքը, հեղինակը նշում է, որ հուլիսի 19-ին թուրքական հարձակումն արդեն իսկ կանոնավոր ճակատամարտի բնույթ ստացավ: Թուրքական թնդանոթները մի. քանի դիրքերից կրակ էին թափում Գելիեգուզանի և Անտոքի ուղղությամբ, իսկ նարավարևմուտքից քրդական ուժերը ընդհանուր հարձակում ձեռնարկեցին Խիանքի և Խուլբի ուղղությամբ: Հարավ-արևելքից Հազոյի շրջանի թուրքական և քրդական ուժերը բարձրացան Բասնաց լեռները և ուղղվեցին դեպի Տալվորիկ:

Նշվում է, որ թուրքերի այս ընդհանուր հարձակման պայմաններում Ռուբենը, Կորյունը և Մճոն վերադասավորեցին հայկական ուժերը և դիմադրությունը կենտրոնացրին վեց ճակատների վրա: Հեղինակը մեկ սու մեկ հիշատակում է այդ վեց ճակատամասերը և պաշտպանությունը ղեկավարող հերոսներին. Տալվորիկի և Խիանքի ճակատի հրամանատարն էր խմբապետ Մուշեղը, որի օգնականներն էին Ալիջանցի Տիգրանը և Բասնցի Դավիթը: Ծենիկ-Սենալի ճակատի ղեկավարումը հանձնվեց Չուրյին, Ծենիկի Ղազարին, Սենալի Մանուկին և Արամին: Աղբիի ճակատը վստահվեց Աղբկա Մարտեին և Մշեցի Արոյին: Գեքին-Խուլբի ճակատը հանձնվեց Իշխանաձորի Արթինին, Հեղինցի Վահանին և Սաղտունցի Հովհաննեսին: Գելիեգուզանի ձգված ճակատը, որն ընդգրկում էր Անտոքի բոլոր կողերը, հանձնվեց Կորյունին և Մճոյին: Այստեղ մարտակրակ ղեկավարներ էին Մորուք Կարոն, Ղազար Պետոյանը, Արզոյի Հովսեփը, Քյաթիպ Կիրակոսը, Տեր Քաջի Ադամը, Գարոյի Պետրոսը, Ղազար Ֆարհատյանը: Կենտրոնը ղեկավարում էր Ռուբենը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 262:

որի օգնականներն էին Մոխսի Ֆարհատի Արուն, Պզտիկ Արամը, Ավրանի Արամը, Հրայրի եղբայր Մանոն:

Հեղինակի վկայությամբ պաշարված Սասունում սուկա էր կորուլի և կալի ընդունակ 15,000 ժողովուրդ:

Ծեփկի ուղղությամբ թշնամին գրավեց Մերկե-Մոզանի և Տալալների բարձունքները, սակայն սասունցիները ճոր դիրքեր ամրացրին Սեմալ-Ծեփկ-Կորտիկ ճակատի վրա: Նույն օրը հարավի քողերը ուժեղ հարձակում ձեռնարկեցին Տալվորիկի և Իշխանձորի ուղղությամբ, բայց հանդիպեցին բուռն դիմադրության, և ճակատումը վերածվեց գիրկընդխառն բախումի, սկսվեց մահապատերազմ բոլորի համար: Հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ Տալվորիկը կարծես երկրաշարժով էր բռնված, և երեկոյան տկարացած թշնամին զինադադար առաջարկեց, որը և ընդունվեց¹:

Ծեփկի ճակատում Ռուբենը, Կորյունը և Մճոն որոշեցին հակահարձակման անցնել թուրքական թնդանոթների դեմ, որոնք կրակի տակ էին պահում 15—20 կմ տարածությամբ ամբողջ ճակատը: Հայ ֆիդայիները անաղմուկ մտտեցան, արագորեն ոչնչացրին թնդանոթաձիգներին և գրավեցին երեք թնդանոթ, որոնց կրակն ուղղեցին թուրքական զորամասերի վրա՝ նրանց մատնելով խուճապահար փախուստի: Ծեփկը վերագրավվեց, իսկ թնդանոթների փակադակները հանկեցին ու վերադարձան իրենց կենտրոնաստեղին:

Հուլիսի 23-ին թուրքերը սկսեցին ճոր ընդհանուր հարձակում, որը տևեց մինչև օգոստոսի 2-ը: Դիրքերը ձեռքից-ձեռք էր անցնում: Թուրքերը օրական առաջ էին գալիս հագիվ մեկ կիլոմետր, իսկ սասունցիները քաշվում էին դեպի Անտոք: Սակայն հրանոթային կրակն ալելի ու ալելի էր ուժեղանում:

Հեղինակի վկայությամբ օգոստոսի 2-ին տեղի ունեցավ Սասունի հերոսամարտի վերջին հանգրվանը, երբ Ծեփկի շրջանից թշնամուն հաջողվեց ճեղքել դիմադրության կուռ շղթան, խլելով Կորյունի նման անվեհեր հերոսի ու նրա շատ զինակիցների կյանքը, հերոսներ, որոնք սլլևա չէին ուզում նահանջել, որը կնշանակեր Սասնո ժողովրդի ստույգ կոտորածը:

Տասնօրյա հերոսական ճակատամարտից և Ծեփկի անկումից հետո կայացավ վերջին խորհրդակցությունը, որտեղ մարտական խմբերի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 266:

ղեկավարները որոշեցին տարբեր ուղղություններով հարձակվել թշուա-
մու վրա և ամբողջ ժողովրդի հետ ճեղքել պաշարման շղթան: «Օգոս-
տոսի 3-ի գիշերը կգործադրվի այս ծրագիրը և Անտոքը այլևս կդադա-
րի հերոսներու ժամադրավայրը ըլլալէ,— գրում է հեղինակը: Կովոյ
խմբերն ու ժողովուրդը կհաջողին ապաստանիլ անտիկ լեռներու մէջ,
սպառնով տեղեր: Ռուբենի, Վ. Փափագյանի, Մարտիրոսի և ուրիշ խմբ-
բապետներու ղեկավարությամբ՝ կովոյները կհաջողին հյուսիս-արևելք
ուղղվիլ և օգոստոսի վերջերուն ոռուսական բանակին հասնիլ»¹:

Ի տարբերություն մի շարք հեղինակների, որոնք Սասունի հերո-
սամարտի պատմությունն ավարտում են լեռնական ժողովրդի համընդ-
հանուր կոտորածով՝ որպէս արդյունք իբր Դաշնակցության անհետա-
տես, փաստորեն դավաճանական գործելակերպի, Ն. Պերպերյանը
տալիս է բոլորովին այլ մեկնաբանություն: «Թեև Սասնո հերոսամար-
տը օգոստոսի 3-ին այսօրինակ վախճան մը կունենար,— շարունակում
է նա,— բայց որդեգրված ռազմավարությունը փաստորեն կհաջողէր, և
սեպտեմբերի կեսերուն Սասունի ժողովրդին 90 տոկոս համեմատու-
թյունը ողջ էր տակաւին ու ապաստանած էր անառիկ լեռներուն գիրկը
(ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Թշնամին իզուր կփորձէր ձեռք անցնել
Սասունի հայությունը. անոր փորձերը միշտ արկարդյուն կանցնէին,
որովհետև դիմադրությունը միշտ կշարունակվէր՝ այս անգամ հրուս-
կային կոխվներու ձևով և տևական տեղափոխությամբ:

Այս կացության մէջ, ոռուսական զորքերու հառաջխաղացքով, թըր-
քական զորքերը արդեն իսկ կբռնէին նահանջի ճամբան: Այսուհան-
դերձ, Սասնո լեռները մինչև 1916-ի գարունը շարունակեցին պահպա-
նել իրենց սրի զավակները, մինչև որ հայ կամավորական գունդերը
վերանվաճեցին Տարոնը՝ 1916-ի առաջին ամիսներուն»²:

Հեղինակն իր խոսքն ավարտում է այն ամփոփմամբ, որը պատ-
մությունը պիտի վկայի Սասունի հայության մեկ ամբողջ տարի՝ 1915-ի
փետրվարից մինչև 1916-ի փետրվար, թուրքին դիմադրելու և անկախ
Հայաստանի կերտմանը իր վճռական մասնակցությունը բերելու մա-
սին:

«Մուսա լեռ՝ Միջնաբերդ և Փրկության տապան»: Այս վերնագիրն
է կրում Նուպար Զախառայանի ուսումնասիրությունը (էջ 271—335):

Արժեքավոր է պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 263:

² Նույն տեղում:

մանրամասն տեղեկանքը Սուեդիայի (Սեյկիա բառի աղավաղումն է— Մ. Կ.) հայկական վեց գյուղերի՝ Բիթիաս, Հաջի-Հաքիլի, Յոդուն Օլուք, Խդրբեկ, ՎազրՖ, Քերուսիե, ինչպես նաև Մուսս լեռան (Մովսեսի լեռ) մասին: Նշվում է, որ հայկական վեց գյուղերի բնակչության ընդհանուր թիվն էր 6 811 մարդ, որից: 2 580-ը նախընտրեց բռնել տարագրության ճամփան, իսկ մնացած 4 231 հոգին, որոնցից՝ 1 711 կին, 1 237 տղամարդ, 1 288 անչափահասներ բարձրացան լեռը:

1915 թ. հուլիսի 30-ին ստացվեց Անտիոքի գայմագամի արտագրած հրահանգը տեղահանության մասին, որով Սուեդիայի հայերին նախապատրաստվելու համար տրվում էր ութ օր: Անհրաժեշտ էր լավագույնս օգտագործել այդ ութ օրը:

Ծոսապ կարգով Յոդուն Օլուքի քահանա Աքրահաս Տեր-Գալուստյանի տանը հրավիրվեց խորհրդակցություն, որ հինգ գյուղերն ուղարկել էին իրենց ներկայացուցիչներին: Քերուսիեից ոչ ոք չկար, որովհետև նրանք որոշել էին տարագրվել: Հեղինակը քերում է խորհրդակցության մասնակիցներից մի քանիսի ելույթների ամբողջական տեքստը, որոնք այսօր ունեն վավերագրերի նշանակություն¹: Ապրտամբության որոշում ընդունածներն ունեին 133 հունական «կրա» հրացան, 7 մատուցեր, 450 որսորդական և հին հրացաններ, յուրաքանչյուր հրացանի համար կար 80—100 փամփուշտ, վառոդ ու կապար՝ 30 000 փամփուշտի համար:

Հեղինակը նշում է, որ վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի և Մովսես Տեր-Գալուստյանի համոզիչ պատճառաբանություններից հետո մերժվեց գյուղերից մեկում ամրանալու գաղափարը և որոշվեց բնակավայր հաստատել Մուսս լեռան գագաթի վրա, որի բարձրությունը մոտ 1700 մետր էր և մակերեսը մոտ 80 քառակուսի կիլոմետր:

Հուլիսի 31-ին սկսվեց լեռ բարձրանալու գործողությունը, որը տեղեկեց երեք օր: Օգոստոսի 1-ին ժողովրդի մեծ մասը հասավ Թաթար Ալան կոչված վայրը, որը գագաթից քավական ցածր էր:

Օգոստոսի 7-ին թուրքական զորքերը ձեռնարկեցին սուսջին հարձակումը, որը տևեց 6 ժամ: Թշնամին տվեց 10 սպանված և 20 վիրավոր, հայերը ոչ մի կորուստ չունեցան: Հեղինակը նշում է, որ այս սուսջին հարձակումը հոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցավ և ամրապնդեց լեռան պաշտպանների կորովը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 286—290:

Երկու օր հետո՝ օգոստոսի 10-ին, տեղի ունեցավ երկրորդ ճակատամարտը՝ Պազանըզ կոչված դիրքի ուղղությամբ: Այս ճակատամարտը տևեց 12 ժամ, ուր թշնամին տվեց 100, իսկ հայերը՝ 3 սպանված: Հեղինակը նշում է հատկապես աչքի ընկած երկու մարտիկների անուններ՝ Պետրոս Գալուստյան և Հակոբ Գարակոչյան: Վերջինս հինգ կրակոցով շարքից հանեց 4 թնդանոթաձիգների, ինքն էլ ընկավ հետոսաբար:

Երկրորդ ճակատամարտից հետո Տամլանըզ վայրում գտնարվեց ժողով, որտեղ ստեղծվեց Կենտրոնական վարչական ժողով (առեճապետ՝ Տիգրան Անդրեսայան) և գինվորական կենտրոնական վարչություն, որի վարիչ նշանակվեց 21-ամյա Մովսես Տեր Գալուստյանը:

Մարտիկները բաժանվեցին 43 տասնյակների, իրենց տասնակետերով: Կառուցվեցին զորանոցներ, պատանիների ջոկատները կատարում էին կապավորի դեր (տելեֆոնի տղաներ):

Ծովի դիմաց պարզվեցին երկու ճեմնակ սավան-դրոշներ՝ կարմիր փաշով և փրկության խոսքերով: Երեք հոգի ուղարկվեցին Ալեքսանդրեա՝ նսվ գտնելու և խնդրագիր հանձնելու համար, որոնք ձեռնուռնայն վերադարձան:

Երկրորդ ճակատամարտին հաջորդեց երկարատև անդորր: Օգոստոսի 19-ին Աստվածածնի տոնի առթիվ գլխավոր զորանոցի մոտ մատուցվեց հանդիսավոր պատարագ, որը ընդհատվեց թշնամու սովաբաժավալ ուժերի հարձակմամբ:

Նույս 24 խոտոյանը մանրամասնորեն նկարագրում է նաև այս երրորդ ճակատամարտը, որին թուրքական կողմից մասնակցում էին 4000 զինվորներ, 10 թնդանոթով, և անհաշիվ խուժան: Այս անգամ հարձակումը կատարվում էր վեց ուղղությամբ: Հայերի համար նպատավոր էր թանձրացող մեզը: Թուրքերը երկու հայ դավաճան եղբայրներից տեղեկացել էին հայերի դիրքերի և ուժերի մասին: Ի վերջո թուրքերին հաջողվեց գրավել պաշտպանության սուաշին երկու գծերը և մոտենալ Տամլանըզին: Սակայն երբ նրանք անցան Մեծ ջուրը և մոտեցան ցից գառիվերին՝ վերևից կանաչք նրանց վրա գլորեցին հսկա քարեր և ժայռի կտորներ ու հետ մղեցին թուրքերին: Վերջիններս իրենց ուժերը կենտրոնացրին Թաթար Ալանի ուղղությամբ և մինչև գիշեր գրավեցին այն՝ հայտնվելով հայերի վերջին դիրքերից 200 մետր հեռավորության վրա: Հայերը կոխում էին մեկը տասի դեմ: Թշնամին արդեն կրակ էր տեղում բնակավայրերի ու զորանոցների վրա, իսկ

ժողովուրդը խուճապահար փախչում էր դեպի մոտակա անտառները: Եթե թշնամին կարողանար առաջանալ ևս մի քանի հարյուր մետր, հայերին պիտի մնար կամ հանձնվել, կամ անձնասպան լինել: Այս պայմաններում հայերի մեջ եղան նաև դասալիքներ:

Ծգնածամային ճակատամարտը սկսվեց մի բլրի շուրջ, որն ստացավ «Մահվան բլուր» անունը: Հեղինակը նշում է, որ եթե այդ բլուրը ընկներ թշնամու ձեռքը, Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը կդասվեր անխոհեմ արկածախնդրությունների շարքը, և վճռված պիտի լիներ չորս հազար հայերի ճակատագիրը: Այդ իրականությունը կովորներն զգում էին բնազդաբար, դրա համար յուրաքանչյուրը դարձել էր ֆոմերական հերոս, և կրակում էին անգամ ծանր վերքեր ստացածները¹:

Եվ օգնության եկավ հրաշքը. հայ դասալիքները, որոնք լսում էին իրենց կովող ընկերների գոռոմ-գոչյունը և համազարկերի ժխտը, հավաքվեցին և որոշեցին վերադառնալ ճակատ: Նրանցից մեկի առաջարկած ծրագրով կազմվեց 50 հոգիանոց մի խումբ, որը թիկունքից հարձակվեց թշնամու վրա՝ առաջացնելով խուճապային նահանջ: Մահվան բլրի պաշտպաններն իրենց հերթին խոյացան փախչող թշնամու վրա: Հաղթանակը կատարյալ էր: Հայերը տվեցին 10, թուրքերը՝ 500 սպանված: Լուսաբացին ամբողջ Մուսա լեռը գտնվում էր հայերի ձեռքում: Հայերի ձեռքն ընկավ նաև 9 մատուցեր և 10 հազար փամփուշտ: Երկու դավաճան եղբայրները հրապարակայնորեն դատվեցին և զորանոցի սոջև անմիջապես գնդակահարվեցին:

Այդ պարտությունից հետո թուրքերը որոշեցին փոխել ռազմավարությունը՝ պաշարել լեռը և սովի մատնել ժողովրդին:

Սեպտեմբերի 5-ին ծովի հեռու կապույտի վրա երևաց մոխրագույն մի զանգված, որից ծխի քուլաներ էին բարձրանում: Նալը մեծ արագությամբ մոտենում էր: Դա ֆրանսիական «Գիշոն» ռազմական էր, որը խարխախ գցեց ծովեզերքից մի քանի կիրոմետր հեռավորության վրա: Ափ ուղարկվեց մակույկ, որով Խաչեր Թումանյանը նավ վերադարձավ և նավարկետ Պրիտոնին պատմեց եղելությունը: Վերջինս խոստացավ ամեն ինչ հաղորդել Կիպրոսում գտնվող ծովակալ Դարթիժ դը Ֆուրնեին, որն իր հերթին ցուցում պետք է ստանար Փարիզից: «Գիշոնը» ուբակոճեց թուրքերի դիրքերը և հեռացավ:

Սեպտեմբերի 7-ին թուրքերը վերսկսեցին հարձակումը: Ծակատամարտը տևեց 10 ժամ, և ի վերջո թուրքերը նահանջեցին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 311:

Սեպտեմբերի 10-ին «Գիշունը» վերադարձավ «Տեսեք» մարտահաղթի հետ: Այդ օրն էլ սկսվեց Մուսա լեռան վերջին և հերոսական ճակատամարտը: Նշելով, որ այդ օրը յուրաքանչյուր մուսալեռցի գերազանցեց ինքն իրեն, հեղինակը հատկապես ընդգծում է Եսայի Յադուբյանի անունը, որի վճռականությունը և զինվորական բարձր հատկությունները մեծապես նպաստեցին այդ օրվա հաղթանակին¹: Թշնամին ի վերջո նահանջեց՝ տալով հարյուրավոր սպանված, իսկ հայերը կորցրին երկու մարտիկ:

Ճակատամարտից հետո «Գիշունից» եկավ մակույկ և հայտնվեց, որ ծովակալ Դարթիժ դը Ֆուրենեն հրահանգ է տվել լեռան հայերին փոխադրել ապահով վայր: Ժողովրդին հրահանգ արվեց իջնել ծովեզերք, որը տևեց երկու օր: Սեպտեմբերի 12-ին «Գիշունին» և «Տեսեքսին» միացան երեք ուրիշ մարտահավեր՝ «Տեսթերն», «Ադմիրալ Եսրենե», «Ֆոտր», և բազմատասնյակ մակույկներով սկսվեց փոխադրության գործողությունը: Իրիկնադեմին մարտահավերքը բարձրացրին խարխիւնները և ուղղություն վերցրին դեպի Պորտ Սալիք:

Վերջում հեղինակը երախտիքի ջերմ խոսք է ասում Ֆրանց Վերֆելի մասին, որը 1933-ին կերտեց «Մուսա լեռան 40 օրը» անմահ վեպը:

Եվ վերջապես ժողովածուի վերջին նյութը էվա Դերվիշյանի «Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը կամ դյուցազմաշունչ հայության վկան» ուսումնասիրությունն է (էջ 337—413):

Ուրֆայի հերոսամարտը մյուսներից տարբերվում էր նրանով, որ այն մղվում էր բուն քաղաքի ներսում, բնական ամրություններից զուրկ պայմաններում, երբ չկար փրկության որևէ հույս:

Պատմա-աշխարհագրական ակնարկից և 1895-ի Ուրֆայի ինքնապաշտպանության հպանցիկ նկարագրությունից հետո հեղինակն անցնում է 1908—1915 թթ. իրադարձություններին: Նա գշում է, որ պատերազմի նախօրյակին Ուրֆայի հայ բնակչության թիվը անցնում էր 30 հազարից, իսկ մոտակա միակ հայկական Կարմուջ գյուղում ապրում էին 5 հազար հայեր:

Ընդգծվում է, որ պատերազմի սկզբին Ուրֆայի հայ երևելիները նույնպես սխալ ճանապարհի վրա էին, ենթադրելով, թե քանի որ պատերազմը շուտ կավարտվի, պետք չէ առճակատման գնալ կառավարության հետ, այլ հարկավոր է նրա հրահանգները կատարելու ճանա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 318:

պարհով ժողովրդին անվնաս դուրս բերել ստեղծված կացությունից: Ոչ մեկի մտքով չէր անցնում թուրքի ոճրաչին ուղեղի մեջ պատրաստվող եղևոնը: Հեղինակը պատմում է Հայոց Քաղաքական ժողովի խորհրդակցության մասին, որը հրավիրված էր առաջնորդարանում: Այստեղ էլ մեծ գումար հանգանակվեց՝ թուրք պաշտոնյաներին հարկ եղած դեպքում կաշառելու նպատակով: Երբ խոսք գնաց ապստամբություն բարձրացնելու մասին՝ պահպանողական թեք դեմ արտահայտվեց և առաջարկեց համակերպվել ու «խոհեմ» քաղաքականություն վարել: Հանկարծ ժողովասրահ մտավ փախստական Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը և ցավ հայտնելով թուլամորթ ու համակերպվող մարդկանց հետևելու համար, հաշտարարեց, որ ինքը թույլ չի տա, որ Ուրֆայի հայությունը տարագրվի և ավելացրեց. «Իսկ դուք բոլորդ ալ անխուսափելիորեն պիտի երթաք մորթվելու՝ հակառակ ձեր պատրաստած կաշառքներուն»¹: Այնուհետև հեղինակը բառացիորեն մեջ է բերում պատվելի Շոնազյանի վկայությունը, որն այսօր ունի վավերագրի արժեք: Ըստ այդ վկայության, հակառակ Ուրֆայի կրոնական ու սզգային առաջնորդների, որոնք զգուշություն և հնազանդություն էին քարոզում, կար երիտասարդություն, որը կարծես ավելի լավ էր հասկացել թուրքին ու կողմնակից էր ինքնապաշտպանության: Դրանցից էր Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, որի մեջ մարմնացած էին Ուրֆայի հայության զգացումները և որը մեծ գործ էր կատարել հայությանը զինելու և կազմակերպելու ուղղությամբ: Պատվելին վկայում է նաև, որ Ուրֆայում ավելի շատ զենք ու հայ քաջեր կային, քան Ջեյթունում: Նրա վկայությամբ կուսակցությունները, իբրև կազմակերպություն, չուզեցին առաջնորդել ինքնապաշտպանության գործը, պատճառաբանելով, որ ժամանակը խստն է և իրենք չեն ուզում պաշտոնապես ստանձնել պատասխանատվությունը: Ուստի ինքնապաշտպանության միակ խիզախ և անկախ պատասխանատուն և առաջնորդը եղավ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, որն իր եղբայր Սարգսի, Հարություն Բրաթեկեղեցյանի և մյուս ընկերների հետ քաջաբար կռվեց ու նրանց հետ միասին նահատակվեց:

Հեղինակի նկարագրությամբ Ուրֆայի մղձախնջաչին օրերն սկսվեցին 1915-ի հունիսի 8-ին, երբ ձերբակալվեցին 16 երևելի և կուսակցական դեմքեր: Քրդական տարագով ծպտված Մ. Յոթնեղբայր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 357:

յանը երկու անգամ գաղտնի այցելեց նրանց և աշխատեց համոզել պատրաստ լինել փախուստի, բայց մերժում ստացավ: Ձերբակալվածներին կոտորեցին բանտի ճանապարհին:

Դաշնակցության հրավերով կապացավ մի նոր ժողով, որը որոշեց սպասամբել միայն այն ժամանակ, երբ տեղահանության վերաբերյալ հրահանգ ստացվի: Հունիսի 25-ին տեղի ունեցան նոր ձերբակալություններ, իսկ 1500 երիտասարդներ՝ արդեն զինվորագրված էին: Մ. Յոթնեղբայրյանին չհաջողվեց սրանց էլ համոզել՝ հաջորդ օրն ինչ սկսելու սպասամբությունը:

Իր 30 ընկերներով Մ. Յոթնեղբայրյանն ամրացավ Կարմուշ գյուղի մոտ գտնվող Ս. Վանեսի լեռան վրա: Թուրքական զորքը պաշարեց լեռը, բայց 3 ժամ տևած կռվից հետո Մ. Յոթնեղբայրյանն ու Հ. Ռասթկելեկյանը ճեղքեցին պաշարումը և իջանք քաղաք՝ Ուրֆա:

Հուլիսի 10-ին կառավարությունը առաջնորդ Արտավազի վարդապետից պահանջեց 48 ժամվա ընթացքում հանձնել բոլոր զենքերը: Հայ թևակոթածից սպա Միհրան Հերարդյանի առաջարկով հավաքեցին և հանձնեցին անպետք զենքերի մի կույտ: Հուլիսի 26-ին առաջնորդը նույնպես ձերբակալվեց: Հուլիսի 28-ին բանտարկյալներին տարան դեպի Տիգրանակերտ և ճանապարհին բոլորին կոտորեցին¹:

Հեղինակը պատմում է, թե ինչպես օգոստոսի 4-ին երկու ժամվա հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում թուրք զինվորներն ու չեթեները հանկարծակի հարձակումով ոչնչացրին 1500 ուրֆացի հայ անզեն զինվորներին, որոնցից փրկվեցին միայն երկու հոգի: Դրանից մի քանի օր անց թուրք զինվորները պաշարեցին Ռասթկելեկյանների տունը, ուր թաքնված էր Մ. Յոթնեղբայրյանը և փորձեցին սպառնալով Հարությունի մորը: Այդժամ թաքստոցից դուրս թռավ Հ. Ռասթկելեկյանը և առաջին գնդակով գետին տապալեց թուրք չաուշին: Այլևս անիմաստ էր հետևել սկզբնական որոշմանը՝ սպասամբելու համար տեղահանությանն սպասելու մասին: Սկսվեց սպասամբության նախապատրաստությունը: Անհրաժեշտ էր գաղտնի վերադասավորել դիրքերն ու կռվողներին, ճշտել զինամթերքի թիվը, ապահովել պարենամթերքը: Ուրֆայի կանաչք թուրք զինվորների աչքի առաջ իրենց փեշերի տակ զենք ու փամփուշտ էին փոխադրում, 10—14 տարեկան փոքրիկները կատարում էին կապավորի դեր: Կռվի ազդանշանը պիտի լիներ Մայր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 366:

եկեղեցու և ավետարանականների ժողովարանի զանգերի միաժամանակյա ուժգին և անընդհատ դողանջները:

Ապտոսեբերի 29-ի առավոտյան թուրք ոստիկանները պաշարեցին ջարդից փրկված երկու հայ զինվորների՝ Սարգիս և Գրիգոր Թարախչյանների թաքստոցը: Ակավեց փոխսրաձգություն, և... սկսեցին դողանջել զանգերը: Քստոթո ժամը բավարար եղավ, որ բոլոր դիրքերի և տների պատուհանների հետևում փայլեն զենքերի փողերը: Հերոսամարտն սկսված էր:

Ապտոսեբները զինաթափեցին հայկական թաղերում գտնվող թուրք ոստիկաններին: Քաղաքի մշտապես Բախի Հայրարի հաշտարար նամակին ուրֆացիները պատասխանեցին, որ իրենք չեն ցանկանում «ոչխարային համակերպությամբ» զոհվել անապատներում, ոստիկավելու եմ մինչև վերջին փամփուշտն ու մարդը!:

Է. Դերվիշյանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է մարտական գործողությունների ողջ ընթացքը, թուրքական հարձակման փուլերը: Հայկական թաղերի վրա թուրքերի առաջին հարձակումը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 30-ին՝ երեք ուղղություններով: Մ. Յոթենդբայրյանի հրահանգով թույլ տրվեց, որ նրանք մտնեն թաղերից ներս և ապա ռումբերի հարվածներով ոչնչացրին նրանց: Այդ օրը թուրքերը թողեցին 450 դիակ, հայերը սվեցին 8 զոհ:

Մ. Յոթենդբայրյանն ու Հ. Ռասթելեկյանը շրջում էին դիրքից դիրք, տալիս անհրաժեշտ հրահանգներ: Նրանք իրենց կողքին ստեղծեցին հինգ հոգիանոց զինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտան Հարություն Սիմյանը, Խորեն Քյուիեյանը, Լևոն Եղբերկերյանը, Հովհաննես Իմիրզյանը և Արմենակ Աթթարյանը: Ընտրվեց մատակարար մարմին, սարքավորվեց հիվանդանոց, բացվեց զինագործարան: Հայկական թաղամասը բաժանվեց վեց շրջանների, որոնք բոլորը միասին ունեին 32 դիրք: Նշանակվեցին շրջանային խմբապետեր և տասնապետեր:

Թուրքերի երկրորդ ուժգին հարձակումն սկսվեց հոկտեմբերի 1-ի արշալույսին, սակայն Մ. Յոթենդբայրյանի ցուցումով ոչ մի պատասխան գնդակ չարձակվեց: Թուրքերը ներխուժեցին հայ կաթողիկե եկեղեցու բակը, կենտրոնացան հայկական Թեմրին թաղի թիկունքում և Ծաքոյան դիրքի մոտ ու այդպիսով ընկան Յոթենդբայրյանի սարքած ծուղակը. ռումբերի տարափը կատարյալ կտորոսած առաջացրեց թուրքերի մեջ: Յոթենդբայրյանը անձամբ դիրք էր բռնել եկեղեցու դիմաց:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 371:

Թուրքերը թողեցին հարյուրավոր դիակներ և խուճապահար փախուստի դիմեցին: Թեմրին թաղի թուրքերի հաշիվը մաքրեց Գևորգ Ալահայտոյանը: Այդ կովին մասնակցում էին նաև օրիորդներ Խանում Բեթենճյանը և Մարիամ Զիլինկիրյանը, որոնց Յոթնեղբայրյանը նվիրեց երկու գերի թուրք զինվորների հրացաններն ու փամփուշտները:

Շուտով լուր ստացվեց, որ Ուրֆայի վրա են շարժվում Ֆախրի փաշան՝ 6000 զորքով ու թնդանոթներով, և Սուլեյման բեկը՝ 600 զինվորով, ինչպես նաև շրջակա աշիրեթները:

Հոկտեմբերի 3-ին սկսվեց հայկական Հայր Աբրահամի թաղամասի գրոհը, որի պաշտպանությունը գլխավորում էր Հ. Ռասթեկելեյանը, որը նույնպես ծուղակը գցեց հարձակվողներին և ոմբահարվածներով ոչնչացրեց նրանց: Թուրքերը տվեցին 100-ի չափ սպանված: Օրվա հերոսների մեջ էին Գևորգ Ալահայտոյանը, Մարիամ Զիլինկիրյանը, հինգ-վեց հայ պատանիներ:

Սկրտիչի եղբայրը՝ Քոռ Սաքոն, քրդական տարագույ ծալոված, իր վեց ընկերների հետ միասին կարողացավ շարքից հանել քաղաքին մոտեցող թուրքական զորքի թնդանոթաձիգներին:

Հոկտեմբերի 7-ին Ֆախրի փաշան անձամբ բանակցություններ սկսեց Մ. Յոթնեղբայրյանի հետ՝ անձնատվության մասին, բայց սպարդյուն:

Հոկտեմբերի 8-ին Ֆախրի փաշայի զորքերն անցան ուժեղ հարձակման: Սակայն այս անգամ էլ հայերը թակարդի մեջ գցեցին նրանց և հասան հաղթանակի:

Հոկտեմբերի 9-ին թուրքերին հաջողվեց դիրքեր գրավել Թլֆտուր բլրի վրա, որը հայկական թաղը պաշտպանում էր թիկունքից: Դրանով հայկական դիրքերը վտանգվեցին չորս կողմից: Ժամը 12-ին թուրքական զույգ թնդանոթներն սկսեցին բլրի գագաթից ոմբակոծել հայկական դիրքերը: Զինյալ օրիորդների երեք խմբեր՝ օրիորդներ Բեթենճյանի, Զիլինկիրյանի և Կեմչյանի ղեկավարությամբ շրջում էին դիրքերը և քաջալերում կալողներին: Թեև հոկտեմբերի 9-ի ճակատամարտն ավարտվեց հայերի հաղթանակով, բայց սա ծուկից ծանր վիրավորվեց Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը: Հիվանդ էր նաև Հ. Ռասթեկելեյանը՝ 40 սասիճան ջերմությամբ: Ուժերն սպառվում էին, նոր ուժեր չկային: Նման պայմաններում հիվանդանոցում Մ. Յոթնեղբայրյանի մահնի մոտ տեղի ունեցավ խորհրդակցություն, բոլորն ուխտեցին կռվել մինչև վերջին փամփուշտը:

Հոկտեմբերի 10-ին թուրքական հարձակումը վերսկսվեց, և պաշարման օղակն ավելի նեղացավ:

Է. Դերվիշյանը պատմում է հոկտեմբերի 11-ին գերմանական սպա Մ. Էբարտի և Մ. Յոթենդբաշյանի հանդիպման մասին: Գերմանացին փորձում է համոզել Ուրֆայի հերոսին՝ վայր դնել զենքը, խառանալով նրան անվնաս տեղափոխել Գերմանիա և չհալածել ուրֆացիներին, որին Մկրտիչը պատասխանում է. «Եթե ձեր մեջ տակավին քաղաքակիրթ և քրիստոնյա մարդու զգացում կա, փրկեցեք անսպասեղան մեջ անզեն 'ու անպասուպար կհատրվող բազմությունները: Ո՞ր եմ մեր ղեկավարները, ո՞ր է մեր առաջնորդը, բերեք միայն այս վերջինը ու անմիջապես վար դնեն զենքերս»¹: Էբարտը հեռանում է՝ սպառնալով անձամբ ղեկավարել հրետակոծությունը:

Հոկտեմբերի 12-ին թնդանոթային կրակը վերսկսվում է անուվոր ուժգնությամբ: Թուրքերը մեծ կորուստներ են տալիս, սակայն դիմադրողների շարքերն էլ զնալով նոսրանում էին: Համարում չկար, իսկ պաշարման օղակն ավելի է սեղմվում: Ռաթելեյեկյանն առաջարկում է, որ կուլող տղաները իրենք սպանեն իրենց մայրերին ու քույրերին, որպեսզի նրանք չընկնեն թուրքերի ձեռքը:

Հոկտեմբերի 13-ին չորսժամյա ունբակոծությունից հետո թուրքերը գրոհում են բոլոր ճակատներով, որոնց փոքրաթիվ հայկական ուժերը դեռևս դիմադրում են: Կռվի մեջ են մտնում նաև փամփուշտ լցնող զինագործները: Թուրքերի ձեռքն են ընկնում նաև մինչ այդ չգրավված տները: Ահավոր կռիվ է տեղի ունենում հատկապես Հայր Աբրահամի շրջանում: Թուրք զինվորների դիակների կույտեր են գոյանում, բայց և ընկնում են տասնյակ հաչ քաջեր: Զախջախված թուրքական զորքի փոխարեն տեղ է հասնում նորը:

Հաջորդ օրը Մկրտիչն ու Հարությունը ամրացնում են խիստ փոքրացած հայկական թաղը, կառուցել տալիս նոր դիրքեր: Նրանք շրջում են դիրքերը և հորդորում հայերին հետևյալ խոսքերով. «Հոս, ձեր տուններու շենին, թե անսպասեղան մեջ, միևնույն է վախճանը, քաջությամբ վերջացնենք քաջությամբ սկսած մեր գործը»²:

Նույն սասուկությամբ կռիվը շարունակվեց մինչև հոկտեմբերի 18-ը: Այդ օրը ամերիկյան հաստատությունների տարածքում ուրֆացիները շարունակեցին վերջին թակարդը և վերջին դասը տալիս Ֆախրի փաշային՝ կոստրելով բազում թուրք զինվորների: Նույն գիշերը նրանք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 393—394:

² Նշվ. աշխ., էջ 395:

փորձում են ճեղքել պաշարման օղակը, բայց ապարդյուն, և որոշում են մնալ թաղերի մեջ ու մեռնել դիրքերի վրա: Մեծ թվով ընտանիքներ դիմեցին հավաքական անձնասպանության:

Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 19-ին, թուրքերը ամեն կողմից խուժեցին հայկական թաղերը: Ռասթկելեկյանը մի քանի քաջերով ամրացավ առաջնորդարանում, սակայն Մսյր եկեղեցու գավիթը գրաված թուրքերի արձակած գնդակներից մեկը մխրմվեց նրա ճակատին: Ընկավ «խաչեն նոր վար առնված Քրիստոսի տեսք ունեցող» հերոսը¹:

Հոկտեմբերի 20-ին դիմադրությունը շարունակվում էր միայն երկու թաղերում: Թուրքերի գրաված թաղերում քազմաթիվ կանաչք ու աղջիկներ անձնասպան եղան: Թուրքերը դադարեցրին թնդանոթային կրակը և դիրքեր գրավեցին տների մեջ: Այդ վիճակը շարունակվեց երեք օր, մինչև որ մեկ առ մեկ ընկան ուրֆացի կտրիճները:

Հեղինակն իր խոսքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Կիրակի, 23 հոկտեմբեր: Խոր ու մեռելային լռություն: Ամբողջ ամիս մը վճռալուծությանը ու մոլեգնությանը մարտնչած այդ հրաշք ժողովուրդին՝ ուրֆացի հայության ծառանցումը հասած է իր վախճանին: Հերոսական պայքար էր նոր, իր վախճանին հասած է հայ ժողովրդի արիության, անձնագոհության, հերոսական մահով ու պստոնեշի վրա մեռնելու վճռալուծության պերճախոս օրինակը՝ Ուրֆայի աննախընթաց հերոսամարտը»²:

Ուսումնասիրությանը կից «Վկայություններ» բաժնում գեռտեղված է Արամ Սահակյանի խոսքը՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի հեղափոխական դիմագծի մասին: Նշելով, որ հայ հեղափոխական շարժումը չի ճանաչում երկրորդ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյան, Ա. Սահակյանն ընդգծում է, որ Դաշնակցությանը նոր անդամագրված հերոսը Ուրֆայի Դաշնակցության ընդհանուր ժողովում առաջարկեց վերջ տալ թուրքերի նկատմամբ սիրարանությանը և հայ ժողովրդին զինել մինչև եղունգների ծայրը, որը պիտի լինի Դաշնակցության միակ գործը: Այդ էր պատճառը, որ նրա գործերն ու գաղափարները ձեռք բերեցին համահայկական ճշանակություն:

Հաջորդ վկայությունը Ավետիս Ահարոնյանի «Ուրֆայի հերոսամարտը» ընդարձակ հոդվածն է: Մեծ գրողի կարծիքով Ուրֆայի ան-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 397:

² Նույն տեղում:

ևսխընթաց, անզուգական հերոսամարտը մեկ-մեկնակ բաղկական է մի պատմությունն զարդարելու դարերի համար, իբրև հայ հեղափոխական պատմության փառք ու պատկ:

Ա. Ահարոնյանը մեջ է բերում Ֆախրի փաշայի բացականչությունը. «Ի՞նչ կլինե՞ր մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի բանի Ուրֆուներ մեր դեմ այսպես ծառանային»¹:

Մկրտիչ Յոթենդրապրյանի մասին նա գրում է. «Գայլ Վահագնն է վերածնվել արդյոք այս գարմանալի տղամարդի մեջ, թե ավելի հին դարերից մի առասպելական հերոս, որ գերեզմանից դուրս եկած սուներամերկ հանկարծ ցցվում է թուրքի առջև մոնչալով՝ հե՛տ քաշիր արյունոտ թաթոյ, այս ե՛ս եմ ասում, վասնզի իմ ցեղը հավիտենական է»²:

Ա. Ահարոնյանը նշում է, որ Լյօթիհատի սահմանադրությանը և թուրքական Հուրիեթին հազիվ 20-ը անց երիտասարդը իմաստուն արիություն ունեցավ հայտարարելու, թե սուտ է այդ բոլորը, հայ ժողովուրդը պիտի զինվի անընդհատ, և իր խոսքը պահեց:

Ա. Ահարոնյանը հաղորդում է, որ Մ. Յոթենդրապրյանի ինքնասպանության լուրն ասանալով, Ֆախրի փաշան կարգադրում է հրահրի 24 համազարկով ծանուցել թուրք խոմանին անզուգական առաջնորդի մահը:

«Հայկական ամբողջ ազատագրական շարժումը, Հ. Յ. Դաշնակցությունը, որին անունով գործեց ու կովեց մինչև վերջ, երկրորդ Մկրտիչ Յոթենդրապրյան չունի»,— հավատում է Ա. Ահարոնյանը: Նա արժանին է հատուցում նաև Մ. Յոթենդրապրյանի զինակիցներին. Հարություն Ռասթեյեկյանին որակում է իբրև քրիստոսապատկեր, որի թաղման ակաեմատեաներից մեկն ասել է. «Նա խաչեմ նոր ստեղծ Քրիստոսի տեսք ուներ, ճակատին՝ արյունի պատկ»: Այդ նա էր, որ 40 սատիճան տաքության մեջ թաց լաթը ճակատին դիրքից դիրք էր վազում, խրախուսում, ամբապնդում շարքերը:

Ա. Ահարոնյանը թվարկում է նաև Գևորգ Ալահայտոյանի, Սարգիս Յոթենդրապրյանի, Հարություն Սիմյանի, Արմենակ Աղդարյանի, Լևոն Զերչյանի, Վաղարշ Մեսրոպյանի, Գառնիկ Ծամբյանի անունները, որոնք իրենց անպարտելի առաջնորդի օրինակով պատմեցի վրա կրեքեցին իրենց շքեղ կյանքը և ընկան Հայոց աշխարհի համար, որ սյն-

¹ Գշվ. աշխ., էջ 406:

² Գշվ. աշխ., էջ 407:

պէս պիտի սիրեցին: «Ուրֆացին անձնատուր շի լինում երբեք. մա գի-
տէ մեղցնել ու մեռնիլ վիթխարի մահով»,— ասում է Ա. Ահարոնյանը:

Հողվածագիրը խանդաղատանքի խոսքեր է ասում նաև Ուրֆայի
հայուհիների՝ տիկին Ելիսաբեթ Յոթնեղբայրյանի (Մկրտիչի կինը և
արժանավոր համահարզը), տիկին Սուլթան Սիմյանի (Ռապելեյենյանի
քույրը), օրիորդներ Մարիամ Զիլինկիրյանի, Խանում Քեթեհնյանի, տի-
կին Խաթուն Գոնատուրանյանի մասին, որոնք կա՛մ ընկան դիրքերում,
կա՛մ թույն ընդունեցին և իրենց զավակների ձեռքից բռնած նետվեցին
իրենց իսկ հրդեհած տների բոցերի մեջ:

«Հէթանու աստվածները վաղուց են մեռել,— գրում է Ահարոնյա-
նը,— և մեր քրիստոնյա Աստծուն մեր մեկ միլիոն նահատակները ի
զուր կանչեցին տարագրության բոսոր անգթության մեջ: Արդյո՞ք նա
էլ մեռավ»¹: Նա գոչում է աշխարհին, որ ոչ, Ուրֆայի հերոսները ծնող
ցեղը չի կարող կոչել:

«Պատմությունն ի՞նչ է,— հարցնում է Ա. Ահարոնյանը: Բարբարո-
սություն, ուխտադրուժ տմարդություն, թե՛ արդարության և իրավունքի
հաղթանակ: Այս հարցի պատասխանը պիտի տան մեր հետևորդները,
և դրա համար է, որ պիտի սերտեն, որպէս ամեն լուսաբացի աղոթք,
Ուրֆայի հերոսամարտին մեծ դասը...

Պատմություն, ազգ և հայրենիք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իրար հա-
ջորդող անթիվ սերունդների հերոսական թանձրացում»²:

Հայոց Մեծ եղեռնի վերաբերյալ 1965-ին և դրանից հետո սփյուռ-
քում հրատարակված բազում գրքերի մեջ հիշատակելի են նաև
Գ. Ահարոնյանի³, Աղվան Տարոնեցու⁴, Գ. Սյուրմենյանի⁵, Լ. Չորմիս-
յանի⁶, Լ. Ազատյանի⁷ և շատ ուրիշների աշխատությունները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 412:

² Նշվ. աշխ., էջ 413:

³ Ահարոնյան Գ., Խոհեր հիսնամյակի ավարտին (1915—1965), Պեյրուք, 1966:

⁴ Աղվան Տարոնեցի, Պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին, Պեյրուք, 1966:

⁵ Սյուրմենյան Գ., Տանկահայ գինվոր և գինվորականություն, Պեյրուք, 1967:

⁶ Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության: Հ. Գ.
(1908—1922): Պեյրուք, 1975:

⁷ Ազատյան Լ., Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի: Լոս-Անջելես, 1995:

Հայոց ցեղասպանության պատմության գիտական հետազոտության բնագավառում հիմնարար նշանակություն ունեն պրոֆեսոր **Վահագն Տատրյանի** աշխատությունները: Իր ստեղծագործական կյանքի ընթացքում բազմաշխատ պատմաբանը հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի վերաբերյալ տարբեր լեզուներով հրատարակել է շուրջ հիսուն ուսումնասիրություն, որոնցից հայերեն է միայն մեկը¹: Աշխատությունը բաղկացած է երկու ուսումնասիրություններից, սրունցից սուսջինը կրում է «Հայկական ցեղասպանությունը հետպատերազմյան օսմանյան խորհրդարանին մեջ (հայ Երեսիոխաններու մեղադրական էլույթները)» վերնագիրը: Սույն ուսումնասիրության եզակի արժեքը կախնում է նրանում, որ վավերագրական ձևով ներկայացված են օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների մերկացումները և թուրք պատգամավորների ու պետական պաշտոնյաների մասնակի խոստովանությունները, գլջումի արտահայտությունները, ինչպես նաև ներկայացվող մեղադրանքներին ընդդիմանալը՝ կատարված ոճրագործության կապակցությամբ: Իբրև ներածության ամփոփում հնչում է հեղինակի այն միտքը, թե Անկարայի նախկին կուսակալ Հասան Մազհարի գլխավորած հանձնախմբի՝ կառավարական պաշտոնյաների հանցագործությունների ստուգումների հիման վրա Պատերազմական տույանը 1919—1920 թթ. արձակեց մի շարք վճիռներ և, որ ամենաւալական է, հաստատեց, որ Հայկական եղեռնը կանխամտածված, ծրագրված և հսկողությամբ իրագործված ոճիր էր, որն իրականացվեց կառավարությունն իր ձեռքը գցած իթթիհատ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի և նահանգներում գործող իր արբանյակների կողմից:

Ինչպես նշվում է աշխատության հակիրճ նախարանում, իթթիհատական ոճրագործների դեմ քրեական դատ բանալու գործում կարևոր դեր խաղաց Օսմանյան երեսիոխանական ժողովը, որը, չնայած ճրնշող մեծամասնությամբ կազմված էր իթթիհատական հացկատակներից, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ ստիպված էր վիճակահանությամբ կազմել Հինգերորդ հանձնախումբը, որի պարտականությունն էր հարցաքննության ենթարկել պատերազմի ժամանակ Սաչիո Հալիմի և Թալեաթի գլխավորած երկու իրարահաջորդ կառավարություններում իբրև նախարար ծառայած կառավարական պաշտոնյաներին և

¹ Փրոֆ. Վահագն Տատրյան. Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային և պատմագիտության բննարկումներով: Պայքար, 1995 (ԱՄՆ):

որոշել՝ պե՞տք է նրանք իբրև հանցագործներ դատվեն, թե՞ ոչ: Այդ առթիվ խորհրդարանային այս մարմինը պատրաստեց մեծ թվով հարցաքննական թղթածրարներ և կարողացավ ձեռք բերել մի շարք հույժ կարևոր վավերագրեր: Սակայն Հանձնաժողովը չկարողացավ իր եզրակացություններն ամփոփել և Երեսփոխանական ժողովին ներկայացնել քվեարկության համար, քանի որ սույժան Վահրդեղոյինը լուծարեց այդ ժողովը և արձակեց երեսփոխաններին՝ իրենց թաքուն և խափառարար գործունեության համար: Բայց և այնպես այդ մարմնի հաշվաքաճ տեղեկությունները և փաստաթղթերը ավելի ուշ մեծ օգուտ ունեցան դատավարության ընթացքում: Հեղինակը եզրակացնում է, որ Երեսփոխանական ժողովի վիճաբանությունները դատական հետապնդման նախաքայլ հանդիսացան այն իմաստով, որ դրանք հանգեցին Հինգերորդ հանձնախմբի կազմավորման և արդյունավետ գործունեության՝:

Երեսփոխանական ժողովը հետպատերազմյան իր առաջին նիստը գումարեց 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նախագահն էր նախկին արագործնախարար, թթու իթթիհատական և Թալեթի մոտերիմ Խալիլը, իսկ փոխնախագահը՝ «բարեխառն» իթթիհատական Հյուսեին Ջահիդը:

Այնուհետև Վ. Տատրյանը ներկայացնում է 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև դեկտեմբերի 12-ը տեղի ունեցած հինգ նիստերի սղագրական նկարագիրը, որոնց հետևում է յուրաքանչյուր նիստի նշանակության վերաբերյալ հեղինակի վերլուծությունները, ամփոփումներն ու գնահատականները:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում, որը հեղինակը բնորոշում է իբրև առնակատման առաջին փորձաքար, ժողովի քարտուղարությանը հրդվեցին հայ, հույն և թուրք երեսփոխանների մի շարք թագրիլներ՝ դիմումնագրեր: Դրանցից առաջինը Այտըն (Ջմյուռնիա) նահանգի հույն երեսփոխան Էմմանուել Էմմանուելիտի դիմումն էր, որով առաջարկվում էր ժողովի քննարկման առաջնահերթ նյութ դարձնել պատերազմի ժամանակի կառավարության վարքագիծը: Իր հերթին Տրապիզոնի երեսփոխան, իրավաբան Հաֆեզ Մեհմեդ Էյիկը առաջարկեց քննարկել թուրքական կառավարության՝ պատերազմին մասնակցելուն առընչվող փաստաթղթերը: Այդ առաջարկները պաշտպանեցին տասնչորս ուրիշ երեսփոխաններ, որոնցից երկուսը՝ հայեր, երկուսը՝ հույներ էին: Է. Էմմանուելիտիի դիմումնագիրը բաղկացած էր ութ կետերից,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

որոնցից առաջինում ընդգծվում էր, որ հնչ ազգին պատկանելուց զատ ուրիշ ոչ մի հանցանք չունեցող մեկ միլիոն հոգի, առանց բացառելու կանանց և երեխաներին, սպանվեցին: Երկրորդ և երրորդ կետերում ստվում էր, որ քառասուն դարերից ի վեր երկրի քաղաքակրթության հիմնաքարը հանդիսացող հույն տարրից 250 000 մարդ օսմանյան սահմաններից արտաքալվեցին, կողոպուվեցին և բնաջնջվեցին, իսկ պատերազմից հետո էլ 550 000 հույներ արտաքալվեցին, կողոպուվեցին և սպանվեցին Սև ծովի շրջանից, Չանաքկալեի, Մարմարա ծովի և Կըղզիների մարզերից: Հինգերորդ կետում խոսվում էր երեսփոխաններ Զոհրապ և Վարդգես էֆենդիների բնաջնջման մասին¹:

Սակայն, ինչպես նշում է Վ. Տատրյանը, այն դիմումնագիրը, որը հետևողական հանդիսացավ և իր անառարկելի դրոշմը դրեց ժողովի Հինգերորդ հանձնախմբի կազմության և աշխատանքների վրա, պատրաստված էր Դիվանիի արաբ երեսփոխան Ֆուատի կողմից, որը պաշտոնապես գրանցվեց և վիճարանության հիմնահարց դարձավ նոյեմբերի 4-ի նիստում: Հեղինակի բնորոշմամբ, տաաը կետերից քաղկացած այդ դիմումնագիրը ընդհանրական էր և շոշափում էր ոչ միայն հայկական ջարդերը, այլ նաև կառավարության մի շարք ապօրինի արարքներ:

Ներկայացնելով Հայկական եղեռնի բնական հետապնդումը թելադրող 5-րդ կետը, որտեղ խոսվում է մարդկային և իրավական կանոնների դեմ մեղանշող, օսմանյան սահմանադրության ոգին ոտնակոխող ժամանակավոր օրենքների և հրամանագրերի ընդունման և դրանցով իսկ երկիրը ողբերգության բեմի վերածելու մասին՝ Վ. Տատրյանը բացահայտում է ժամանակավոր օրենք հորջորջված տեղահանության օրենքի ընդունման (27.05.1915) կապակցությամբ, իթթի-հատականների գործած գնրտողի և օրինազանց գործողությունները, ցույց տալիս, որ այդ օրենքի հաստատումից շարաքներ սուսջ արդեն Թալեաթը տեղահանման գործողություններ էր ձեռնարկել Զեյթունում, Մարաշում, Պոլսում և երկրի այլ շրջաններում: Այդ առնչությամբ հեղինակը մեկնարանում է օրենքի ցարդ անհայտ մնացած 4-րդ հոդվածը, ըստ որի տեղահանությունները պետք է իրականացնեին պատերազմական նախարարության իշխանությունները, մինչդեռ դրանք գրեթե ամբողջությամբ ի կատար ածվեցին ներքին գործերի նախարարու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 8:

թյան և նրան ենթակա նահանգային ոստիկանության (ժանդարմերիս), գաղտնի ոստիկանության և բանտային հանցագործների ոհմակների կողմից, որոնք Հատուկ կազմակերպության պիտակի տակ գլխավոր ջարդարարները հանդիսացան: Նշվում է նաև, որ տեղահանության օրենքը խորհրդարանի քվեարկությանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին, երբ հայերը բնաջնջված էին, թուրքերը՝ պարտված:

Այնուհետև Վ. Տատրյանն անդրադառնում է Ֆուատի ծանուցագրի 10-րդ կետին, որտեղ նշվում է, որ իշխանության մարմինները, երկրի ներսում քառս և խստնակություն ստեղծելով, մարդկանց կյանքը, սեփականությունը և պատիվը վտանգեցին իրենց իսկ օժանդակած հրոսակախմբերին և դրանով իսկ աղետալի ոճիրների մասնակից դարձան¹:

Վ. Տատրյանը ներկայացնում է Հայկական եղեռնի հարցի արծարծմանը մասնակից վեց հայ երեսփոխաններին՝ Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյան, Իզմիրի երեսփոխան Օհնիկ Իսաան, Էրզրումի երեսփոխան Հովսեփ Մադայայան, Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոչկեզեզյան, Մարաշի երեսփոխան Հակոբ Խոլաքյան, Սվազի (Սերաստիս) երեսփոխան Տիգրան Պարսամյան: Բացակայում էին Մուշի երկու հայ երեսփոխաններ, Գեղամ Տեր-Վարսապետյանը, որը հիվանդ էր, Վահան Փափազյանը, որը հեռացել էր երկրից, Պոլսի երեսփոխան Պետրոս Հալաճյանը: Եղեռնի ժամանակ զազանաբար սպանվել էին հայ երեսփոխաններ Զոհրապը, Վարդգեսը և Վուսնանը (Օհնիկ Դերձակյան): Մերթ ընդ մերթ հայերին զորավիգ էին կանգնում 10 հույն երեսփոխաններ, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Էմմանուելիտին, Էֆքալիտիսը, Հարավառպիսը, Յուվանիտին:

Վիճարանությունների ատպարեզ նետվեցին երեք հարակից հարցեր. ինչպիսի՞ն էր ոճրի բնույթը և տարողությունը, ովքե՞ր էին պատասխանատուները, ինչպե՞ս կարելի է դարմանել հասցված վնասները և կորուստները:

Ըստ Վ. Տատրյանի հանգամանալի նկարագրության, խորհրդարանական վիճարանության առաջին հանգրվանը բացվեց հույն երեսփոխան Էմմանուելիտիի հարցապնդմամբ, թե ներկայի թուրքական կառավարությունը ի՞նչ է մտածում խնդրի մասին և ի՞նչ քայլերի պիտի դիմի: Պատասխանի համար բեմ բարձրացավ նախկին իթթիհատական, ներքին գործերի նախարար Ֆեթհի Օքեարը: Կրկնելով թուրքական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10:

սովորական հանգեղաբ, թե խնդրո առարկա զոհերը միայն հայերը, հույները կամ արաբները չէին, այլ թուրք ժողովրդի զանգվածները նույնպես, նախարարը խոստացավ իրենց բնակավայրերը վերադարձնել արքորյալներին և նյութական հատուցում տալ նրանց:

Այնուհետև հրապարակվեց Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանի դիտողագիրը (թագրիթ), որն ստորագրել էին նաև հայ երեսփոխաններ Խրլաքյանը, Իհասնը, Պոշկեզեկյանը, Մադաթյանը և Պարսամյանը: Հայ երեսփոխանները հարց էին տալիս կառավարությանը, թե նա ի՞նչ դիրք ունի Տեղահանության (27.05.1915) և Լքյալ գույքերի (26.09.1915) օրենքների գործադրության առթիվ գործված ոճիրների կազմակերպիչների և գործադրողների, ինչպես և այդ ոճիրների զոհերի հանդեպ:

Գ.Նահատեղով Ախտի նշանակությունը, Վ. Տասրյանն արձանագրում է, որ դա առաջին քաղաքական առճակատումն էր, որով հայ երեսփոխանները մերթ փաղաքշելով, մերթ աստեղով և մերթ էլ երկիմաստ կամ թաքուն արտահայտություններով իրենց թուրք պաշտոնակիցներին մարտահրավեր նետեցին Մեծ եղեռնի սունչությամբ գործված ոճրապարտ արարքների համար: Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարը հարկադրված էր անձամբ ներկայանալ Խորհրդարան՝ քացատություններ և խոստումներ տալու համար: Միաժամանակ հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում թուրք երեսփոխանների ճղճիմ ճիգերի և համառ փորձերի վրա, որոնց նպատակն էր նետնացնել հույոց ցեղասպանության տարողությունն ու իմաստը, այն դեռ թուրքերի կրած այլազան կորուստների հետ նույն նժարի վրա, և կամ հայերին վերագրել գրգռիչ և նախահարձակի դեր՝: Կարևորվում է Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆեզ Մեհմեդի քացահայտ խոստովանությունը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջևհալ Ազմիի ոճրագործությունների, կառավարական հրահանգներով հայերի ջարդի և ծովամույն անելու վերաբերյալ:

Հեղինակն առանձնակի ուշադրություն է հրավիրում 1915-ի մայիսի 27-ի կառավարական որոշման վրա, որը հետապնդում էր երկու նպատակ. ա. տեղահանության պիտակի տակ գործադրել ցեղասպանությունը, բ. իրավական հիմք ստեղծել այդ ոճրի համար: Տեղահանության օրենքը, որը Խորհրդարանի վերջնական հաստատմանը պիտի ներկայացվեր 1915-ի սեպտեմբերին, այդպես էլ չներկայացվեց:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

Հեղինակը զավեշտական է համարում այն փաստը, որ այդ ժամանակավոր օրենքը հայ երեսփոխանների պնդմամբ Երեսփոխանական ժողովի հաստատմանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին միայն և առանց այլևայի մերժվեց, որն արդեն գործադրված էր: Չհայտարարվեց, սակայն, որ այդ օրենքը սպօրինի էր և հակասահմանադրական¹:

Մատնանշվում է նաև, որ հայ երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանը համարձակություն ունեցավ հասկացնել տալու թուրք երեսփոխաններին, թուրք հանրությանը և կառավարությանը, որ տեղի ունեցածը մի վիթխարի ոճիր էր, որից անմասն մնացածների թիվը շատ քիչ է:

1918 թ. նոյեմբերի 18-ի ճիստին ներկա էին արագործնախարար Մուսատֆա Ռեշիդ փաշան, ներքին գործերի նախարար Մուսատֆա Արիֆը, կրթական նախարար Ռիզա Թևֆիքը, Պետական խորհրդի նախագահ Շերիֆ փաշան: Վ. Տատրյանի բնորոշմամբ այնքան տպավորիչ էր Հակեպի երեսփոխան Արթին Պոշկեզեզյանի ելույթը, որ արագործնախարարը, զգալով կացության լրջությունը, պահանջեց, որ նիստը գաղտնի լինի, բայց այդ առաջարկը չընդունվեց: Հայ երեսփոխանը մատը դրեց թուրքերի համար անախորժ և խուլվահույզ հարց հանդիսացող Մեծ եղևնի վրա, այն որակելով իբրև կտտացող մի վերք: Հայ երեսփոխանը հայկական կոտորածները որակեց իբրև երկինք ու երկիր դղրդացնող վիթխարի ոճիր, որը օսմանյան պատմության ամենատխտոր և ամենասարյունալի էջն է: Առաջ քաշելով պատասխանատուների հարցը, Ա. Պոշկեզեզյանը հայտնեց այն միտքը, որ բուն ամբաստանյալը թուրք ազգը չէ, այլ թուրք կառավարությունը, նախորդ վարչակազմը: Նա «չեթեամիտ վարմունք» համարեց մի քանի հրեշների և ճիվաղների գործած ոճրի համար մի ամբողջ ազգ ամբաստանելը: Սակայն, չուրանալով, որ մի շարք վայրերում ժողովուրդն, այնուամենայնիվ, մասնակից է դարձել չարագործություններին, հայ երեսփոխանը նրանց համար «հայտնագործում է» հետևյալ արդարացումը. «Այո, կարգ մը տեղեր խուժանը և ցած դասակարգի մարդիկ կառավարության դրկած չեթեներու ըրած ոճրային արարքներուն մասնակցեցան: Ասոնք իրենց արարքներուն հետևանքները կշռելու և չափելու անկարող հասարակ մահկանացուներ էին. երբ ոչխարի հոտ մը հահիճի մեջ կիչնա, ատոր հանցավորը ոչխարնե՞րն են, թե՞ ոչ գիրենք առաջնորդող հովիվը.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

ես կպնդեմ, որ եթե կարգ մը տեղեր ստոնք ոճիրներուն մասնակցած են, հանցանքը կառավարական պաշտոնյաներունն է»¹:

Շարունակելով խոսքը, Ա. Պոշկեզեցյանն ասաց, որ իսկական հայ բնօրրան և հայրենիք, հայի բույն եղող մի քանի մահաբեր կան, որ ներկայումս ոչ մի հայ չի-կարելի գտնել. 70—80 հազար հայ պարունակող նահանգում 70—80 հայ հնարավոր չէ գտնել: Տեր-Չորի և Ռասուլ-Այնի միջև գտնվող տարածության վրա գայլերի և թռչունների հոշոտումներից մնացած հայերի ոսկորներից բլուրներ են առաջացել²:

Գնահատելով չորս ու կես ժամ տևած նիստի նշանակությունը, Վ. Տատրյանը նշում է, որ հայ երեսփոխաններ Պոշկեզեցյանին, Պարսամյանին և Նալբանդյանին հաջողվեց մի քանի թուրք և հույն երեսփոխանների աջակցությամբ կրկին արծարծել հայկական ցեղապանության հարցը իր այլազան ծալքերով: Պոշկեզեցյանը Մեծ եղեռնը որակեց իբրև աշխարհը դրոզացնող ահավոր ոճիր և այդ որակումը փոքր-ինչ մեղմելու նպատակով դիմեց անպարսրության՝ թուրք ազգը տարանջատելով թուրք կառավարությունից՝ ոճրի գլխավոր հեղինակ ճանաչելով վերջինին:

Վ. Տատրյանն ընդգծում է երեսփոխան Պարսամյանի ելույթի բացառիկ նշանակությունը, որը, լինելով թունդ իթթիհատական, այնուամենայնիվ, ոգեկոչեց սպանված հայ երեսփոխանների հիշատակը և ջարդարարներ անվանեց թուրք պաշտոնյաներին; պաշտպանության տակ վերցրեց Վանի երեսփոխան Վոսմյանին ու վանեցիներին³:

Հեղինակի գնահատմամբ, Մարթոս Նալբանդյանի ճնշը իր ողջ էության մի ներհուն պատասխան էր թուրքական ուրացումի և դրժումի բոլոր ելույթներին: Նա հայտարարեց, թե իրախաբանական կամ տրամաբանական ոչ մի հիմք չկա, որ երկրի տարբեր անկյուններում հայերը տեղահանվեն ու ջարդվեն Վանի դեպքերի պատճառով, դեպքեր, որոնց հանգամանքները դեռ պետք է պարզել: Հայ երեսփոխանը հակադրվեց նաև այն պնդումներին, թե այդ մեծ ոճիրը մի փոքր խլմբակի սարքած գործն էր և հապկացրեց, որ կազմակերպված նախնիրի իրագործմանը մասնակցեցին պետական հաստատություններ, կառավարական և զինվորական կառույցներ, ինչպես և բնակչության հատվածներ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23:

² Նշվ. աշխ., էջ 25:

³ Նշվ աշխ., էջ 44:

Վ. Տատրյանի կարծիքով այս նիստում ամենապարսավելի դերը խաղաց Մուշի քուրդ երեսփոխան, Մշո դաշտի 70—80 000 հայ բնակչության բնաջնջման գլխավոր պատասխանատու մոլի իթթիհատական Իլլա Սամին: Եղելությունը չարսփոխելու և չքմեղանկարու նոր վարկած ձևավորելու միտումով նա Վանի հայ երեսփոխաններ Վոանյանի և Փափագյանի՝ 1915 թ. հունվար-փետրվարին կառավարությանն ուղարկած խնդրագրերը որակեց իբրև վերջնագրեր: Կոտ տրամաբանությամբ և անհերքելի փաստերով վեր հանելով Վանի հազվագյուտ հերոսամարտի ինքնապաշտպանական բնույթը, Վ. Տատրյանը վճռականորեն մերժում է այն իբրև հայկական աղետի սկզբնապատճառ ցույց տալու ճիգերը: «Վան դրսսպատճառ մի չէր, այլ նսպատակահարմար շարժառիթ մը,— այդ առիթով ամփոփում է նա իր մտքերը,— և այս տարբերությունը ամենալավը ըմբռնած էին Հայկական Ցեղասպանության կազմակերպիչները»¹:

Դեկտեմբերի 9-ի նիստում հայ երեսփոխանների համառ պահանջով բնթերցվեց Մշո նոր մահացած երեսփոխան Գեղամ Տեր-Կարապետյանի կազմած և Սեբաստիայի երեսփոխան Տիգրան Պարսամյանի կողմից նույնպես ստորագրված դիտողագրի լրով տեքստը: Փաստաթղթի հեղինակները հակահարված էին տալիս հայերի զոհերի թիվը 100 000-ի իջեցնելու թուրքական փորձերին և այն հասցնում էին 1,5 միլիոնի: Վճռական բողոք էր հայտնվում դատարկված Արևմտյան Հաստանը այլազգիներով բնակեցնելու գործողությունների դեմ:

Վ. Տատրյանն այդ դիտողագրի ամենակենսակյան և զարմանալիորեն խիզախ մասը համարում է այն հայտարարությունը, որ Արևելյան հահանգները հալ ազգի պատմական բնօրրանն են, հարազատորեն հայկական հողեր են և կազմում են հայերի նվիրական հայրենիքը, մի բան, որ մինչ այդ որևէ մեկի կողմից չէր արվել: Գ. Տեր-Կարապետյանն առաջինն էր նաև, որ նահատակների թիվը հասցնում էր մեկ ու կես միլիոնի:

Դեկտեմբերի 11-ի նիստը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվեց Թուրքիայի հույն բնակչության նկատմամբ պատերազմի ժամանակ կիրառված բռնարարքների քննարկմանը, և այդ առնչությամբ հիշատակվեցին նաև հայերը: Մասնավորապես մի թուրք երեսփոխան հաստատեց Տրապիզոնում հայերին Սև ծովում խեղդելու փաստը: Նիստում թուրք հռչակավոր քանաստեղծ Մեհմեդ Էմինը փորձեց թուրք ազգի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 55:

կրած տատապանքները բաղդատել հայերի կրած դժբախտությունների հետ՝ իբրև զուգակշիռ եղելություններ և պնդել, որ հայերի դեմ գործված ոճիրները բուն թուրքերի կողմից չեն կատարված: Անամոթությունը լիովին բավարարում է թուրք բանաստեղծին՝ հայտարարելու, թե թուրք ազգն այնքան կարեկից է պանդուխտների ու տնանկների նկատմամբ, որ սիրահոժար իր երկրում ապաստան է ապահովել հայերի և հրեաների նման ազգերի համար: «Թուրքը այսօր ալ ցուլի մը նման հուժկու ըլլալով հանդերձ ոչխարի մը չափ անմեղ և խաղաղ է... Չարագործությունները այս Ազգին ոգիեն, այս Ազգին սրտեն, այս Ազգին խղնեն, այս Ազգին գաղափարներեն թխած չարագործություններ չեն»,— ինքնամոռաց կործք է ծեծում թուրք ազգայնամուլը և միաժամանակ մեղադրական կարդում Մ. Խրիմյանի, Ներսես Վարժապետյանի, Գամառ Քաթիպայի հասցեին, որոնք ազգայնականության կրակ հրահրեցին հայերի շրջանում¹:

Վ. Տատրյանը բացառիկ կարևորություն է տալիս թուրք երեսփոխաններից մեկի վկայությանը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմիի և Սամսոնի կառավարչի՝ հայերին Սև ծովում ծովամույն անելուն անմիջականորեն մասնակցելու վերաբերյալ: Նա գտնում է, որ դրանով բացահայտորեն մերկացվում է թուրքական գավառային վարչամեթենայի գործուն մասնակցությունը ցեղասպանության կազմակերպման գործողություններին, վարչամեթենա, որը բացարձակորեն և անմիջականորեն ենթակա էր կենտրոնական կառավարության հրամաններին²:

Գեկտեմբերի 12-ի վերջին նիստը նախագահում էր Երեսփոխանական ժողովի նախագահը՝ Հալիլ Մենթեշեն, որը պատերազմի ժամանակ արագործնախարարն էր և մի կարճ ժամանակ՝ արդարև ստորադասության նախարարը և որը մի քանի ամիս անց պետք է ձեռքակալվեր ու դատի տրվեր իբրև հայոց ցեղասպանության ոճիրների մեղսակից:

Վ. Տատրյանի բնորոշմամբ այս նիստի հատկանշական կողմերից մեկն այն էր, որ այն սկսվեց հույների նախաձեռնած հարցերի արծարծմամբ, սակայն դուրս եկավ հունից և ծանրացավ հայկական ցեղասպանության արհավիրքի և հատկապես Տարոն-Տուրուբերանում կատարված նախնիի վրա: Այդ տեսակետից վճռական դեր խաղաց Սիսի երեսփոխան **Մատթեոս Նալբանդյանը**: Նրա ելույթը շատաչուն պատասխան էր թուրք բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինի այն պնդումին, թե հա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 67:

² Նշվ. աշխ., էջ 74:

յնրի դեմ կատարված ոճիրը չպետք է թուրքերին վերագրել, և թե թուրք ազգն էլ արժանի է կարեկցության և մխիթարության¹:

Միստի ծանրության կենտրոնը դարձան Մուշի երեսփոխան **Խոջա Իլյաս Սամիի** ճառերն ու պատասխանները: Նախ նա կոչ արեց հարցը հնարավորին չափ շուտ փակել և այնևս դրան չանդրադառնալ: Նա ամեն կերպ ճգնում էր ժխտել մահմեդական կրոնավորների խաղացած ծանրակշիռ դերը ոճիրների իրագործման մեջ: Քուրդ ոճրագործ երեսփոխանը փորձում է ծուռ հայելու մեջ հերկայացնել Վահան Փափագյանի վարքագիծը և ունկնդիրներին հրամցնել այն համոզումը, թե հայկական տեղամասնությունը և նախճիրը միայն մի պատճառաբանություն ունի. Թուրքիան մահոմ և կենաց պայքարի մեջ գտնվելու պահին հարված ստացավ ռուսների հետ ընկերակցած հաշկական զինյալ խմբերից և հուժկու հակահարված տվեց: Սակայն Խոջա Իլյասն անգամ ստիպված էր ընդունել, որ զոհված հայ զանգվածների ութսուն տոկոսը անմեղ մարդիկ էին²:

Եզրափակման մեջ Վ. Տատրյանն ընդգծում է, որ Երեսփոխանական ժողովի նիստերի ուսումնասիրությունն ունի արտակարգ նշանակություն, քանի որ առաջին և վերջին անգամ թուրք երեսփոխանները և նախարարները ստիպված էին դիմազրարել ուղղակի և շեշտակի կերպով իրենց դեմ եղած մեղադրանքները՝ հայերի տեղահանության և ջարդին առնչվող ոճիրների կապակցությամբ: Առաջին և վերջին անգամ եղան մանրամասն խոստովանություններ, զոջումի արտահայտություններ և դարմաններ գտնելու անհրաժեշտության հավաստիքներ: Հիշեցնելով, որ Երեսփոխանական ժողովը վերջին հաշվով թունդ իթթիհատական մարմին էր, հեղինակը տարակուսանք է հայտնում, որ եթե չլիներ հաշտության ծանր պայմանների ուրվականը, հազիվ թե նիստերը նույն բովանդակությամբ և ընթացքով տեղի ունենային:

Վ. Տատրյանի հատորում գետեղված երկրորդ երկասիրությունը կրում է «Պետության մը և պետական կուսակցության մը միաձույլ դերը հայկական ցեղասպանության մեջ» վերնագիրը:

Ներածության մեջ հեղինակը «ցեղասպանություն» հասկացությունը բնորոշում է իբրև զանգվածային ոճիր, որը նախադրում է գերակշիռ ուժերի եղեռնափորձ՝ կիրարկումը ընդդեմ անհամեմատորեն անզոր գոհի, որը կարող է մի փոքրամասնության, ազգության կամ ուրիշ որևէ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 87:

² Նշվ. աշխ., էջ 88:

հավաքականություն լինել: Նրա կարծիքով ցեղասպանությունը ամենից առաջ կուտակված և համադրված հզորանքի մի արտահայտությունն է՝ պայմանավորված պարտադրիչ որոշ կառուցվածքների առկայությամբ և դրանց լծակաչին օգտագործմամբ¹: Զարգացնելով իր միտքը, Վ. Տատրյանը գրում է, որ արդի պատմության մեջ առհասարակ պետությունն է, որ մարմնավորում է ամեն տեսակի պարտադրիչ հզորանք, այնտեղ են կուտակված ուժի աղբյուրները, այնտեղից են բխում պարտադրանքի հնարամիջոցները: Եվ պատահական չէ, որ ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրած պատմաբանների և այլ մասնագետների ճնշող մեծամասնությունը առանց այլևայնության ցեղասպանությունը դիտում է իբրև պետական ոճիր:

Կոնկրետացնելով խոսքը հայոց ցեղասպանության վրա, այդուհանդերձ, հեղինակն առաջարկում է այլընտրական վարկած, ըստ որի ոչ թե պետությունն ինքնին, այլ բռնատիրական միջոցներով այդ պետությունը նվաճած և նրա կառուցվածքին միաձուլված միաճեծան քաղաքական կուսակցությունն է, որ զատորոշվում է իբրև հաշկական ցեղասպանության բուն հեղինակ: Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է, այսպես կոչված, Երիտասարդ թուրքերի հաստատած Իթթիհատ վեթերագգը քաղաքական կուսակցությանը, որը 1908-ի հուլիսին նվազագույն արյունահեղությամբ տապալեց համիդյան բռնավարական վարչակարգը և վերահաստատեց 1976-ի սահմանադրությունը:

Երիտասարդ թուրքերի գազանաչին էությունը բացահայտելու համար Վ. Տատրյանը անդրադառնում է նրանց կուսակցության ակունքներին, գրում, որ Իթթիհատական հեղափոխությունը զուրկ էր մշակված գաղափարախոսությունից, և նրա ղեկավարների հիմնական և միակ մոտասեռումը համիդյան վարչակարգի տապալումն էր, որը անդունդի եզրին էր հասցրել կայսրությունը: 1908-ի հեղափոխությունից հետո Իթթիհատը մնաց իբրև մի դավադիր խմբակցություն, որը մատնելված էր անճարակության: Հեղափոխության ջանակիրները չէին զբաղվել հետհեղափոխական երևան գաշիք խնդիրների լուծման հարցերով: Իթթիհատական ղեկավարների մեջ պակասում էին կուտավարական փորձառությամբ խմորված վարչագետ անձինք: Նրանց մեջ սովելի շատ էին արյունակալ քախտախնդիրները, որոնք հայրենասիրության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 107:

պիտակի տակ պատրաստ էին ամեն կարգի ծայրահեղության դիմելու՝ ներառյալ մարդապանությունը:

Առանձին գլխում Վ. Տատրյանը վերլուծում է Ադանայի 1909 թ. ապրիլյան կոտորածի հանգամանքները և հանգում այն եզրակացության, որ դա մի փորձաքար էր Մեծ եղեռնի կազմակերպման համար: Նա վկայակոչում է իթթիհատական երեսփոխան Հակոբ Պապիկյանի գեկուցագիրը, որով հաստատվում էր իթթիհատականների մասնակցությունը Ադանայի վայրագ եղերերգության կազմակերպմանն ու գործադրմանը: Այլ փաստեր ևս վկայակոչելով, հեղինակը Ադանայի եղեռնի գլխավոր հանցագործ է հռչակում իթթիհատական պարագլուխ դոկտոր Նազըմին: Այն միտքն է հայտնվում նաև, որ Ադանայի եղեռնագործների անպատիժ մնալը խթանեց իթթիհատականների ցեղասպանական հակումները, որոնք հետագայում նոր թափ ստացան¹:

Հաջորդ գլխում քննարկվում են Բալկանյան պատերազմի արդյունքները և կարծիք է հայտնվում, որ դրանք մեծ դեր խաղացին հայոց ցեղասպանության գաղափարի սաղմնավորման գործում:

Վ. Տատրյանը արտահայտում է վիճահարույց այն տեսակետը, թե ռուսական ազդակը, հակառակ իր հայանպաստ սուաջադրության, հայերի համար դարձավ աղետալի՝ 1914 թ. օգոստոսի 2-ին ստորագրված գերմանա-թուրքական դաշինքի պարագայում: «Թե գերմանացիներուն և թե թուրքերուն համար ռուսական հարցը ձևով մը դարձած էր հակական հարց, այսինքն Ռուսիան խորտակելու ծրագրին մեջ կիյնար հայերը խորտակելու պայմանը», — գրում է նա²: Դրանով է նա բացատրում գերմանական զինվորական և քաղաքական իշխանությունների լռելյայն գործակցությունը հայկական նախնիքին, և գերմանացիները անպաշտոն նեցուկի դեր կատարեցին այդ եղեռնագործության մեջ: Հայերին հետապնդելու, լրտեսելու և հսկողության տակ ստնելու նպատակով ոստիկանական բնդհանուր տնօրինության հատկարգում ստեղծվեց հատուկ մասնաճյուղ՝ ոստիկանապետ Պետրի շեյի գլխավորությամբ: Ականավոր հայերի, հատկապես կուսակցական ղեկավարների, ազգային մտավորականների և եկեղեցական գործիչների համար բացվեցին անձնական թղթապանակներ՝ նրանց բոլոր գործողություններին հետևելու և արձանագրելու նպատակով, Վ. Տատրյանը հաղորդում է, օրինակ, որ Ջոհրապի բոլոր այցելությունները ռուսական դես-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 118:

² Նշվ. աշխ., էջ 125:

պանատուն՝ լրտեսված և ճշված էին նրա հատուկ թղթապանակում: Լրտեսական այդ նոր մեթոդները թուրքերը կիրառում էին գերմանացիների ցուցումներով: Իսկ երբ սկսվեց պատերազմը, ստեղծվեց գերգաղտնի մի մարմին, որի պարտականությունն էր սարսափի և անաբեկման ենթարկել հայությանը: Այդ մարմնի անդամներն էին ապահովության ընդհանուր տնօրեն, ժանդարմերիայի պետ Ջանփոլադը, ոստիկանության պետ Պետրին, նրա օգնական Մուստաֆա Ռեշադը, ընդհանուր ապահովության բաժինների վարիչներ Ազիզ և Հասո բեյերը: Դրանք բոլորն էլ վճռական դեր խաղացին հայկական ցեղապանության կազմակերպման մեջ: Պատերազմից հետո Հասո բեյը անգլիական իշխանություններին հանձնեց գերգաղտնի իթթիհատական մի փաստաթուղթ, որը հայկական ցեղասպանության ծրագրի նախնական ուրվագիծն էր:

Վ. Տատրյանի կարծիքով գերմանական թելադրությամբ և աջակցությամբ ստեղծված ամենակարևոր կառույցը Հատուկ կազմակերպությունն էր՝ Փեշքիլաթը մախտսեն, որի սկզբնական գլխավոր նպատակադրումը դաշնակից երկրների և հատկապես Ռուսաստանի դեմ լրտեսական և խափանարարական գործողություններ ձեռնարկելն էր: Սակայն թուրքական 3-րդ բանակի ռուսական բանակի կողմից ջախջախվելուց հետո իթթիհատական պարագլուխները Բեհաեդդին Ծաքիրի պնդմամբ Հատուկ կազմակերպության համար սահմանեցին նոր առաքելություն՝ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության բնաջնջումը: Պետության մեջ պետության նման գործող այս կազմակերպությունն ուներ իր ծածկագրերը, համազգեստները, յուրահատուկ անձնակազմը և ֆինանսները: Հեղինակի բնորոշմամբ Հատուկ կազմակերպությունը իթթիհատի մահասիյուռ այն դժոխային մեքենան էր, որի միջոցով այդ կուսակցությունը կարողացավ ներթափանցել թուրքական պետական հաստատության մեջ, այլափոխել այդ պետության կառուցվածքային բնույթը և պարտադրել այդ պետությանը իթթիհատական կուսակցության առաջադրությունների որդեգրումը: Ահա այդ կազմակերպությունն էլ դարձավ հայոց ցեղասպանության գլխավոր գործիքը:

Երկասիրության վերջին՝ «Իթթիհատի կուսակցական կազմակերպության ցեղասպանական կարողականությունը» բաժնում Վ. Տատրյանը վերադառնում է, որ իթթիհատը ոչ միայն քաղաքական կուսակցություն էր, այլև դավադրական գաղտնի կազմակերպություն էր, և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 130:

միայն աշխատի կուսակցությունը կարող էր կազմել արյունաքրու ոճ-
րագործներից բաղկացած ջարդարար ոհմակներ և ավարտին հասցնել
ցեղասպանությունը: Իսկ կուսավարական գրեթե բոլոր մարմիններն ու
իշխանությունները լծվեցին իթթիհատի կուսակցական ոճրապարս
ծրագրերին իրագործելու նպատակին: «Հայկական ցեղասպանությունը
ցայտուն արտահայտությունն է միահեծան և բռնակալ կուսակցության
մը այն ոճրապարս նպատակադրության, — ամփոփում է իր խոսքը հե-
ղինակը, — որով ազգ մը կործանեցավ շնորհիվ Իթթիհատ կուսակցու-
թյան դավադրական միաձուլման Օսմանյան պետության հետ»¹:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրու-
թյունների շարքում առանձնակի կարևորություն ունի «հայ-ավստրիա-
կան պատմարան (աշդպես է նրան որակել Վիեննայի համալսարանի
նոր պատմության ինստիտուտի ռեկտոր Վոլֆդիթեր Բիհլը) Արտեմ
Օհանջանյանի աշխատությունը, որը հրատարակել է ՀԳԱԱ Հայոց ցե-
ղասպանության թանգարան-ինստիտուտը²:

Ինչպես գրքի առաջարանում նշում է Վիեննայի համալսարանի
սյրոֆետոր Վ. Բիհլը, Ա. Օհանջանյանը հեռվել է հիմնականում Ավստ-
րո-Հունգարիայի գոյծիշների զեկուցագրերի վրա, որոնք իրրև փաս-
տադրթեր նշմարտացիության տեսակետից հեռու են վիճելի լինելուց և
խոտուն վկայություններ են: Իրրև գրքի սյրծանիք նշվում է նաև, որ
ազգոթյամբ հայ հեղինակը զարմանալի անաշտոթյան է հասել:

Հայոց եղևունին նվիրված բաժինը Ա. Օհանջանյանն սկտում է այն
պատողոթյամբ, որ Թուրքիայի մուտքը պատերազմ հայ ժողովրդի հա-
մար կրկնակի զգուշ յինելու նշան պետք է ծառայեր: Հայոց պատ-
րիարք Զավենի շրջարերականը պահանջում էր յուրաքանչյուր հայից՝
կատարել իր պարտքը ի պաշտպանոթյուն հայրենիքի: Հայկական
թևրթելյն առանց բացտոթյան գրում էին հայրենիքի հանրեպ հայերի
հավատարմոթյան մասին:

Սակայն ժողովրդին հանգտացնելու նման ճիգերը նպատակին
չհասան. հայերը տագնապած էին և թերախալտո, որովհետև կառա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 133:

² Արտեմ Օհանջանյան. 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական
վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին): Երևան, 1997:

կարությունը մահմեդականներին գեներ էր բաժանել: Ահա թե ինչու, ըստ Ա. Օհանջանյանի, երբ սկսվեց պատերազմը, հայերը Կովկասում կամավորական ջոկատներ կազմեցին, որոնց ընդհանուր թիվը վեց հազար էր, և միացան ռուսական բանակի ստորաբաժանումներին: «Եթե հիշենք,— գրում է հեղինակը,— որ ռուսական բանակ էր հավաքագրվել 250.000 հայ, ապա հայ կամավորական գումարտակները, դրանց հետ համեմատած՝ էական նշանակություն չունեին: Սակայն թուրք տիրակալների և նրանց դաշնակիցների մեջ սրանք միայն ավելի մեծ թշնամանք առաջացրին»¹:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված շարադրանքում Ա. Օհանջանյանը լայնորեն օգտագործել է Թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան՝ մարկիզ Յոհան ֆոն Պալավիչիևիի, դեսպանի խորհրդական կոմս Կարլ ֆոն Թրաութմանդորֆի, Արքիանապոլսի հյուպատոսներ Մաքս Հերցֆելդի, Արթուր Նադամլենցկու, Հալեպի հյուպատոս Ալոիս Դանդիևիի, Տրասպիզոնի հյուպատոսներ՝ ֆոն Մորիցի, Էրնեստ Կվյատկովսկու, ռազմական կցորդներ բարոն Վլադիմիր Գիզլի, Յոզեֆ Պոմյանկովսկու, արագործնախարարներ կոմս Բերթոլդի, կոմս Բուրյանի, կոմս Չերնինի և այլոց գեկուցագրերը, նրանց հղած ու ստացած հեռագրերը, նամակները, լրտեսագրերը, հուշերը և այլ փաստաթղթեր, որոնք հիմնականում շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Այսպես. Պոմյանկովսկին իր հուշերում գրում է, որ Դարդանելում անգլիական նավատորմի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո խիստ գաղտնի հրաման տրվեց Փոքր Ասիայում բնակվող հայերին Հյուսիսային Արարիա կամ Միջագետք՝ Եփրատի անապատը տեղափոխելու մասին, և այդ բարբարոսական հրամանի կատարումը իրականում հավասար էր Փոքր Ասիայում հայ ժողովրդի բնաջնջմանը: Ապրիլին սկսեցին կոտորել զինվորական ծառայության համար պիտանի հայերին՝ ազգաբնակչության մյուս մասին անպաշտպան դարձնելու նպատակով: Ապա մինչև 1915 թ. աշունն ընկած ժամանակաշրջանում առանց սեռն ու տարիքը հաշվի առնելու հայերին ժանդարմների հրկոտությանը բռնեցին դեպի հարավ: Ծանապարհին տղամարդկանց խմբերով սպանում էին, իսկ գեղեցիկ կանանց տանում թուրքական հարենները: Մնացածը մեռան քաղցի, զրկանքների և ուժաղատության հետևանքով, և միայն մի խոճուկ մարդ հասավ Եփրատի ափերը,

¹ Կշվ. աշխ., էջ 85: .

որտեղ, ամեն միջոցից գուրկ և առանց որևէ օգնության, կարճ ժամանակ անց մահացավ¹:

Քերված փաստերից տեղեկանում ենք, որ Վանի ինքնապաշտպանության մասին ավարիական թերթերը հաղորդում էին այնպես, ինչպես թուրքական մամուլը՝ թե իբր հայերը ռուսների հետ միասին պատերազմ էին վարում Թուրքիայի դեմ: Նրանք հաղորդում էին նաև 150 000 մահմեդականների ջարդերի մասին, որ իբր իրագործել էին հայերն ու ռուսները:

Հայերի կոտորածների աննախադեպ չափերը հարկադրեցին Պալալիչինիին՝ զգուշացնել Թալեաթին, որ Թուրքիան դրանով ինքն իրեն է վնասում: Հեռագրերից մեկում նա նշում է, որ Տրապիզոնի հայերի արտաքսումը Մոսուլ՝ մեծ հեռավորության և օթևանի ու սննդի բացակայության պայմաններում հավասարագոր է մահվան դատապարտման:

Այլ կարծիքի էր, սակայն, Հալեայի հյուպատոս Դանդինին, որը բռնագաղթի մեղքը վերագրում էր հայերին, համարելով, որ կառավարությունը հայերի թշնամական փորձը փոխելու ապարդյուն ջանքերից հետո ստիպված էր նրանց տեղահանել արևելյան վիլայեթներից: Նա գրում էր, որ հայերի արյունոտ կոտորածների մասին լուրերը հավատ չեն ներշնչում, այլ պարզապես երկրի ներսում տեղի են ունեցել վտանգավոր հայկական տարրի մեծ թվով զանգվածային մահապատիժներ: Հյուպատոսը առաջին հերթին մեղադրում էր Անտանտին, որը նրա կարծիքով այդ շրջաններում քրիստոնյաներին անհեռանկարային ոտնձգությունների էր ստորել կառավարության դեմ²:

Ծարունակելով ավարիական հյուպատոսի միտքը, Ա. Օհանջանյանը ուշագրավ փաստեր է բերում նաև որոշ վալիների դժգոհության մասին, թուրքեր, որոնք ճիշտ չէին համարում կառավարության գործողությունները հայերի դեմ և չէին ցանկանում կատարել բռնագաղթի նրամանները: Դրանցից էին՝ Հալեայի վալի Ջելալ բեյը, որին տեղափոխեցին Կոնիա, Դիարբեքիի վալին և Լիջեհի կայմականը, որոնց պաշտոնից հեռացրին և սուպա գաղտնի պահեցին: Հայերի հալածանքներին դեմ էին նաև կոմիտեի անդամ Ահմեդ Ռիզա բեյը, շեյխուլ Իսլամը, երիտթուրք և լիբերալ ընդդիմության առաջնորդ Իսմայիլ Հաքքին և նման բարձր դիրքի էլի ուրիշ թուրքեր: Ա. Օհանջանյանը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 90—91:

² Նշվ. աշխ., էջ 99:

քաղվածք է կատարում Իսմայիլ Հաքքիի հրահարակամ լրագրային մի հոդվածից, որտեղ ասվում էր. «Օսմանյան կայսրությունում ապրող հույների ու հատկապես հայերի նկատմամբ ամենատարաստիվի ոճրագործություններ են կատարվում: Մարդկային լեզուն ու գրիչն ի վիճակի չեն արտահայտելու փաստերի անգամ հարյուրերորդ մասը: Կեղծ հայրենասերներն ու կարճատես քաղաքագետները ջանում են բողարկել Թուրքիայում իշխող հարաբերությունները: Այնինչ մենք, իբրև իսկական օսմանցիներ, այսօր գոռում ենք մարդկությանն ու քաղաքակիրթ Եվրոպային, որ հայերի ու հույների հալածանքները շատ ավելի սոսկալի չափեր են ընդունել, քան երևում է մամուլի հաղորդումներից: Հայերին ու հույներին անողորմաբար հալածում են: Օրեցօր հեռավոր շրջաններում հարյուրավոր հայեր են սպանվում: Մենք ամբողջ սրտով կարեկցում ենք մեր հայրենակիցների դժբախտությանը»¹:

Դեսպանի խորհրդական Թրատյանադորֆի Վիեննա ուղարկած մի գեկուցագրից, որը գետեղված է «Եղեռնի թվերը» բաժնում, տեղեկանում ենք, որ հայության մի մասին փրկելու նպատակով ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն Թալեսթին առաջարկել է թույլ տալ նրանց արտագաղթել Ամերիկա: Սկզբում Թալեսթն ընդունել է այդ առաջարկը, սակայն հետագայում հարուցել է ամենատարբեր դժվարություններ:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամյլենցկու մի հաղորդման մեջ խոսվում է դասալիքների ընտանիքներին պատժելու գործողությունների մասին և պարզաբանվում, որ քրիստոնյաների դասալքության պատճառը նրանց նկատմամբ բիրտ վերաբերմունքն էր, զինվորներին որպես ճանապարհաշինարարներ օգտագործելը:

Բաժնում ներկայացված է Վատիկանի նվիրակ Հ. Հուֆերի՝ 1915 թ. աշնանը Վիեննայում կազմած հուշագիրը բռնագաղթի ենթարկված հայերի նախտագրի մասին, որին նա ակնհաստես էր եղել Էրզրումում: Ըստ նրա, «տեղահանում» բառը նշանակում էր տղամարդկանց ոչնչացում, կանանց առևանգում, իռնի մահմեդականացում: Նա նշում է, որ թուրքերն իրենք սպանված հայերի թիվը համարում են 500 000, տեղահանվածներինը՝ 900 000:

Հիշատակվում է գեղասպետ Կրեսի վկայությունը, ըստ որի թուրքական իշխանությունների կողմից մի հին եկեղեցում բացված որբանոցում տեղավորված էին 500 ծնողագուրկ երեխաներ: Նրանք պատ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 102:

կան էին բարակ ծղոտե խտրների վրա, սուսնց վերմակների, թեթև գիշերանոցներով: Երեխաները ցրտից դողում էին: Նրանք օրական երեսուն գրամ հաց և մի թաս ջրիկ ապուր էին ստանում: Նրանք բո-
տորը լուռ էին, ու անտարբեր, աչքերի մեջ՝ ահ ու սարսափ¹:

Անդրադառնալով Մեծ եղեռնի զոհերի թվի հարցին, Ա. Օհանջան-
յանը բաղդատում է տարբեր վկայություններ և հանգում այն եզրակա-
ցության, որ մինչև 1915 թ. հոկտեմբերի վերջը պետք է զոհված լինեն
մեկ միլիոնից ավելի հայեր:

Ա. Օհանջանյանը բերում է նաև ավստրո-հունգարական պաշտոն-
յաների մի շարք վկայություններ, որոնք ժխտում են այն կեղծիքը, լե-
հրո հայերին տեղահանում էին միայն սահմանամերձ շրջաններից և
պարզում, որ նրանց անապատներ են տեղահանել բոլոր մարզերից:
Այսպես, Պալավիչինին հաղորդում է Ադրիանապոլսից հայերի վտար-
ման մասին: Նա նշում է, որ անկարելի է նկարագրել արտաքսումների
ժամանակ տեղի ունեցող տեսարանները: Հիվանդներին, ծերերին ու
երեխաներին դուրս էին քաշում անկողնուց և ուժով տանում:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամյենցկին իր զեկուցագրերից
մեկում խոստովանում է, որ այն եղանակը, որով տեղի է ունենում հա-
լերի վտարումը, հակասում է մարդասիրական բոլոր սկզբունքներին:
«Այս գործելակերպը,— գրում է հյուպատոսը,— որը ստեղծարարներս
տեսել ենք այստեղ, ցույց է տալիս, որ գործ ունենք ոչ միայն մի ամ-
բողջ ցեղի ոչնչացման, այլև, և ավելի շուտ, նրա բնաջնջման հետ...
րաներ են կատարվում, որոնց ըմբռնելու ի վիճակի կլինի միայն բոլո-
րովին սողնատված բանականությունը և բարբարոսական ու գազանա-
յին հոգին»²:

Պալավիչինին հաղորդում էր, որ հավածանքները շարունակվում
են նախկին դաժանությամբ: Նոր հավաքատեղին Հալեպն է, որտեղ,
սակայն, քչերն են հասնում, որովհետև տեղահանվածներին ոչ հաց են
տալիս, ոչ էլ ջուր: Հալեպում բնակվող մի շվեյցարացու ձեռքակալել և
գինիորական դատի էին տվել, որովհետև նա հայերին հիսուն հաս
հաց էր բաժանել: Մի տեղ հավաքել են 2000 հայերի և սպանել ինչ-
պես գազանների:

Պալավիչինին խոսում է թուրքական կառավարության կողմից
ճարպկորեն սարքված և տարածած մի հուշագրի մասին, որով հայերը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 110:

² Նշվ. աշխ., էջ 113:

ներկայացվում էին որպես ըմբոստ հպատակներ և Անտանտի լրտեսներ: Հավանություն տալով հայերի մասնակի տեղահանումներին, նա գտնում է, սակայն, որ կատարվածը ընդմիջող անարգանքի բիծ կմնա թուրքական կառավարության համար:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ա. Օհանջանյանի «Պատահանատուները» բաժինը: Այստեղ նշվում է, որ երիտթուրքերի քաղաքագետները բազմիցս նշել են, որ կոտորածների շարժիչ ուժը էնվերն ու Թալեաթն էին: Սակայն հեղինակը վկայակոչում է պատմաբան Վոլֆդիտեր Բիլի կարծիքը, ըստ որի գլխավոր շարժիչ ուժն, անշուշտ, Թալեաթն էր, նա էր վալիներին ցուցումներ ուղարկում, սակայն բռնագաղթի մասին որոշումը, այնուհանդերձ, ընդունել է ամբողջ կաբինետը:

Ա. Օհանջանյանը վկայակոչում է Պալավիչինիի, Նադամեկեցկու, Թրսուլթմանադորֆի և այլոց մի շարք փաստաթղթեր, որոնք ապացուցում են, որ հայերի հալածանքների հրամանները տվել է թուրքական կառավարությունը¹: Այդ փաստաթղթերը մերկացնում են նաև թուրքական կառավարության՝ մեղքը ուրիշի վրա բարդելու ձախողակ փորձերը:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության վերաբերյալ տիրուքահայ սովյար ու բազմաբովանդակ պատմահուշագրական, փաստավավերագրական, տեղեկատու, վիճակագրական և այլ բնույթի գրականության մատակարարած նյութը կարևոր աղբյուր է հայրենական պատմաբանների համար՝ հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության գիտական պատմությունը նոր աշխատություններով հարստացնելու ճանապարհին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 116—119:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

1915—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայոց Մեծ Եղեռնի արյունաթաթալ պատմությունը Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տասնամյակներ շարունակ քաղաքական պատեհաուպաշտության նկատառումներով ի վերուստ պարտովեց միտումնավոր լռության և մոռացության անթափանց շղարշով, որովհետև դրա գլխավոր ստորիչներ ու պատասխանատուներ հռչակվեցին հաշվագալին քաղաքական կուսակցությունները, նրանց ղեկավար գործիչները և հայոց ազատամարտիկները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի իրադարձությունների վերաբերյալ ծայրահեղ տեսակետներ է արտահայտել պրոֆ. Լեոն (Առաքել Բարսիսյան): «Անցյալից» աշխատության հիմնվերորդ՝ «Համաշխարհային պատերազմ» գլխում կամավորական շարժումը որակելով իբրև չկշռադատված, ռուսական բանակի շտաբի կողմից Դաշնակցությանը հանձնարարված որոշում, նա գրում է. «Սկսվում էր կամավորական շարժումը: Հայ ժողովուրդն ուներ ռուսական բանակի մեջ հարյուր հազարից ավելի զինվորներ: Այս բավական չէր: Կազմվում էր առանձին և հատուկ հայկական կամավոր զինվորություն: Եվ այս նշանակում էր, թե հայ ժողովուրդն առանձին իր կողմից էր պատերազմ հայտարարում Թուրքիային: Այսպես էր քառորդդարյա հայդուկային դաստիարակությունը, միշտ հանդուգն, խիզախ, բայց և միշտ անխնայ ու երազական... Եթե չլիներ 1914-ի ամառը Հ. Հ. Դաշնակցությանը կամ նրա նման մի այլ ֆիդայական հիմնարկություն, կարո՞ղ էր առաջանալ հայկական առանձին կամավորական շարժում:— Երբեք»¹:

Խոսելով Դաշնակցության՝ Էրզրումի ժողովում թուրքերի առաջարկության ստիժ (իսկ նրանք առաջարկում էին հայերին՝ ապստամբել

¹ Լեոն: Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 284—285:

Ռուսաստանի դեմ և իրենց տրամադրել կամալորներ, փոխարենը խոստանալով հայերին ինքնավարություն ուսական Հայաստանի սահմաններում— Մ. Կ.) կայացրած որոշման մասին, Լեոն գտնում է, որ դա միակ կարելին էր սալի և կռանի մեջ տրորվող մի փոքր ազգության համար: «Նա չընդունեց երիտասարդ թուրքերի սուաջարկությունը,— գրում է Լեոն,— հայտարարելով, որ Դաշնակցությունը ծագող պատերազմի մեջ իրեն չեզոք կպահի: Բայց քարծր մարմնի այս որոշումը մնաց մեռած տառ թղթի վրա: Հարց վճռողներ հանդիսացան Կ. Պոլսի կոմիտեն և Կովկասի Արևելյան բյուրոն: Դաշնակցությունը չեզոք չէ, այլ միանում է ռուսներին և տալիս է նրանց այն, ինչ մերժել էր թուրքերին— կամալորական խմբեր, պատերազմ մղելու համար և սպառնաբանություն Թուրքաց Հայաստանում»¹: Լեոն դա համարում է ոճրագործ որոշում, որը կայացվել էր ոչ միայն սուանց բուն երկրի գիտության, այլև հակառակ նրա ցանկության: «Ժողովուրդը Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի պոռտոխոսներին շատ լավ էր հասկանում իր դրությունը և միայն մի բան էր ցանկանում— որ իրեն թույլ տրվի անցկացնել պատերազմական փոթորիկը, ինչպես ինքը կարող էր,— շարունակում է նա:— Այսպես չեղավ, դժբախտաբար: Այդ ժողովուրդը, անմեղ ու անլեզու մի ամբոխ, «փրկիչներ» չափազանց շատ ուներ և նրա համար, դրա հետևանքով, փրկություն չէր մնում այլևս»²:

Հայերին համեմատության մեջ դնելով լեհերի հետ, Լեոն գրում է, որ վերջիններս չխաբվեցին Նիկոլայ Նիկոլակիչի՝ մեծախոս դիմումին և այն ընդունեցին սուանց հորթային հրճվանքի, նույնիսկ ստոն անտարբերությամբ, ոչ կամալորական գնդեր կազմեցին, ոչ էլ սպառնաբանություն բարձրացրին Գալիցիայում: «Իսկ մե՞նք,— շարունակում է Լեոն:— Մենք նույնիսկ Նիկոլայ Նիկոլակիչի կոչն էլ չունեինք ձեռներիս, բայց այնքան խոսեցինք ու թղավեցինք, թե պետք է, որ մենք էլ կոչ ունենանք, այն էլ ոչ թե Նիկոլայ Նիկոլակիչից, այլ հենց իրենից՝ Նիկոլայ Բ-ից, որ լրագիրների մեջ, այն էլ, անշուշտ դաշնակցական կամ հնչակյան մամուլի աստարությամբ, կազմվեց մի հրեշալոր սուտ— իբր թե Նիկոլայ Բ-ն կոչ է ուղղել հայերին և նրա մեջ ասել՝ «Հայեր, եկե՛ք է և ձեր տանջանքների վերջը» և այլն: Այս սուտը երկու ձեռքով բռնեց թուրքական կառավարությունը և գետեղեց մեղադրական կետերի մեջ, որոնցով ամբողջ թուրքահայությունը դատապարտվում էր բնաջնջման:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 256:

² Նույն աղբյուր:

Վոններվատիվ սենյակի ժողովուրդ չէինք, այլ կտրի ժողովուրդ էինք, ինչ ունեինք՝ հրապարակի մեջ էր: Նույնիսկ ինչ չունեինք էլ, դարձյալ հրապարակի մեջ էինք դնում: Այս պատճառով էլ չափազանց հեշտ էր մեզ թակարդի մեջ օգելը, մեզ լավ շարդելը և նույնիսկ արմատահան անելը»¹: Հայոց ցեղասպանության պատճառների նման պարզունակացումը կարծեք թե վերցնում է անգամ պատասխանատվությունը երիտթորքական ոճրագործների վրայից և թեթև ձեռքով ամեն ինչ բարդում հայերի վրա, մտայնություն, որը, մեր կարծիքով, հույժ մերժելի է:

Խոսելով Անդրանիկի, Համազասպի և, մասնավորապես, օսմանյան պառլամենտի անդամ Արմեն Գարոյի (Գարեգին Փաստրմաճյան) Թիֆլիս գալու և կամավորական շարժման կազմակերպմանը ձեռնամուխ լինելու մասին, Լեոն գրում է. «Սովելի մեծ անտակտություն Դաշնակցությունն իր կյանքում չէր արել: Ոչինչ բան այնքան չկատաղեցրեց երիտասարդ թորքերին, որքան այն հանգամանքը, որ թորքական պատլամենտի անդամն անցնում է Թորքիայի դարավոր ռեզիմ թշնամու կողմը՝ Թորքիայի դեմ կովելու համար: Հայերի պետական դավաճանության ասպացույց է այն լուսանկարը, որ ներկայացնում է այդ պառլամենտի անդամին իր զինվորների հետ: Եվ այդ փոքրիկ մարդն իր փոքրիկ փառասիրությամբ, ով գիտե որքան ուժ է տվել այն ձեռքին, որ ստորագրում էր թշվառ թորքահայության բնաջնջման ծրագիրը»²:

Լեոն բառացիորեն մեջ է բերում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի՝ Գևորգ կաթողիկոսին ուղղված 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ի պատասխանը և ցույց տալիս, որ այնտեղ ոչինչ նոր բան չկար, այլ միայն այն, ինչ ուուսաց կառավարությունը սուսջարկել էր Թորքիային 1913-ին և կըրճատվել էր Գերմանիայի դիմադրության շնորհիվ: Մինչդեռ ոգևորված հալ գործիչները մեկնաբանում էին այդ պատասխանը այնպես, որ ստացվում էր, թե վարչապետ Գորեմիկինը խոստացել է անգամ անկախ Հայաստան: Մինչդեռ ոուսաց կառավարության խոստումն անորոշ էր, մշուշային, ինչպես էր 1878-ին: «Պարզ է, զարհուրելի պարզ այդ նամակի երկրորդ մասը, — շարունակում է Լեոն, — որից երևում է, որ կառավարության դրած պայմաններից մեկը եղել է հայկական ասպատակությունների հարուցանելը Թորքաց Հայաստանում, և այս պայմանը ընդունել են հա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 289—290:

² Նշվ. աշխ., էջ 292:

յերը: Պատմությունը զարհուրանքով կարձանագրի այս փաստը և կասե, որ այս սյւն հիմարություն չէ, անտություն չէ, այս՝ եղեոն է... Պատերազմի ժամանակ ապստամբեցնել մի ժողովորդ՝ նշանակում է պարզապէս բոլոր իրավունքները տալ պատերազմող երկրի կառավարության, որ նա հրով և սրով ոչնչացնէ այդ ապստամբած ժողովորդը»¹:

Նմանատիպ արտաոոց տեսակետները տեղ գտան նաև պրոֆ. Լեոյի «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատության մեջ, որտեղ նա անցյալ դարի 90-ական թվականների արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ու Մեծ եղեոնի հիմնապատճառ համարեց «հայկական ապստամբությունները»: Առանց վարանելու Լեոն գրում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեկ միլիոն հայերի բնաջնջման պատճառը հենց այդ ապստամբություններն են եղել, և եթէ չլինէր Ղաշնակցությունը, ապա հայությունը չէր խեղդվի արյան ծովի մեջ²:

Լեոին թվով Լեոն դատապարտում է Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյի, որի անդամներից մեկն էլ, ի դեպ, ինքն էր և Կովկասի փոխարքայության կազմակերպած կամավորական շարժումը, այն որակելով իբրև «զարհուրելի, հրեշալորագույն բոլոր մարդկային ոճիրներից»³:

Եվ արդեն զարմանալի էլ չի թվում, որ բազմավատակ պատմաբանը ցավալիորեն հանիրավի դատապարտում է Վանի, Մուշի, Սաւունի, Բաղէշի, Ծապին-Գարահիսարի, Ջեյթունի 1915 թ. հերոսամարտերը:

Դէ ինչ, չմեկնաբանենք: Ասենք միայն, որ դրանից հետո թորքերն առանձնապէս մեծ նեղություն չէին կրելու՝ իրենց զարհուրելի եղեոնագործությունն արդարացնող «հիմնավորումներ» որոնելիս:

Հայրենական պատմագրության մեջ Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի շորջ պարտադրված մոտավորապէս քսոորդարյա լոռության բողը պատռելու առաջին քայլերը ձեռնարկեց և Եղեոնի պատմության գիտական ուսումնասիրման հիմքերը դրեց ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը, որը դեռևս 1946-ին պաշտպանեց դոկտորական դիսերտացիա՝

¹ Նշվ. աշխ., էջ 294:

² Լեո: Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը: Բ հատոր, Փարիզ, 1935, էջ 118—121:

³ Նշվ. աշխ., էջ 111:

«Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական դեպարտիզմի դեմ (1850—1870 թթ.)» թեմայով, որը 1955-ին հրատարակվեց իբրև մեկնագրություն¹: Ի թիվս անցյալ դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման մի շարք առաջնահերթ հիմնահարցերի, նշված հիմնարար մեկնագրության մեջ Մ. Ներսիսյանը, մերկացնելով արևմտյան պետությունների հակահայկական քաղաքականությունը հայ ազատագրական շարժման վերաբերմամբ, բարձրացրեց նաև Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը՝ գրելով: «Նույն արևմտյան պետությունների «չեզոքության» և հովանավորող քաղաքականության պայմաններում թուրքական ջարդարարները կազմակերպեցին հայ բնակչության մասսայական կոտորածներ 1909 թվականին Ադանայում և սուսջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում ու Թյուրքիայում: Այդ տարիներին, ինչպես հայտնի է, Իթթիհատի դահլիճները սրի քաշեցին մեկ միլիոն մարդ: Ինքնին հասկանալի է, որ հայ ժողովրդի այս մասսայական ջարդերի համար քիչ հանցանք չունեն նշված պետությունները, որոնք, ինչպես արդեն տեսանք, հանդես եկան հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման դեմ»²:

Առավել հանգամանորեն Մ. Ներսիսյանը Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցին անդրադարձավ Հայաստանի ԳԱ «Տեղեկագրում» հրատարակած «Արևմտահայերի մասսայական կոտորածները 1915—1916 թվականներին» ընդարձակ հոդվածում³:

1. Սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրատարակումը

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության լուսաբանման ասպարեզում շրջադարձային եղան 1960-ական թվականների սկզբները, երբ նախապատրաստական գործունեություն ծավալվեց հայոց պատմության այդ արշուճնոտ բաց վերքի 50-ամյա տարեդիցը մեր իրականության մեջ սուսջին անգամ բարձրաձայն նշելու ուղղությամբ: Ի թիվս տարաբնույթ այլ ձեռնարկումների, հրատարակ եկան պատմագիտական սուսջին հետազոտությունները, որոնց շարքում ելակետային նշանակություն ունի Հայոց

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ (1850—1870 թթ.): Երևան, 1955:

² Նշվ. աշխ., էջ 339:

³ ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, թիվ 5:

ցեղասպանության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրատարակումը:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրության բնագավառում մեծ ավանդ է ներդրել բազմալատակ հայագետ-պատ-
բան, ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը: Հայաստանի կենտրոնական
պատմական արխիվում և ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվի
պրոֆ. Լեոյի ֆոնդում նա հայտնաբերեց և դեռևս 1965-ին «Պատմա-բա-
նասիրական հանդեսի 1965-ի թիվ 1-ում «Նյութեր հայկական կոտոր-
ածների մասին» խորագրով հրատարակեց թվով ինն արժեքավոր
փաստաթղթեր, որոնք լույս են սփռում շատ հարցերի վրա: Նախնական
խոսքում ականավոր պատմաբանը նշում է, որ սույթանական Թուրքիայում
հայկական զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան դեռևս 19-րդ դարի
վերջերին, երբ արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը 1894—1896 թթ.
բնաջինջ արեց մոտ 300 000 հայերի: Սակայն երիտասարդ թուրքերի
ազգայնամոլ ու ռազմատենչ կուսակցությունը, որը իշխանության գլուխ
անցավ 1908-ին, չցանկանալով լսել անգամ ազգային փոքրամասնու-
թյունների որևէ իրավունքի մասին, նախապատրաստեց մի նոր, անօրի-
նակ հանցագործություն: Որպեսզի վերջ տա Հայկական հարցին, նա
որոշեց ֆիզիկապես ոչնչացնել օսմանյան ծանր լծից ազատվել ցան-
կացող հայ ժողովրդին¹: «Այդ զարհուրելի ծրագիրը,— շարունակում է
նա,— թուրքական կառավարությունը ամենայն բարբարոսությամբ իր-
կանացրեց առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Չարդերն
սկսվեցին դեռևս 1914 թ. վերջերին: Սկզբում նենգորեն և գաղտնի կո-
տորեցին դիմադրության ընդունակ բնակչության մեծ մասը: 1915 թ.
ապրիլի 24-ին բանտարկվեցին և ապա ոչնչացվեցին արևմտահայ մտա-
վորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Չոհերի թվում էին
ականավոր գրողներ, բանաստեղծներ ու հրատարակախոսներ՝ Գրիգոր
Չոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Ռուբեն
Չարդարյանը և շատ ուրիշներ: Չարդարարներն այնուհետև անցան ան-
օգնական բնակչության համընդհանուր կոտորածներին: Սկսվեց կա-
նանց, երեխաների ու ծերերի սնվեցում, բնաջնջում, բնաջնջում, նրանց մի
մասը կոտորվեց հայրենի գյուղերում ու քաղաքներում, մյուս մասը, որը
բռնի տեղահան էր արվել՝ ճանապարհներին, երրորդ մասը ոչնչացավ
Միջագետքի անապատներում:

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից: Երևան, 1982, էջ 952:

Կոտորածները իրականացվեցին ամենագազանային ձևերով: Ակա-
նատենները, որոնց թվում հայեր, արաբներ, քրդեր, թուրքեր, եվրոպա-
ցիներ ու ամերիկացիներ, սարսափով են պատմում կատարված զագրելի
ոճրագործությունների մասին:

Հայկական կոտորածները, որ առանձնապես ծավալվեցին 1915 թ.,
չարունակվեցին հետագա տարիներին Միջագետք և կապարության մյուս
անկյուններն արստրված հայ բնակչության նկատմամբ: Զարդեր տեղի
ունեցան Արևմտյան Հայաստանի բոլոր մասերում, Թուրքիայի բոլոր
հայաբնակ վայրերում»¹:

Հայերի մասապակյան կոտորածները Մ. Ներսիսյանը որակում է
հրեև ցեղասպանության-գեոցիդիի քաղաքականություն, որը մանրամաս-
նորեն մշակվեց և անողոքաբար իրականացվեց երիտթուրքերի կառու-
վարության և մասնավորապես նրա երեք դեկավարների՝ արյունարբու
դահիճներ Թալեաթի, Էնվերի ու Ջեմալի կողմից:

Հրապարակված առաջին երկու փաստաթղթերը արևմտահայերի
սխառիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունու Պոլսից ուղարկ-
ված նամակներն են Գևորգ 5-րդ Սուրենյանին:

Առաջին նամակում, որը գրված է 1912-ի սեպտեմբերի 4-ին, պատ-
րիարքը իր հուսախաբությունն է հայտնում 1908-ի օսմանյան ասմանա-
դրությունից, որի հոչակումից հետո ոչ միայն հայերի վիճակը որևէ
նպաստավոր փոփոխություն չկրեց, այլև Ադանայի անավոր կոտորածով
(1909 թ.— Մ. Կ.) սկսվեց չարագործությունների նոր շրջան, որոնց
թատերաբեմ դարձան հատկապես Վանի, Ալթամարի, Բաղեշի, Մշո
և Սղերդի վիճակները: «Նոր ի նորո հասած հեռագրեր գուժեցին սպա-
նությանց, ավարատությանց, առևանգումներու դեպքեր, և բռնագրո-
սիկ ի պամացումներ, նույնիսկ անչափասհասներու, որ տեղական իշխա-
նության պաշտոնեից աչքին առջև և անոնց անտարբերության, չըսենք՝
գաղտնի համեմտության կամ մեղսակցության շնորհիվ՝ ի գո ւ ժ կորվին
մերազնեից դեմ, որ անգլեն ու անպաշտպան կտնվին խուժորոժ ու զին-
յալ խուժանին առջև, խաղաղք թողված անոր մոլեռանդական վայրագ
կրից, որ դեռ ծարավն ունի իր երբեմնի կոտորածներուն և ավարները
չարունակելու, և կապառնա սպառսպուռ չըսցնելու հայ ժողովուրդը
(ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), եթե անմիջական և իրական միջոցներ ի
գործ չդրվին պաշտպանելու համար զայն...

Ահալապիկ, Վեհափսոս Ս. Հայրապետ, այս է Թուրքիո Ձեր հոռիին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 352:

վիճակը՝ հարատև կեղեքում, անկերջ և անասելի տառապանք, անմեկնելի անտարբերություն կառավարության կողմէ, հուզմունք ազգին մեջ, արտասահմանի ազգայիններու կողմէ ալ բողոք և ստաջարկ, դիմելու ուր որ անկէ և հասկցնելու մեր վիճակը, լսելի ընել տալու մեր աղերսը և դարման մը ձեռք բերելու համար»¹: Կարելի է, ուրեմն, անվարան հետևեցնել, որ եղեռնի ուրվապատկերը արևմտահայության առջև կանգնած էր առաջին համաշխարհային պատերազմից դեռ շատ առաջ, 1912-ին, և միանգամայն անհիմն է կոտորածները պատերազմից բխող հանգամանքների հետ առնչելը: Մեր ասածի հաստատումն է պատրիարքի երկրորդ նամակը կաթողիկոսին՝ թվագրված 1913-ի մայիսի 24-ին, որտեղ ուղղակիորեն ասված է. «Գալստական առաջնորդարանէ հասած հավաստի տեղեկություններէ իրազեկ լինելով, որ բնագավառի հայ ժողովրդից վիճակը հետզհետէ կվատթարանա և հայկական ընդհանուր կոտորածի մը վերահաս վտանգին տակ կգտնվի (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), և մանավանդ նկատելով, որ Սահմ. Օսմ. կառավարությունն ևս, համփոսական կառավարության նման, հետևելով հայահալած գաղտնի քաղաքականության մը, Հայաստանը կուզէ պարսկէլ հայ ժողովրդէն, ուղղակի, բայց ավելի անուղղակի միջոցներով մղելով վշտաչարժար թշվառ հայությունը արտագաղթի...»²:

Երրորդ և չորրորդ փաստաթղթերը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Մ. Գիրսի գաղտնի հեռագրերն են՝ ուղարկված Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Սազոնովին, 1913-ի սեպտեմբեր-հոկտեմբերին, որոնցով դեսպանն ահագնագում է թուրքական կառավարության կողմից մուսուլմանական ավազակախմբերին զինելու և հայկական ջարդեր նախապատրաստելու մասին:

Հաջորդ փաստաթղթերը բուն եղեռնի իրականացման վերաբերյալ պերճախոս վկայագրեր են: Այսպէս՝ Մանազկերտի առաջնորդական փոխանորդ Հովհաննես քահանա Տեր-Ալեքտիսյանի 1915 թ. մայիսի 28-ի նամակում ուղարկված կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանին (փաստաթուղթ 6) վիճակագրական ստույգ ու ցնցող տվյալներ են բերվում ցեղասպանության մասշտաբների մասին: Տեղեկանում ենք, որ Խնուսի 27 հայկական գյուղերի՝ 3322 տուն հայերից ազատվել են 128, Ներքին Բուլանըխի 11 հայ գյուղերի 1000 տնից՝ 21, Վերին Բուլանըխի 15 հայ գյուղերի 2225 տնից՝ 40, Մանազկերտի 27 հայ գյուղերի 1089 տնից՝ 15,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 353—354:

² Նշվ. աշխ., էջ 355:

Խլաթի 24 հասց գյուղերի 2150 ընտանիքից՝ 20 մարդ և այլն: Ազատվածներն էլ բոլորը մերկ ու բոքիկ են, երեսուն օր հասց չեն կերել, սնվել են բանջարներով ու բույսերով, կատարելապես մեռելի դեմք ունեն¹: Գրեթե նույն պատկերն է Արծկեի, Ականցի, Բաղնոցի և Այնթապի գավառակներում, ուր մարդ է ողարկված ու ստուգված, որ այնտեղ էլ բոլոր հայ տղամարդիկ արի են քաշվել, իսկ գեղանի կանայք գերեվարվել են: Հիշատակվում է, որ կոտորածների գլուխ կանգնած է ինքը՝ կառավարությունը:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Արևմտահայերի պատրիարք Չալեն արքեպիսկոպոսի 1915 թ. դեկտեմբերի 28-ի նամակը՝ ողարկված ամերիկահայերի հոգևոր ստաջնորդ, ծայրագույն վարդապետ Վեհուհուն (փաստաթուղթ 7):

Այնտեղ գշտվում է, որ որևէ գրիչ կամ բերան չի կարող նկարագրել այն զարհուրելի նախահրկերը, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8—9 ամիսներին թուրքիայի մի ծայրից մինչև մյուսը, առանց խնայելու ամենափոքր գյուղը կամ գառամյալ ծերունին և կայծակելի մանուկը, և որ համիդյան կոտորածները չնչին բան են պրա մոտ: Այս անգամ գործադրվածը իսկապես բնաջնջումի ծրագիր է, և Դիարբեքիի Ռեշիդ, Բիթլիսի Աբդուլհալիզ, Կարևո Թահսին և այլ կուսակալներ արդեն պարծանքով հեռագրել են կենտրոնական կառավարությանը, թե իրենց նահանգներում այլև ոչ մի հայ չկա (ընդգծումը նամակագրինն է—Մ. Կ.): Այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակվեց խաղաղ ժողովրդի վրա, այլ նույն ինքը՝ կառավարությունը, որն իր ծրագիրը գործադրեց զինվորների, ժանդարմների, ոստիկանների և մանավանդ հրոսակալների ձեռքով: Հրահանգը տրվեց կենտրոնից և ամեն կողմ գործադրվեց անխղճորեն:

Այնուհետև նամակում գշտվում է, որ կոտորածը հատկապես ասիելի է եղել Մուշում, Բաղեշում, Տիգրանակերտում, Եղեփալում, Տրապիզոնում, Ծալիկ-Փարահիսարում, Քոլիում, Բալուում, Երզնկա-Քեմախում, ուր գրեթե ոչ մի հայ չի ազատվել: Հայաստանի մյուս նահանգներում ազատվածներ կան, սակայն նրանք կազմում են հազիվ 5 տոկոսը: Լեռներն ու բանուկ ճամփաները դիակներով լցվեցին, գետերը օրերով դիակներ էին տանում իրենց ալիքների վրա: Նամակագիրը գշտում է, որ մարդկային պատմությունը նման գազանային դեպքեր չի արձանագրել նույնիսկ նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Զինատը լիովին գոր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 357—358:

ծաղրվեց, որովհետև հայերը օրենքից դուրս և իսլամի թշնամի հալտարավեցին և նրանց կռակքը, պատիվը և ինչքը «հեյալ» համարվեցին, սպանությունը, բռնաբարությունը և կոլոպուտը կրոնական պարտականության վերածվեցին նույնիսկ պաշտոնական անձանց համար»¹:

Նամակի հեղինակը գրում է նաև հազարավոր հայ զինվորների կոտորածի և մահվան սպառնալիքով իսլամացած լինելու մասին: Ինչ վերաբերում է վանքերին ու եկեղեցիներին, ապա դրանք մեծ մասամբ կործանվեցին ու պղծվեցին, որոնց թվում Մշո Ս. Կարապետ, Կարևո Կարմիր վանքերը, Մեքաստիո Ս. Փրկիչ և Ս. Սարգիս եկեղեցիները թեղանոթով հիմնահատակ արվեցին, իսկ հոգևորականությունը գրեթե ամբողջովին կոտորվեց, որոնց թվում էին Կարևո առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սաաթետյանը, Տրապիզոնի առաջնորդ Գևորգ ծայրագույն վարդապետ Թորյանը, Ծապին-Գարահիսարի առաջնորդ Վալինակ ծայրագույն վարդապետ Թորենկյանը, Բաբերդի առաջնորդ Անանիա ծայրագույն վարդապետ Հազարապետյանը, Մշո առաջնորդ Վարդան ծայրագույն վարդապետ Հակոբյանը, Տիգրանակերտի առաջնորդ Մկրտչի ծայրագույն վարդապետ Չղատյանը, Եփրոնիո առաջնորդ Ծավարշ ծայրագույն վարդապետ Սահակյանը, Խարբերդի առաջնորդ Պակ ծայրագույն վարդապետ Տեր-Խորենյանը և շատ ուրիշներ (թվարկվում են ևս 18 բարձրաստիճան հոգևորականների անուններ): Ամփոփելով զոհերի թիվը, Ջավեն արքեպիսկոպոսը գրում է, որ այն մեկ միլիոնից պակաս չէ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.):

Նամակի վերջում պատրիարքը գրում է, որ հայության բնաջնջման այս ծրագիրը, որ վաղուց հղացված էր, գործադրվեց՝ պատրվակ բռնելով Վանա դեպքերը, Կովկասի սահմանագլխին հայերի շարժումները և իբր թե ներքին գավառներում հայերի ասպտամբելու մտադրությունը: Դաշնակից պետությունների սպառնալիքները ոչ միայն արժեք չունեցան, այլև պատճառ դարձան ավելի սառնակացնելու հաշվածակքը²:

Ուշագրավ դիտարկումներ է պարունակում ուսական բանակի շտաբս-կապիտան Կրիմ Ծամխալչի 1916 թ. փետրվարի 14-ին Մուշից ուղարկված գեկուցագիրը Կովկասյան 2-րդ հրաձգաչին դիվիզիայի հրամանատարին (փաստաթուղթ 8): Այստեղ նշվում է, որ հաղորդվող տեղեկությունները հավաստի են, որովհետև հիմնված են իրարից ան-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 361—362:

² Նշվ. աշխ., էջ 365:

կախ հարցաքննված հայերի և թուրքերի ցուցմունքների վրա: Հաղորդվում է, որ պատերազմի նախօրեին տեղի հայերը դիմել են Պոլսի հայոց պատրիարքարան՝ պատերազմի դեպքում իրենց վարքագիծը ճշտելու վերաբերյալ, պատասխան են ստացել, որ նրանք պարտավոր են ենթարկվել իրենց միապետի կամքին, որից հետո հոժարակամ զինվորագրվել են թուրքական բանակի շարքերը: Միայն 1915 թ. սեպտեմբերի կեսերին, երբ Էրզրումում գերմանական սպաները անցկացրին թուրքական զորքերի ստուգատես, հայ զինվորներից վերցրին զենքը, բացատրելով այդ քայլը քրիստոնյաների դավաճանության մտավախությամբ: Դրանից հետո հայերին ուղարկեցին աշխատանքային, գումակային և այլ օժանդակ զորամասեր, և հայերն սկսեցին մաստայաբար դասալքել¹: Ի դեպ, վերջին պնդումը փաստական այլ նյութերով մերժվում է: Ծիշու է, հայ զինվորների մի ինչ-որ մաս դասալքել է, բայց այդ երևույթը զանգվածային բնույթ է կրել հենց թուրք զինվորների շրջանում:

Նա վկայում է, որ հայերը կատարում էին զինվորական ծառայություն և վճարում բնակիչությանին զինվորական հարկ, ընդ որում զինակոչի էին ենթարկվում 20—45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ, իսկ զինվորական հարկը նրանցից գանձվում էր նրանց ունեցած պարենամթերքի պաշարի մեկ երրորդի չափով, ընդ որում այն հավաքվում էր մի քանի անգամ:

Շուաբա-կապիտանը գրում է, որ Վանի գրավումը կոտորածներն սկսելու ազդանշան դարձավ, ընդ որում Թուրքիայով մեկ լուրեր էին պտտվում, թե Վանը գրավել են հայերը, թե ոռուսահայերն ու թուրքահայերը կռվում են ոռուսական զորքերի շարքերում, դրա համար քրիստոնյաներին պետք է կոտորել, և այդ լուրերն ամենայն հավանականությամբ տարածում էր կատախարհությունը:

«Ռուսական բանակի սպան ականատես հայերի պատմածների հիման վրա նկարագրում է կոտորածի սովորական դարձած հետևյալ եղանակը. փորվում էր մի մեծ փոս, նրա եզրերն էին քշվում կանաչք և երեխաները, և մայրերին հարկադրում էին փոսը հրել իրենց երեխաներին, որից հետո մի քիչ հող էր լցվում, հետո կապկալված հայ տղամարդկանց աչքերի առջև բռնաբարվում և ապանվում էին կանաչք, սպա վերջապես սպանվում էին տղամարդիկ, և փոսը գրեթե լցվում էր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 368:

դիակներով: Քրիստոնյաների մի մասին կամուրջներից գցում էին գետը: Մուշի մոտ Եփրատ գետը թափվեց 25 000 դիակ:

Խորհելու առիթ է տալիս Կ. Շամխալչու այն վկայությունը, թե այդ գազանությունների դեմ բողոքեց տեղի մուսուլմանական հոգևորականությունը, ընդ որում Մուշ քաղաքի իմամ շեյխ Ավիս Կադիրը անձամբ դիմեց մյուսթեսարիֆ Սարվաթ-բեկին՝ խնդրելով հարգել Մուհամմեդի օրենքը, որը թույլատրում է սպանել միայն զենք կրելու և դիմադրելու ընդունակ 15—60 տարեկան տղամարդկանց, բայց իբրև պատասխան ստացավ ձերբակալվելու և հրապարակայնորեն հայհույվելու ապառնալիք: Դրանից հետո իբր քաղաքի հոգևորականության և աշխարհիկ իշխանությունների միջև թշնամանք սկսվեց, և դրանից հետո հոգևորականությունը հետ կանգնեց հասարակական կյանքից ու միաժամանակ ականջ թաքցնել հայերին՝ ենթարկվելով մահաճապատի և ոստիկանության տուգանքներին ու փրավորանքներին: Հայերին հովանավորողների շարքում հիշատակվում են Մուշի իմամ շեյխ Ավիս Կադիրը, շեյխ Աբդուլ Համիդը, հարուստ և անվանի անձինք՝ Ջաֆար-աղան ու նրա եղբայր Նադիր խանը, Թաղի-օղլին և ուրիշներ: «Հայերի ցուցմունքների համաձայն,— գրում է շտաբս-կապիտանը,— առհասարակ ողջ հոգևորականությունը առանց բացառության պաշտպանել է իրենց»¹: Մեր կարծիքով այստեղ առկա է թուրք «մարդասեր» հոգևորականության դերի որոշակի չափազանցում և իրականության խեղաթյուրում: Նման դեպքեր, անշուշտ, եղել են, բայց դրանք այնքան քիչ էին ու հազվադեպ, որ կարծի էլ չէին դժոխքի օվկիանոսում: Չպետք է մոռանալ, որ արբազան պատերազմի և կրոնական մոլեռանդության գլխավոր հրահրիչն ու գրգռիչը հենց այդ մուսուլմանական հոգևորականությունն էր, որ հալոց ցեղասպանության իրականացման գլխավոր փաղանգներից մեկն էր:

Եվ վերջապես, հետաքրքրությունից զուրկ չէ նաև 9-րդ փաստաթուղթը, որը Ամաստունի ստորագրությամբ 1916 թ. ներկայացված մի զեկուցագիր է Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին: Համատուտակի տեղեկություններ հաղորդելով հայկական մահաճգներում կատարված բռնությունների ու տեղահանությունների մասին, զեկուցագրի հեղինակը խոսում է Տիգրանակերտում, Մարզվանում, Ծապին-Գարահիսարում, Զեյթունում, Սուեոխայում, Զինկիլիսում և Պանդրմայում հայերի ցույց տված ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Նրա հաշվումներով կոտո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 367:

րածներից ու տեղահանումներից հետո ողջ են մնացել մոտ 530.000 արևմտահայեր¹:

Սույն հրապարակմամբ էլ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի ղեկավարությամբ հանրապետությունում հինք դրվեց Հայոց Մեծ եղեռնի վերաբերյալ փաստաթղթերի, արխիվային նյութերի ու վավերագրերի հավաքման, մշակման ու հրատարակման կարևոր աշխատանքին, որի շրջանակները հետագայում մեծ չափով ընդլայնվեցին: Այդ ուղղությամբ երկարատև արպտումների արդյունք հանդիսացավ 1966-ին ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Геноцид армян в Османской империи» (Сборник документов и материалов) մեծարժեք ու ծավալուն ժողովածուն: Այն կազմել են Մ. Գ. Ներսիսյանը և Ռ. Գ. Սահակյանը, հրատարակության հախապատրաստելու աշխատանքներին մասնակցել են Ն. Դերոյանը և Դ. Մուրադյանը: 1982-ին լույս տեսավ ժողովածուի երկրորդ, լրացված հրատարակությունը, իսկ 1991-ին այն հրատարակվեց հայերեն թարգմանությամբ^{2,3}:

Ծորջ 700 էջից բաղկացած այս ժողովածուն, որն ունի ընդարձակ հախաքան, ծանոթագրություններ, մատենագիտություն, կարևորագույն աշխարհագրական անվանումների ցանկ, փաստաթղթերի և նյութերի ցուցակ և անգլերեն ամփոփում (խոսքը ոռուներեն երկրորդ հրատարակության մասին է— Մ. Կ.), չափազանց կարևոր աղբյուր է հայոց ցեղասպանության ճշմարիտ պատմությունը ընթերցող լայն հասարակայնությանը ներկայացնելու համար: Ժողովածոնում գեղեղված են հայկական, ռուսական, արաբական, գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան և այլ աղբյուրներից վերցված փաստաթղթեր ու նյութեր: Դրանց գերակշռող մասը զանազան արխիվներում հայտնաբերված տարբեր պետությունների ղեկավարների, դեսպանների, հյուպատոսների, հախարարների, բարձրատիճան պաշտոնյաների, կառավարության անդամների պաշտոնական գեղուցագրեր, հաշվետվություններ, ամփոփագրեր, հեռագրեր ու նամակներ, ինչպես նաև Թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածների մասին հոգևորականների ու միսիոներների ցուցմունքներ են: Լինելով արժանահավաստ և շատ առումներով արժեքավոր փաստաթղթեր, դրանք ճշգրիտ ու ճշմարիտ պատկերացում են տալիս հայ ժո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 373:

² Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под. ред. М. Нерсисяна. Ереван, 1982.

³ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան», 1981:

դովրդի մեծագույն ողբերգության մասին: Ինչպես նախաբանում նշում է ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը, ժողովածուի արժեքը մեծանում է նաև նրանով, որ դրանում բերվող անհերքելի փաստաթղթերը մերկացնում են ժամանակակից թուրք այն «մտավորականներին», որոնք այսօր էլ ճգնում են ժխտել Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության փաստը:

Բովանդակային առումով ժողովածուն բաղկացած է երկու մասից: Ելնելով Մ. Ներսիսյանի առաջ քաշած այն դրույթից, որ Մեծ եղեռնի մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն 1915—1916 թթ. համընդհանուր կոտորածը, այլև 19-րդ դարի վերջերի և 20-րդ դարի սկզբի զանգվածային ջարդերը, ժողովածուի առաջին մասում տեղ են գտել սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք (1876—1908 թթ.) հայերի կոտորածներին վերաբերող նյութերը (էջ 1—228):

Առաջել ընդարձակ է ժողովածուի երկրորդ մասը (էջ 229—719), որը կրում է «Հայերի զանգվածային կոտորածները երիտթուրքերի կողմից (1909—1918 թթ.) ընդհանուր վերնագիրը:

Ժողովածուի ընդարձակ նախաբանում ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը ներկայացնում է իր մտտեցումները հայերի ցեղասպանության, հայ սպառնադրական շարժման պատմության հիմնահարցերի վերաբերյալ, կատարում էլակետային ընդհանրացումներ ու եզրակացություններ, տալիս ուղեկշռային գնահատականներ: Ընդգծելով, որ արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի քաղաքականությունը սկիզբ ստավ դեռևս 19-րդ դարի վերջերի և անդրադառնալով այդ արյունոտ անցքերի նախապատմությանը, Մ. Ներսիսյանը նշում է, որ արևմտահայությունը ենթարկվում էր սուլթանների ու փաշաների անսանձ կամայականությանը և մշտապես գտնվում էր ջարդերի ու կոտորածների սպառնալիքի տակ: «Ազգային և սոցիալական անտանելի ճնշման, թալանի ու քարքարոտական կոտորածների այդ իրադրության մեջ,— եզրակացնում է Մ. Ներսիսյանը,— ծագեց Հայկական հարցը, որը շուտով դարձավ մեծ տերությունների դիվանագիտական խաղերի առարկա: Արևմտյան Հայաստանի բնակչության մեջ ուժեղացավ ձգտումը դեպի ազատությունը, դեպի պայքարը հանուն իր պատվի և մարդկային տարրական իրավունքների, մանավանդ, որ կար սերբերի, հույների ու բուլղարների ոգևորիչ օրինակը: Ի պատասխան թուրքական իշխանությունների դաժան ճնշումների, հայերը, որտեղ դա հնարավոր էր, դիմում էին ինքնապաշտպանության, ազատագրական պայքարի, որը, ինչպես հայտնի

է, եղել և մնում է ամեն մի ճնշված ժողովրդի անասան իրավունքը և ազնիվ, արբազան պարտականությունը:

Բայց թուրքական նազմավատական բռնապետությունը լսել իսկ չէր ուզում իրեն ենթակա ժողովուրդների որևէ իրավունքի մասին: Ազգային հարցի լուծման համար նա գիտեր միայն մեկ ուղի՝ զանգվածային կոտորածների, ֆիզիկական ոչնչացման ուղին»¹:

Այնուհետև նա նշում է, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ Արդուլ Համիդի արյունոտ քաղաքականությունը շարունակեցին երիտթուրքերը: Լինելով մոլի պանթուրքիստներ, նրանք գերազանցեցին արյունարբու սուլթանին: Երիտթուրքերի կուսակցության պարագլուխները մինչև իշխանության գրավումը երկերեսանհորեկն ճամարտակում էին ազատության, ժողովուրդների եղբայրության, հավասարության, դեմոկրատիայի մասին, սակայն հենց որ իշխանություն ձեռք բերեցին, դարձան սանձարձակ բռնակալներ ու ջարդարարներ: Ինչպես իրավամբ նկատում է Մ. Ներսիսյանը, աչք սանձարձակ ազգայնականները իրենց սուջև ինդիյո դրեցին «թուրքացներ» կայսրությունը՝ բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին բռնությամբ ձուլելու և ֆիզիկապես ոչնչացնելու միջոցով, և որոշեցին այդ դաժան քաղաքականությունը կիրառել ամենից սուսջ հայերի նկատմամբ: «Բանն այն է, — շարունակում է Մ. Ներսիսյանը, — որ հետապնդելով ազդեալի նկատակներ, նրանք ձգտում էին մասնավորապես զավթել և Թուրքիային միացնել Կովկասը: Բայց դրան զգալի չստիով խանգարում էր հայ ժողովուրդը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ ոռոսական կողմնորոշում, քանզի օսմանյան անտանելի լծից իր ազատագրության հույսը նա կապում էր Ռուսաստանի հետ: Որպեսզի դյուրացներ Կովկասի նվաճումը և վերջ տար Հայկական հարցին առհասարակ, երիտթուրքական կառավարությունը վճռեց բնաջնջել հայ ժողովրդին»²:

Մ. Ներսիսյանը նշում է, որ երիտթուրքերի անլուր քարքարոտությունը շատ բաներով հիշեցնում է հիտլերյան դահիճների հանցագործությունները երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, և երիտթուրքերը որոշ ստումով եղել են ֆաշիստների նախորդներն ու նախատիպերը: Ի հաստատումն դրա, նա օրինակ է բերում, թե ինչպես 1915—1916 թվականներին Երզնկայում թուրք բժիշկները դեկավարության գիտությամբ և համաձայնությամբ հիվանդանոցներում ու լա-

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 1991, Մ. Ներսիսյանի նախաբանը, էջ 6:

² Նշվ. աշխ., Մ. Ներսիսյանի նախաբանը, էջ 9:

քորատորիաներում հաշերին օգտագործել են իբրև փորձակենդյաններ և նրանց վրա կատարել են բակտերիոլոգիական փորձեր, որպիսիք սովորաբար կատարվում էին ծովախոզուկների և ճագարների վրա: Մ. Ներսիսյանը հիշատակում է նաև 1939 թ. օգոստոսին Օբերգայցքորագում մի խորհրդակցության ժամանակ, երբ նախապատրաստվում էր ֆաշիստական հրոսակների ներխուժումը Լեհաստան, դիվանագիտական ֆյուրերի հանձնարարականը իր գեներալներին ու սպաներին՝ անխնա ոչնչացնել բոլոր լեհերին, չվախենալ հասարակական կարծիքից, որովհետև «Ո՛ր է այսօր խոսում հաշերի ոչնչացման մասին»¹:

Պատասխանելով այն հարցին, թե որքա՞ն է եղել Մեծ եղեռնի զոհերի ընդհանուր թիվը, Մ. Ներսիսյանը գալիս է այն եզրակացության, որ կոտորածների զոհ են դարձել մոտ մեկուկես միլիոն մարդ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), իսկ շուրջ 700 հազար փախառակակներ ապաստան են գտել Կովկասում, Արաբական արևելքում, Հունաստանում և այլ երկրներում:

Անդրադառնալով արևմտահայերի ինքնապաշտպանության հիմնախնդրին, Մ. Ներսիսյանը զգուշացնում է, որ որոշ փաստաթղթերի ընթերցումից կարող է երբեմն ստեղծվել այն սխալ տպավորությունը, թե թուրքական կառավարության բարբարոսական ոճրագործությունը հաշերի կողմից չի հանդիպել արժանի հակահարվածի: Այդ կապակցությամբ նա հարկ է համարում նշել, որ չնայած խիստ սևբարեեկապատ պայմաններին, հաշերը 1915—1918 թթ. շատ անգամ հանդես են եկել իրենց դահիճների դեմ, հաճախ դիմել են ինքնապաշտպանության և զենքի ձեռքներին պայքարել իրենց կյանքի ու պատվի համար: Անձնուրաց քաջությամբ է պաշտպանվել Վանի, Ծառուսի, Ծապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի, Մուշի, Սասունի և մի շարք այլ քաղաքների ու վայրերի բնակչությունը: Հաջողությամբ պսակվեց հատկապես Վան քաղաքի ինքնապաշտպանությունը, որը տեղեց մոտ մեկ ամիս: Ծնորհիվ ժողովրդի հերոսական պայքարի և ոռոսական Կովկասյան բանակի օգնության, որի կազմում կային և հայ կամավորական ջոկատներ, տասնչակ հազարավոր վանեցիներ փրկվեցին: Հաջող սովարովեց նաև Սուեփայի շրջանի հաշերի ինքնապաշտպանությունը Մուսա լեռան վրա, որտեղ վատ զինված գյուղացիները մոտ 40 օր խիզախորեն մարտնչում էին թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ: Սակայն հաշերի ինքնապաշտպանությունը ուժերի անհավասարության պատճառով մեծ մասամբ պարտության մատնվեց:

¹ Կշվ. աշխ., Մ. Ներսիսյանի նախաբանը, էջ 9:

Չկար գեներ, հասցոց գնվառնելը կտրված էին միմյանցից, արևմտահայության մարտունակ բնակչության զգալի մասը նախասպեռ գորակոչվել էր բանակ և նեկգորեկն ոչնչացվել:

«Արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների քաղաքականությունը,— եզրակացնում է Մ. Ներսիսյանը,— եղել է ցեղասպանության քաղաքականություն, որն անողորքաբար իրագործվում էր Թուրքիայի կառավարող շրջանների կողմից: Այն, ինչ տեղի ունեցավ մասնավորապես 1915 թ., եղել է չտեսնված բարբարոսություն, կարելի է ասել՝ առաջին ցեղասպանությունը-ժողովուրդների պատմության մեջ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)»¹:

Մ. Ներսիսյանը պարզաբանում է նաև մեծ տերությունների բռնած դիրքը հայ ժողովրդի ապրած ահալոր ողբերգության նկատմամբ, տալիս հատու և անհաշտ գնահատականներ: Նրա բնորոշմամբ կազերական Գերմանիան, որը Թուրքիայի «դաշնակիցն» էր, խրախուսում և պաշտպանում էր երիտթուրքերի հանցավոր ծրագրերը և գործողությունները, ամեն կերպ աջակցում էր վանդալների՝ հայ ժողովրդի բռնագաղթը և կոտորածը կազմակերպելու գործում, գերմանացի սպանները մասնակցություն էին ունենում թուրքական գազանություններին, իսկ գերմանական կառավարության շատ ներկայացուցիչներ փորձեր էին անում արդարացնել թուրք մարդասպաններին:

Անտանտի տերությունները, որոնք հայ ժողովրդին իրենց դաշնակիցն էին համարում, չձեռնարկեցին անհրաժեշտ գործուն քայլեր՝ նրան փրկելու համար: Այդ տերությունները բավարարվեցին միայն նրանով, որ 1915 թ. մայիսի 24-ին հրապարակեցին մի հայտարարություն, որով երիտթուրքերի կառավարության վրա դրեցին հայերի կոտորածի ամբողջ պատասխանատվությունը: Իսկ ԱՄՆ-ը, որն այդ ժամանակ դեռևս չեզոք երկիր էր, նույնիսկ նման հայտարարություն էլ չարեց և ոչ միայն միջոցներ չձեռնարկեց բարբարոսներին սանձահարելու ուղղությամբ, այլև այդ նույն ժամանակամիջոցում ամերայկոյում էր իր առևտրական կապերը Թուրքիայի հետ, իսկ ԱՄՆ-ի պետական դեսպարտամենտը ստեղծում էր այն տպավորությունը, թե հայերի կոտորածների մասին լուրերը չափազանցված են ու ոչ ճշմարիտ:

Անգլիական կառավարությունը 1916-ի սկզբին մերժեց Ռուսաստանի առաջարկը՝ հայ փախստականներին համատեղ ֆինանսական օգնություն կազմակերպելու մասին: Մաքսիմ Գորկու քստերով արևմտյան տերու-

¹ Նշվ. աշխ., հրատարակը, էջ 19:

թյունների բռնած դիրքը Մ. Ներսիսյանը որակում է իբրև «զազրելի անտարբերություն»: Միաժամանակ նա ընդգծում է առաջադեմ հասարակայնության ցատունալի բողոքը, որն արտահայտեցին Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը և Յուրի Վեսելովսկին Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանը և Ռոմեն Ռոլանը՝ Ֆրանսիայում, Ջեյմս Բրայսը՝ Անգլիայում, Ֆրիտյոֆ Նանսենը՝ Նորվեգիայում, Կարլ Լիբկնեխտը, Յոհաննես Լեիփուսը, Յոզեֆ Մարկվարտը, Արմին Վեգները՝ Գերմանիայում և շատ ուրիշներ:

Վերապահում կատարելով, որ հրապարակվող մի շարք նյութեր պարունակում են մտքեր, որոնց հետ չի կարելի համաձայնել, կան նաև անճշտություններ ու սխալներ, Մ. Ներսիսյանը ստանձնացնում է այն փաստաթղթերը, որոնցում գերազնահատվում են մահմեդական խաժամոժի ու քրդական ցեղերի դերն ու նշանակությունը եղեռնի իրականցման գործում: Այդ կապակցությամբ նա շեշտում է այն միտքը, որ հայերի զանգվածային կոտորածների կազմակերպիչները եղել են թուրքական կառավարությունը և նրա տեղական մարմինները: Ծիշոտ է, նրանց շատ անգամ հաջողվել է հայերի դեմ հրահրել խավարամիտ զանգվածներին, քուրդ ցեղապետերից շատերին և քրեական տարրերին, բայց այդ սլոյվոկացիան կատարվում էր պաշտոնական իշխանությունների կողմից, այնպես որ հայերի զանգվածային կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը ընկնում է Աբդուլ Համիդի և ավելի ուշ՝ երիտթուրքերի կառավարության վրա¹:

Մ. Ներսիսյանը առաջարկում է վերապահումով մոտենալ նաև այն փաստաթղթերին, որոնցից կարող է ստեղծվել այն թյուր տպավորությունը, թե իբր մեծ տերությունները լրջորեն մտահոգված են եղել տեղի ունեցած արյունալի իրադարձություններով:

«Թվում էր, — լավատեսորեն ավարտում է իր խոսքը ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը, — թե եկել է հայ ժողովրդի վերջը: Բայց որքան էլ դաժան ու անողորք լինի թշնամին, այնուամենայնիվ, նա չկարողացավ ընկնել մեր ժողովրդի ոգին ու կամքը, չկարողացավ իրականացնել իր դիվային ծրագիրը»²:

Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հրատարակած մեծարժեք ժողովածուի գիտաճանաչողական հսկայական նշանակությունը ավելի առարկայորեն դարձնելու նպատակադրմամբ անհրաժեշտ ենք համարում

¹ Նշվ. աշխ., Նավասարանը, էջ 22:

² Նույն տեղում:

քաղվածաբար վերաշարադրել նրանում պարունակող մի շարք բազմաբնույթ խոսուցի փաստեր և տեղեկություններ, որպիսիք գրեթե չեն հանդիպում եղեռնին նվիրված գիտական գրականության մեջ: Այդ առումով բնորոշ է ժողովածուի երկրորդ մասի հենց սուսջին (թիվ 89) փաստաթուղթը, որը մի հատված է Էրզրումում գլխավոր հյուսաւորսի գեկուցցից՝ ուղղված Պոլսի ռուսական դեսպան Ի. Զինովկին (19.01.1809): Այստեղ նշվում է, որ հռչակված ազատություններով հայերի հրապուրվելը ավելի ու ավելի է գրգռում մուսուլմանների ատելությունը նրանց դեմ: Նույնիսկ առավել առաջադեմ երիտթուրքերի մեջ, որոնք դեռ վերջերս այնպես քնցահացտորեն իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում հայերին՝ **Թուրքիայում ազատագրական շարժման նախաձեռնողներ լինելու համար** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), անխտասությունը հայերի նկատմամբ աճում է ոչ թե օրեցօր, այլ ժամամասմ...»¹:

Ուշադրության արժանի է կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի 1914 թ. նոյեմբերի 8-ի նամակը փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին (թիվ 138), որտեղ նշվում է, թե պատերազմն սկսվելուց հետո թուրքերի կողմից սպառվում են հայերի գլխին գալիք այնպիսի աղետներ, որոնք դժվար թե կարողանա պատկերացնել մարդկային երևակայությունը: «Ներկայումս,— ասված է նամակում,— երբ ողջ Ռուսաստանի և հաղթական ռուսական զորքի հետ հայերը սկսեցին է ծայր աստիճանի լարեն իրենց ջանքերը ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող պայքարում, ես այժմյան պատմական պահի հետ լիովին համապատասխան եմ գտնում թագավորի անունից թուրքահայերին ուղղված կոչ հրապարակել, հայ ժողովրդին ներշնչել, որ այժմ հնչել է **Թուրքիայի հայերի դրության հարցի վերջնական և անդառնալի որոշման ժամը** և որ հայ ժողովրդին **Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթների (Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Ավազի, Դիարբեքիի և Խարբերդի)** և իր անբաժան մասի՝ **Կիլիկիայի հետ**, որպես մեկ օրգանական ամբողջություն, սահմաններում **մեծ Ռուսաստանից պետք է ինքնավարություն ընծայվի** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), որով լրումն կառնի թուրքերի լծի տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման նրա պատմական առաքելությունը...»²:

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, կրկնորդ մաս, էջ 280:

² Նշվ. աշխ., էջ 334:

Մեր կարծիքով բովանդակալից է Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովի հետևյալ կարճառոտ հեռագիրը Լոնդոնի ռուսական դեսպանին. «Վասկած չկա, որ Վանի հայերի ապստամբությունը հարուցել է կոտորածը և ոչ թե ընդհակառակը, որովհետև հայերի համար իմաստ չունեն մինչև մեր գործերի գալը շարժում սկսել թուրքերի գերակշիռ ուժերի դեմ (1.05.1915)»¹: Մինչդեռ թուրք-գերմանական բռնկը իր հանցագործությունների արդարացման հիմնական կովան ճառայեցնում էր Վանի «ապստամբությունը»:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վանի իտալական հյուպատոսական գործակալ Գ. Սրորդոնի 1915 թ. մայիսի 31-ի նամակը Պետրոգրադի իտալական դեսպանին, որտեղ սեղմ կերպով տրված է Վանի ինքնապաշտպանության ճշմարտապատում նկարագիրը: Նամակի հեղինակը ուշադրություն է քննում երեք կարևոր իրադարձությունների վրա: Առաջինը շրջակա հայկական գյուղերի կոտորածներն են, որոնք Վանի իրադարձություններից շատ առաջ էին սկսվել, և զոհ էին գնացել 16 000 մարդ: Հայ գյուղացիները, թեև զինված են եղել, բայց, **փոխանակ իրենց զենքով պաշտպանվելու, դա հանձնել են իշխանություններին, թույլ տալով, որ խեղդեն իրենց** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Բոլոր այդ կոտորածները կատարվել են արտասովոր անողորմությամբ:

Երկրորդ իրադարձությունը Վանի երեք գլխավոր առաջնորդներին՝ Վոանյանին, Արամին և Իշխանին, վերջ տալու Ջեդեսի մտադրությունն էր: Վոանյանն ու Իշխանը ընկան ծուլակը և զոհվեցին, իսկ Արամին հաջողվեց խուսափել դրանից, վերադառնալ Վան ու դառնալ ինքնապաշտպանության ոգին:

Երրորդ իրադարձությունը Վանի ունկնդրության նախօրյակին բոլոր հայ աստիճանավորներին և մեծամեծներին բոլոր գավառներում գնդակահարելն էր:

Սչնուհետև նամակագիրն անցնում է Վանի պաշարման նկարագրությանը, նշում, որ կառավարության տրամադրության տակ կային 12 հրանոթ, վիթխարի քանակությամբ զինամթերք, 6 հազար թուրք, բուրդ, չերքեզ զինվորներ, մի շոգեճավ, բազմաթիվ առագաստանավոր:

Հայերը հրանոթ չունեին, իսկ մարտիկներ «քսուաքում» ունեին 100—120 հոգի և 1500 հոգի՝ «այգեստանում»:

Իտալացին հիացմունքով վկայում է, որ հայերը կազմակերպվեցին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 340:

հիանալի արագությամբ ու խորաթափանցությամբ, հիմնեցին գլխավոր շտաբ, կազմակերպեցին ինժեներական ջոկատ, հրաձիգների գումարտակ, «կարմիր խաչ», վիրակապական կետեր, ոստիկանություն: Նրանք խրամատներ փորեցին, բարիկաղներ կանգնեցրին և այնքան խելամիտ եղան, որ ընդունեցին գործողությունների պաշտպանական եղանակ, արգելեցին աննարտակ հրաձգությունը:

Թուրքերի պաշարողական գործողությունները տահմանափակվում էին օր ու գիշեր հացկական դիրքերը ունրակոծելով ու հայերի տները հրկիզելով: «Քաղաքի» վրա արձակվեց մոտ 10 000, «այգեստանի» վրա՝ մոտ 8,000 արկ, սպանելով մոտ 100 կին ու երեխա: Հայերը ոչ միայն արագորեն վերականգնում էին ավերվածը, այլև իրենք գրավեցին թուրքական դիրքերը և հրո ճարակ դարձրին դրանք¹: Հրկիզվեցին անգլիական հյուպատոսարանը, Օտտոմանյան բանկը, ակցիզա ին վարչությունը, փոստը, հեռագրատունը: Թուրքերի գիշերաչին գրոհը դեկավարում էր Էրզրումից եկած գերմանացի սպան: Պաշարումը շարունակվեց 27 օր:

Հայերը անհամբերությամբ էին սպասում ռուսներին, որոնք վերջապես եկան, և մուսուլմանները մեկ մարդու պես փսխումստի դիմեցին:

Հայ կամավորները առաջինը մտան Վան: Նրանց համար հաղթանակն անհետապահ դիմավորում կազմակերպվեց: Նրանց հետևից գնում էին ռուսական կանոնավոր զորամասերը: Հիմնադրվեց քաղաքացիական վարչություն, և ռուսները գեներալ-մահանգապետ Նշանակեցին Արամին:

Մերկացնող Է Էրզրումի գերմանական հյուպատոս Օոթմերի 1915 թ. հունիսի 2-ի հեռագիրը Պոլսի դեսպանությանը, որտեղ նշվում է, որ հայ բնակչությունը բոլոր հովիտներից, ըստ երևույթին մաս Էրզրումից, պետք է արքայի Դեյր-Էզ-Ջորի կողմը: Գերմանական հյուպատոսը մտահոգություն է հայտնում, որ մեծ մասշտաբի այս տեղահանությունը հավասարազոր է զանգվածային ոչնչացման, քանի որ որևէ փոխադրամիջոցի բացակայության պատճառով տեղահանվածների մույճիակ կեսը հազիվ թե կենդանի հասնի Նշանակված տեղը, և, երևի, այս տեղահանությունը իր հետևից բերի ոչ միայն հայերի, այլև ամբողջ երկրի քայքայում: Ռազմական բնույթի հիմնավորումները չեն կարող պատճառաբանում լինել այս գործողությունների համար, որովհետև տեղացի հայերի ասպատակության հնարավորությունը բացառված է, քանզի տեղահանվողները ծերեր են, կանաչք ու երեխաներ²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 347:

² Նշվ. աշխ., էջ 340:

Սոսանձակի ֆետաբրքություն են ներկայացնում այնպիսի պերճախոս վկայագրեր, ինչպիսիք են՝ Էրզրումի հայերի տեղահանության մասին օտարերկրացի ականատեսի հաշվետվությունը (158, էջ 352—356), Պետական դումայի անդամ Պապաջանյանի նամակը արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին (162, էջ 358—359), ռուսական Կովկասյան բանակի շտաբի թարգմանիչ Մաքսիմովի նամակը բանակային կորպուսի պետին (163, էջ 359—360), բժիշկ Ջավրիկի նամակը՝ ուղղված արտգործմինիստր Սազոնովին (168, էջ 362—364), Էրզրումի գերմանական զինվորական միսիայում ծառայած երկու գթության քույրերի հայտարարությունը՝ (169, էջ 364—375), Մուշում հայերի կոտորածի ականատես գերմանացու հայտարարությունը (171, էջ 377—382), Ծվեյցարիայի հասարակական և գիտական գործիչների կոչը (174, էջ 294—295), արևմտահայոց պատրիարքի նամակը Պողոս Նուբար փաշային (175, էջ 395—399), Դիարբեքիի կոտորածի և տեղահանության մասին ընդարձակ տեղեկագիրը (179, էջ 411—420), թուրքական բանակի բժշկի օրագիրը (181, էջ 428—432), «Խարբերդից մինչև Ուրֆա ճանապարհին» գրքից հատվածները (189, էջ 458—466), ամերիկացի քարոզիչ Վեքսի հաղորդումը (194, էջ 477—482) և այլն:

Իսկ ահա 197, 198 և 199-րդ փաստաթղթերը նվիրված են դաշնակից տերությունների կողմից տեղահանված արևմտահայության բեկորներին ֆինանսական օգնություն կազմակերպելուն: Դրանցից տեղեկանում ենք, որ Ռուսաստանի արտգործնախարար Սազոնովը Փարիզի և Լոնդոնի ռուսական դեսպանների միջոցով դիմել է ֆրանսիական և անգլիական կառավարություններին՝ Պուսի ամերիկյան դեսպանի միջոցով 1 միլիոն ֆունտ տեռնիզիգի չափով արևմտահայերին օգնություն ուղարկելու մասին, և որ Ֆրանսիան համաձայնել է, իսկ Անգլիան «խորհուրդ է տվել» այդ բանն անել բարեգործական հաստատությունների միջոցով, այսինքն մերժել է՝:

Ժողովածուի 206-րդ փաստաթուղթը (էջ 511—512) վիճակագրական տեղեկություններ է պարունակում 1916-ի Քոլիի գավառում զոհված հայերի թվի մասին:

210-րդ փաստաթղթում հնչում են Էմիլ Դումերգի հրացայտ խոսքերը՝ արտասանված Փարիզում, 1916-ի հունվարի 16-ին, որտեղ նա անարգանքի սյունին է գամում երիտթուրքերի սլարազուլիսներին, որոնք իշխանության գալուց քիչ անց պանիպանականությունը փոխարինեցին

1 Նշվ. աշխ., էջ 499—500:

պանթուրքիզմով, այսինքն՝ ամենաթունդ ազգայնամոլությամբ, և իրենց դրսևորեցին իբրև լիտի արկածախնդիրների ավազակախումբ: Նա այն կարծիքին է, որ զարհուրելի կոտորածի համար պատասխանատու են Եվրոպայի առանց բացառության բոլոր ժողովուրդները, հարկավ, ոչ հավասար չափով, բայց պատասխանատվության մույնիսկ ամենաան-
նշան բաժինը անչափ մեծ է:

Ուշադրության արժանի է 209-րդ փաստաթուղթը, որը բացահայտում է մի շարք թուրք բժիշկների ոճրագործությունները 1915—1918 թվականներին, և նաև անապասելի, որ այդ մերկացումները կատարել են թուրք բժիշկները, բայց արդեն 1918-ին, Իթթիհատի տապալումից հետո: Թուրք փրաբույժ Հալլար Ջեմալի ստորագրությամբ Ստամբուլի թուրքական թերթերից մեկում տպագրվել է մի բաց նամակ Աերքին գործերի միևնույնի հասցեով, որում հեղինակը հաղորդում է 1915—1916 թթ. Երզնկայի հիվանդանոցում կատարված գիտական հանգագործությունների մասին: Նա հայտնում է, որ 1915 թ. դեկտեմբերին Երզնկայի հիվանդանոցում Ց-րդ բանակային կորպուսի գլխավոր բժիշկ Թեֆիկ Սալեմի կարգադրությամբ բժավոր տիֆով հիվանդներից վերցված արյունը առանց «ակտիվազերծման» օգտագործվել է որպես պատվաստանյութ անմեղ հայերի վրա: Փորձի ենթարկվողներից շատերը արագորեն հիվանդանում էին ու մեռնում: Այդ փորձերի կազմակերպիչ, օւմանցան բժշկական դպրոցի պատաբանական կազմախոսության պրոֆեսոր Համդի Սուադը հայտարարել էր, թե դրանք կատարվել են մահապարտների վրա, մինչդեռ մահաբեր գիտավորձերի օբյեկտները ոչ մի ուրիշ մեղք չունեին, բացի այն, որ հայ էին¹:

Իոկտոր Սելահեդդինի նամակում, որը թուրքական թերթում տպագրվել է 1918-ի դեկտեմբերին, հեղինակն իբրև ականատես և մասնակից պարզաբանում է, որ 1915-ին Երզնկայում թաքնվող հայերից շատերին ընտրեցին և տեղավորեցին քաղաքի կենտրոնական հիվանդանոցում իբրև ենթավորձայիններ, որպեսզի նրանց վրա մանրէաբանական փորձեր դնեն, որոնք սովորաբար դրվում էին ծովախոզուկների և ճագարների վրա: Այդպես գոհվեցին շատ հայեր... Այն ժամանակ ոչ ոք հաշիվ չէր պահանջում կատարված վայրենությունների համար, և մարդիկ կարծում էին, թե այդ ամենը անպատիժ կմնա:

212-րդ փաստաթուղթը մի հատված է Անատոլ Ժրանսի՝ 1916-ի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 522:

ապրիլի 9-ին Փարիզում արտասանած ճառից, որտեղ մեծ գրողը ճշում է, որ արբուլիամիդյան կոտորածների տարիներին Ֆրանսիայում շատ քիչ թվով մարդիկ բողոքի ձայն բարձրացրին: Անհասկանալի էր մնում, թե ինչու էին թուրքերը կոտորում հայերին: Բայց սահա պայթեց համաշխարհային պատերազմը, և հանկարծ Հայաստանն ու նրա մարտիրոսության պատճառները միանգամայն այլ լույսի ներքո հստակեցին Ֆրանսիայի առջև: «Մենք հասկացանք,— շարունակում է աշխարհահռչակ գրողը,— որ թուրք կեղեքչի և հայի տևական անհավասար պայքարը՝ բռնակալության պայքարն է, բարբարոսության պայքարը ընդդեմ արդարության ու ազատության ոգու... Մենք վերջապես հասկացանք, որ այդ մեր քույրն է մեռնում Արևելքում և մեռնում է հենց նրա համար, որ նա մեր քույրն է, որի հանցանքն այն է, որ նա համակված էր մեր զգացումներով, սիրում էր այն, ինչ մենք ենք սիրում, մտածում էր այնպես, ինչպես մենք ենք մտածում, հավատում էր նրան, ինչին մենք ենք հավատում, և մեր նման գնահատում էր իմաստությունը, արդարությունը, քերթությունը, արվեստը: Սա էր նրա անքավելի հանցանքը...

Հայաստանը վերջին շնչումն է, բայց նա կվերածնվի: Արյան այն փոքր քանակությունը, որը նա դեռևս պահպանում է, թանկագին արյուն է, որից հերոսական սերունդ է ծնունդ առնելու: Ժողովուրդը, որը մեռնել չի ուզում, երբեք չի մեռնի...»¹: Ֆրանսիացի մեծ գրողն այս ճառն արտասանել է Սորբոնի Մեծ դահլիճում, Հայաստանին նվիրված երեկոյին:

Ժողովածուում ընդարձակ հատվածներ են գետնելված Ջեյն Բրայսի, Հ. Գիբոնսի, Ռեներ Պիեռնի, Անրի Բարբիի՝ հայերի ցեղասպանությանը նվիրված գրքերից (էջ 529—559):

Այն հատվածներ է պարունակում նաև Ա. Մանդելշտամի «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» գրքից, Վ. Գորդլևսկու «Հայերը և պատերազմը» հոդվածից, Թորքասիայաստանի մասին Վ. Տերյանի գեկուցագրից (1917 թ.):

230—252-րդ փաստաթղթերը վերաբերում են 1918 թվականի իրարարձություններին (էջ 605—652):

Տպավորիչ է ֆրանսիացի նշանավոր հնագետ և պատմաբան, Արևելքի հռչակավոր ուսումնասիրող Ժակ դը Մորգանի (1857—1929) ցատումնալի խոսքը Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջման մասին (փաստաթուղթ 253): Այն վերցված է գիտնականի «Ընդդեմ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 528—529:

Արևելքի բարբարոսների» գրքից, որը լույս է տեսել 1918-ին, Փարիզում:

Մորգանը նշում է, որ հայերի բնաջնջման մեթոդը, որը մշակվել էր Թալեաթի և Էնվերի դիվանատներում՝ գերմանացի խրատատուների աջակցությամբ, գործադրվեց չորս տարբեր ձևերով.

1. Երիտասարդության զինակոչում և ոչնչացում, 2. բնակչության մի մասի կոտորում և կողոպտում, 3. բնակչության մնացուկների տարագրում, 4. կենդանի մնացածների համակենտրոնացում Միջագետքի ճամբարներում, որոնց 60 տոկոսը զոհվեց:

Անվանի արևելագետը գրում է, որ երբ ուշադիր կարդում ես հայերի կոտորածին վերաբերող փաստաթղթերը, ապշում ես այն շրջահայեցությունից ու հմտությունից, որով երիտթուրքական կառավարությունը կազմակերպել էր այդ չարագործությունները:

Աշխարհահռչակ գիտնականը հույս է հայտնում, որ կգա օրը, երբ այդ ոճրագործները ստիպված կլինեն պատասխան տալ իրենց արածների և հատուցել կատարած չարագործությունների համար: Նա չի տարակուսում, որ նրանք փորձելու են քաղաքական ապաստան գտնել արտասահմանում; բայց չի գտնվելու գեթ մի բավականաչափ բարոյազուրկ ազգ, որը նրանց թաքցնի իր դրոշի հովանու ներքո¹:

Հրապարակված էին նաև Արմին Վեգների, Յոզեֆ Մարկվարտի, Էդուդ Ջորջի, Յոհաննես Լեխսիուսի, Չերչիլի, Մ. Գորկու, Ֆ. Նանսենի, Ե. Տարլեի ասույթները հայոց ցեղասպանության մասին:

Իբրև ամփոփում կարելի է առանց երկմտելու ասել, որ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը Փոսանյան կալրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն մի անսպաս շոտենարան է Եդենի պատմությամբ զբաղվողների և սեղանի գիրք՝ յուրաքանչյուր հայ մարդու համար:

Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը՝ անաշխիներից մեկն էր, որ իր հեղինակավոր խոսքն ասաց Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի օրերին²: 1965-ի ապրիլի 25-ին «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ նրա հոդվածը՝ Հայոց Մեծ եղեռնի մասին: Նա առանձին հոդվածով հանդես եկավ նաև Եդենի 60-ամյակի առթիվ³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 670—671:

² Մ. Ներսիսյան, Արևմտահայերի ցեղասպանությունը 1915 թվականին (ոտուներին), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, հ. 2:

³ Մ. Ներսիսյան, Միձավանջից րեպի վերածնություն, «Սովետական Հայաստան» թերթ, 24.04.1975:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում արևմրտահայության ճակատագրին վերաբերող մի շարք փաստաթղթեր և նյութեր են հրատարակվել պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)» մեծարժեք ու ծավալուն ժողովածուում, որի կազմողներն են Ջ. Ս. Կիրակոսյանը և Ռ. Գ. Սահակյանը¹:

Հայոց եղեռնի պատմության ուսումնասիրության համար որոշակի արժեք է ներկայացնում Հայաստանի ԳՍ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի» ժողովածուն՝ Ա. Հ. Փափազյանի սուաշաբանով, թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով²: Նշվում է, որ տեղի տալով համաշխարհային հասարակայնության բողոքի ուժեղ հոսանքին, 1918 թ. Մուրրուսի գինադադարից անմիջապես հետո Թուրքիայի նոր կառավարությունը որոշում կայացրեց Օսմանյան կայսրությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին, ինչպես նաև կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին: Դատավարությունը խոշոր երևույթ էր արևմտահայության ցեղասպանությունը համայն մարդկության առաջ բացահայտելու տեսակետից, և առաջին անգամ հրատարակվող փաստաթղթերի այս ամբողջությունը ծանրակշիռ հակահարված է թուրք կեղծարարներին, որոնք այսօր փորձում են ուրանալ եղեռնի փաստը և նեղգալիտիկ պատմական ճշմարտությունը: Գիրքը պարունակում է հատկապես կարևոր փաստաթղթերի լուսապատճեններ:

1990-ին Երևանում վերահրատարակվեց դեռևս 1921-ին Վիեննայում լույս տեսած «Դատավարություն Թալեաթ փաշայի» տղագրական

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան: Երևան, 1972, էջ 367—402:

² Հուրիի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Երևան, 1988:

գեկուցումը՝ գրող Ստեփան Ազազյանի նախաբանով¹: Գրքի տեքստը հրատարակության է պատրաստել Պ. Մ. Մարգարյանը:

Դատավարության այս փաստացի և բառացի տղաքրությունը մի չափազանց կարևոր վավերագիր է, որի շնորհիվ ընթերցողը ծանոթանում է Եղեռնի վերաբերյալ բազում փաստագրական նյութերի:

Սուաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական փաստաթղթերի հայտնաբերման ու հրատարակման բնագավառում կարևոր ներդրում է պրոֆ. Ստ. Ստեփանյանի խմբագրությամբ 1991-ին լույս տեսած «Գերմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին ժողովածուն»²: Ժողովածուն կազմողներն են Ստ. Ստեփանյանը և Ն. Բաղդասարյանը:

Ընդարձակ առաջաբանում պրոֆ. Ստ. Ստեփանյանը նշում է, որ հրատարակվող փաստաթղթերը հայտնաբերված են Պոտոլանի, Դրեգ-դենի, Մերգեբուրգի, Շվեբիների արխիվներից:

Ժողովածուի հեղինակն այն միտքն է հայտնում, որ ժամանակակիցների հաղորդումները, գերմանական դիվանագետների զեկուցագրերը, Գերմանիայի արտգործնախարարության փաստաթղթերը համոզիչ կերպով վկայում են, որ Գերմանիան լիակատար պատասխանատվություն է կրում Թուրքիայում հայերի բնաջնջման համար: Փաստերով ցույց է տրվում, որ կազերական Գերմանիան ոչ միայն արդարացնում, այլև խրախուսում էր հայերի կոտորածը:

Ներկայացնելով կազերական Գերմանիայի արտգործնախարարության դիվանագիտական փաստաթղթերի 40 հատորյա ժողովածուն, որը Գերմանիայի արտգործնախարարության հանձնարարությամբ կազմել և 1922—1926 թթ. Բեռլինում հրատարակել են մասնագետ-միջազգայնագետներ Տիմոեն, Մենդելսոն-Բրաունդը և Յո. Լեփսիուսը, հեղինակը նշում է, որ դա նպաստել էր հետապնդում համոզել եվրոպական հասարակայնությանը, թե իբր Գերմանիան պատասխանատվություն չի կրում արևմտահայության ցեղասպանության համար³:

Պարզաբանելով Ռուսաստանի դիրքորոշումը, Ստ. Ստեփանյանը գրում է, որ դա տրամագծորեն տարբերվում էր Գերմանիայի դիրքորոշումից, որովհետև Ռուսաստանը շահագրգռված էր հայերի համակրանքը

¹ Ստյոմն Թեմիրյանի դատավարությունը (Սղաքություն): Երևան, 1990:

² Германские источники о геноциде армян. Период Первой мировой войны. Сборник документов и материалов в 2-х томах. Том I. Ереван, 1991.

³ Նշվ. աշխ., էջ 34:

շահելու և Թուրքիայում սկսող հայերի մեջ իր ազդեցությունն ամրապնդելու գործում:

Առաջաքանում արժանիլույն են գնահատված Յո. Լեփսիուսի (որի Պոտոսդամի բնակարանի գրադարանում աշխատել է հեղինակը— Մ. Կ.), Արմին Վեգների, Յո. Մարկվարտի և այլոց ջանքերը բնաջնջվող հայությանը օգնելու գործում, հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդվում «Գերմանա-հայկական ընկերության» գործունեության մասին:

Մերկացնող խոսք է ուղղվում արևմտյան և թուրք հետադիմական պատմագրության հասցեին, որը ճիգ է թափում ամեն բանում մեղադրել գոհին՝ հայերին:

Ժողովածուի նյութերը խմբավորված են վեց բաժինների մեջ: Առաջին բաժնում ներկայացված են գերմանացի գիտնականներ Է. Վերների, Ա. Կրաֆտ-Բոննարդի, Յո. Լեփսիուսի, Բ. Վոլֆրիտերի, Գ. Պուդորի, Յու. Ֆելչի, Ռ. Դիկի, Տ. Հոֆմանի գրվածքները, երկրորդում՝ հատվածներ գերմանացի ականատեսներ Ա. Վեգների, Հ. Ֆիրբյուխերի, Հ. Ծոյումների աշխատություններից, երրորդում հանդես են գալիս գերմանացի հրատարակատեսներ Ֆ. Վինֆրիդը, բարոն ֆոն Մակկալը, Է. Ծոիրը:

Չորրորդ բաժինը պարունակում է արխիվային նյութեր Դրեզդենի Գլխավոր պետական, Պոտոսդամի Գերմանական կենտրոնական, Բեռլինի միսիոներական արխիվներից:

Հինգերորդ բաժնում զետեղված են նյութեր գերմանական հրատարակված փաստաթղթերից, իսկ վերջին՝ վեցերորդ բաժինը ներառում է Գերմանիայի Արևելյան միսիայի փաստաթղթերը:

Հրատարակված ժողովածուն, հիրավի, գերմանական հոր նյութերով լրացնում է համաշխարհային պատմության կարևոր էջերից մեկը հանդիսացող հայոց ցեղասպանության պատմության համակողմանի ուսումնասիրությունը:

Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ հոր փաստաթղթերի ու նյութերի հայտնաբերման, գիտական մշակման և հրատարակման բնագավառում լուրջ ներդրում է կատարել ակադեմիկոս Վարդգես Միրսելյանը: 1989-ին, աշխատելով Գերմանիայի արտգործնախարարության Քաղաքական արխիվում (Բոնն), ինչպես նաև Պոտոսդամի

Կենտրոնական պետական, Դրեզդենի Պետական, Բեռլինյան միսիանյի արխիվներում, հեղինակը հրապարակ է հանել մեծարժեք մի ժողովածու¹։

Հիմնադրերով նման ժողովածուի հրատարակման գիտական ու քաղաքական հրատարակությունը, հեղինակը առաջաբանում գրում է, որ վերջին ժամանակներս Թուրքիայի կառավարող շրջանները, պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական պատմագրութ. ո. ն. ու հրապարակախոսությունը նգնում են «սպացուցել» սևապացուցելին՝ որ իբր Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ոչ մի ցեղասպանություն էլ չի եղել, այլ ընդհակառակը, հայերն են կազմակերպել թուրքերի կոտորածներ։ Ինչ վերաբերում է թուրքերի կողմից հայերի բնաջնջման վերաբերյալ անգլիական, ամերիկյան և ֆրանսիական արխիվային փաստաթղթերին, ապա դրանք, ըստ թուրքերի, կողմնակալ ու կեղծ են, քանի որ առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի թշնամի պետությունների փաստաթղթեր են։ Նման պայմաններում, այնուհետև նշում է Վ. Միքայելյանը, Թուրքիայի դաշնակից կայզերական Գերմանիայի, որի կառավարության հանցագործ թողտվությանը իրականացվեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, արտգործնախարարության Քաղաքական արխիվի փաստաթղթերի և նյութերի հրապարակումը, բնականաբար, ձեռք է բերում առաջնային նշանակություն, քանզի «Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի թշնամի պետությունների փաստաթղթեր» փաստարկը կորցնում է իր իմաստն ու ուժը²։

Հեղինակը համոզիչ փաստարկներով ցույց է տալիս, որ դեռևս 1919-ին Պոտսդամում դոկտոր Յոհաննես Լեխսիուսի հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը» ժողովածուն, որը, անշուշտ, մեծ դեր խաղաց, քաղաքական իրադրության բերումով չէր կարող կատարյալ լինել, որովհետև լույս ընծայվեց բազմաթիվ կրճատումներով, հեղինակին չտրամադրվեցին բոլոր փաստաթղթերը և այլն։ Օրինակ է բերվում, թե ինչպես Լեխսիուսի ժողովածուում տեղ չեն գտել այնպիսի քաջատեղյակ և արտակարգ կարևոր պաշտոնյայի փաստաթղթերը, ինչպիսին Հւլեիսի գերմանական հյուպատոս Ռյուպերն է³։

Բովանդակային առումով Վ. Միքայելյանը իր հրատարակած փաս-

¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, ответ. ред., автор предисловия. введения и примечаний, доктор исторических наук, проф. Вардгес Микаелзян. Ереван, 1995.

² Նշվ. աշխ., էջ 5։

³ Նշվ. աշխ., էջ 6։

սաթղթերն ու նյութերը բաժանում է 13 խմբի, որոնցից յուրաքանչյուրը վկայում է Թուրքիայում 1915—1918 թթ. հայերի բնաջնջման, արևմտահայության տեղահանության, տարագրյալների նկատմամբ թուրք զինվորների և ավագակալների կամայականությունների, հարյուր հազարավոր հայերի իրամացման, նրանց հնձող սովի, ցրտի ու համաճարակների, թուրքական բանակ կանչված հայ զինվորների զինաթափման ու ոչնչացման, ցեղասպանության՝ կառավարական մակարդակով պահանջարկների, կազմերական Գերմանիայի մեղսակցության արևելյան տերությունների և հասարակայնության վերաբերմունքի և այլ հարցերի մասին:

Ժողովածուի նախաբանում այն միտքն է հայտնվում, որ թուրքական կեղծարարությունը ծառայում է մեն մի նպատակի՝ խանգարել մեծ տերությունների և ՄԱԿ-ի կողմից Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության ճանաչմանը, հանգամանք, որը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ դեռ վաղ է Թուրքիան քաղաքակիրթ պետությունների ցուցակում գրանցելը:

Ժողովածուի ընդարձակ ներածությունում Վ. Միքայելյանը, պատասխանելով այն հարցին, թե պրակտիկորեն ով իրականացրեց հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանության ակտը, գրում է. «Այո, ցեղասպանության հեղինակները երիտթուրքերն էին ու նրանց կառավարությունը: Սակայն նրանց հրամաններն ու կարգադրությունները բանակի կանոնավոր ստորաբաժանումների, ժանդարմերիսպի և ոստիկանության հետ միասին կատարում էր շարքային թուրքը, որը ծարավի էր հեշտ վատտակի: Այն թուրքը, որի նախնիները հայերի հայրենիքում և սահասարակ Առաջավոր Ասիայում հայտնվել էին ընդամենը մի քանի հարյուրամյակ առաջ, և որը այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում, մինչև վերջին ժամանակներս ոչ մի քաղաքակիրթ բանի չվարժվեց. ո՛չ գրակա- նության, ո՛չ արդյունաբերական աշխատանքի, ո՛չ առևտրի: Եվրոպան գիտեր, որ այն ժամանակ թուրքերի համար թալանը շարունակում էր մնալ իբրև կյանքի նորմ ու կենսակերպ, նրանց գոյության պայման»¹: Իր միտքը հաստատելու համար Վ. Միքայելյանը վկայակոչում է գերմանացի հեղինակ, գեներալ Լիման ֆոն Ջանդերսի թարգմանիչ Հենրիխ Ֆիրբյուխերի աշխատությունը, որի ողուերեն հրատարակության ստա- ջաբանի հեղինակը ինքն է²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Г. Фирбюхер, Армения 1915. Предисловие к русскому изданию Вэрдгеса Микасяна, Ереван, 1991.

Վ. Միքայելյանը հույնախառն աչն կարծիքն է հայտնում, որ հայերի ցեղասպանությունը չպետք է տահմանափակել 1915 թվականով, 1915—1922 թվականները դա միայն հայերի բնաջնջման բարձրակետի ու ավարտի ժամանակաշրջանն է, որը սկիզբ է ստնում անցյալ դարի 90-ական թվականներից:

Անդրադարձնալով Դաշնակցության և երիտթուրքական կուսակցության համագործակցության խնդրին, ակադ. Վ. Միքայելյանը գրում է, որ այդ քայլին հայերի ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը գնաց՝ նոր, դեմոկրատական Թուրքիայում նաև հայ ժողովրդի համար փրկությունն ձեռք բերելու հույսեր փայփայելով, ենթադրելով, որ դաշնակից-երիտթուրքերը կջնջեն արյունոտ անցյալը: Եվ երբ 1909-ին Արդուլ Համիդի պահնորդները հետապնդում էին երիտթուրքական ստաջնորդներին, հայ գործիչները, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, թաքցնում էին նրանց:

Դեռելով այն հարցը, թե ինչո՞ւ Դաշնակցությունը կոմպրոմիսի գնաց երիտթուրքերի հետ, Վ. Միքայելյանը պատասխանում է, որ հավանաբար նա չէր կարող այդ քայլին չգնալ այն պարզ պատճառով, որ երիտթուրքերի հակասուլթանական ծրագիրը իր դեմոկրատական պահանջներով լիովի բավարարում էր հայերի ցանկություններին¹: «Այսօր, Թուրքիայում հայ ժողովրդի ցեղասպանությունից 80 տարի անց,— գրում է ներածականի հեղինակը,— իհարկե, շատ հեշտ է մեղադրել հայ լիբերալներին 1907-ին երիտթուրքերի հետ կնքած համաձայնության համար: Այնուամենայնիվ, նրանց մեղքը չէր, որ վստահությունը երիտթուրքերի հանդեպ շրջվեց քաղաքականության մեջ դառը հաշվեմխալի»²: Հեղինակն ավելացնում է նաև, որ 1911-ին Դաշնակցության ղեկավարները հայտարարեցին երիտթուրքերին, որ իրենք այլևս չեն վստահում նրանց: Նա նշում է նաև, որ Իթթիհատի հետ Փարիզի 1907-ի համաձայնության տակ դրված է ոչ միայն Դաշնակցության, այլև Թուրքիայի այլ ազգային կուսակցությունների ստորագրությունները:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ինչու երիտթուրքերը, քաջ գիտե՞նալով, որ հայերը կազմում են Թուրքիայի ազգաբնակչության գործուն մասը, այնուամենայնիվ, որոշեցին ոչնչացնել նրանց, Վ. Միքայելյանը գրում է, որ այդ հարցին միանշանակությամբ դժվար է պատասխանել, սակայն մի բան անկասկած է՝ գլխավոր պատճառը պան-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

² Նույն տեղում:

թուրքիզմի գաղափարախոսությունն էր, որն ընկած էր երիտթուրքերի ծրագրի և պրակտիկ գործունեության սիմբոլ¹:

Վկայակոչելով Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյուպերի, Էրզրումի հյուպատոս Շոյնբեր-Ռիխտերի, Զմյուռնիայի փոխհյուպատոս Կուկհոֆի գեկուցագրերը և գերմանական այլ փաստաթղթեր, Վ. Միքայելյանն ընդգծում է, որ դրանք ի չիք են դարձնում «հայերի սպառնաբանությունների» վերաբերյալ թուրքական հորինվածք-վարկածը: Միաժամանակ գերմանական փաստաթղթերի վերլուծության հիման վրա նա հանգում է այն եզրակացության, որ Գերմանիայի կառավարությունը և Վ. Պոլսում նրա դեսպան Վանգենհայնը պաշտպանում էին թուրքական իշխանությունների չարագործությունները: Իբրև Գերմանիայի կառավարության մեղսակցություն Վ. Միքայելյանը մատնանշում է նաև այն փաստը, որ գերմանական ներկայացուցիչները ամեն կերպ համոզում էին հայերին, թե նրանց ոչ մի վտանգ չի սպառնում, որ նրանց լիակատար անվտանգությունը երաշխավորված է: Այդ ուղղակի խաբեությունը սպակողմնորոշեց հայերին և մեծ չափով խանգարեց նրանց ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Այդ առթիվ Վ. Միքայելյանը վկայակոչում է փոխհյուպատոս Հոֆմանի խոսքերը. մի հայ բողոքական հոգևորական ասել էր նրան, որ մինչև տարագրությունը իրենք որոշել էին լոյս մնալ և եթե այն ժամանակ հայերը ամենուրեք դիմադրություն ցույց տային, ապա կդառնային դրոշյան տերը և դատապարտված չէին լինի կործանման: Սակայն իրենց բոլոր գերմանացի քարեկամները Մարաշում, Ուրֆայում, Մալաթիայում, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզում համատրեմ խորհուրդ էին տալիս ենթարկվել և ոչինչ չի պատահի: Իրենք էլ հավատացին դրան, և այն, որ իրենք հույսը դրեցին գերմանացիների ազդեցության վրա, դարձավ իրենց չար ճակատագիրը²:

1915—1916 թվականների վերաբերյալ ակադ. Վ. Միքայելյանը հրապարակել է շուրջ 80 փաստաթղթեր, որոնց գերակշիռ մասը շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում այնպիսի փաստաթղթեր, ինչպիսիք են, օրինակ, Էրզրումի հայ կաթոլիկների առաջնորդ Հովսեփի եպիսկոպոս Մելքիսեդեկյանի դիմումը գերմանական հյուպատոս Շոյնբեր-Ռիխտերին, գերմանացի հոգևորական Կյունցերի մամակը Հալեպի հյուպատոս Ռյուպերին՝ Ուրֆայի և նրա շրջակայքի սարսափելի իրադարձությունների մասին,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:

² Նշվ. աշխ., էջ 25—26:

Ռյուսլերի զեկուցագիրը կանցլեր Բետման-Հովվեգին՝ հայերի դեմ թուրքական կառավարության միջոցառումների մասին, Շոյնբեր-Ռիխտերի զեկուցագիրը Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Հոհենլոե-Լանգենբուրգին՝ Էրզրումից հայերի տարագրման մասին, Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության հրահանգները կայզերական հյուսարտոտությունների՝ հայկական հարցի վերաբերյալ, Ռյուսլերի հաշվետվությունը՝ Հալեպ հասած հայերի մասին, դեսպանի պաշտոնակատար Նոյրաթի զեկուցագիրը Բետման-Հովվեգին՝ Ուրֆայի ինքնապաշտպանության մասին, գերմանական մի շարք միսիոներուհիների վկայությունները և այլն¹:

1916-ի իրադարձություններն արտացոլված են այնպիսի փաստաթղթերում, ինչպիսիք են՝ Ռյուսլերի երկու հաշվետվությունները հայերի տեղահանության և Տեյ-Աքիսոփի հայկական ճամբարի մասին՝ հասցեագրված կայսերական դեսպան Վոլֆ Մետերնիխին, Հալեպի գերմանական հյուսարտոտության աշխատակից Վիլհելմ Լիտտենի տպավորությունների գրառումները Բադդադից Հալեպ ճանապարհորդության մասին, ուսյիստագի անդամ Մ. Էրցբերգերի հուշագիրը Գերմանիայի արտգործնախարարության գաղտնի խորհրդական բարոն Ֆոն Ռոզենբերգին՝ Թուրքիայում կաթոլիկ հայերի դրության մասին, Սվազի և Էրզրումի փոխհյուպատոս Կարլ Վերտի ուղեգրությունը, որը լույս է ափում 1916-ի ձմռանը տասնյակ հազարավոր թուրքերի մահվան իրական պատճառների վրա, Մետերնիխի նամակը ուսյիսականցի Բետման-Հովվեգին՝ Թուրքիայի արևելյան նահանգներում հայերի հետապնդումների մասին, մի շարք հոգևոր միսիոների և երկաչացրած փաստաթղթերը, Բեռլինի միսիոներական ընկերության դիրեկտոր Կարլ Ակսենֆելդի դիմումը գերմանական կառավարությանը՝ հայերին ոչնչացումից ու իպամացումից փրկելու միջոցառումների մասին, Էրզրումի հյուպատոս Շոյնբեր-Ռիխտերի նամակը ուսյիսականցի Բետման-Հովվեգին՝ հայկական հարցում իր դիրքորոշման մասին և այլն²:

Վ. Միքայելյանի հրատարակած ժողովածուն մեկ անգամ ևս գալիս է փաստելու այն անժխտելի իրողությունը, որ երիտթուրքական ոհմանի վարած պանթուրքական քաղաքականության հետևանքով տարագրվեց ու ոչնչացվեց մի ամբողջ ժողովուրդ՝ արևմտահայությունը, իսկ նրանց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը, որը կազմում է Հայաստանի 9/10 մասը, վերածվեց սպերակների:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 171—284:

² Նշվ. աշխ., էջ 285—422:

Ժողովածուի հեղինակը համոզմունք է հայտնում, որ գալու է այն ժամանակը, երբ հայ ժողովրդի ցեղասպանության փաստը ստիպված ճանաչելու են նաև թուրք պաշտոնական շրջանները:

Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտության բնագավառի նշանակալի ձեռքբերումներից է «Ռուսական սկզբնաղբյուրները Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության մասին. 1915—1916 թվականներ» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի հրատարակումը¹: Ժողովածուի կազմողներն են Գ. Ա. Աբրահամյանը և Տ. Գ. Սևան-Խաչատրյանը: Կազմման աշխատանքներին մասնակցել են Գ. Վարդապարյանը, Մ. Սահակյանը և Լ. Ծախվերդյանը: Ընդարձակ առաջաբանի հեղինակն է ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը:

Ժողովածուի հրատարակումը հիմնավորվում է նրանով, որ գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական աղբյուրների սկզբնաղբյուրների ժողովածուների սակայության պայմաններում մինչ այժմ չկար մի առանձին ժողովածու, որտեղ ի մի հավաքված լինեին ոռուսական պաշտոնական աղբյուրները, որոնցում արտահայտություն են գտել ոռուսական առաջավոր միտքը, հասարակական և քաղաքական գործիչների հողվածները, գրողների ասույթները: Ժողովածուում տեղ են գտել ինչպես հրատարակված, այնպես էլ առաջին անգամ հրատարակվող փաստաթղթեր ու նյութեր:

Ինչպես առաջաբանում նշում է Մ. Ներսիսյանը, ժողովածուն պարունակում է շատ հետաքրքիր փաստեր և նյութեր, որոնք վերաբերում են առաջին համաշխարհային պատերազմի ծանր օրերին ոռուսականության ու շարքային մարդկանց՝ հայ ժողովրդին ցույց տված բարոյական և նյութական օգնությանը:

Հայերի ցեղասպանության պատմության բնագավառում շնորհակալ աշխատանք է կատարել քանահավաք-ժողովրդագետ Վերծինե Սվազըլյանը՝ երկար տարիներ գրի առնելով, ձայնագրելով և մի ամփոփ ժողովածուով հրատարակելով Մեծ Եղեռնից վերապրածների յոթանասույն հուշապատում և շուրջ երկու հարյուր պատմական բնույթի երգեր ու վիպերգեր՝ ստեղծված այն սեսավոր տարիներին²:

Ժողովածուն, նրա խմբագիր, քանասիրության դոկտոր Սարգիս Հարությունյանի գնահատմամբ, ունի հույժ պատմական, անգամ քաղաքական արժեք ու նշանակություն:

¹ Русские источники о геноциде армян в Османской империи, 1915—1916 годы (Сборник документов и материалов). Выпуск I. Ереван, 1995.

² Վերծինե Սվազյան, Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, 1995:

Հրապարակված նյութերը պատմական կարևորագույն վկայագրեր են: Իսկ իր՝ հեղինակի բնորոշմամբ, հրատարակված երգերն ու հուշերը իրենց պատմաճանաչողական արժեքով Մեծ եղևոնը ժողովրդական պարզ լեզվով լուսարևոտ դիկայություններ են, սուսկալական վկայագրեր:

ՀԳԱՍ, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արժեքավոր հրատարակություններից է «Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո» փաստաթղթերի ժողովածուն¹: Այն կազմել և ստաշաբանը գրել է բուլղարահայ հասարակական-գրական գործիչ Հակոբ Կիլիկյանը, բուլղարերենից թարգմանել են Ջ. Ղասարյանը և Կ. Ծիբոզյանը: Ժողովածուն պարունակում է ստաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Կոստանդնուպոլսում Բուլղարիա ի լիազոր-դեսպան Ն. Կոուշևի, Չմուռնիայի հյուպատոս Իվ. Համանջիևի, Ադրիանապոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ. Սերաֆիմովի, Բուլղարիայի նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Ռադոսլավովի և հասցեագրած նամակների, հեռագրերի և գեկուցագրերի մի մասը: Այդ փաստաթղթերը, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվում ստաջին անգամ, մերկացնում են իթթիհատականների գործած անօրինական բարբարոսությունները: Այդ նյութերի վավերագրական արժեքը մեծանում է նրանով, որ դրանք գերմանական և սախտրո-հունգարական փաստաթղթերի նման Թուրքիայի դաշնակից պետության պաշտոնյաների դիվանագիտական փաստաթղթեր են:

Ինչպես նշում են ժողովածուի թարգմանիչները, հայ ժողովրդի գլխին պայթած փոթորիկը լայն արձագանք գտավ բուլղարական դիվանագիտական ու կառավարական շրջաններում և մամուլում, դատապարտող զայրալի հոդվածներ լույս տեսան երիտթորքերի բարբարոսությունների դեմ, հրատարակվեցին աշխատություններ, դիմումներ հղվեցին բուլղարական կառավարությունը՝ ի պաշտպանություն հուշտվող հայ ժողովրդի: Այդ բոլորը հայ և բուլղար ժողովուրդների բազմադարյան բարեկամության արդյունքն էր, որ կոխվել էր օսմանյան լծի դեմ համագործակցելու պայմաններում: Բուլղարիայի վարչապետ Վ. Ռադոսլավովը ընդունեց հայ սրտովիրակներին և հայտնեց, որ բուլղարական կառավարությունը թագավորական լիազոր դեսպան Ն. Կոուշևի միջոցով խնդրել է թուրքական կառավարությանը՝ դադարեցնել հայերի հա-

¹ Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, Երևան, 1996:

լաճանքներն ու կոտորածները: Ի պատասխան հայերի խնդրանքի, վարչապետը հավաստիացրեց նաև, որ բուլղարական սահմանն անցնելու դեպքում ոչ մի հայ փախստականից փաստաթուղթ կամ անձնագիր չի պահանջվի: Եզրահանգվում է, որ 1915—1922 թթ. Մեծ եղեռնի ու բռնագաղթերի ժամանակաշրջանում բուլղարահայերը և բուլղար ժողովուրդը հսկայական աշխատանք կատարեցին հազարավոր հայ տարագիրներին օգնելու և սպաստան տալու գործում:

Հիշյալ փաստաթղթերը պարունակում են ոչ միայն չարագործությունների սոսկական նկարագրություններ, այլև ուշադրության արժանի բազում հավաստի ու ճշմարտապատում վկայություններ: Այսպես, լիագործ նախարար դոկտոր Ն. Կոլուշևի 1915 թ. մարտի 17-ի թվակիր նամակում խոսք է գնում Ջեթունի հայերի դիմադրության մասին: Նշվում է, որ զորակոչիկներ հավաքելիս գեթունցիները զինված հարձակում են գործել բանտի վրա, կոտորել պահակախմբին, ազատել բանտարկյալներին: Սպանվել է Մարաշի ժանդարմապետ Սուլեյման բեյը՝ և շուրջ 30 ոստիկաններ ու զինվորներ: Այնուհետև սպասամբները ամրացել են Ջեթունից դուրս գտնվող վանքում, որոնց դեմ ուղարկվել է զորք և հրետանի: Ինչպես տեսնում ենք, սույն վկայությունը հսկաստում է պատմագրության մեջ տարածված այն կարծիքին, թե իբր այս անգամ գեթունցիները խաբվել են և դիմադրություն ցույց չեն տվել:

1915 թ. հունիսի 27-ի թվակիր գեկուցագրում Ն. Կոլուշևը, խոսելով հայ բնակչության աննկարագրելի վշտերի ու տառապանքների մասին, վարչապետին զգուշացնում է, որ եթե թուրքական կառավարությունը փորձի մայրաքաղաքից տեղահանել գավառներից այստեղ բնակչություն հատատած հայերին, սպա հայերը կդիմեն հուսահատ գործողությունների¹:

Հաջորդ նամակներում հաղորդվում է, որ հայերի ջարդերն ու հալածանքները ստանում են այդ ժողովրդին վերջնականապես բնաջնջելու ահալիոր կերպարանք, ամենուրեք հայկական բնակավայրերը բոլորովին մաքրագարդվում են:

Չմյուռնիայի հյուպատոս Իվան Համանջիևի 1915 թ. հուլիսի 24-ի՝ վ. Ռադոպալովին ուղղված նամակում նշվում է, որ հավաստի աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների համաձայն Անատոլիայի հայ բնակչության վիճակը խիստ տագնապալի է, որը ենթարկվում է սիստեմատիկ ու զանգվածային կոտորածների: Բիթլիսում և Էրզրումում ոչ մի հայ չի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

մնացել, Անկարայից փոստոված 750 հալ ընտանիքներ ճանապարհին կոտորվել են:

Ն. Կոլուշևի 1915 թ. օգոստոսի 16-ի զեկուցումը նշվում է, որ հայերի տարագրությունը օրը օրին ավելի սարսափելի չափերի է հասնում, հայերով բնակեցված նահանգները անապատների են վերածվում: Կոտորածներից զերծ չի մնացել Թուրքիայի խորքերում գտնվող հայաբնակ ոչ մի տարածք: Երիտթուրքերի կատաղությունը մոտենում է Կոստանդնուպոլսի շրջակայքին: Հայերից մաքրվել են Ադաբազարն ու Իզմիթը, որտեղ կատարված հրեշավոր ոճիրները հնարավոր չէ նկարագրել: Բուրսայի տասնյակ հազարավոր հայերից քաղաքում թողնվել է միայն մի ծերունի լուսանկարիչ: Արտասահմանյան ներկայացուցիչներին, որոնք հայերից ստացել են հազարավոր խնդրագրեր, թուրքական կառավարիչները պատասխանում են, թե միջոցառումը ժամանակավոր է և որ արտոլված հայ բնակչությանը ոչ մի վատ բան չի պատահի: Մինչդեռ անապատներում հազարավոր հայերի հրեշավոր կոտորածների մասին տեղեկություններ ստացվում են ամեն օր, որը տանում է մի ամբողջ ժողովրդի վերջնական ոչնչացման¹:

1915 թ. օգոստոսի 31-ի նամակում Ն. Կոլուշևը վարչապետին գրում է, որ հայ բնակչության ոչնչացման վերաբերյալ կենտրոնական իշխանության հրամանները կատարվում են զարմանալի արագությամբ: Թուրքիայում բոլոր հայերը կոտորվում են, այդ թվում նաև նրանց հոգևոր առաջնորդները, իսկ նրանց շարժական և անշարժ գույքը կողոպտվում է: Լիազոր դեսպանը օրինակ է բերում, թե ինչպես են թուրքական իշխանությունները կազմակերպում հայերի անշարժ գույքի ձևական սուր ու վաճառք և նույն պահին գույքատիրոջից իզուր են զնորդի վճարած դրամը: Վկայություն է բերվում նաև, որ ոչ մի տարբերություն չէր դրվում հայ լուսավորչականների, կաթոլիկների կամ բողոքականների միջև: Նշելով, որ թուրք ջարդարարներին չդիմադրելը ընդհանուր զարմանք է առաջացնում, լիազոր դեսպանը հայերի նման կեցվածքը բացատրում է մի կողմից նրա բնավորության խաթարումով, որը կատարվել է թուրքական դարավոր լծի հետևանքով և մյուս կողմից՝ իր առաջնորդների փայտիչած հույսին հավատարմով, թե, այնուամենայնիվ, այն բնակչության մի մասը մի կերպ խնայվելու է²:

1 Նշվ. աշխ., էջ 25:

2 Նշվ. աշխ., էջ 31:

Ի տարբերություն պատմագրության մեջ տարածված այն կարծիքի, թե ինչ-ինչ նկատառումներով թուրքերը չեն տեղահանել Կոստանդնուպոլսի հայությանը, Ն. Կոլոշկը վկայում է, որ մայրաքաղաքն էլ խնայված չէ: Նա նշում է, որ սուայժմ հավաքում և ոչնչացնում են գավառներից եկածներին: Նրանք, ովքեր իրենց ընտանիքները թողել են գավառներում, ուղարկվում են նրանց մոտ, թեև վերջիններս վաղուց արդեն տեղահանվել ու ոչնչացվել են:

Նամակի վերջում լիազոր դեսպանը փորձում է համոզել վարչապետին, որ Գերմանիայի և Բուլղարիայի կողմից թուրքական իշխանությունների առաջ ավելի համարձակորեն միասին ներկայանալու դեպքում, կամ նույնիսկ այս պետություններից մեկի կողմից առանձին, չփիճակի կլինի խեղձի բերելու թուրքական դահճին, որը խնդիր է դրել մինչև վերջ անխնա ոչնչացնելու հայ բնակչությանը, որը բոլոր ստորկացված ժողովուրդներից ունի ամենատեսակի ճակատագիրը:

Ադրիանապոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ. Մերաֆիմովը և քարտուղար Գրանդարովը 1916 թ. փետրվարի 24-ին Բուլղարիայի վարչապետին գրած նամակում նկարագրում են Հայոց պատրիարքարանի գույքի և գանձերի թալանը, որին իրենք ականատես են եղել: Նշելով, որ իրենք ներկա են համաշխարհային անավոր դրամայի վերջին արարին, բուլղար դիվանագետները գրում են. «Պատմությունը, այդ դաժան ու անխնա քննադատը, թաքնված մի օթյակում, լուռ նշումներ է անում: Եվ վստյո, երբ ամբողջ ազգեր պատմության դաժան դատաստանի առջև են կանգնելու, Թուրքիան ի՞նչ պիտի կարողանա ասել իր արդարացման համար... Թուրքիան ի հեճուկս ամբողջ մարդասիրության, վերածննդի ու վերանորոգման ճանապարհով գնալու փոխարեն, վերսդատնում է դեպի 14—16-րդ դարերը»¹:

2. Ցեղասպանության ուսումնասիրումը

1960-ական թվականների սկզբները հայրենական պատմագրության մեջ շրջադարձային եղան Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրության առումով, և մեկը մյուսի հետևից հրապարակ հանվեցին մի շարք մենագրություններ, որոնց ուղին, կարելի է ասել, հարթվել էր դեռևս 1950-ական թվականների կեսերին՝ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի վերը քննարկված աշխատություններով²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 35:

² Տե՛ս էջ 206—207:

Այդ շարքի ստացնելներից եղան Ե. Ղ. Սարգսյանի ուսներեն աշխատությունը և նրա լրացված ու բարեփոխված հայերեն հրատարակությունը^{1, 2}:

Հայերեն աշխատության մեջ Ե. Սարգսյանը հատուկ գույն է հատկացրել 1915—1916 թվականներին երիտթուրքերի կողմից հայերի ֆիզիկական ոչնչացման ծրագրի իրագործմանը: Իբրև էլակետ ընդգծվում է այն միտքը, որ երիտթուրքական կուսակցության գործիչների պատկերացմամբ մահմեդական աշխարհի մեջ «սեպի: նման խրված» հայերը խանգարում էին Օսմանյան կայսրության հետ Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի այլ շրջանների մահմեդական ազգաբնակչության միավորմանը, այստեղից էլ՝ նրանց բնաջնջման հրեշալոր ծրագիրը: Հեղինակը փաստերով հիմնավորում է այն իրողությունը, որ սկզբունքորեն երիտթուրքական ոհմակը տակավին համաշխարհային պատերազմից առաջ որոշել էր ոչնչացնել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին:

Նշվում է, որ երիտթուրքական կառավարությունն իր բարբարոսական ծրագրի իրականացումն սկսեց 1914 թվականի աշնանը, թուրքական բանակ զորակոչված հայերի ոչնչացումով:

Ե. Սարգսյանը համոզիչ փաստարկներով մերկացնում է թուրքական կառավարության հորինած և ջանադրաբար տարածած այն կեղծ վարկածը, թե իբր հայերն ապստամբություններ էին սարքում, որոնք նպատակ ունեին կազմալուծել թուրքերի կովկասյան բանակի թիկունքը³:

Ցույց է տրվում, որ թուրքական կառավարությունը, բացի հայերի աքսորի մասին հրահանգից, փլյալեթների իշխանություններին հղեց Թալեհաթի ստորագրությամբ մի գաղտնի կարգադրություն՝ Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման մասին, որտեղ ասվում էր, թե կառավարությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է չլինայել անգամ օրորոցի մահուկներին: Նույն հրահանգում խստորեն նախազգուշացվում էր տեղական իշխանություններին, որ նրանք թույլ չտան հայերին պաշտպանելու դեպքեր և որ կառավարական բարձրատիճան պաշտոնյաների անուկով փոստով ու հեռագրով ստացվող բողոքների պետք է ընդունվեն, բայց տեղ չհասցվեն: Նշվում է, որ այդ չարանեղգ պլանը նախապատ-

¹ Саркисян Е. К. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, 1962.

² Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:

³ Նշվ. աշխ., էջ 237—238:

րաստվել էր և վաղօրոք մանրամասն մշակվել, ուստի հայերի աքսորն ու զանգվածային ջարդը միևնույն եղանակով ու միաժամանակ իրականացվեցին կալսրության ավելի քան 50 վայրերում, որը տևեց 1915 թվականի ապրիլից մինչև նոյեմբեր:

Փորձելով որոշել ջարդերի ու աքսորի հետևանքով զոհված հայերի մոտավոր թիվը, Ե. Սարգսյանը տարբեր փաստական աղբյուրների համեմատությամբ գտնում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմել է մոտ 2 միլիոն 500 հազար մարդ: Չնայած մինչև պատերազմը տեղի ունեցած հայկական ջարդերին ու արտագաղթերին, հայերը կազմում էին Արևմուտյան Հայաստանի ազգաբնակչության հարաբերական մեծամասնությունը:

Ի մի բերելով բոլոր տվյալները, նա գտնում է, որ 1915—1916 թվականների ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հալածինչ գործողությունների հետևանքով մեկնկես միլիոն հայեր արտաքսվեցին այն տարածքներից, որտեղ նրանք բնակվում էին դարեր ի վեր: Նրանցից մեկ միլիոնից ավելի մարդ սպանվեց կամ մահացավ սովից ու համաճարակից՝ Միջագետքի ճանապարհին ու բուն արավայրում:

Ե. Սարգսյանը պաշտպանում է այն կարծիքը, որ երիտթուրքերին հաջողվեց հայերին կոտորել՝ եվրոպական սեփականների գրաված դիրքի պատճառով: Այս առումով գլխավոր հանցագործն նա ճանաչում է կալգերական Գերմանիային:

Նշվում է, որ ամբողջ աշխարհի առաջադեմ հասարակաչնությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին անարգանքի սյունին էր գամում երիտթուրքական մարդասպաններին և իրենց կառավարություններից պահանջում վճռական քայլերի դիմել՝ արևմտահայերին պաշտպանելու համար: Հեղինակը տարվորիչ քաղվածքներ է բերում Ռուսաստանի, եվրոպական ու ամերիկյան երկրների պարբերական մամուլում գետնդրված հոդվածներից ու հաղորդումներից, որոնցում լայնորեն լուսաբանվում են թուրքական իշխանությունների չարագործությունները:

Ելեռնի պատմության հարցերին նվիրված հատուկ աշխատություններից մեկը Ա. Ն. Մնացականյանի գիրքն էր¹, որը լույս ընծայվեց հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության 50-ամյա տարելիցի օրերին:

¹ Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ուսև համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965:

Գրքի առաջին գլուխը նվիրված է հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղա-
սպանության թորքական պետական քաղաքականության բացահայտ-
մանը: Պատմական փաստերի հիման վրա մերժվում են այն տեսա-
կետները, ըստ որոնց հայերի կոտորածները Թուրքիայում սկսվել են
հայկական ազգային կուսակցությունների ստեղծման և նրանց գործու-
նեության պատճառով, և ձևակերպվում է այն մտտեցումը, թե հայ ժողո-
վրդի բնաջնջման քաղաքականությունը Հայաստանում կիրառվել է
Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության հաստատման ժամանակներից
սկսած, որն արտահայտվել է տնտեսական ստրկացման և շահագործ-
ման ձևով, բռնի մահմեդականացման և ձուլման միջոցներով, պատե-
րազմների ընթացքում մասսայաբար ոչնչացման, իսկ խաղաղ ժամանակ
մասնակի սպանությունների ձևերով:

Անդրադառնալով 19-րդ դարում արևմտահայերի կոտորածների
պատմությանը և նշելով, որ եթե անցյալում թորքական բռնապետու-
թյունը հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառում էր ազգային սահմանափա-
կումների, շահագործման և ձուլման քաղաքականություն, ապա ցարս-
կան կառավարության և Արևմուտքի մեծ տերությունների միջամտու-
թյունից ու հայկական հարցի գոյացումից հետո թորքերն անցան հայերի
բացահայտ, մասսայական ջարդերի քաղաքականությանը, Ա. Մնացա-
կանյանը եզրակացնում է. «Ոչ թե հայկական ազատագրական շարժում-
ները կամ ազգային կուսակցությունների գործունեությունն առաջ բերին
թորքական բռնություններ և հալածինջ ծրագրեր, այլ ընդհակառակը՝
ավելի վաղ ժամանակ սուլթանական իշխանության մշակած հալածինջ
ծրագրերը և հայերի կոտորածները առաջ բերեցին իրավագուրկ հայ
ժողովրդի պայքարի նոր բռնկումներ, ազատագրական ճիգեր, ձևավոր-
վեցին հայկական ազգային պարտիսաններ, որոնք տարբեր ծրագրերով և
տարբեր տակտիկական միջոցներով մասնակցում էին հայկական հարցի
շուրջը մղվող պայքարին»¹:

Ա. Մնացականյանը անդրադառնում է արևմտահայերի գորահավաքին
ու նրանցից աշխատանքային գումարտակներ կազմելուն, ինչպես նաև
հայ բնակչության զինաթափմանը և դրանք դիտում է իբրև Մեծ եղեռնի
նախապատրաստմանն ուղղված միջոցառումներ: Մանրամասնորեն
խոսվում է իթթիհայտի կենտրոնի գաղտնի նիստի մասին՝ Թալեաթի
նախազահությանը, ուր քննվեց հայերի տեղահանման և ֆիզիկական
բնաջնջման հարցը: Արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա նա ցույց

1 Նշվ. աշխ., էջ 28:

է տալիս, որ թուրքական ռասիստների կոմիտեն 1915-ի ապրիլի սկզբներին ստեղծեց «Հատուկ կոմիտե» (թաշկիչաթի մաքսուս), որին տրամադրվեց ամբողջ ոստիկանական կորպուսը:

Ապրիլի 15-ին հաստատվեց և տեղական իշխանություններին ուղարկվեց հրահանգ արևմտահայերի տեղահանման և ապա կոտորածների մասին:

Այնուհետև Ա. Մնացականյանն անցնում է ապրիլի 24-ին պոչուսահայ մտավորականության ձերբակալման, արքայի և կոտորածի գկարագրությանը, նշում, որ Ստամբուլի 600 000 բնակիչներից 150 000-ը հայեր էին, որոնց մեջ էր արևմտահայ մտավորականության ծաղիկը:

Ստամբուլում ձերբակալված, արքորված ու խոշտանգված հայ մտավորականների թիվը քսո Ա. Մնացականյանի հասնում է 1500-ի՝ քննումնված 600-ի կամ 800-ի փոխարեն: Նա գրում է նաև հայ ազատագրական շարժման մի խումբ ղեկավարների՝ 1915 թ. ապրիլի 28-ին Ստամբուլում սկսված «դատավարության» մասին, որոնց մեջ գլխավոր դեմքը Մաթևոս Սարգսյանն էր՝ հնչակյան հայտնի գործիչ Փարամազը:

Այնուհետև նկարագրվում են նահանգներում ու գավառներում տեղի ունեցած տեղահանություններն ու ջարդերը:

1965-ին լույս տեսավ պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյանի մեծարժեք մենագրությունը¹, որն ունեցավ երկու հրատարակություն և որի ռուսերեն տարբերակը լույս տեսավ մի քանի տարի անց՝ փոքր-ինչ փոփոխված վերնագրով²:

Աշխատության երրորդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է արևմտահայության 1915 թ. ցեղասպանությանը: Հեղինակն առաջ է քաշում այն ելակետային միտքը, թե 1914-ի աշնանից սկսած երիտասարդ թուրքերի որդեգրած հայահալած շովինիստական քաղաքականությունը՝ թեև կոխում էր իր նոր, ավելի մարդատյաց, ժողովրդասպան փուլը, թուրքական կառավարողները ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի դեմ: քաղաքական մեղադրանք առաջ քաշելու, այն հիմնավորելու և սուր ոգով թուրք ժողովրդի խավար, մոլեռանդ խավերին սնելու ու համոզելու գործին:

Փորձերով պատասխանել այն հարցին, թե թուրքական կառավարությունը ե՞րբ որոշեց և ինչի՞ց դրդված ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի

¹ Ջ. Ա. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914—1916 թթ.: Երևան, 1965, 1967:

² Дж. С. Киракосян. Западная Армения в годы первой мировой войны, Ереван, 1971.

զանգվածային տեղահանություններին ու ջարդին, Ջ. Կիրակոսյանը համոզմունք է հայտնում, որ հայ ժողովրդի բնաջնջման թորքական ծրագիրը խարավաճ էր նախորդ ամբողջ ժամանակաշրջանում կիրառված ջարդարարական քաղաքականության վրա, օրգանապես բխում էր նրանից, իսկ պատերազմն այն պատե՛ն առիթն էր, որ պետք է սատարեր թորքական կառավարողներին ժողովրդասպան պլանն իրականացնելու և, միաժամանակ, այն պատերազմական իրավիճակով պատճառաբանելու համար:

Բազմաթիվ աղբյուրների, այդ թվում նաև թորքական, վերլուծության հիման վրա Ջ. Կիրակոսյանը եզրակացնում է, որ արևմտահայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածի պլաններ թորքական կառավարողները ծրագրել էին Բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո, բայց վախճնակով տերությունների միջամտության վտանգից, նրանք այդ պլանը չգործադրեցին, իսկ պատերազմը լայն հնարավորություններ ընձեռեց¹:

Նա հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում 1915-ի ապրիլի 24-ին պոլսահայ մտավորականության ձերբակալության, արքրի և բնաջնջման մասին, հաշվելով շուրջ 800 հոգի:

Խոսելով 1915-ի հունիսի 2-ին (15-ին) դատական խեղկատակությունից հետո Կ. Պոլսի սուլթան Բալազիդի հրապարակում կախաղան հանված հնչակյան 20 գործիչների մասին՝ Փարամազ, Մուրադ Զաքարյան, Հակոբ Բասմաջյան, Հրանտ Եկավյան, Երեմիա Մանանյան, Թովմաս Թովմասյան, դոկտոր Պեննե՝ արաբագետ Պետրոս Թորոսյան, Երվանդ Թոփուզյան, Գեղամ Վանիկյան (Վանիկ), Արամ Աչըգյալյան և ուրիշներ (ի դեպ Փարամազին նա սխալմամբ անվանում է Սարգիս Մաթևոսյան, մինչդեռ պիտի լինի Մաթևոս Սարգսյան— Մ. Կ), Ջ. Կիրակոսյանը իրավամբ գտնում է, որ դրանք այն մարդկանցից էին, որոնք անձնուրացությանը նվիրվել էին իրենց հայրենիքի ազատության գործին, պատմականորեն առաջադիմական ազգային ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներ էին և արտահայտում էին Թորքիայի հասարակական կյանքի և քաղաքական մտքի զարգացման ամենաբարձր ստիճանը²:

Ջ. Կիրակոսյանն իրավացի դիտողություն է անում, որ ավանդույթի ոժով պատմագրության մեջ հիշատակվում է 1915 թ. եղեռնը և աչքա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 234:

² Նշվ. աշխ., էջ 253:

թող է արվում այն փաստը, որ մարտահեղի կոտորածները և հանցագործությունները նոր թափով շարունակվեցին 1916 թվականին, թեև այդ ժամանակ արդեն չկային ո՛չ տեղահանության անհրաժեշտություն և ո՛չ էլ ըմբոստություններ: Խոսքը Միջագետքի և Սիրիայի անապատները քշված հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների զանգվածային ջարդերի մասին է: Հիրավի, սփյուռքահայ սրտմագրության մեջ նույնիսկ գոյություն ունի այն կարծիքը, թե բուն կոտորածը առավել լայն մասշտաբով տեղի է ունեցել ոչ թե 1915, այլ 1916-ին:

Ձ. Կիրակոսյանը նշում է, որ համաշխարհային պատմության մեջ 1915 թվականի Մեծ եղեռնը կարելի է համեմատել միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական ֆաշիստների կողմից կազմակերպված վեց միլիոն հրեաների ոչնչացման, Մալդիվյան կղզի, Օսլենցիմի, Մատթեաուգենի և մահվան այլ ճամբարներում կատարված սպանությունների մասաշխարհի մասաշխարհի մասաշխարհի մարդասպանությունների հետ: Նա մեջ է բերում պատմաբան Ջոզեֆ Գոթթմանի եզրակացությունը, որն իր ուսումնասիրության մեջ գրում է, թե նոր ժամանակներում զանգվածային ժողովրդասպանության սրբապատիվն իր սկիզբն առնում է առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի գեղոցիոցի¹:

Ընդհանրացնելով վիճակագրական տվյալները, Ձ. Կիրակոսյանը գրում է, որ բնաջնջվեց հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կեսից ավելին, որ հայ ժողովրդը ոչ միայն համեմատական տեսակետից, այլև բացարձակ թվով շատ ավելի մեծ կորուստներ ունեցավ պատերազմի ժամանակ, քան մեծ տերությունների բանակները:

Ձ. Կիրակոսյանը անարգանքի պունին է գամում միջազգային իմպերիալիզմը, որն ըստ էության քաջալերեց պանթուրքիզմի պարագրիմներին, որպեսզի նրանք իրենց մարդատյաց գաղափարները կիրառեին հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Եղեռնի պատմության ընդգրկուն ուսումնասիրություն է կատարել պրոֆ. Մ. Վ. Արզումանյանը²: Առաջ քաշելով հայերի բնաջնջման թուրք-գերմանական ծրագիրը և նրա մշակման ու իրականացման շարժառիթ-«պատճառները» նա գրում է. «Երիտթուրքերի հայաչինջ քաղաքակա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 349:

² Մ. Վ. Արզումանյան: Հայաստան 1914—1917: Երևան, 1969:

նույնը պարտահալան երևույթ չէր, այլ բունակարան Թուրքիայի մշտապես իրականացվող հաշտության գծի անմիջական շարունակությունը՝ բարձրացրած գերատրուական աստիճանի¹: Այնուհետև հեղինակը կանգ է առնում շարդարարական հատուկ մեքենայի՝ «Թեքիլաթը մախսուսեի» ստեղծման, թուրքական սեֆերբերիթի (գորահավաք) սարսափների ու հայ զինվորականության ոչնչացման, արևմտահայ մուսուլմանականության խողխուղման, հայ եկեղեցական գործիչների ոչնչացման հարցերի վրա:

Փորձելով որոշել հայ ժողովրդի տված զոհերի թիվը և շրջանառության մեջ դնելով տարբեր աղբյուրների հաղորդած տվյալներ, Մ. Արզումանյանը ընդունելի է համարում 1,5 միլիոնը, իսկ ավելի ճիշտ՝ սիյուն-քահայ հեղինակ Երվանդ Խաթանասյանի որոշած վերջին թիվը՝ 1 763 000:

Դնելով մեծ ոճրի հանցավորների հարցը, Մ. Արզումանյանը գրում է, որ հայոց եղեռնի ամենագլխավոր հանցավորը թուրքական բունակարությունն էր: Նա մերկացնում է թուրքական «Սալուսկ գրքի» կեղծագիր հեղինակներին (Թալեաթ և ուրիշներ), որոնք դեռևս 1916-ին թուրքերեն, գերմաներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով հրատարակեցին «Հայկական կոմիտեների սպաստամբական շարժումները սահմանադրության հայտարարությունից սուաշ և հետո» փաստաթղթերի ժողովածուն, որտեղ փորձ է արվում կոտորածների հանցանքը բարդել հայերի վրա²: Նա ժխտում է նաև թուրքական բանակից հայերի դասալքումների վարկածը, փաստական տվյալներով սպացուցում, որ դասալքությունը ավելի մասսայական էր հենց թուրք զինվորների մեջ:

Մ. Արզումանյանը հատուկ էջեր է նվիրում նաև թուրք «պատմաբան» կեղծարարների մերկացմանը:

Մ. Արզումանյանը որոշակիորեն դնում է նաև թուրք ժողովրդի մեղավորության հարցը և այդ ստթիվ գրում. «Կարեկցանքի ու օգնության առանձին դեպքերը եղանակ չստեղծեցին, և մեծ ուժիքը կազմակերպվեց հետամնաց ու մոլեռանդ թուրք ժողովրդի, ինչպես նաև մնացած մուսուլմանների (չերքեզների, քրդերի, մյուսների) մասնակցությամբ: Երբ որևէ ժողովուրդ հանդուրժում է ռեակցիոն կառավարությանը, թեկուզ խաբվում է նրա կողմից, և այս կամ այն չափով կատարում նրա կամքը, դրանով իմն նա դառնում է չարիքի մեղսակից,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 295:

² Նշվ. աշխ., էջ 497:

որը քաղելու միակ միջոցը այդ կառավարության տապալումն է, վնասի հատուցումը, արդարության վերականգնումը...

Թուրք ժողովուրդը պետք է իր մեղքը հասուցի նրանով, որ դատապարտի հայկական կոտորածները, պատժի նրա հանցավորներին և ուղղի պատմական անարդարությունը: Դա է պահանջում ճշմարտությունը, մարդկային խիղճն ու բանականությունը, ժողովուրդների բարեկամությունն ու համագործակցությունը»¹:

Հայկական եղեռնի երկրորդ գլխավոր հանցավոր և պատասխանատու Մ. Արզումանյանը ճանաչում է իմպերիալիստական Գերմանիային, որը, էլենելով իր ագրեսիվ նպատակներից, հովանավորում ու աջակցում էր Թուրքիային:

Նա գտնում է, որ արևմտահայության բնաջնջման մեջ հանցավոր են նաև մյուս երկրների իմպերիալիստները և հատկապես դիվային ու նենգամիտ Անգլիան:

Մ. Արզումանյանը հայկական կոտորածների հարցում հանցավոր է ճանաչում նաև ռուսական ցարիզմին: Նա գտնում է, որ Կովկասյան բանակի հատկապես երկու մեծ նահանգները իրենց հետ քերեցին արևմտահայության նորանոր կոտորածներ, միջնդեռ ռուսական ցարիզմը, որը Թուրքիայի դեմ պատերազմի մեջ էր մտել աղմուկով և հատկապես հայերի ազատագրման դրոշով, եթե հայերին օգնելու ցանկություն ունենար, ապա նա Կովկասյան ռազմաճակատում կվարեր սրընթաց պատերազմական գործողություններ և կարճ ժամանակամիջոցում կգրավեր Արևմտյան Հայաստանը: Տեսակետ է սա, որի հետ, մեր կարծիքով, չի կարելի անվերապահորեն համաձայնել:

Մ. Արզումանյանը պարզաբանում է հայ ժողովրդի ազգային դեկավարների պատասխանատվության հարցը, գտնում, որ դաշնակցականները, հնչակյանները, ռամկալարները, հոգևորականությունը և այլն, դարձան խաղալիք ու գործիք իմպերիալիստական պետությունների ձեռքին և վարեցին ավանտյուրիստական քաղաքականություն, որն իր ներթիվ ծանրացրեց հայ ժողովրդի ողբերգությունը²:

Մենք, իհարկե, համամիտ չենք նման հայտուն գնահատականին և գտնում ենք, որ այդպիսի հիմնագործի հայտարարությունը միայն ու միայն ջոր է լցնում պատմության ամեն գույնի կեղծարարների ջրաղացին:

1 Նշվ. աշխ., էջ 514—515:

2 Նշվ. աշխ., էջ 546:

Դեռևս արևելքից համաշխարհային պատերազմի և հայկական կոտորածների հանցավորների պատասխանատվության հարցը, Ս. Արզումանյանը ընդգծում է դրա ոչ միայն պատմագիտական, այլև քաղաքական ու գործնական այժմեական նշանակությունը:

Նա ջերմ համակրանքով է շարադրում հայ հայրենասերներ Սողոմոն Թեհերյանի, Արշավիր Ծիրակյանի, Պետրոս Տեր-Պողոսյանի, Ստեփան Ծաղիկյանի, Արամ Երկանյանի, Միսակ Թորլաքյանի կողմից հայակերներ Թալեաթին, Բեհաեդդին Շաքիրին, Ջեմալ Ազմիին, Ջեմալ փաշային, Խան-Խոյսկուն, Բեհբուդ խան Ջիվանջիբին ահաբեկչության ենթարկելու դրվագները, իրավամբ գտնելով, որ դրանք սովորական ահաբեկչական ակտեր չէին, այլ քաղաքական սպանություններ, հանցագործների պատժման այն ժամանակվա պայմաններում միակ հնարավոր ձևը, և պատահական չէ, որ առաջադեմ հասարակական կարծիքն արդարացնում էր դրանք¹: Նա գտնում է, որ հայկական եղեռնի ու նրա հանցավորների պատասխանատվության ու պատժի, պատճախական անարդարությունն ուղղելու հարցը սուսկ չի վերաբերում միայն հայ ժողովրդին, այն միաժամանակ պետք է լինի ամբողջ առաջադեմ մարդկության հոգածության առարկան, նրա իմաստության, խղճի ու պատվի գործը:

Օտանյան կայսրության մեջ հայերի ցեղասպանությանը իր մեկնագրության մեջ առանձին բաժին է հատկացրել պրոֆ. Ս. Ս. Ստեփանյանը²: Ծիշտ է, շարադրանքն այստեղ կրում է ակնարկային բնույթ և, ինչպես նշում է հեղինակը, տրված է հարցի շուրջ գոյություն ունեցող հատուկ ուսումնասիրությունների հիման վրա, սակայն գնահատելին այն է, որ օգտագործված են նաև գերմանական աղբյուրներից քաղված նյութեր, որոնք լրացնում են եղեռնի պատմությունը:

Մեծ եղեռնին իր մեկնագրության մեջ ծավալում գրուի է նվիրել ակադեմիկոս Ծ. Պ. Աղայանը³: Նա նույնպես եղեռնի պատկերները վերաշարադրում է արդեն իսկ շրջանառության մեջ գտնվող փաստերի և նյութերի հիման վրա, այդ ոճրագործության համար դատապարտում երիտթուրքերի հանցավոր կառավարությանը, գերմանական իմպերիալիզմը, նշում Անտանտի պետությունների թողտվությունը, անդրադառ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 682—683:

² Տ. Տեպալյան, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975.

³ Ծ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երեւան, 1976:

նում համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնության կողմից շարագործների դատապարտման հարցին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղապատմության պատմությունը պատշաճորեն ներկայացված է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 6-րդ հատորում¹:

Հատորի 14-րդ գլխում («Արևմտյան Հայաստանը 1908—1914 թվականներին») պրոֆ. Ա. Համբարյանը անդրադարձել է երիտթուրքերի կառավարման նախապատերազմյան տարիների իրադարձություններին, իսկ 15-րդ գլխում («Հայաստանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին») պրոֆ. Ե. Սարգսյանը շարադրել է Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունների, պատերազմին հայերի մասնակցության և կամախորական շարժման, արևմտահայերի զանգվածային շարժերի ու տեղահանության, ինքնապաշտպանական մարտերի պատմության հարցերը:

Եղեռնի հարցերը իր մեծագրության մեջ քննարկել է ակադեմիկոս Գ. Ա. Գալոյանը²: Նա գրում է, որ ո՛չ ժամանակները, ո՛չ էլ թուրքական դիվանագիտական խոհանոցներում թխված կեղծ փաստարկները չեն կարող վերացնել երիտթուրքերի պատասխանատվությունը պատմության առաջ՝ նրանց կատարած ոճրագործությունների համար: «Թուրքական բարբարոսները, — շարունակում է հեղինակը, — պատասխանատվություն են կրում Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի մյուս տարածքներում բնակված ավելի քան 2 և կես միլիոն հայերի ճակատագրի համար, ոչ միայն Մեծ եղեռնի զոհերի, այլև ամբողջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներում հայկական Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանում պարբերաբար ձեռնարկած հայերի կոտորածների համար: Եթե չլիներ ցեղապատմությունը, ապա մարդկության բնական սնի միջին ամենամիլիադ հաշվարկներով այժմ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը կկազմեր սունվազն 5 միլիոն»³:

Նշելով, որ Թադեաթի, Էնվերի ու Զեմալի անպատիժ մնալը հետագայում խրախուսանքի աղբյուր հանդիսացավ Հիտլերին՝ համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ ստավել մեծ ու մասսայական ոճրագործու-

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատարակություն, հ. 6, Երևան, 1931:

² Գ. Ա. Գալոյան, Պատմության քառույցներում, Երևան, 1932:

³ Նշվ. աշխ., էջ 184:

թյուն իրագործելու համար, Գ. Գալոյանը հոեւորական հարց է տալիս՝ արդյո՞ք այդ նույն աղբյուրից չեն սնվում ժամանակակից ուսուցիչներն ու սիոնիստները:

Ընդդիմանալով թուրքական ռեակցիոն պատմագրությանը, որն փորձում է հայերի ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականությունն արդարացնել կամավորական շոկատներին հայերի մասնակցության վկայակոչումով, Գ. Գալոյանը դա համարում է հատարակական կարծիքն սպակոտմնորոշող թափանցիկ կեղծիք և ավելացնում, որ կամավորական շարժումը վշտի ու տառապանքների դատապարտված ժողովրդի ցամառն հուսահատ արտահայտությունն է եղել միայն:

Սկադեմիկոս Գ. Ա. Գալոյանը հեղինակ է նաև Թեոդիկի «Հուշարձան նահատակ մտավորականության» բարձրարժեք աշխատության վերահիստարակության ընդարձակ սուաջաբանի¹:

Պատմական հակիրճ ակնարկով ներկայացնելով Հայկական հարցի զարգացման, հայ սպառնագրական շարժման և արևմտահայության սիստեմատիկ բնաջնջման քաղաքականության իրականացման գլխավոր փուլերը, Գ. Գալոյանը արգահատանքի խոսք է ուղղում թուրքական հակահայկական գաղափարախոսության արդի ջատագովներին, ովքեր փորձում են ոչ միայն արդարացնել երիտթուրքերի ոճրագործությունները, այլև ինքնապաշտպանական հերոսամարտերում նահատակվածներին ներկայացնել իբրև «մեր դարի գեղոցիկի նախածեղոցիներին»: Նա անարգանքի սյունին է գամում ներկայումս Թուրքիայում բնակվող այն հերձվածող հայերին, որոնք իրենց «վկայություններով» փորձում են հայերի ցեղասպանությունը ներկայացնել որպես անհրաժեշտությանը թելադրված տեղահանման սլան, որն իրագործվել է «հումանիտական սիրալիրությանը»²:

1982—1983 թթ. լույս տեսավ պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի երկհատոր մենագրությունը³:

Փաստերի, վկայությունների, վավերագրերի հիման վրա գիտնականը հանգում է այն եզրակացության, որ մահմեդական մոլեռանդությունը չէր հայոց կոտորածի գլխավոր շարժիչը, այլ նախածեղոցյունը բխում էր Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարությունից, որը սլանավորել էր Օսմանյան կայսրությունում հայոց ազգի սիստեմատիկ ոչնչացումը:

1 Թեոդիկ: Հուշարձան նահատակ մտավորականության, Երևան, 1990:

2 Կշվ. աշխ., էջ 14—15:

3 Զ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի սուաջ: Գիրք սուաջին, Երևան, 1982: Գիրք երկրորդ, Երևան, 1983:

Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է 1919-ին Սոսոսիայի դատավարությունը երիտթուրքերի կոտակցության 63 ղեկավար անդամների նկատմամբ, որը տեղի էր ունենում Անգլիայի օկուպացիոն զորքերի հսկողության տակ: Երիտթուրք ղեկավարներին ներկայացվել էր երկու մեղադրանք. Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ և հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Հեղինակը ընդգծում է, որ սա արդեն պաշտոնական ճանաչումն էր հրեշալիոր ոճրագործության, որ կատարել էին երիտթուրքական պետական մարմինները¹: Ընդգծվում է նաև, որ երիտթուրքական կառավարության անկումից հետո թուրքական պետական իշխանություններն իրենք են ընդունել հայոց նկատմամբ կատարված գեոցիդը, իրենք են դատել ու դատապարտել նրանց անմարդկային գործողությունները, չնայած դատական պրոցեսը չի եղել կատարյալ, երիտթուրքերի նկատմամբ չի իրականացվել հետևողական հետապնդումների ու պատժի քաղաքականություն, և մի փոքր անց նրանք համարվելու էին ազգայնական բանակի շարքերը:

Եղեռնի որոշ հարցեր քննարկված են Հ. Գ. Ինճիկյանի մենագրության մեջ²: Քննարկելով Օսմանյան կայսրության անկման բազմազան պատճառներ, նա ընդգծում է, որ Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքի և նրա հետագա զարգացման վրա խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ կայսրության ամբողջ տարածքում պատերազմի տարիներին և դրանից հետո կազմակերպված քրիստոնյաների և հատկապես հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը: Բաղդատելով վերջին շրջանում հրապարակված մի շարք փաստաթղթերի հաղորդած բազմազան տվյալներ, հեղինակը գտնում է, որ եղեռնի տարիներին բնավ էլ ոչ լրիվ տվյալներով թալանի և ոչնչացման ենթարկվեց 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ և քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, կողոպտվեցին և քանդվեցին ավելի քան 2000 եկեղեցիների ու վանքեր, 1500 դպրոցներ ու վարժարաններ: Նա գտնում է, որ երիտթուրքերի կազմակերպած սպանդի զոհ դարձան շուրջ 2 միլիոն հայեր, իսկ հայ ժողովրդին հաուցված նյութական վնասը կազմեց մոտ 20 միլիարդ ֆրանկ:

Հայոց ցեղասպանության հարակից հարցերին՝ երիտթուրքերի ազգային քաղաքականությանը, 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխության

¹ Նշվ. աշխ., Գլխք երկրորդ, էջ 176:

² Հ. Գ. Ինճիկյան, Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984:

Ակատմամբ հայ քաղաքական կուսակցությունների, լիբերալ շրջանների և դեմոկրատական մտավորականության դիրքորոշմանը, պրոֆ. Ա. Համբարյանը հանգամանորեն անդրադարձել է 1979-ին հրատարակված մենագրության մեջ¹:

Նա ցույց է տվել, որ չնայած սահմանադրության հոշակույնից անմիջապես հետո երիտթուրքերը մեղմեցին հակահայկական քաղաքականությունը, անցկացրին որոշ բարելավումներ, բանտերից ազատեցին բազմաթիվ կալանավորներ, կազմակերպվեց մահմեդականների և քրիստոնյաների եղբայրացում, դատարեցրին հայդուկների հետապնդումը, կրոնական հալածանքները, վերսկսեց գործել արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը, սակայն շուտով «հեղեղն անցավ, և ջուրը նորից իր հունով գնաց»²: Ծատ չանցած վերսկսվեցին սպանությունները, թալանն ու առևանգումները, որոնք հատկապես ուժեղացան 1913 թ. իթթիլաֆիսաների տապալումից հետո:

Ինչպես նշում է Ա. Համբարյանը, երիտթուրքերը լսել անգամ չուզեցին հպատակ ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման կամ ինքնավարության մասին, պահպանեցին հին պետական մեքենան և հովանավորեցին համիդյան ոճրագործ պաշտոնյաներին:

Հեղինակը պարզաբանում է 1909 թ. Ադանայի կոտորածի հանգամանքները՝ այդ չարագործությունը իրավամբ վերագրելով երիտթուրքերին:

Նա խոսում է նաև հայ մշակույթի դեմ ուղղված հալածանքների մասին, բացահայտում է 1808—1913 թթ. արևմտահայերի մատույնական արտագաղթի պատճառները:

Ա. Համբարյանը մանրամասնորեն քննարկում է Դաշնակցության, Հնչակյան և Հայ սահմանադրական ուսմկավար կուսակցությունների դիրքորոշումները, ցույց տալիս, որ սկզբնական շրջանում նրանք բոլորն էլ ընդունեցին երիտթուրքերի հետ համագործակցելու և խաղաղ զարգացման դիրքորոշում:

1990-ին լույս տեսավ պրոֆեսոր Ա. Ա. Համբարյանի ծավալուն մենագրությունը³, որտեղ հեղինակը հանգամանորեն շարադրում է առա-

¹ Ա. Ա. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979:

² Չլ. աշխ., էջ 20—24:

³ Ա. Ա. Համբարյան: Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության 1990:

ազատագրության ուղիների մասին (19-րդ դարի վերջ—20-րդ դարի սկիզբ), Երևան,

չին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանների դիրքորոշումը Արևմտյան Հայաստանի հարցում: Այն գրված է 1985-ին:

Նշվում է, որ արևմտահայ շրջանները, գտնվելով թուրքական բըրճապետության ճիրաններում, հարկադրված էին կանգնել օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում: 1914-ի հուլիս-օգոստոս ամիսներին Թիֆլիս մեկնեց Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի պատվիրակ դոկտոր Նազարեթ Տաղավարյանը (ապրիլյան զոհերից— Մ. Կ.), որ տեսակցություններ ունեցավ արևելահայ մտավորական շրջանների հետ, խնդրելով, որ մեծ զգուշությամբ շարժվեն, որովհետև նրանց թուրքահայ եղբայրների կյանքը կարող է վտանգվել անխորհուրդ ձեռնարկներով ու ավելորդ ցույցերով: Սակայն մեկ ամիս անց պատրիարքի պատվիրակը Պոլիս վերադարձավ բոլորովին հուսահատ, քանի որ նրա հորդորները ոչ մի ազդեցություն չէին գործել:

Երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, պատրիարքը հրավիրեց խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Վահրամ արք. Մանկունին, Հմայակ արք. Դիմաքսյանը, Պետրոս Հալաճյանը (իթթիհատի կենտկոմի անդամ— Մ. Կ.), Գրիգոր Զոհրապը, Բյուզանդ Քեչյանը, Համբարձում Պոյաչյանը, Վարդգես Սերենկյուլյանը, Տիրան Քելեկյանը, Հարություն Ծահրիկյանը, Դավիթ Տեր-Մովսիսյանը, Միհրան Մուրադյանը և ուրիշներ: Այդ տարբեր հոսանքների ու կուսակցությունների ներկայացուցիչներն արձանագրեցին, որ ազգի վիճակը ծանր է և հանձնարարեցին պատրիարքարանին ու ազգային վարչությանը՝ բարվոք հարաբերություններ մշակել իթթիհատական կառավարության հետ, շըրջաբերական հրահանգ ուղարկել բոլոր գավառները և ժողովրդին հորդորել կատարելու իր պարտականությունները օսմանյան հայրենիքի հանդեպ, որը և կատարվեց¹:

Նոյեմբերի 8-ին պատրիարքն այցելեց ներքին գործերի և արդարադատության նախարարներին և հայտնեց, որ հայ ազգը նվիրված է օսմանյան հայրենիքին, իսկ վերջիններս խոստացան, որ իրենք կատարյալ բարյացակամ կլինեն հայերի հանդեպ:

Այնուհետև հեղինակը գրում է, որ, չնայած այդ ամենին, 1914 թ. վերջերին և 1915-ի սկզբներին թուրքական իշխանությունները սրի քաշեցին Վասպուրականի ու Էրզրոմի մի շարք գավառների հայերին: Այդ ստիպիլ Թալեաթը պատրիարքին պատասխանեց, թե հայերի կոտորածի

¹ Նշվ. աշխ., Էջ 428:

մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, և իրենք այդպիսի մտադրություն չունեն:

Արևմտահայ լիբերալները ևս «Բյուզանդիոն» թերթի բերանով արտահայտում էին իրենց դիրքորոշումը, կոչ անելով հայերին՝ կատարել իրենց պարտքը և պաշտպան կանգնել ծանր կացության մեջ հայտնված օսմանքսն հայրենիքին:

Արևմտահայ անկուսակցական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ Գրիգոր Զոհրապը, հավատարիմ մնալով իր ոռոսական կողմնորոշմանը, սակայն հաշվի առնելով արևմտահայության բացառիկ՝ ծանր կացությունը, լույսություն պահպանեց օսմանքսն հայրենիքի պաշտպանությունը քարոզող ուժերի հետ և արևմտահայությանը ընդդեմ Թուրքիայի գեներվերցնելու կոչ չարեց¹:

Դեռևս 1914-ի գարնանը իթթիհատականները գործակալներ ուղարկեցին Անդրկովկաս՝ պատերազմի դեպքում տեղի ժողովուրդներին Ռուսաստանի դեմ ապստամբեցնելու նպատակով, սակայն կտրական մերժում ստացան: Նույն առաջարկությանը նրանք դիմեցին նաև դաշնակցությանը, սակայն 1914-ի հուլիսին Էրզրումում կայացած 8-րդ համաժողովում դաշնակցությունը որոշում ընդունեց ոռոս-թուրքական պատերազմի դեպքում պահպանել չեզոքություն: Էրզրում ժամանած Բենաեդիկին Ծաբիրը խոստացավ հայերին՝ օգնության դեպքում ստեղծել ինքնավար Հայաստան՝ կազմված Երևանի, Կարսի նահանգներից, Ելիզավետպոլի նահանգի արևմտյան մասից, միացնելով նրան Էրզրումի, Վանի ու Բիթլիսի վիլայեթները, սակայն այդ կեղծ խոստումները ազդեցություն չունեցան: Հայերը պատասխանեցին, որ իրենք թե՛ Թուրքիայում, թե՛ Ռուսաստանում կլիներ սօրինապահ իրենց պետությունների հանդեպ, միաժամանակ ավելացրին, որ Թուրքիայի պատերազմը Ռուսաստանի դեմ կլինի բախտախնդրություն, որը սպառնալիքի տակ կդնի Օսմանյան կայսրության գոյությունը: Դաշնակցության Արևելյան բյուրոն հետագայում խախտեց կուսակցության համաժողովի սույն որոշումը և սկսեց կամավորներ հավաքագրել Թուրքիայի դեմ, իսկ Արևմտյան բյուրոն հավատարիմ մնաց այդ որոշմանը՝ մինչև ցեղասպանության սկսվելը:

Երիտթուրքերը հնչակյաններին հալածանքների ենթարկեցին դեռ պատերազմից սուս՝ մեղադրելով նրանց իթթիլաֆիստների հետ հակա-իթթիհատական կոալիցիայի մեջ մտնելու համար, իսկ 1915 թ. հունիսի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 431:

15-ին 20 հնչակյան ղեկավար գործիչներ (Փարամազ և ուրիշներ) Պոլսի սուլթան Բայազիդի հրապարակում կախաղան հանվեցին¹:

Հայ աահմանադրական ռամկավարների կուսակցությունը պատերազմի սկզբում նույնպես կանգնեց օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում և իր օրգան «Վան-Տուպի» միջոցով կոչ արեց հայերին՝ կատարել իրենց զինվորական պարտքը: Պատերազմի սկզբում ռամկավարները դեմ էին նաև կամավորական շարժմանը: Նրանց նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Արտակ Դարբինյանը գտնում էր, որ կամավորական շարժումը պիտի բուրբոքի թուրքերի մինչ այժմ զսպված բարբարոսական կիրքը, և այս անգամ թուրքահայությունը անխնայորեն պիտի ջարդվի ամեն տեղ, մասնավոր՝ որ ինքնապաշտպանության միջոցներից բոլորովին զուրկ է: Նրանք ևս իրենց դիրքը փոխեցին եղևունը սկսվելուց հետո:

«Այսպիսով,— եզրակացնում է պրոֆ. Ա. Համբարյանը,— Թուրքիայում գործող բոլոր հայ հասարակական-քաղաքական ուժերը կանգնեցին օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում, և որևէ մեկը հանդես չեկավ (թուրքական բռնապետական պայմաններում չէր էլ կարող հանդես գալ) հակաիթթիհատական, ապստամբական կոչերով կամ գործողություններով: Ընդհակառակը՝ նրանք հայերից պահանջում էին կատարել իրենց հայրենասիրական պարտքը և առիթ չտալ խոշորությունների: Միայն այն ժամանակ նրանք դիմագրավեցին և կանգնեցին ինքնապաշտպանության ավանգարդում, երբ իթթիհատական իշխանությունները ձեռնարկեցին հայոց ցեղասպանությունը: Ուստի հիմնագուրկ են անցյալի ու ժամանակակից պատմության այն թուրք կեղծարարները և պետական ու հասարակական գործիչները, որոնք փորձում են երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը կամ հայերի տեղահանությունը բացատրել, իբր թե նրանց ապստամբություններով և թուրքական թիկունքում սպառնալից դրության ստեղծումով»²:

Այնուհետև Ա. Համբարյանն անցնում է արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջանների դիրքորոշման ներկայացուցիչներ, որը, սակայն, բոլորովին այլ էր: Նախ նա վկայակոչում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի 1914 թ. օգոստոսի 5-ի նամակը Կովկասի փոխարքա Վրոնցով-Դաշկովին, որտեղ կաթողիկոսը գրում էր, որ եթե Ռուսաստանը թողացնի իր ուշադրությունը արևմտահայության հանդեպ, ապա այն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 434:

² Նշվ. աշխ., էջ 436:

կենթարկվի ահալոր աղետների: Նա առաջարկում էր Անաստլիայի հայկական նահանգներից կազմել մեկ անբաժան մարզ, նրան ղեկավար նշանակել մի քրիստոնցայի:

1914-ի նոյեմբերի 8-ին, երբ արդեն բացվել էր Կովկասյան ռազմա-ճակատը, Գևորգ 5-րդը նորից դիմեց փոխարքային, խնդրելով, որ ցարը հայտարարի, թե Ռուսաստանի կողմից արևմտահայերին տրվում է ինքնավարություն, որն իր մեջ կընդգրկի վեց վիլայեթները (Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սվազի, Դիարբեքլիի, Խարբերդի) ու Կիլիկիան և աչքսիտով ավարտի իր պատմական առաքելությունը¹:

Հեղինակի կարծիքով նույն դիրքերում կանգնեցին նաև արևելահայ լիբերալները, որոնք համախաբված էին «Մշակի» շուրջը: Նրանց պատկերացմամբ Արևմտյան Հայաստանի հարցը կարելի էր լուծել երկու եղանակով. այն կամ պարզապես կցվելու է Ռուսաստանին, կամ նրան տրվելու է ինքնավարություն՝ Ռուսաստանի հովանու տակ՝ Կիլիկիայով հանդերձ: Նախընտրելին, իհարկե, երկրորդ տարբերակն էր:

Հեղինակն ընդգծում է, որ հայ մեծահարուստները՝ Ա. Ղուկասով, Ա. Խատիսով, Ա. Խաչատուրով և ուրիշներ, գործուն դեր էին խաղում, կազմակերպում էին ցարական բանակի հանդերձավորման ու պարե-նավորման գործը, նպաստում զորակոչին և այլն: Նշվում է նաև, որ ցարական կառավարությունը պարզապես խաբում էր կովկասահայ բորժուազիային և օգտագործում նրան իր նվաճողական քաղաքակա-նության համար:

Նա պարզաբանում է նաև արտասահմանի հայ բորժուական մտա-վորականության դիրքորոշումը, նշում, որ այն հանրնկնում էր կովկասահայ լիբերալ-բորժուական գաղափարախոսությանը: Մ. Փորթոզալ-յանը հանդես էր գալիս արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման պահանջով, գտնում էր, որ նյութական օգնությունից բացի, արտասահմանի հայերը նույնպես պետք է կամավորներ տրա-մադրեն Թուրքիայի դեմ պատերազմող երկրների բանակներին:

Մուցնյիսի դիրքերից հանդես եկավ նաև Արշակ Չոպանջյանը, որը կոչ էր անում հայերին՝ ամենուրեք օժանդակել Անտանտի տերություն-ներին, կամավորներ տրամադրել նրանց: Նա գտնում էր, որ եթե նույն-իսկ Ռուսաստանը Էրզրումից մինչև Սիս գրավի. ու կցի իրեն, դարձյալ հայերի համար շատ լավ է:

Ա. Համբարյանը մեկնաբանում է նաև արևելահայ դեմոկրատ

¹ Նշվ. աղև., էջ 488:

մտավորականների մոտեցումները, գրում է, որ Հովհ. Թումանյանն ու Վ. Տերյանը հայ ժողովրդի իսկական փրկությունը կապում էին դեմոկրատական Ռուսաստանի հետ¹:

Առանձին ընկարկերով արևելահայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումները, Ա. Համբարյանը գրում է, որ Դաշնակցությունը մեծ հույսեր էր կապում Անտանտի տերությունների հետ, ուստի պատերազմի հենց սկզբում հայտարարեց, որ հրաժարվում է հեղափոխական գործունեությունից և բացառապես զբաղվելու է կամավորական ջոկատների կազմակերպմամբ: Նույնիսկ ցարական կառավարությունը բանտերից ազատեց դաշնակցականներին և նրանց ընդգրկեց կամավորական շարժման մեջ:

Մեր կարծիքով պատմաբանը կամավորական շարժման գնահատման հարցում ցուցաբերում է հիմնականում ճիշտ մոտեցում, գրելով. «Հայկական կամավորական ջոկատները, անշուշտ, օբյեկտիվորեն նպաստում էին ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությանը և ստիժ էին տալիս երիտթուրքերի հայաջինջ վարքագծի ակտիվացմանը, յուր էին լցնում սրանց կրակին: Բայց, այնուամենայնիվ, այդ ջոկատների ստեղծումն ու կազմակերպումը, ինչպես իրավամբ նշում են պատմաբանները, բխում էր հայ ժողովրդի ազատաստեղծ ձգտումներից: Համարելով Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական բանակի շարքերը, հայ կամավորները ցանկանում էին ոչ թե օժանդակել ցարիզմի ինսերիալիստական ձգտումներին, այլ ազատագրել իրենց եղբայրներին թուրքական բիրտ լծից: Նրանք մասնակցեցին մի շարք ճակատամարտերի, գործեցին խիզախություններ և հազարավոր արևմըտահայերի փրկեցին անվերապահ կոտորածներից²:

Պարզաբանելով Հնչակյան կուսակցության դիրքորոշումը, Ա. Համբարյանը գրում է, որ նրանք նույնպես արձագանքեցին ցարական իշխանությունների կոչին, ձեռնամուխ եղան հայկական կամավորական խմբերի ստեղծմանը և ռազմաճակատ ուղարկեցին երեք ջոկատ: Ունդ որում, Հայկական հարցի լուծում ստելով հնչակյանները հասկանում էին Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի միացյալ ինքնավարության հաստատում Թուրքիայի կազմում, իսկ պատերազմից հետո՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Այդ կուսակցության տեսակետները շարա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 445—448:

² Նշվ. աշխ., էջ 455—456:

դրված էին նրա տեսարան Ս. Սապահ-Գյուլյանի «Ինքնավար Հայաստան» գրքույկում, որը հրատարակվեց Կահիրեում:

Ինչ վերաբերում Հայ սահմանադրական ռամկավարների կուսակցությանը, ապա Ա. Համբարյանը գրում է, որ պատերազմի սկզբում հիմնականում Վան-Վասպուրականում գործող այս կուսակցությունը կանգնած էր օրինապահ քաղաքացիներ լինելու դիրքերում, մերժում էր հակաիթթիհատական ելույթները, դատապարտում կամավորական շարժումը: Բայց երբ 1915-ի գարնանը կուսակցությունը հարկադրված հաստատվեց Թիֆլիսում, տեսնելով երիտթուրքերի կողմից իրագործվող ցեղասպանությունը, փոխեց իր տեսակետը, կոչ արեց պաշարել իթթիհատականների վայրագությունների դեմ, փրկել արևմտահայությանը ոչնչացումից, և Թիֆլիսում հրատարակվող «Վան-Տոսպը» վրեժի էր կոչում ողջ հայությանը:

Պրոֆ. Ա. Համբարյանի արտահայտությամբ ցարիզմի մարտակառքին լծվեցին նաև հայ կադետները, որոնց առաջնորդը 4-րդ Պետական դումայի պատգամավոր Մ. Պապաջանյանն էր: Նրանք ճուշակաբար մեկնում էին ռուսական քաղաքները, հավաքագրում կամավորներ, կազմակերպում հանգանակություններ: Նրանք գտնում էին, որ Հայաստանը կարող է ինքնավարություն ստանալ միայն Ռուսաստանի օգնությամբ:

Ծարադրվում են նաև «սպեցիֆիկների» կուսակցության տեսակետները, որոնք արտահայտված էին նրանց ղեկավար Դ. Անանյանի «Հայության հավաքումը» հոդվածաշարում, որը հանգում էր «Հայոց հարցի լուծումը պետք է փնտրել Թուրքիայում և ազգային-կուլտուրական ինքնորոշման միջոցով» մտայնությանը¹: Նրան համակարծիք էր Բ. Իշխանյանը, որը թե՛ պատերազմից առաջ, թե՛ պատերազմի տարիներին պաշտպանում էր «կուլտուր-ազգային ինքնավարության» անհրաժեշտ գաղափարը:

Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է նաև բուլճերիկների տեսակետը, ճշում, որ նրանց գլխավոր հոգսերից մեկն էլ արևմտահայության փրկության հարցն էր:

Հայերի ցեղասպանության մի շարք հարցեր ուսումնասիրության հատուկ նշույթ է դարձրել ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանը¹:

Նա իրավագիտորեն ճշում է, որ երիտթուրքերի ավազակային քնույթը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 461:

² Գ. Բ. Ղարիբջանյան: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Երևան, 1986, էջ 51:

ակնբախ երևաց 1909 թ. գարնանը Ադանայում, Տարսնում, Մարաշում, Հալեպում և այլուր տեղի ունեցած հաշկական կոտորածների ժամանակ, որին զոհ դարձան մոտ 30 հազար աննեղ հայեր:

Հեղինակը խոսում է Ադանայի կոտորածներից հետո ծայր սուած զանգվածային արտագաղթի մասին, որի հետևանքով արևմտահայերի թիվը 1876 թ. ավելի քան 3 միլիոնից նվազեց և 1912-ին դարձավ 2—2,5 միլիոն:

Համապատասխան փաստերի վկայակոչմամբ նա հետևություն է անում, որ արևմտահայ աշխատավոր ժողովուրդը երիտթուրքերի մեջ տեսնում էր իր նկատմամբ սուրբան Համիդի հաշկալործան քաղաքականության շարունակողներին և պաշարելով նրանց դեմ՝ ազատագրվելու հույսը կապում էր Ռուսաստանի հետ¹:

Այնուհետև նշվում է, որ սուաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին երիտթուրքերի կուսակցությունն ու կառավարությունը, վարելով պանթուրքական քաղաքականություն, ծրագրում և խիստ գաղտնի նախապատրաստում են հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու իրենց հրեշավոր պլանները:

Գ. Ղարիբջանյանը քննարկման հատուկ առարկա է դարձրել կամավորական շարժումը: Նա գտնում է, որ հայ հայրենասերները Ռուսաստանի հաղթանակի հետ էին կապում թուրքական դարավոր աղըրկությունից ազատագրվելու հույսերը, ուստի այդ նպատակով շատ հայ երիտասարդներ Ռուսաստանից և արտասահմանից սկսեցին գալ Թիֆլիս և մտնել կամավորական ջոկատներ: Նա ներկայացնում է Հովհ. Թումանյանի կարծիքը, որը նշում էր, որ հայոց կամավորների խմբերն ու ռուս-հայկական լավ հարաբերությունները՝ «կարավոր պատմություն ունեն և կարևոր հույս են ներկա պատերազմում ևս Ռուսաստանից փրկություն սպասելու համար, իսկ 1915-ի հոկտեմբերին Ալեքսանդր Ծիրվանզադեն գրում էր, որ կամավորների համդես գալը բանակում ինչ-որ քաղաքական խմբերի քմահաճույքի կամ ազգային փառասիրության արդյունք չէր, այլ նա ծնունդ է ստել թուրքահայերի դարավոր ատելությունից դեպի Թուրքիան: Նա եղել է և կա որպես խաղաղ և կուլտուրական ժողովրդի տառապանքներից ծնունդ առած տարերային շարժում²:

Նշվում է, որ շատ ներսիսականներ ևս 1914-ի վերջին որպես կա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

² Նշվ. աշխ., էջ 69:

մալորներ մեկնեցին՝ ռազմաճակատ՝ անմիջականորեն մասնակցելու Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: 1914-ի երկրորդ կեսին ստեղծվեցին կամավորական 4 ջոկատներ, ապա 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ ջոկատները: Կամավորների ընդհանուր թիվը 1915-ի գարնանը հասավ 6 հազարի, իսկ հետո մինչև 10 հազարի: Այդ ջոկատները կովում էին ռուսական բանակի՝ մարտակարգերում՝ Սարմատ-Վան, Իգդիր-Բալասղև-Բերկրի-Վան, Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, Սարիլամիշ-Էրզրում ուղղություններում:

Հատուկ նշվում է, որ 1915 թ. ապրիլ-մայիսին հայկական կամավորական 1-ին ջոկատը՝ բաղկացած 1200 հոգուց, Անդրանիկի հրամանատարությամբ Դիլմանի ճակատամարտում մասնակցեց Խալի բելի 12 հազարանոց կորպուսի ջախջախմանը, անցավ սահմանը և հատավ Վան: Հայ կամավորներն աչքի ընկան Վանի, Սարիղամիշի, Խոյի, Մուշի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Երզնկայի և այլ ճակատամարտերում, թուրքական յաթաղանից՝ ազատեցին տասնչափ հազարավոր արևմտահայերի և ապահովեցին նրանց գաղթը դեպի Կովկաս: Անձնական խիզախության համար նրանցից մոտ հինգ հարյուր հոգի արժանացան Գեորգիևյան իսաչերի ու մեդալների: Սակայն ցարիզմին ձեռնառու չէր հայկական զինված ջոկատների երկարատև գոյությունը: 1916 թ. սկզբին ցարական գլխավոր հրամանատարությունը կազմացրեց հայկական կամավորական ջոկատները, և նրանց փոխարեն ստեղծվեցին 6 հայկական հրաձգային գումարտակներ, որոնք՝ ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1916—17 թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Իրանական Ադրբեջանում մղված ճակատամարտերին¹:

Գ. Ղարիբջանյանն անդրադառնում է նաև Կիլիկիայի 1916—1921 թթ. իրադարձություններին, որտեղ հայերի նոր ցեղասպանությանը զոհ գնացին 30 հազար մարդ:

Նա ստանձին ենթաբաժին է հատկացրել աշխարհի առաջադեմ մարդկանց, կազմակերպություններին և կուսակցություններին, որոնք հանդես եկան հայերի ցեղասպանության դեմ: Նշվում է, որ 1915-ի սեպտեմբերին Ցիմերիվարյի սոցիալիստական կոնֆերանսը դատապարտել է դաժան հալածանքները լեռերի, հայերի, հրեաների հանդեպ, երիտթուրքերի հայասպան քաղաքականությունը դատապարտել էն բուլշևիկյան գործիչներ Գ. Օրջոնիկիձեն, Ա. Զախարիձեն, Վ. Բոնչ-Բրուկիչը, Ա. Կիրովը, Ա. Շահումյանը, Ա. Սպանդարյանը, Ա. Մյանհիկյանը և

¹ Նշվ. աշխ., 1, 2 70—71:

ուրիշներ: Հատկապես շեշտադրվում են Վլադիկավկասի «Թերեր» թերթում 1916 թ. փետրվարին լույս տեսած Ս. Կիրովի «Տառապյալ ժողովուրդը», «Գաղթականների մուտ» հոդվածները:

Ընդգծվում է նաև, որ պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ հանդես են եկել միջազգային բանվորական շարժման ականավոր գործիչներ Ռ. Լյուքսեմբուրգը, Կ. Լիբկեխտը, Դ. Բլազոևը, Վ. Կորստովը, Գ. Դիմիտրովը, Մ. Կաշենը և ուրիշներ: Ամբողջությամբ մեջ է բերվում 1916 թ. հունվարին գերմանական ռայխտագում պատգամավոր Կ. Լիբկեխտի հարցապնդումը՝ ուղղված ռայխականցլերին, ի պաշտպանություն տարաբախտ արևմտահայության:

Հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում Թուրքիայում արևմտահայերի կոտորածների դեմ բողոքի ձայն բարձրացրած Ռուսաստանի ականավոր մտավորականների՝ Մաքսիմ Գորկու, Վալերի Բյուրուվի, Յուրի Վեսելովսկու, Նիկողայոս Մառի, Մաքսիմ Կուլակևսկու, Վ. Գորդլևսկու, Ի. Բունինի, Ա. Կրիմսկու, Ֆ. Սյոլգուբի, Սերգեյ Գորոդեցկու, Վասիլի Նեմիրովիչ-Ռանչենկոյի, Վլաշեսլավ Պոլոնսկու և այլոց հայպապաշտպան գործունեության վրա:

Նա ստանձնակի ջերմությամբ է խոսում լատիշ մեծ պոետ և հեղափոխական Յան Ռայնիսի մասին, որը 1916-ին լատվիական պարբերական մամուլում հանդես է եկել արևմտահայերի կրքոտ պաշտպանությամբ:

Հեղինակը երախտագիտությամբ է տալիս ժամ ժորեսի, Անատոլ Ֆրանսի, Ռոմեն Ռոլանի, Էդգար Լոնգեի (Կ. Մարքսի թոռը), Հանրի Բարբյուսի, Անրի Բարբիի, Ֆրիտյոֆ Նանսենի, Ջոն Ռիդի, Էմիլ Վերհարնի, Յոզեֆ Մարկվարտի, Յոհաննես Լեիսիուսի, Ժակ դը Մորգանի, Անտուան Մելեի, Հ. Գիբբոնսի, Ա. Վեգների, Ջ. Բրայսի, Ա. Թոյնբիի, Գաբրիել Կացարովի, Ֆրեդերիկ Մաքլերի, Հ. Մորգենթաուի, Կորադո Կորադինոյի, Լեոպոլդ Ֆավրի, Ֆայեզ Էլ-Ղոսեյնի, Ռենե Պինոնի, Վալերի Յավիցկու և շատ ուրիշների անունները, որոնք իրենց գրավոր և բանավոր խոսքն են ասել թուրքական յաթաղանի տակ տառապող ու մարտնչող հայերի մասին¹: Նա սեղմ բնորոշումներ է տալիս Ջեյմս Բրայսի, Առնոլդ Թոյնբիի, Հեբբերտ Ադամս Գիբբոնսի, Ֆ. Նանսենի աշխատություններին, կանգ առնում Ե. Տարլեի «Թուրքիան և հայերը» դասախոսություններին վրա:

Հեղինակը հիշատակում է նաև Լյուդ Ջորջի, Ուինստոն Չերչիլի ասույթները հայկական եղեռնի մասին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 91:

Գրքում տեղ է հատկացված թուրք պատմաբաններ Ս. Սոնիելի, Զ. Կարալի, Կ. Գյուրունի և այլոց հակագիտական հորինվածքների քննադատությանը:

Հիշատակվում է 1984 թ. ապրիլի 13—16-ը Փարիզում տեղի ունեցած ժողովուրդների մշտական դատարանի նստաշրջանը, որը որոշեց, որ 1915-ի Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ տեղի է ունեցել ցեղասպանություն, և երիտթուրքերի կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում դրա համար:

1989-ին հրատարակվեց Գ. Բ. Ղարիբջանյանի ուսերեն աշխատությունը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանությանը համաշխարհային հասարակայնության ցուցաբերած վերաբերմունքին¹:

Ժամանակակից սփյուռքի առաջացման պատմական արմատների պարզաբանման առնչությամբ արևմտահայության 1915—1916 թթ. ողբերգությանը իր աշխատություններում անդրադարձել է պրոֆ. Հ. ՌԻ. Մելիքսեթյանը^{2,3}:

Ցուցանակելով երիտթուրքերի վաղօրոք մշակած սղանը արևմտահայերի տեղահանության ու բնաջնջման մասին, հեղինակն այն ներկայացնում է իբրև պետական քաղաքականություն: «Մի կողմ թողնելով հազվադեպ բացառությունները, — գրում է նա, — պետք է ասել, որ թուրք պաշտոնյաների բացարձակ մեծամասնությունը աննկարագրելի ուրախությամբ արձագանքեց հայերի բնաջնջման վերաբերյալ Կ. Պոլսից ստացված զաղտնի հրամանին և ձեռնամուխ եղավ դրա կենսագործմանը⁴:

Ընդգծելով հայ զինվորության, մտավորականության ոչնչացման փաստը, հեղինակը դրվագ առ դրվագ պատկերում է անպաշտպան մնացած ազգաբնակչության տարագրության զործողությունները, որը գործնականում նշանակում էր նրանց զանգվածային բնաջնջում: Իր մյուսքը հաստատելու համար հեղինակը վկայակոչում է մի շարք հավաստի տեղեկություններ, որոնցից մեկն էլ այն էր, որ հենց միայն

¹ Гарибджаян Г. Б. Геноцид армян и мировая общественность. Ереван, 1989.

² Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914—1940), Երևան, 1975:

³ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920—1980 թթ.): Երևան, 1985:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 29:

Երզնկայի և նրա շրջակայքի հայերից ավելի քան 80 000 մարդ խեղդամահ է արվել Եփրատը գետանցելիս:

Նշելով, որ իրականում հայ տարագիրների համար որոշակի բնակության վայրեր չէին նախատեսված, Հ. Մելիքսեթյանն այնուհետև գրում է, որ իրենց բեօրրանից բռնությամբ արտաքսված նրանց բեկորները հանգիստ չգտան մաս հեռավոր արաքական անսպասներում: Նա ցույց է տալիս, որ անմարդաբնակ անապատներում կուտակված հայությունը 1916 թվականին և հետո ենթարկվեց նոր զարհուրելի 'եղեռնագործության, որտեղ թուրքերը կազմակերպեցին հայության երեք մեծ ու սոսկալի ջարդեր: Առաջին ջարդը տեղի ունեցավ Ռաս-ուլ-Աչնում, որտեղ կոտորվեցին մոտ 70 000 հայեր, երկրորդը՝ Ինթիլիում, ուր սրի քաշվեց 50 000, երրորդը՝ Տեր-Չորում, որտեղ ոչնչացվեց ավելի քան 200 000 մարդ: Տասնյակ հազարավոր հայ տարագիրներ էլ նահատակվեցին Հալեպում, Մեսքենեում, Մարաշում, Շեսառտում, Սուլթանում և Եփրատի երկայնքով ձգված գաղթական մյուս ճամբարներում:

Հ. Մելիքսեթյանը փորձում է պարզել 1915—1916 թվականներին գոհ գնացած արևմտահայերի մոտավոր թիվը և գոյություն ունեցող տարբեր վիճակագրական տվյալների բաղդատմամբ գալիս է այն եզրակացության, որ այն կազմում է մոտ մեկուկես միլիոն:

Արևմտահայության ողբերգական ճակատագրի պատմական արձատները բացահայտելու, գաղափարական-քաղաքական ակունքները պարզաբանելու և առհասարակ հայոց ցեղասպանության գիտական ուսումնասիրման բնագավառում ներդրում ունի ակադեմիկոս Հ. Ռ. Սիմոնյանը: Եղեռնի պատմության քաղում հարցեր շոշափված են նրա «Թուրք սզգալին բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը» մենագրության մեջ¹:

Աշխատության մեջ ստանձին գլխով ներկայացված են համիդյան մղձավանջի տարիները: Նշվում է, թե Թուրքիայում հայ ճնկելը դժբախտություն էր, հայ սպրեյը՝ հերոսություն, և «ծայրահեղ հուսահատության և ընդհանուր լքումի այս անտանելի մթնոլորտում միակ միսթաբությունը հայ կտրիճ ֆիդային էր, խիզախ հալոկը՝ ինքնամոռաց ու անսակարկ, որը տուն-տեղ թողած, ընկերացած հրացանին, սպալվեց

¹ Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք սզգալին բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը: Երևան, 1986:

ունենալով հարազատ լեռներն ու անտառները, վախ ու դադար չունենալով կոխվ էր տալիս թուրքական բռնակալության դեմ՝ վրեժի անմար կրակը արտում»¹: Յույց է տրվում, որ աբդուլհամիդյան ջարդարարների կողմից հայերին հարուցված մեղադրանքը կայսրությունից անջատվելու ձգտման մասին՝ հորինվածք էր²:

Առանձին գլխում հեղինակը շարադրում է երիտթուրքական համարյա խաղաղ հեղափոխության պատմությունը: Հեղինակի կարծիքով անկերեղի, ճակատագրական անհեռառեսություն հանդես բերեց հատկապես Դաշնակցությունը՝ հավատալով երիտթուրքերի կեղծ խոստումների: Այս կուսակցությունը պաշտոնապես հանդես եկավ երիտթուրքերի հետ անվերապահ «եղբայրանալու» և ազգային-ազատագրական շարժումից հրաժարվելու պահանջով՝ հայտարարելով, որ Արևմտյան Հայաստանը կազմում է Օսմանյան կայսրության անբաժան մասը:

Հր. Սիմոնյանը գրում է, որ Դաշնակցության ղեկավարներն ու մտավորականները՝ Ակնունի (Խաչատուր Մալումյան), Ատոմ (Հարություն Շահրիկյան), Կոմս (Վահան Փալիազյան), Խաժակ (Գարեգին Չազալյան), Արմեն Գարո (Գարեգին Փաստրմաջյան), Վարդես (Սերենկյուղյան) և ուրիշներ, ամենուրեք հորդորում էին դադարեցնել հակաթուրքական պրոպագանդան և թուրքերի հետ միասին լծվել ողջ կայսրության վերելքի գործին: «Նրանք իրենց խանդավառությամբ թմբեցնում էին արևմտահայության զգոնությունը, սատը ջուր լցնում իր հայրենիքը փրկելու հրա ձգտումների վրա»³, — եզրակացնում է հեղինակը: Եվ երբ օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներին հիշեցնում էին ինքնապաշտպանության մասին, նրանք պատասխանում էին. «Սուրի դարն անցավ, աշխատեցեք կրթություն տալ ժողովրդին»: Հեղինակը բերում է մի թուրք պաշտոնյայի խոսքերը՝ ասված ծանոթ մի հայի. «Սուլթանը ֆերմաններ է հրատարակում ձեզ ուրախացնելու համար, և հետո ֆերմանը չի գործադրում մեզ ուրախացնելու համար», որով հակացնում էր, թե պետք չէ անտեղի ուրախանալ: Հր. Սիմոնյանը նշում է, որ կային նաև չուրախացողներ, դրանք մարտիկ-ֆիդայիներն էին, որոնք կոչ էին անում մտահոգվել ինքնապաշտպանության խնդրով, լրջորեն մտածել զենք և ռազմանյութ ձեռք բերելու մասին: Դրանց թվում էր և Անդրանիկը: Նա մեղադրում է դաշնակցականներին, որոնք երիտթուր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 104:

² Նշվ. աշխ., էջ 107:

³ Նշվ. աշխ., էջ 200—201:

քերի առաջին իսկ պահանջով զենքը հանձնեցին իշխանություններին: «Օգտագործելով դաշնակցության քաղաքական կորուսյունը,— այդ առթիվ գրում է Հր. Սիմոնյանը,— իթթիհատակները այնքան «մոտեցան» նրան, որ լիովին իմացան նրա ծրագրերն ու նպատակները, տեղեկացան նրա կառուցվածքին, ղեկավար կենտրոններին, զենքի կոտակման վայրերին, նույնիսկ՝ արխիվներին, իրենց ձեռքը գցեցին կուսակցության տեղական կազմակերպությունների ցուցակները, ճանաչեցին համարյա բոլոր ղեկավարներին»¹:

Ինչ վերաբերում է քրդերին, այրանացիներին և մանավանդ մակեդոնացիներին, ապա, ինչպես նշում է հեղինակը, նրանց մոթով նույնիսկ չէր անցնում, թե կարելի է զենքը հանձնել կառավարությանը կամ վաճառել: Մակեդոնական չեռնիկական ջոկատները զենքը հանձնեցին ոչ թե թուրքական իշխանություններին, այլ իրենց ազգային կոմիտեներին, որը թելադրված էր ինչպես անցյալի փորձով, այնպես էլ իրենց ղեկավարների քաղաքական հետադիմությանը ու հաշվեհարկությանը:

«Թուրքիզմ» և «Պանթուրքիզմ» գլուխներում Հր. Սիմոնյանը բացահայտում է երիտթուրքերի գաղափարական կոնցեպցիաները, որոնցից էլ բխում էին նրանց հետագա գործողությունները: Հեղինակի բնորոշմամբ թուրքիզմը Օսմանյան կայսրությունը ազգային տեսակետից «միատարր» դարձնելու յուրօրինակ ցեղապաշտական մի գաղափար էր, որի հիմնադիրներն էին Զիա Գեոքաչիը և Յուսուֆ Աքչուրան, որոնք երկուսն էլ ազգությամբ թուրք չէին:

Թուրքիզմը քարոզում էր ամենից առաջ թուրքացնել Թուրքիան, ստեղծել էթնիկական, ազգային միատարրություն և միասնություն բուն Թուրքիայում, իսկ դա նշանակում էր, որ «բուն Թուրքիայի» մյուս բոլոր ժողովուրդները պետք է արագորեն ուժացվեն, կորցնեն իրենց լեզուն և ազգային հատկանիշները, ձուլվեն թուրքերին: «Բուն Թուրքիայի» միջուկը թուրքականները համարում էին Անատոլիան, որի մեջ մտնում էր Արևմտյան Հայաստանը՝ «Արևմտյան Անատոլիա» անունով: Դա նշանակում էր, որ այդ տարածքում ապրելու իրավունք էին ունենալու միայն ու միայն նրանք, ովքեր խոսելու էին թուրքերեն և դավանելու էին իսլամը:

Բնորոշելով պանթուրքիզմը որպես Թուրքիայի հովանու ներքո բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորմանը ձգտող առավել հետա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 205:

դեմ ցեղասպաշտական ուսմունք, որի գլխավոր նպատակը երևակայական Մեծ Թուրանի ստեղծումն էր, Հր. Սիմոնյանը նշում է, որ այն երկու սուր ծայր ունէր: Դրանցից մեկն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, որի կազմում էր թուրքալեզու ժողովուրդների բացարձակ մեծամասնությունը, մյուսն ուղղված էր հայ ժողովրդի դեմ:

«Նախապատերազմյան սարսափի տարիները» գլխում Հր. Սիմոնյանը տալիս է Հայոց եղեռնին նախորդող մղձավանջային ժամանակաշրջանի իրական նկարագիրը, ցույց տալիս, որ պատմական ճակատագրի բերումով հայ ժողովուրդը գահավեժ գնում էր դեպի արյունոտ 1915 թվականը:

«Որպեսզի կարողանար դիմագրավել վերահաս ահեղ վտանգին,— գրում էր Հր. Սիմոնյանը,— բոլորից լքված և երիտթուրքական գազանի բացված երակի առջև կանգնած հայ ժողովուրդը փրկության միայն մի ելք կարող էր ունենալ՝ **գինվել** (ընդգծումը հեղինակինն է— Մ. Կ.): Նրա գլխին կախված դամոկլյան սրին պետք է հակադրվեր սուրը, բռնությանը՝ բռնությունը, որքան էլ դա հղի լինէր վտանգներով, որքան էլ մեծ զոհեր պահանջվէր»¹: Նա միանգամայն իրավացի հիմքով գտնում է, որ միայն այդ դեպքում հայությունը գուցե խուսափէր ազգովին կոտորվելու խայտառակությունից, որովհետև կայսրության մեջ ընդամենը 8 միլիոն թուրքը, որը հայկական լեռնաշխարհում խոր արմատներ չունէր, չէր կարողանա արյան մեջ թաթախել շուրջ 3 միլիոնի հասնող հայերին, որը միայն գեներ վերցնելու ունակ ավելի քան 300 հազար երիտասարդ ունէր:

Բուն եղեռնի ժամանակաշրջանին է վերաբերում աշխատության «Արևմտահայությունը թուրքական ազգայնամոլության զոհ» ընդարձակ գլուխը:

Բացահայտելով երկու հակոտնչա խմբավորումների՝ Քառյակ միության և Անտանտի երկրների հետապնդած նպատակները սուաջին համաշխարհային պատերազմում, Հր. Սիմոնյանը ընդգծում է այն միտքը, որ պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու գլխավոր պատճառներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, Հայկական հարցի «լուծումն» էր: Նշվում է, որ հակառակ թուրքերի բոլորքած հակահայկական հիստերիային, հայ ազգային մարմինները հայտարարեցին, որ արևմտահայությունը թուրքական պետության հանդեպ հավատարմությամբ է կառու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 315:

րելու իր քաղաքացիական պարտքը, որի էլակետն էր՝ ոչ մի դեպքում առիթ չտալ ու չգրգռել գազանին¹:

Մինչդեռ, 1914 թ. նոյեմբերի 12-ին, այսինքն Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց մեկ օր հետո, երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարությունը հատուկ նամակ-ըրջաբերականով դիմեց իր տեղական կազմակերպություններին, որի մեջ իբրև առաջին անհրաժեշտություն ցուցում էր տրվում բնաջնջել հայ ցեղը:

Հեղինակը արձանագրում է, որ ամբողջ հայ ժողովուրդը պատերազմի հենց սկզբից իր անքող համակրանքն էր դրսևորել Ռուսաստանի նկատմամբ և իր բախտը կապել ռուսական զենքի հաղթանակի հետ: Ռուսական զորքերի ժամանակավոր անհաջողությունը խոր վիշտ էր պատճառել արևմտահայությանը, իսկ արևելահայությունն արդեն հարյուր հազարավոր զինվորներ էր տվել ռուսական բանակին:

Հր. Սիմոնյանը միայն ու միայն դրականորեն է արտահայտվում Կովկասում ծավալված կամավորական շարժման մասին, գտնելով, որ այն հետապնդում էր սպասվելիք էլ ավելի մեծ ջարդերից արևմտահայությանը փրկելու նպատակ, և հազար-հազարներ էին ցանկանում մասնակցել ազգի ազատագրության գործին: Նա գրում է, որ կազմվեցին հայկական կամավորական հինգ ջոկատներ, որոնցից յուրաքանչյուրում կար 1000 զինվոր: Ժողովրդի առատաձեռն նվիրատվություններով կամավորները պատշաճորեն հանդերձավորվեցին, սպահովվեցին ռազմամթերքով ու ձիերով: Կամավորական առաջին ջոկատի հրամանատարությունը ստանձնեց հատուկ այդ նպատակով Բուլղարիայից Թիֆլիս եկած Անդրանիկը:

Չժխտելով պատերազմում ցարական Ռուսաստանի հետապնդած զավթողական նպատակները, հեղինակը զարգացնում է այն տեսակետը, որ, այդուհանդերձ, պատերազմը էական ստանձնահատկություններ ունեւ Հայկական հարցի տեսանկյունից: «Եթե պատերազմում Ռուսաստանի դեմ Թուրքիայի հաջողությունը մահաբեր էր հայության համար,— գրում է նա,— սալա Թուրքիայի դեմ ռուսական բանակի հաղթանակը, քնդհակառակը, հայ ժողովրդի հաղթանակն էր, քանի որ այդ բանակը, թեկուզ ցարական, նրան ազատագրություն էր բերելու օսմանյան դարավոր բռնակալությունից, և նա ժամ առաջ էր փափագում տեսնել այդ ազատությունը»²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 329:

² Նշվ. աշխ., էջ 341:

Հր. Սիմոնյանը վերարտադրում է երիտօրբերի կուսակցության կոմիտեի 1915-ի փետրվարի կեսերի գաղտնի նիստը, թվարկում մասնակիցներին, ելույթ ունեցողներին, ցուցահանում դրանց հայատյաց բովանդակությունը: «Հաշվեհարդարը եղավ արագ և արյունալի, — գրում է նա:— Օսմանյան պետությունն օրենքից դուրս հայտարարեց կայսրության մեջ ապրող ամբողջ հայությանը: Ներքին գոյծերի մի նիստը, ապա վարչապետ, պատմության մեծագույն ոճրագործներից մեկը՝ Թալեաթը, հայերի մասսայական բնաջնջումը պետական առաջնահերթ խնդիր համարելով, համապատասխան մարմիններին ստուճարտորեն հրահանգեց՝ անխնա ոչնչացնել բոլորին, մինչև իսկ օրորոցի մանուկներին: Գործի դրվեցին պետական ապարատը, բանակը և ոստիկանությունը, «համրդիենները» և չերքեզական ավազակախմբերը»¹:

Հեղինակը գրում է, որ 1915 թվականի ապրիլի 24-ին Պոլսի հայ մտավորականության փալլուն համաստեղության ապանդով սկսվեց արևմտահայության ընդհանուր, մասսայական ցեղասպանությունը: Թուրքերն այնուհետև տեղափոխեցին շտապողականությամբ ոչնչացրին զինվորական ծառայության կանչված 300 հազար հայ երիտասարդների: «2 միլիարդ և 200 միլիարդ հազար, — գրում է այդ առթիվ հեղինակը, — որ թուրքական բանակի հայ զինվորները և սպանները ռազմի դաշտում ապացուցեցին իրենց օրինապահ հպատակությունը, այնուհանդերձ, թուրքական զինվորական իշխանությունները նախ նրանց զինաթափեցին ու բանակից հեռացրին՝ օգտագործելով միայն թիկունքային աշխատանքներում՝ որպես «ամեն թաքուրի», իսկ հետո էլ համարյա բոլորին կոտորեցին զորանոցներում կամ ձորերում ու անտառներում: Հազարավոր հայ տղաների էլ հանում էին խրամատներից և հենց տեղում գնդակահարում»²:

Հր. Սիմոնյանը սփյուռքահայ հեղինակներից վերցրած մի շարք բնորոշ օրինակներով պատկերում է եղեռնի սահմոկեցուցիչ տեսարանները, եղեռն, որին ենթարկվեց անպաշտպան մնացած արևմտահայ ազգաբնակչությունը՝ կանաչք, աղջիկներ, երեխաներ, ծերեր, մեծահասակ տղամարդիկ: Դժվար է առարկել հեղինակի այն մտքին, որ ո՛չ ստեղծված մեծաթիվ պատմագիտական երկերը, ո՛չ էլ ակադեմիկների հուշերը չեն կարող տալ ողբերգության ու մաքառումների, մղձավաճի ու տուկալի ոճրի իրական, ամբողջական պատկերը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 347:

² Նշվ. աշխ., էջ 348:

Աշխատության հեղինակը ջերմ համակրանքով ու երախտագիտությանը է խոսում արար աշխատավոր մարդկանց մասին, որոնք իրենց կյանքը վտանգելու գնով օգնության ձեռք էին մեկնում տարագրչալ հայերին: «Դներ եմ անցնելու,— հուզիչ զգացմունքայնությամբ գրում է նա,— բայց մեր ժողովուրդը չի մոռնալու, որ իր պատմության ամենաճակատագրական, ամենսոթնդակ, ամենասև օրերին արար ժողովուրդը օգտակար եղավ իրեն: Անապատի բերվիմները, արար ուղտապանները, աղքատ գյուղացիները հավաքում, ի մի էին բերում իրենց բնօրրանից պոկված, հյուծված, հիվանդ ու հալածված, անապատի ավազուտներում դեգերող դժբախտ կանանց ու որբուկներին, նրանց օթևան տալիս, խնամում, կիսում հացի պատարը»¹:

Նա խոսում է նաև հույների, քրդերի ցուցաբերած օգնության մասին, որոնք անձնագոհաբար փրկեցին հարյուրավոր հայերի: Խոսք է գնում նաև առանձին թուրքերի, սպաների, հոգևորականության՝ հայերին ցույց տված օգնության և իթթիհատակաև իշխանություններին ընդդիմանալու մասին, բերվում են դրանք հաստատող փաստեր: Այդ կասկացությամբ հեղինակն իր մտորումներն ամփոփում է հետևյալ կերպ. «Հալ ժողովրդի ոչնչացման դեմ այդ բողոքները, տարաբախտարար, մեացին որպես առանձին դրվագներ: Թուրքիայում չստեղծվեց ընդհանուր հասարակական կարծիք, ստավել ևս չստեղծվեց հասարակական շարժում, որը հակադրվեք իթթիհատի ոճրագործ քաղաքականությանը: Եվ թողտվության այդ պայմաններում թուրքական պետությունը գեհեհաչին վաչրագությանը ամբողջովին բնաջնջեց իրեն հպատակ մի ժողովրդի, նրան զոհեց համաթուրանականությանը քաղաքական ցնորքին, մորթեց նրան իր սեփական հայրենիքում՝ օրորոցի մամուկից մինչև զառամյալ ծերունի»²:

Հր. Միմոնյանը, հենվելով հրապարակված արխիվային տվյալների ու վավերագրերի վրա, ցուցահանում է երիտթուրքերի շարդարարական քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում և Իրանում ապրող շուրջ 940 հազար ստորիների նկատմամբ, որին զոհ գնաց մոտ 500 հազար մարդ: Ցանկալի կլինեք, սակայն, որ բախտակից ժողովրդի ճակատագիրը պարզաբանվեք առավել հանգամանորեն, հիմնահարց, որը մեր կարծիքով օրգանական կապ ունի հայոց ցեղասպանության հետ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 356:

² Նշվ. աշխ., էջ 359:

Հեղինակն արծարծում է նաև հայոց ինքնապաշտպանության հարցը: Այդ առթիվ նա գրում է. «Արևմտահայ ժողովրդի ընդհանուր կոտորածի և տեղահանության ամիսներին մի քանի քաղաքներում ու վայրերում թուրքերը հերոսական դիմադրության հանդիպեցին... Արտաքին աշխարհից բոլորովին կտրված, փրկության որևէ հույս ու ապավեն չունենալով, իմանալով, որ թուրքերին հանձնվելով ստույգ մահվան են ենթարկվելու չարչարանքներով, թուրք ջարդարար զինվորներից ու թալանող խուժանից իրենք իրենց պաշտպանելու համար նրանք կուլեցին մինչև վերջին փամփուշտն ու շունչը»¹: Թվարկելով Սասունի, Ուրֆայի, Ծատախի, Ծապին-Գարահիսարի, Ամառուի, Ֆևրուսի, Ֆուսուլի դուրսագնամարտերը, հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ անհավասար այդ կռիվները չէին կարող երկար տևել, որովհետև սակավաթիվ էին տղամարդիկ, սահմանափակ էին զենքի ու զինամթերքի պաշարները, պարենը: Ուստի դիմադրության օջախները սեղմվելով՝ աստիճանաբար մարեցին, և «հաղթական» թուրք ռարագործներին մնում էր միայն մորթել կենդանի մնացած մահապարտներին: Բացառություններ եղան միայն Վանը և Մուսա լեռը, որոնցից առաջինը փրկվեց ռուսական բանակի, երկրորդը՝ ֆրանսիական ռազմաճակատի օգնությամբ: «Վանի և Մուսա լեռան հերոսամարտերը նորից ապացույց եղան այն բանի, — գրում է հեղինակը, — թե ինչպես բոլոր կողմերից շրջապատված կարելի է անհավասար, բայց հաղթական կռիվներ մղել անարգ թշնամու դեմ»²:

Հանրագումարի բերելով Հայոց մեծ եղեռնի զարհուրելի հետևանքները, հեղինակը գրում է, որ ցեղասպանության հրամանը ի կատար ածվեց մի վիթխարի տաքածքի՝ 800 հազար քառ. կիլոմետրի վրա, որն ընդգրկում էր ողջ Արևմտյան Հայաստանը, Բուրդիստանը, Փոքր Ասիան, Սիրիան, Միջագետքի հյուսիսը: Ոչնչացավ 500 հազար հայ ընտանիք: Ծուրջ երեք միլիոն արևմտահայությունից ջարդվեց սուլեյի քան 1,5 միլիոնը, թուրքացվեց 200 հազար հայ: Ավերակների վերածվեցին անհամար շեն բնակավայրերը, ավերվեցին հազարավոր ճարտարապետական կոթողներ, թալանվեց անհաշիվ նյութական հարստություն: Ոչնչացվեց 66 քաղաք, 2500 գյուղ, 63 ստացնորդարան, 2050 եկեղեցի, 300 վանք, հազարավոր դպրոցներ, թատրոններ, ձեռագրեր: Թուրք զավթիչները հայ ժողովրդից հափշտակեցին նրա հայրենի երկիրը՝ հա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 860:

² Նույն տեղում:

գարամյակների մայր հայրենիք Հայաստանը (ընդգծումը հեղինակինն է— Մ. Կ.):

Հեղինակը եզրակացնում է, որ կորուստների բացարձակ թվով հայությունը երրորդ տեղն էր զբաղեցնում Ռուսաստանից ու Գերմանիայից հետո, և այդ կորուստները 6—7 անգամ գերազանցում էր Թուրքիայի մարդկային կորուստները:

Զարդերից հրաշքով փրկված հայերը ցրվեցին աշխարհով մեկ, իսկ դրախտավայր հայրենիքը մնաց հեռվում՝ իբրև պատրանք¹:

«Այսպիսով,— ամփոփում է Հր. Սիմոնյանը,— թուրք զավթիչների և օկուպանտների դեմ հայ ժողովրդի երկարատև ազգային ազատագրական պայքարը վերջացավ սուկայի աղետով: Պետություն չունեցող անզեն ժողովուրդը «պատժվել» էր իր բնօրրանում: Ազատագրության համար օսմանյան բռնակալության դեմ պայքարի ելած բազմաթիվ ազգերի մեջ թերևս հայ ժողովրդից ավելի շատ կորով ու ճիգ թարփող չեղավ: Իր ազատության համար նա մղեց երկարաշունչ կռիվներ, տվեց անգին զոհեր, կրեց անլուր տառապանքներ, ջարդվեցին տարաբախտ հազարները: Իսկ արդյունքը ազգովին ողջակիզումն էր: Այդպես եղավ...»²:

Հայոց Մեծ եղեռնի հիմնահարցերը քննարկված են Հր. Սիմոնյանի մեկ այլ՝ «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» մենագրության մեջ³:

Աշխատության առաջին գլխում հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ քննության է առնում Օսմանյան կայսրության պաշտոնական գաղափարախտությունները՝ արդուհամայնի կառավարման տարիներին՝ իլամիզմ, պանիսլամիզմ, օսմանիզմ, նոր օսմանիզմ, թուրքիզմ, պանթուրքիզմ, որոնց հանրագումարն է վերջո հող նսխապատրաստեց հայոց ցեղապանության համար:

Հայոց եղեռնի դրվագները ներկայացված են աշխատության հանջորդ՝ «Արևմտահայության գողգոթան» գլխում:

Զնայած այն հանգամանքին, որ մախրոդ աշխատության նյութը իր զգալի մասով ներառնված է այս նոր մենագրության մեջ, վերոհիշյալ երկու գլուխներն էլ համարվել են շոշափելի քանակությամբ նոր նյութերով, սրբագրվել ու ճշգրտվել են շատ ձևակերպումներ ու մտքեր,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 367—368:

² Նշվ. աշխ., էջ 368:

³ Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից: Երեւան, 1991:

շրջանառության մեջ են դրվել նոր փաստեր: Հիշյալ գլուխների առկայությունը սույն մեկնագրության մեջ ինքնանպատակ չէ. դրանք ապահովում են այս արժեքավոր աշխատության տրամաբանական ներքին կապն ու ամբողջականությունը:

Մեծ եղեռնի պատմությունը փաստական նյութի լայն օգտագործմամբ է շարադրված Ս. Կ. Պողոսյանի գրքում¹:

Աշխատության ներածականում հեղինակը նշում է, որ ժամանակակից թուրքական կառավարող շրջանները ոչ միայն չեն դատապարտում, այլև չեն ընդունում հայկական ցեղասպանության փաստը և դրանով իսկ նրանք կիսում են տանձանիակներ առաջ կատարված ոճրագործության պատասխանատվությունը, դառնում մեղսակից դրանց իրականացնողների հետ: Ընթերցողը տեղեկանում է, որ քաղաքական ասպարեզում Էնվերի վարչակարգը ձգտում է Արևմուտքի պետությունների հետ համագործակցված արտասահմանյան երկրներում խեղդել հայկական հայրենասիրական, առաջադեմ շարժումները, քայքայել ակտիվը, կազմալուծել նրա ուժերը, որ հրատարակվում են բառարաններ, «պատմագրական աշխատություններ», քարտեզներ, որոնց նպատակն է ասպացուցել, որ Հայաստան չկա և չի էլ եղել, որ այն հայերի երեսկայության արդյունք է, որ Անկարայի կառավարությունը հրահանգել է արտասահմանյան իր դեսպանություններին ու ներկայացուցիչներին՝ արգելել եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանների վրա ցեղասպանությունը հիշատակող արձանագրությունները, խափանել այդ թեմայով հրատարակություններն ու կինոժապավենների ցուցադրումը, ճնշում գործադրել հայկական մեծ գաղթօջախներ ունեցող երկրների կառավարությունների վրա, որպեսզի նրանք հայերին թույլ չտան ապրիլի 24-ին ցույցեր և այլ միջոցառումներ կազմակերպել²:

Հատուկ ենթաբաժնում Ս. Պողոսյանը ցուցահանում է ցեղասպանության իրականացման ամենադաժան ու ամենատոր մեթոդները, բերում սահմուկեցուցիչ նորանոր փաստեր: Այդ կապակցությամբ նա գրում է, որ ցեղասպանությունը թուրքերն իրականացրեցին ամենապլանդակ, ամենավախրազ ու անարդկային միջոցներով, և երբ ծանոթանում ես կատարվածին, դժվարանում ես հավատալ, որ դրանց հեղինակները մարդիկ են³:

¹ Ս. Կ. Պողոսյան: Գոյատևման պայքարի քառուղիներում (փաստեր, վկայություններ, մեկնաբանություններ), Երևան, 1988:

² Նշվ. աշխ., էջ 45, 48:

³ Նշվ. աշխ., էջ 455:

Հեղինակը փաստեր է բերում այն մասին, որ «Կառավարությունը քաջակերում էր խոշտանգումները, որոնց մանրամասները քննվում էին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շտաբի գիշերաչին նիստերում: Խոշտանգումների յուրաքանչյուր նոր մեթոդ գնահատվում էր որպես գերադրական հայտնագործություն, և ծառայողները մշտապես գլուխ էին ջարդում, որպեսզի հայտնագործեին խոշտանգումների նոր տեսակ... Նրանք նույնիսկ դիմում էին իսպանական հավատարմության հաշվետվություններին»¹:

Խոսելով առաջադեմ մարդկության կողմից հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին, Ս. Պողոսյանը վկայաբոլշում է 1984 թ. ապրիլի 13—16-ը Սորբոնում տեղի ունեցած «Ժողովուրդների մշտական տրիբունալ» անունը կրող ոչ կառավարական միջազգային կազմակերպության նստաշրջանը, որի նիստերից մեկը նվիրված էր Հայկական եղեռնին և որտեղ արձանագրված է. «Ելնելով ցեղասպանությունը կանխելու և մեղավորներին պատժելու մասին ՄԱԿ-ի 1948 թ. կոնվենցիայի դրույթներից, բոլոր հիմքերը կան՝ ասելու, որ հայ ժողովրդի բռնի գաղթեցումն ու զանգվածային սպանությունները իսկական ցեղասպանություն են:

Հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը միաժամանակ միջազգային հանցագործություն էր, և թուրքական պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի, ճա պետք է պաշտոնապես ընդունի ցեղասպանության փաստը և հատուցի հայ ժողովրդին հասցված վնասը»²:

Ի թիվս այլ հրատարակությունների, Ս. Պողոսյանը վկայաբոլշում է ամերիկյան «Միթի» ամսագրում 1980 թ. ապրիլին զետեղված «Հայերը» հոդվածի հետևյալ հատվածը. «Թուրքերի կողմից 1915 թվականին իրագործված հաշ ժողովրդի գեղոցիդը, որի հետևանքով զոհվեց ավելի քան 1,5 միլիոն մարդ, մինչև սլծմ պաշտոնապես չի ճանաչված որոշ կառավարությունների, այդ թվում և մեր կառավարության կողմից: Բայց փաստը մնում է փաստ՝ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայի արևելյան շրջաններում և Արարատ լեռան մերձակաքում բնակվող հայերի թիվը երկու միլիոնից ավելի էր: Այժմ այստեղ իրականում հայեր չկան: Ո՛րք են նրանք անհետացել»: Եվ հետևում է դեռևս 1918-ին այդ հարցին «Պրավդա» թերթի պատասխանը՝ «Մեկ միլիոն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 468:

² Նշվ. աշխ., էջ 479:

հայեր իրենց կանանց ու երեխաների հետ արի քաշվեցին միայն այն բանի համար, որ նրանք հայեր էին» (նույն տեղում):

Հայկական ցեղասպանությանը քրդերի մասնակցության հարցերը քննարկված են Ս. Կ. Պողոսյանի մեկ այլ՝ «Քրդերը և Հայկական հարցը» գրքում (Երևան, 1991, էջ 169—246):

Հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանությունն ըստ ամենայնի ներկայացված է «Հայկական հարց» հանրագիտարանում¹: Այստեղ «Ցեղասպանություն» առանձին բառ-հոդվածում (հեղինակ՝ Ա. Հակոբյան) տրված է այդ հասկացության ընդհանուր բնորոշումը, բերված են բնորոշ օրինակներ²:

«Հայերի ցեղասպանությունը 1915—1916 թվականներին» հոդվածում, որի հեղինակներն են Մ. Ներսիսյանը և Կ. Խոսրովերդյանը, տրված է 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության պատմության սեղմ շարադրանքը՝ համապատասխան համատոտ եզրակացություններով: Հոդվածի վերջում բերված է Մեծ եղեռնը ներկայացնող հիմնական գրականության համատոտ ցանկ³:

«Հայերի ցեղասպանությունը արվեստում» ծախարուն հոդվածում (հեղինակներ՝ Լ. Չուգասզյան, Ա. Լեյդյան, Ա. Մանուկյան, Գ. Սարգսյան, Ռ. Աթայան, Բ. Հովակիմյան, Հ. Զաքոյան) Եղեռնը ներկայացված է արվեստի ամենատարբեր՝ կերպարվեստի, մոնումենտալ արվեստի, հուշամեդալային արվեստի, երաժշտության, թատրոնի, կինոյի բնագավառներում: Հոդվածը հագեցած է 40-ից ավելի նկարներով⁴:

Առանձին հոդվածով ներկայացված է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն (խմբագիր՝ Մ. Ներսիսյան)՝ իբրև հայրենական պատմագրության մեջ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ փաստավավերագրական նյութերի առաջին հրատարակում: Հոդվածի հեղինակն է Ռ. Սահակյանը:

Առանձին ընդարձակ հոդված է նվիրված «Հայերի ցեղասպանությունը գեղարվեստական գրականության մեջ» թեմային, որտեղ ներկայացված են հայ նախահեղափոխական, խորհրդային, սփյուռքահայ գրականությունը, ուսումնասիրված հեղինակների, խորհրդային գրականությունը, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական, գերմանական, արևմտ-

¹ Армянский вопрос. Энциклопедия. Ереван. 1991.

² Նշվ. աշխ., էջ 110:

³ Նշվ. աշխ., էջ 111—114:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 114—129:

րիական, բուրլարական, լեհական, սերբական, իսպանական գրականությունը:

Հանրագիտարանում զետեղված է պրոֆ. Կ. Խուրավերդյանի «Հայոց եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը», «Տեղահանություն», «Հուշամատուցան Մեծ եղեռնի» և այլ հոդվածներ:

Սուանձին հոդվածներով ներկայացված են Վանի, Ծապին-Գարահիսարի, Մուշի, Սասունի, Ծատախի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերը:

«Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայաստանը» ընդարձակ հոդվածի հեղինակն է Ա. Կիրակոսյանը: Հանրագիտարանը պարունակում է Հայոց Մեծ եղեռնին վերաբերող նաև այլ հոդվածներ:

1995-ին լրացավ Հայոց Մեծ եղեռնի 80 տարին: Այդ կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման Պետական հանձնաժողով:

Հանձնաժողովի կարևոր ձեռնարկումներից մեկը եղավ 1995 թ. ապրիլի 21—28-ը Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայում անցկացված «Ցեղասպանության հարցեր» միջազգային գիտաժողովը:

Ութսունամյա տարելիցի կապակցությամբ հրատարակվեցին մի շարք աշխատություններ, հոդվածների ժողովածուներ և այլ նյութեր:

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչությունը լույս ընծայեց ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանի «Հայոց ցեղասպանությունը պատմության դատաստանի առաջ» ռուսերեն մենագրությունը¹:

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Արդուլ Համիդի հակահայկական քաղաքականությունը շարունակեցին երիտթուրքերը, որոնք 1908-ին գալով իշխանության, հաջորդ տարի Ադանայում և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում կազմակերպեցին շուրջ 40 հազար հայերի կոտորածը, որ երիտթուրքերը հարմար առիթ էին փնտրում հայերին բնաջնջելու նախօրոք մշակած պլաններն իրականացնելու համար: «Եվ երբ 1914-ի օգոստոսին սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, երիտթուր-

¹ Գ. Բ. Гарибджанян. Геноцид армян перед судом истории. Ереван, 1995.

քերը գերմանական ռազմավարների հովանավորությամբ ձեռնամուխ եղան իրենց դիվաչին սլանների իրականացմանը,— գրում է նա:— Մասնապես ջարդերն սկսվեցին պատերազմի առաջին իսկ ամիսներից և իրենց բարձրակետին հասան 1915-ի ապրիլին, որը պատմության մեջ մտավ որպես ցեղասպանության ամիս»¹:

Գ. 'Լարիքջանյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ վերջին շրջանում հայտնաբերված ու հրատարակված նոր փաստաթղթերի, նյութերի և ապացույցների մասին: Նա հիշատակում է Բուենոս-Այրեսի Ազգային համալսարանի փաստաբան, «Հայկական հարցը և միջազգային հարաբերությունները» երկհատոր մեկնագրության հեղինակ Պասկուալ Կարլոս Օհանյանի հրատարակած «Թուրքիան՝ 1915—1923 թթ. գեներալի արարիչ» (Բուենոս-Այրես, 1986) փաստաթղթերի իսկաներեն ժողովածուն: Ժողովածուում հրատարակված 524 փաստաթղթերը քաղված են թուրքական, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան աղբյուրներից: Իբրև նմուշ բերված է կաթոլիկական համայնքի պատվելի հայր Սիմոնի վկայությունը, որից երևում է, որ հայերի ցեղասպանությունը իրականացվում էր հետևյալ որոշակի մեթոդով.

1. Կատարել հայերի մասնապես ձերբակալություններ՝ սկսած ամենաանվանի մարդկանցից:

2. Տանել նրանց այնպես, որ չիմանային, թե իրենց ուր են տանում:

3. Շահապարհին ձերբակալվածներից բաժանել 50—100 հոգիանոց խմբերի:

4. Մահապատժի վայրում հանել նրանց հագուստները, սպանել և դիակները գցել խոր ջրհորերը:

5. 'Լորանի վրա երդմամբ պահպանել լռություն, քաղաքում մնացած քրիստոնյաներից գաղտնի պահել կատարվող իրադարձությունները և մահապատժի ենթարկվածների ճակատագիրը²:

Գ. 'Լարիքջանյանը տեղեկացնում է նաև, որ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայի և Ավստրիայի արխիվներում պահպանվող նյութերից մասամբ հրատարակվել են Մյունխենի Հայկական հարցի ինստիտուտի կողմից՝ «Հայերի ցեղասպանությունը: Փաստաթղթեր» (Մյունխեն, 1988) սերիայով և «Գերմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին» (Մյունխեն, 1991) ժողովածուում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 15:

Վկայանկոչելով Պորում գերմանական դեսպանատան 1915 թ. օգոստոսի 9-ի մեմորանդումը, որտեղ ասվում էր, հասարակական կարծիքն արդեն համոզվել է նրանում, որ Գերմանիան մասնակից է հայերի կոտորածներին, Գ. Ղարիբջանյանը նշում է, որ բազմաթիվ համանման փաստաթղթեր հաստատում են, որ կայզերական Գերմանիան իր թողտրվությամբ հրահրում էր հայերի բնաջնջումը: «Գերմանական ուսյի կառավարությունից պահանջվում էր լոկ արտահայտել իր «վետոն», և Թուրքիայի հնազանդիվելը երաշխավորված կլիներ», — գրում է նա: Իր այս միտքը հաստատելու համար հեղինակը վկայակոչում է գերմանացի հրապարակախոս Հեներիխ Ֆիրքուխերին, որը գտնում է, որ գերմանական զինվորական կառավարությունը կիսում է պատասխանատվությունը նաև 1915 թվականի ստոր հանցագործության համար:

Առանձին գլխում հանգամանորեն խոսվում է ցեղասպանության և նոթարկված հայերին Ռուսաստանի ցույց տված օգնության մասին: Հեղինակը բարձր է գնահատում 1896-ին Մոսկվայում հրատարակված «Հայերի դրությունը Թուրքիայում մինչև տերությունների միջամտությունը 1895-ին» ժողովածուն, որտեղ գեոեղված էին Գլադստոնի ճառը, Մ. Ռոլեն-ժեկմենի, Մ. Մակ-Կոյի, Ֆ. Գրիցի, Է. Դիլոնի, Գր. Դիևի և այլոց հոդվածները: Խորհելու առիթ է տալիս ժողովածուի ստաջաբանի հեղինակ պրոֆեսոր Լ. Ա. Կոմարովսկու կարծիքը, որ Թուրքիայի գոյության փաստն իսկ համակ խաչատաակություն էր համարում քրիստոնյա ժողովուրդների համար: «Եթե նրանք վճռեին, — գրում է նա, — ինչպես հարկն է պայմանավորվելին իրար հետ, կանգնելով բարոյականության, իրավունքի և մարդասիրության հողի վրա, կարող էին արագորեն, սուսնց էական ցնցումների, վերջ տալ այդ պետությանը, որը նրանց մեջ իրենից ներկայացնում է միայն անախրոնիզմ և աղաղակող հասարակական սխալումը»¹:

Հեղինակը նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս 1897-ին Մոսկվայում ռուս մտավորականության նախաձեռնությամբ հրատարակված «Նդրայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» գրական-գիտական ժողովածուին, որը մեկ տարի սևց հրատարակվեց երկրորդ անգամ:

Գ. Ղարիբջանյանը հայտնում է, որ այս երկու մեծարժեք ժողովածուների հրատարակման նախաձեռնողն ու խմբագիրը թիֆլիսահայ գործիչ Գրիգոր Զանգիևն էր (1851—1900), որը մեծ հեղինակություն

¹ Գլ. աշխ., էջ 27:

էր վայելում ռուսական գրական-հասարակական շրջաններում: Դեռևս 1893-ին նա Մոսկվայում հրատարակել էր «Հայկական հարցը Թուրքիայում» գրքուկը՝ Գր. Ա. Դին ստորագրությամբ: Այս ժողովածուներից ստացված 60 հազար ռուբլի գումարը տրամադրվեց տուժած արևմտահայերի օգնությանը:

Նշվում է, որ 1914—1916 թվականներին Մոսկվայում հրատարակվեցին Յու. Վեսելովսկու «Թուրքահայաստանի ողբերգությունը», «Հայ գրականության ժողովածուն»՝ Մ. Գորկու խմբագրությամբ, «Հայաստանի պոեզիան հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»՝ Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ, Ա. Զիվելեգովի «Թուրքահայաստանի սպազան» և այլ գրքեր, որոնցում հեղինակները, մերկացնելով հայերի ցեղասպանությունը Թուրքիայում, միաժամանակ խորը հավատ և պայծառ սպասած էին մաղթում քաղմաշարչար հայ ժողովրդին:

Հեղինակն առանձնակի ջերմությամբ է արտահայտվում ռուս գեներալ և պոետ Ա. Կուլեբյակինի, գրող-մարտիկ Պ. Սիբիրցևի, անվանի արևելագետ, սկսադեմիկոս Վ. Գորդլևսկու, ռուս նշանավոր գիտնական, պետական և հասարակական գործիչ Մաքսիմ Կովալևսկու, Վ. Նեմիրովիչ-Պանչենկոյի, անվանի հրապարակախոս Վ. Վորովսկու, զինվորական թղթակիցներ Ս. Գորոդեցկու, Վ. Պոլոնսկու, Ալեքսանդրա Տոլստայայի (Լ. Տոլստոյի դուստրը) և այլոց հայանպաստ գործունեության մասին:

Հաջորդ գրուկը նվիրված է հայոց եղեռնի դեմ հանդես եկած Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի առաջադեմ հասարակայնությանը:

Յույց է տրվում, որ հայկական ջարդերի կազմակերպիչների՝ ի դեմս երիտթուրքերի և նրանց հովանավոր գերմանական կառավարության, դատապարտմամբ հանդես եկան Անգլիայի, Իտալիայի, Բելգիայի, Շվեդիայի, Նորվեգիայի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների գիտնականներն ու հասարակական-քաղաքական գործիչները:

Աշխատության վերջին գրուկը կրում է «Թուրք ջարդարարները պատմության դատաստանի առաջ: Ցեղասպանությունը չպետք է կրկրնվի» վերնագիրը, որն ունի ընդհանրացնող բնույթ:

Այստեղ խոսվում է լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկեի մասին, որն առաջին անգամ 1944-ին գործողության մեջ է դրել «գեներոլդ» տերմինը՝ նկատի ունենալով 1915-ի հայոց եղեռնը: Առաջ է քաշվում այն միտքը, որ թուրք բարբարոսների անպատժելիությունը արձակեց մարդկության հետագա դահիճների ձեռքերը և ի հաստատումն դրա՝ բերվում է Հիտլերի հայտնի նախատեսությունը հայերի ցեղասպանության մասին:

Դրան ավելացվում է Թուրքիայի վարչապետ Սարաջոլլուի խորհուրդը Հիտլերին՝ ռուսական պրոբլեմը լուծելու համար ոչնչացնել ռուսների առնվազն կեսը:

Գլխում խոսք է գնում ցեղասպանությունը դատապարտած մի շարք միջազգային ֆորումների որոշումների մասին, կամուրջ է գցվում անցյալ ժամանակների և 1988—90 թթ. Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Խոջալուում տեղի ունեցած ցեղասպանության միջև: Հիշատակվում են ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը և Հայաստանի Հանրապետության Հոշակագրի (23 օգոստոսի, 1990 թ.) համապատասխան հատվածը հայոց ցեղասպանության մասին:

Հիշատակելով Թուրքիայի վարչապետ Թ. Օզալի և Ս. Դեմիրելի մեթոդյա ցինիկ հայտարարությունները հայ ժողովրդի հասցեին, ակադեմիկոս Գ. Ղարիբջանյանն իր խոսքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Թուրք խավարամուլների դամոկլյան սուրը այժմ էլ կախված է բազմաշարժար Հայաստանի գլխավերևում: Միջազգային հառարակայնությունը, բարի կամքի բոլոր մարդիկ պարտավոր են առավել վճռակաևորեն պայքարել ռասիզմի և ցեղասպանության ցանկացած դրսևորմամբ բորբոքման դեմ»¹:

Աշխատությանը կցված են հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ հինգ փաստաթղթեր:

Հայերի ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով միջոցառումները Պետական հանձնաժողովի որոշմամբ հրատարակվեց պատմական գիտությունների դոկտորներ, պրոֆեսորներ Ռուբեն Սահակյանի և Կոստանդին Խոդավերդյանի «Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո» մենագրությունը²:

Ոչ մեծածավալ այս աշխատության մեջ հայրենական և արտասահմանյան պատմագրության նվաճումների հիման վրա քննարկված է հայերի ցեղասպանության պատմության հարցերի մի ամբողջ համալիր՝ գեոլոգիի պատճառներն ու նախադրյալները, նրա իրագործման մեխանիզմը, հետևանքները, մեծ տերությունների դիրքորոշումը, հայերի ինքնապաշտպանությունը, ժամանակակից աշխարհի վերաբերմունքը և այլն: Տրված է հիմնահարցի պատմագրության համառոտ սկնարկ:

Աշխատությունը բաղկացած է 10 ոչ մեծ գլուխներից, որոնցից առա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 94:

² Ռուբեն Սահակյան, Կոստանդին Խոդավերդյան: Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, 1995:

ջին երեքը կրում են ներածական բնույթ: Դրանցում քննության են առնված Օսմանյան կայսրության կազմավորմանը, այդ կայսրության կազմում հայերի իրավաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակի հարցերը, Հայկական հարցի միջազգայնացումը Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում դրանից հետո ծավալված հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, հայ քաղաքական կուսակցությունների կազմավորումը, հայրուկային շարժումը և հարակից այլ հարցեր:

Նշվում է, որ 19-րդ դարի վերջի—20-րդ դարակզքի հայերի ազգային ազատագրական պայքարը, չնայած նրա մասնակիցների հերոսությանն ու ինքնազոհությանը, պարտություն կրեց (ընդգծումն իմն է—Մ. Կ.), որը պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով. շարժումը չուներ միասնական դեկավարություն, այն գերազանցապես կրում էր տարերային, ցաքուցրիվ ելույթների բնույթ: Ծարժումը մեկուսացված էր, այն ձեռք չբերեց դաշնակիցներ Թուրքիայի ներսում այլ ժողովուրդների մեջ, մինչդեռ Թուրքիայի կառավարող շրջաններին հաջողվեց սեպ խրել հայերի և քրդերի միջև, օգտագործել վերջիններիս հայ ապստամբների դեմ¹:

«Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ցեղասպանությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» գլխում տրվում է ցեղասպանության բնորոշումն իբրև ծանրագույն հանցագործություն մարդկության դեմ և հատուկ ընդգծվում է, որ ՄԱԿ-ի 1948-ի Կոնվենցիան այդ հանցագործության համար իրավաբանական վաղեմություն չի ճանաչում:

Բացահայտելով արևմտահայերի ցեղասպանության պատճառները, աշխատության հեղինակները դրանք ուղղակիորեն կապում են երիտթուրքերի կառավարող ունակի Ըերքին ու արտաքին քաղաքականության հետապնդած նպատակների հետ, ճշում, որ նրանց ուղեմիջը դարձավ պանթուրքիզմի դոկտրինան, որն ուղղվեց հայ ժողովրդի և Ռուսաստանի դեմ:

Ընդգծվում է, որ երիտթուրքերի հետապնդած նպատակներից մեկն էլ կազմավորված թուրք ազգային բուրժուազիայի համար «արևի տակ տեղ» ապահովելն էր, այսինքն՝ երկրի տնտեսության ոլորտից ոչ թուրք, և առաջին հերթին հայ բուրժուազիայի դուրս մղումը, որը կարող էր տեղի ունենալ միայն բռնի ճանապարհով: «Պատահական չէ,— այդ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

կապակցությամբ գրում են հեղինակները,— որ 19-րդ դարի վերջի— 20-րդ դարասկզբի հայերի կոտորածների ժամանակ թալանի ու ոչնչացման ենթարկվեցին հայերին պատկանող առևտրական տները, խանութները, ձեռնարկությունները: Ասվածից ելնելով երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականությունը համապատասխանում էր թուրք ազգային բուրժուազիայի շահերին, որը ձգտում էր տիրել հայերին պատկանող ունեցվածքին և երկրի տնտեսության մեջ հաստատել իր անբաժանելի ափսոսելիությունը»¹:

Հեղինակներն առաջ են քաշում երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության նաև մեկ ուրիշ գործոն՝ արևմտահայերի վերաբերմունքը Ռուսաստանի հանդեպ, նշում, որ արևմտահայերի ակընհայտ ռուսական կողմնորոշումը օգտագործվեց թուրքական իշխանությունների կողմից՝ հայերի նկատմամբ ստեղծության և անհանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծելու, հայերի բնօրրան հայրենիքը վերջնականապես յուրացնելու համար:

Հեղինակներն այնուհետև ներկայացնում են ցեղասպանության մասնավորապես Ռուսաստանում, նրա իրագործման մեխանիզմը: «1914-ի սկզբին,— գրում են նրանք,— այսինքն Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց շատ առաջ, արևելյան վիլայեթների տեղական իշխանություններն ուսացան կառավարության հատուկ կարգադրագիր հայերի նկատմամբ կիրառվելիք միջոցառումների մասին: Այն փաստը, որ կարգադրագիրը մշակվել և բաժանվել էր մինչև ռազմական գործողությունների սկսվելը, անհերքելիորեն վկայում է, որ հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը և բնաջնջումը պլանավորվել էին նախօրոք, և պայմանավորված չէին կոնկրետ ռազմական իրադրությամբ, որը հետագայում վկայակոչում էին երիտթուրքական պարագլուխները»²: Ավելացվում է նաև, որ պատերազմի նախօրյակին երիտթուրքերի կուսակցության ղեկավարությունը բազմիցս քննարկել է հայերի տարագրման և բնաջնջման հարցը, և այդ խորհրդակցությունների հետագայում հայտնի դարձած մանրամասնությունները ցույց են տալիս, որ խոսքը գնացել է ոչ թե մերձնախտային գոտուց հայ ազգաբնակչության տարագրման, այլ Թուրքիայի հայերի բնաջնջման մասին ամբողջությամբ:

Խոսելով հայ գինկոթության ոչնչացման մասին, հեղինակները նշում են, որ պատերազմի սկզբին թուրքական բանակ զորակոչվեցին 18—45 տարեկան շուրջ 60 հազար հայեր, որոնք հետագայում Էնվերի հրամա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 22:

նով ոչնչացվեցին: Յնվոր, չի նշվում ամբողջ պատերազմում թուրքական բանակ զորակոչված արևոտահայերի ընդհանուր թիվը, որի շուրջ գոյություն ունեն տարակարծություններ:

Առավել հանգամանորեն հեղինակները կանգ են առնում հայերի տարագրման և մասսայական բնաջնջման վրա 1915—1916 թվականներին: Նշվում է, որ թուրքական կառավարության կողմից տարագրման մասին օրենքն ընդունվեց 1915-ի մայիսի 14-ին, որին հետևեցին երեք օրենքներ նրանց ունեցվածքի մասին: Մի շարք տիպական փաստերի վկայակոչմամբ հեղինակները ցույց են տալիս, որ տարագրությունը ըստ էության հայերի բնաջնջման վատ քողարկված ձև էր, որն իրականացվում էր ծայրահեղ դաժանությամբ ու անխնայ, ողետելիվում էր տանջանքներով, բռնություններով, ծաղրածանակով աննեղ մարդկանց նկատմամբ: Ընդգծվում է, որ բնաջնջման գործողությունները տեղերում խրատորեն վերահսկվում էր կենտրոնից: Հայերի նկատմամբ խղճահարության և գթասրտության ակնույլարելիության մասին նախագոչուցվում էին ոչ միայն տեղական իշխանությունները, այլև թուրք ազգաբնակչությունը, որոնք գլխով էին պատասխանատու հայերին թաքցնելու համար:

Հեղինակները նշում են, որ հայ ժողովրդի Գողգոթան տարագրությամբ չալարտվեց: Աքտրվածների մի փոքր մասը, հասնելով Միջագետքի և Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարները, այստեղ նույնպես ոչնչացվեցին: Ռաս-ուլ-Ալնի, Դեյր-Էզ-Չորի, Մեսքեների, Ռաքքայի և այլ համակենտրոնացման ճամբարներում ստեղծված էին գոյության համար անտանելի պայմաններ:

Ծեշտվում է, որ 1916-ին հրեշավոր օսերացիա անցկացվեց Դեյր-Էզ-Չորի և Եփրատի երկայնքով մյուս համակենտրոնացման ճամբարների ավելի քան 200 000 հայերին ոչնչացնելու ուղղությամբ: Ամռանը նրանց հանեցին ճամբարներից, քեցին անապատի խորքերը և այնտեղ ոչնչացրին: 1916-ի վերջին Եփրատի երկայնքով ձգվող ճամբարները դադարեցին գոյություն ունենալուց, իսկ կենդանի մնացածների թիվը չէր անցնում 20 հազարից¹:

Իրենց ուսումնասիրությունների հիման վրա Ռ. Սահակյանը և Կ. Խուդավերդյանը նշում են Մեծ եղեռնի զոհերի ընդհանուր թիվը՝ 1,8 միլիոն, 800 հազար հայեր դարձան փախստական, ապատուսն գտան աշխարհի տարբեր երկրներում: Նրանց կարծիքով հաշվառման ենթակա չէ այն հայերի թիվը, որոնք թուրքացվեցին²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 80:

² Նույն տեղում:

Հեղինակներն էական ընդհանրացումներ են կատարում՝ թուրք ջարդարարների կողմից եղեռնը համեմատաբար հեշտությամբ իրագործելու հանգամանքները պարզաբանելու հարցում: Ահա թե ինչ են գրում նրանք այդ առթիվ. «Թուրք ջարդարարների կողմից Օսմանյան կայսրության հայերի ցեղասպանության համեմատաբար հեշտ իրագործումը բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչությունը, ինչպես նաև հայ քաղաքական կուսակցությունները ամբողջությամբ վերցրած անպատրաստ հայտնը-վեցին բնաջնջման սպառնալիքի առջև, նույնիսկ 1909 թվականի իրադարձություններից հետո: Թուրքիայի կառավարող շրջաններից հաջուկվեց ըստ էության մեկուսացնել հայ ազգաբնակչությանը, սեպ խրել հայերի ու քրդերի միջև, օգտագործել վերջիններիս իրենց պլաններում: Էր դերը կատարեց նաև Թուրքիայում տասնամյակներով քարոզվող օսմանիզմը. շովինիստական շնորքը միացած մուսուլմանական ֆանատիզմին՝ տիրեց թուրք ազգաբնակչության նշանակալի մասին, որի որոշակի շերտերը հանդիսացան ջարդարարական գործողությունների անմիջական կատարողներ (ընդգծումներն իմն են— Մ. Կ.)»¹: Նպատավոր հանգամանքների թվում հիշատակվում են հայերի դեմ պետական մեքենայի՝ ժանդարմերի, կանոնավոր զորքեր, տարբեր մակարդակների վարչակազմ, գործադրումը, պատերազմի գործոնի լիակատար օգտագործումը, հայ զինվորության և մտավորականության ոչնչացումը: «Ռոշակի դեր խաղաց այն հանգամանքը, — շարունակում են նրանք, — որ արևմտահայերի հասարակական և կղերական որոշ շրջաններում տիրապետում էր այն կարծիքը, որ տարագրման վերաբերյալ միամասններ տվող թուրքական իշխանություններին չենթարկվելը կարող է սույլ մեծացնել զոհերի թիվը»²:

Հանգամանքներ են սրանք, որոնց վրա պատմագրությունը հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձրել, և կարծում ենք, որ դրանք արժանի են հետազա ավելի խորը ուսումնասիրման ու պարզաբանման:

Գեներով եղեռնի պատասխանատուների հարցը, հեղինակներն այն համոզմունքն են հայտնում, որ հրեշավոր հանցագործության գլխավոր մեղավորները երիտթուրքական պարագլուխներն էին, սակայն որոշակի պատասխանատվություն է կրում նաև Թուրքիայի դաշնակից կազերական Գերմանիան, որի կառավարական և զինվորական շրջանները ոչ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 30:

² Նշվ. աշխ., էջ 31:

միայն տեղյակ էին նախապատրաստվող հանցագործությանը, այլև նպաստեցին նրա իրագործմանը, որովհետև տեղեկություններ կան, որ մերձնակատային գոտուց հայերի տարագրման գաղափարը թուրքերին հուշել են գերմանական գլխավոր շտաբի ապաները: Իբրև ստույգ փաստ, նրանք մատնանշում են, որ սպատերազմի նախօրյակին Բուխարեստի գերմանական դեսպանատանը կայացել է Գերմանիայի և Թուրքիայի կառավարական և զինվորական գերատեսչությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվել է Թուրքիայի արևելյան վեց վիլայեթներից հայ ազգաբնակչության տարագրման ու ոչնչացման հարցը¹: Ի դեպ, բուխարեստյան հիշյալ խորհրդակցության մասին մեր պատմագրության մեջ, որքան մեզ հայտնի է, հիշատակվում է առաջին անգամ:

«Յեղասպանության հետևանքները» գլխում հեղինակները ցույց են տալիս, որ արևմտահայերի ցեղասպանությունը անանց ազդեցություն գործեց հայ ժողովրդի հետագա ողջ պատմության, նրա կենսագործունեության քաղաքական, սոցիալական և հոգևոր ոլորտների վրա²:

Որպես ամենածանր հետևանքներից մեկը նշվում է այն, որ Արևմտյան Հայաստանը, հայերի բնօրրանի նշանակալի մասը, որտեղ հազարամյակներով ընթացել էր հայ ժողովրդի պատմական կյանքը, ըստ էության գրկվեց իր բնիկ բնակչությունից: Դրան զուգընթաց ոչընչացվեցին հայկական նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանները, այսինքն իրականացվեց նաև ազգային-մշակութային ցեղասպանություն: Հեռվելով Պոլսի պատրիարքարանի սվյալների վրա, նրանք գրում են, որ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող 2200 հայկական եկեղեցիներից ու վանքերից 2150-ը թալանվեցին ու ավերվեցին, ոչնչացվեցին նրանցում պահպանվող ավելի քան 20 հազար հին հայկական ձեռագրեր ու հնատիպ գրքեր:

Հեղինակները նշում են նաև ցեղասպանության ուժեղ ազդեցությունը հայ ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական վարքագծի և հոգեկան կերպարի վրա:

«Հայերի ցեղասպանությունը ժամանակակից աշխարհի աչքերով» գլխում հեղինակները պարզաբանում են գեոնոցիդի նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը միջազգային մասշտաբով, արձանագրում, որ երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակամիջոցում

1 Նշվ. աշխ., էջ 31:

2 Նշվ. աշխ., էջ 37:

դրա մասին հազվադեպ էր հիշատակվում: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն արևմտյան երկրներին, այլև ԽՍՀՄ-ին և նույնիսկ Խորհրդային Հայաստանին, որտեղ, ի հաճույս խորհրդային պետության քաղաքական շահերի, ցեղասպանության հիմնահարցը ոչ միայն չէր ուսումնասիրվում, այլև նրա մասին անգամ չէր հիշատակվում պատմության դասագրքերում¹:

Նշվում է, որ հայերի ցեղասպանության հիմնահարցի վերաբերյալ հետաքրքրությունն աճեց հատկապես 1965-ին, Եղեռնի 50-ամյակի ստիթով: Հենց այդ թվականին էլ ցեղասպանությունը առաջին անգամ հիշատակվեց միջազգային հեղինակավոր համաժողովի՝ Հելսինկիում կայացած Խաղաղության համաշխարհային կոնգրեսի որոշման մեջ:

Այնուհետև խոսվում է մի շարք միջազգային կազմակերպությունների, տարբեր երկրների պառլամենտների կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման փորձերի, 1987-ին Եվրոպական երկրների ընդունած որոշման մասին, որը շուրջ երեք տարվա համառ քննարկումների արդյունք էր:

Հեղինակները նշանակալի իրադարձություն են համարում 1919—1920 թթ. Ստամբուլում տեղի ունեցած երիտթուրքական պարագլուխների դատավարությունը, որոնք մեղադրվում էին Թուրքիան կործանարար պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի բնաջնջման մեջ: Սակայն հետագայում թուրքերը բացարձակ ժխտողական դիրք գրավեցին եղեռնի նկատմամբ:

Հիշեցնելով 1950-ական թվականներին աշխարհի բազում թերթերում տպագրված Գերմանիայի կանցլեր Ադենաուերի լուսանկարի մասին, որը ծնկի էր իջել Երուսաղեմում Արցունքի պատի սոցև՝ ի նշան ցավակցության՝ հիտլերականների ոչնչացրած միլիոնավոր հրեաների համար, հեղինակներն այն միտքն են հայտնում, որ ժամանակակից Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության փաստի ընդունումը կարող է նպաստել երկու հարևան պետությունների՝ Հայաստանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միջև նորմալ հարաբերությունների հաստատմանը և դրանք նոր մակարդակի բարձրացնելուն: Մեր համոզմամբ, առաջարկվում էր լրջմիտ մի մոտեցում, որն ակնհայտորեն տարբերվում է այդ հարաբերությունների բարելավման սիրույն Հայոց Մեծ եղեռնը անտես առնելու անհեռանկար քայլերից:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 41:

Հայոց ցեղասպանության պատմական ակունքների բացահայտման ինքնատիպ մոտեցում է մշակել ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշուդյանը՝ 1995-ին հրատարակված մենագրության մեջ¹:

Աշխատության «Հայկական հարցի լուծման թուրքական կոնցեպցիան: Ցեղասպանությունը— Հայկական հարցի լուծման թուրքական եղանակ» գլխում Լ. Խուրշուդյանը զարգացնում է Հայոց եղեռնի պատճառների խորքային տեսակետ: Մա գտնում է, որ 11—12-րդ դարերում միջինասիական թուրքական ցեղերը այլ տարածքների հետ նվաճելով նաև Հայկական լեռնաշխարհը, ի սկզբանե վարեցին Հայաստանը հայաթափելու, հայոց պատմական Հայրենիքը սեփական Հայրենիք դարձնելու (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.) քաղաքականություն: Ընդ որում, թուրքերն այդ նոր Հայրենիքը ցանկանում էին ունենալ առանց այդ երկրի իսկական տերերի՝ հայ ժողովրդի²:

Այդ ավանդական քաղաքականությունը պետական ծրագրի տեսք է ստանում 1860—70-ական թվականներին, երբ նոր օսմանները առաջ են քաշում Պանօսմանիզմի կոնցեպցիան, ըստ որի Օսմանյան կայսրությունում, անկախ մուսուլման կամ ոչ մուսուլման լինելուց, գոյություն ունեյ մեկ ազգ՝ օսմանները, որտեղ թուրքերը պետք է տիրապետող դիրք ունենային:

Սակայն, ինչպես նշում է Լ. Խուրշուդյանը, հետագայում պարզ դարձավ, որ Պանօսմանիզմի քաղաքականության կենսագործումը չի կարող արգելակել ազգային ազատագրական պայքարի այն հզոր պրոցեսը, որ սկիզբ էր առել կայսրությունում: «Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու համար պետք է մշակվեր ազգային քաղաքականության միանգամայն նոր կոնցեպցիա...

Ահա այսպիսի պայմաններում ծնունդ է առնում Օսմանյան կայսրությունում ազգային հարցը, և, իհարկե, առաջին հերթին Հայկական հարցը եղեռնի միջոցով լուծելու կոնցեպցիան (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), որի հեղինակը Աբդուլ Համիդն էր»,— գրում է նա³:

Հեղինակը մերժում է պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված այն տեսակետը, ըստ որի հայկական եղեռնի կենսագործումը կապվում է միայն Երիտթուրքերի և Պանթուրքիզմի հետ և գտնում է, որ այն

¹ Լենդրուշ Խուրշուդյան: Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը: Երևան, 1995:

² Նշվ. աշխ., էջ 32:

³ Նշվ. աշխ., էջ 33:

սկսել է կենսագործվել շատ ավելի վաղ, Արդուլ Համիդի կողմից, 1890-ական թվականներից: Նա գրում է, որ Երիտթուրքերը, որոնք իշխանության գլուխ անցան 1908-ին, Թուրքիայի փրկությունը գտնում էին Պանթուրքիզմի մեջ, ուստի հրաժարվելով Պանօսմանիզմից, այն բարձրացրին պետական քաղաքականության մակարդակի:

Մեկնաբանելով Պանթուրքիզմի կենսագործման կրեք փուլերը՝ թուրքիզմ—օղուզականություն—պանթուրանիզմ, Լ. Խուրշուդյանը եզրակացնում է, որ այդ գաղափարների իրականացումը հանգեցնում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի անխուսափելի ոչնչացմանը և ահա թե ինչու. «Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության համաձայն,— գրում է նա,— հայ ժողովուրդը կամ պետք է ձուլվեր, կամ էլ ֆիզիկապես ոչնչացվեր: Հայկական «սեպը», որը խանգարում էր Մեծ Թուրանի գաղափարի իրականացմանը, պետք է դադարեր գոյություն ունենալուց: Երրորդ ուղի հայ ժողովրդի համար Պանթուրքիզմը չէր ընդունում»¹:

Ընդգծելով, որ Թուրքիզմը թուրք ժողովրդի ազգային գաղափարախոսությունն էր, իսկ Պանթուրքիզմը՝ թուրքալեզու ժողովուրդների, հեղինակը զուգահեռաբար դնում է նաև կրոնական գործոնի հարցը և նշում, որ մահմեդականությունը մշտապես ունեցել է իր կարևորագույն տեղն ու դերը թե՛ ազգային և թե՛ համաթուրքական գաղափարախոսությունների ձևավորման և իրականացման գործում, ուստի Օսմանյան կայսրության ղեկավարությունը արհեստականորեն սրում էր մուսուլմանների և քրիստոնյաների հարաբերությունները: «Հայկական ջարդերի և եղեռնի իրականացման գործում,— գրում է նա,— խոշոր դեր է կատարել մուսուլմանական, կրոնական ֆանատիկությունը: Այդ նպատակի համար օգտագործվել է նաև Պանհիպամիզմը»²:

Խոսելով 1908-ին Երիտթուրքերի իշխանության գալու, Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովներում նրանց ընդունած որոշումների մասին, Լ. Խուրշուդյանը եզրակացնում է. «Եվ այսպես, ընտրությունը կատարված էր, Պանթուրքիզմը դառնում էր Թուրքիայի պետական քաղաքականություն: Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանցիականացնելու և մահմեդականացնելու մասին, նշանակում էր հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծրագրի ընդունում...

¹ Նշվ. աշխ., էջ 85:

² Նշվ. աշխ., էջ 86:

Արևմտահայության հակատագիրը որոշված էր. թուրքերը վճռել էին ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովուրդ: Ընդունելով այդ ծրագիրը՝ թուրքերը, սակայն, սպասում էին նպաստավոր «ժամանակի այն իրագործելու համար»¹:

Եվ այդ հարմար ժամանակը եկավ. 1914-ի օգոստոսի 1-ին սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է պրոֆ. Լ. Խուրշուդյանը, թուրքերը համոզված էին, որ պատերազմի կրակներում պետականությունն չունեցող արևմտահայության գեղնցիդը կանցնի աննկատ, իսկ դաշնակից Գերմանիայի համաձայնության պայմաններում Անտանտը, եթե անգամ ցանկանար, ի վիճակի չէր լինելու թուրքերին խանգարել իրականացնելու իրենց հալածիկ ծրագիրը: Այդ կայսակցությանը հեղինակը հիշատակում է 1914 թ. օգոստոսի 6-ին Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև կնքված պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որտեղ սաված էր՝ որ Գերմանիան կօգնի Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանները շտկել այնպես, որ Թուրքիայի համար ապահովի անմիջական շփում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ: Դա նշանակում էր, որ Գերմանիան իր համաձայնությունն էր տալիս օգնել Թուրքիային՝ նրա պակությունքական ծրագրերի իրականացման գործում²:

Այնուհետև հեղինակը խոսում է 1915-ի սկզբներին Երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնի՝ Թալեաթի նմխագահությանը տեղի ունեցած գաղտնի նիստի մասին, որը որոշեց արևմտահայության գեղնցիկի և տեղահանության կոնկրետ եղանակները, 1915-ի ապրիլի 15-ին կազմված պաշտոնական հրահանգի մասին՝ ստորագրված Թալեաթի, Էնվերի ու Նազրիի կողմից:

«1915—1916 թվականներին իրականացվեց արևմտահայության ցեղասպանության պակությունքական ծրագիրը, — ամփոփում է Լ. Խուրշուդյանը: Ոչնչացվեց մեկուկես միլիոն հայ:

Արևմտյան Հայաստանը հայաթափվեց: Հայ ժողովուրդը 1915 թ. եղեռնը անվանեց Մեծ եղեռն:

Արևմտահայության բնաջնջումից հետո Թալեաթը հայտնարարեց. «Հայկական հարց այլևս գոյությունն չունի, որովհետև այլևս հայեր գոյությունն չունեն»: Թուրքիան Հայկական հարցը Արևմտյան Հայաստանում լուծեց՝ ոչնչացնելով արևմտահայությանը»³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 38—39:

² Նշվ. աշխ., էջ 39:

³ Նշվ. աշխ., էջ 40:

«Սիլյուրքահայությունը և Հայկական հարցը: Հայկական հարցի վերածնունդը» գլխում Լ. Խորշոդյանը հանգամանորեն անդրադարձել է Հայկական հարցի լուծման և հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ սիլյուրքահայության մղած անդադրում պաշարի, ճշել, որ այդ պաշարում արմատական շրջադարձ տեղի ունեցավ Մեծ եղեռնի 50-ամյակից հետո, երբ նախանշվեցին պաշարի նոր ուղիներ, մշակվեց նոր մարտավարություն: Իսկ այդ պաշարն ընթացում էր ծանրագույն պայմաններում, որովհետև Խորհրդային Հայաստանին պարտադրվել էր հրաժարվել Հայկական հարցից ու հայոց հայրենիքի պահանջատիրությունից:

Նշվում է, որ սիլյուրքահայ քաղաքական միտքը արևելի մեծ ուշադրություն է դարձնում միջազգային կազմակերպությունների վրա՝ ազդելու գործնական ուղիների, ծրագրերի մշակմանն ու գործադրմանը, և այդ բնագավառում զգալի գործ է կատարում 1972-ին հիմնադրված Սմերիկայի հայկական համագումարը: Պաշարի առաջին սլան է մղվում հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը՝ արդարացիորեն ելնելով նրանից, որ Եղեռնի ընդունումն ու դատապարտումը կհանգեցնի Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտությանը:

Հեղինակը կանգ է առնում նաև Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պաշարի երկրորդ ուղու՝ ահաբեկչական շարժման վրա, որն սկիզբ առավ 1973-ից, երբ ԱՄՆ-ի Սանտո-Բարբարա քաղաքում 78-ամյա Գուրգեն Յանիկյանը, որի ընտանիքի բոլոր անդամները գոհ էին գնացել Մեծ եղեռնից, գնդակահարեց թուրքական հյուպատոսին և նրա օգնականին: Գ. Յանիկյանի օրինակին հետևեցին շատ ու շատ հայ երիտասարդներ, որոնք գեները ձեռքին պաշարի դուրս եկան Հայկական հարցի լուծման համար, և հայ ժողովուրդը նորից մտավ ազգային-ազատագրական պաշարի զինված փուլը: Ստեղծվեց Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը (ԱՍԱԼԱ), որը կարևոր ներդրում ունեցավ այդ պարարում: ՀԱՀԳԲ-ն ահաբեկչական գործողություններ կազմակերպեց Բեյրութում, Ավստրիայում, Աթենքում, Թուրքիայում, Ժնևում, Ֆրանկֆուրտում, Կուպենհագենում, Միլանում, Հռոմում, Փարիզում, Մադրիդում, Կանադայում, ԱՄՆ-ում:

Լ. Խորշոդյանը նշում է նաև այն բոլոր նմանատիպ կազմակերպությունները, որոնք ստեղծվեցին ՀԱՀԳԲ-ի սպառակտումից (1983 թ.) հետո:

Խոսվում է 1975-ին ստեղծված «Հայկական ցեղասպանության Արդարության մարտիկներ» կազմակերպության մասին, որը լայնածավալ

ահաբեկչական գործողություններ էր կատարում թուրք դիվանագետների և թուրքական կառավարական հաստատությունների դեմ¹: 1983-ին այս կազմակերպությունը վերանվանվում է Հայ հեղափոխական բանակ, որի կազմակերպած ահաբեկչական գործողությունների մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում Լիաբոնի անձնասպանական գործողությունը: 1983 թ. հուլիսի 27-ին հինգ հայ երիտասարդներ պայթուցիկ նյութերով բեռնված ավտոմեքենան քեջեյն Լիաբոնի թուրքական դեսպանատան դարպասից ներս, պայթեցրին դեսպանատունը և իրենք էլ զոհվեցին:

Հեղինակն իրավամբ գտնում է, որ հիշյալ կազմակերպությունների գործունեությունը, որը մեր նորագույն շրջանի ազգային ազատագրական պայքարի էջն է, կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության: «Անկախ բազմաբնույթ վիճահարույց հարցերից, — գրում է Լ. Խորշոտյանը, — մի բան անկասկած է. ահաբեկչական կազմակերպությունները հասան իրենց նպատակին... Անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի տարածայնություններ են գոյություն ունեցել այդ կազմակերպությունների միջև, որ կուսակցությանն են հարել, ինչ գաղափարախոսության են դավանել, բոլոր այն երիտասարդները, որոնք գեները ձեռքին պայքարել են կորցրած Հայրենիքի ազատագրման համար, որպես ազգային հերոսներ, իրենց արժանվույն տեղն են գրավել հայոց նորագույն պատմության մեջ:

Սիյուրբահայ երիտասարդության անձնագրի ահաբեկչական պայքարի շնորհիվ Հայկական հարցը դուրս եկավ մոռացության շրջանից և նորից միջազգային ճանաչում գտավ»²:

Հետագա շարադրանքում Լ. Խորշոտյանը մանրամասնորեն խոսում է բոլոր այն միջազգային համաժողովների մասին, որտեղ արծարծվել է հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը. 1973-ի Ժնևի ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողով, որը հուլերի ցեղասպանությունը որակեց իբրև ցեղասպանություն, 1975 թ. — ԱՄՆ-ի կոնգրես, 1983 թ. — Կանադայի եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ, որը ճանաչեց հայերի ցեղասպանությունը, կոչ ուղղեց ՄԱԿ-ին և այլն:

Հեղինակը հատուկ կանգ է առնում 1984-ի ապրիլի 16-ին Փարիզում տեղի ունեցած ժողովուրդների մշտական դատական աստյանի՝ հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հատուկ նստաշրջանի ընդունած 6 կետից բաղկացած որոշման վրա:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 60—61:

² Նշվ. աշխ., էջ 63:

Նրա առանձնակի ուշադրության առարկան է դարձել 1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրոպական պառլամենտի ընդունած հինգ էջից բաղկացած բանաձևը, որը գրքում գետեղվել է ամբողջությամբ: «Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք,— եզրակացնում է Լ. Խորշոդյանը,— Հայկական հարցի հետապնդման բնագավառում ձեռք բերվեցին ակնառու հաջողություններ: Անհերքելի իրողություն է այն փաստը, որ Հայկական հարցը շնորհիվ նոր ռազմաքաղաքական մարտավարության հանվեց մոռացության շրջանից և դարձավ միջազգային հարաբերությունների, հասարակական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական կազմակերպությունների և պետությունների գործունեության օրակարգի հարց»¹:

«Հայաստանի երկրորդ հանրապետությունը և Հայկական հարցը» գլխում Լ. Խորշոդյանը, ի թիվս շատ այլ հարցերի, անդրադառնում է նաև նոր անկախ Հայաստանի Հանրապետությունում ցեղասպանության միջազգային ճանաչման շուրջ ստեղծված հասարակական-քաղաքական իրադրությանը:

Նշվում է, որ երբ 1988 թ. փետրվարին Հայաստանում սկսված սզգային-ազատագրական հզոր շարժմանք հայ ժողովուրդը մտավ իր պատմության նոր փուլը, որպես առանցքային հիմնախնդիրներ առաջ քաշվեցին նաև Հայկական հարցի, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման, 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը չեղյալ համարելու պահանջներ:

1988-ի նոյեմբերի 22-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին» և առաջարկություն ներկայացրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին: Ապրիլի 24-ը հայտարարվեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

Ընդգծվում է, որ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով՝ մինչ այդ կնքված և Հայաստանին պարտադրված բոլոր հակահայկական պաշտանագրերը ապօրինի հայտարարելու վերաբերյալ որոշման նախագիծ պատրաստելու նպատակով²:

Աշխատության վերջաբանում Լ. Խորշոդյանը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «Հայ ժողովրդի պատմության դժվարին պահին է

¹ Նշվ. աշխ., էջ 69:

² Նշվ. աշխ., էջ 70—71:

առաջացել Հայկական հարցը և այնուհետև մի սերնդից փոխանցվելով մյուսին՝ որպես պատմական սրբազան բեռ հանձնվել է մեր սերնդին:

Հայկական հարցը հայոց պատմական հայրենիքում անկասխապես պետականության վերականգնման և ժողովրդի գոյապահպանման ու զարգացման ապահովումն է: Այդ առումով Հայկական հարցը ազգային գաղափարախոսության առանցքն է, ազգային ոգին: Հայկական հարցից հրաժարումը ճակատագրական նշանակություն կունենա հայ ժողովրդի համար: Ազգային գաղափարախոսությունից զուրկ, անառագաստ ժողովուրդը դատապարտված է կործանման: Հայրենիքը ժողովրդին է, և ոչ մի կոռուպցիոն կամ քաղաքական կազմակերպություն իրավունք չունի տնօրինելու նրա ճակատագիրը: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը պարտավոր է օրենք ընդունել այն բոլոր քաղաքացիներին և կազմակերպություններին պատասխանատվության ենթարկելու մասին, որոնք վարկաբեկում կամ հանդես են գալիս Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ...

Հայ ժողովրդի ներկա սերունդը պարտավոր է Հայկական հարցի լուծման համար գործադրել բոլոր ջանքերը, հաջողության չհասնելու դեպքում այդ պատմական բախտի բեռը պետք է փոխանցվի հաջորդ սերունդներին:

Հաղթում է այն ժողովուրդը, որը հավատում է ապագային»¹:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով Ազգային հարցի և գեներցիոնի ուսումնասիրման կենտրոնը «Անրեյի զանգակատուն» մատենաշարով լույս ընծայեց «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր» գիտական ուսումնասիրությունների առաջին ժողովածուն²: Ջետելված. չորս հոդվածներում քննարկվում են հայոց ցեղասպանության պատճառներն ու դասերը, եղեռնի քաղաքականության ձևալորման ակունքները, գեներցիոնի իրականացումը և այլ հարցեր: Ժողովածուն տպագրության են երաշխավորել Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության, համաշխարհային պատմության, միջազգային դիվանագիտության պատմության և տեսության ամբիոնները:

«Անհրաժեշտ է մոլ մոտեցում հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրմանը» — այս վերնագիրն է կրում ժողովածուի առաջարանը, որի հեղինակն է համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, ակադեմիկոս Լենդրուշ Խորշոդյանը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88—89:

² Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր, մաս 1, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1995:

Գտնելով, որ սա աչսօր չկա հաչոց ցեղասպանության բազմակողմանհիրքեն մշակված, աւբոյշական պետական գիտական կոնցեպցիա; նա առաջարկում է երակետային մի շարք դրոյթներ: Մասնավորապես Լ. Խորշոյանը ևս գտնում է, որ Ռայ ժողովրդի ցեղասպանությունն սկսել է իրագործվել 1890-ական թվականների սկզբներից և շարունակվել մինչև 1990 թ. հունվարին հաքվում կազմակերպված ջարդերը, ուստի հաչոց ցեղասպանությունն ունի շորք հարյուր տարվա պատմություն: Այդ տեսանկյունով նա անընդունելի է համարում հաչոց ցեղասպանությունը 1915—1923 թվականներով սահմանադակող քնդհանուր ճանաչում գտած տեսակետը¹:

Առաջարանի հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ սովելի լայն առումով հաչոց ցեղասպանությունն սկսվել է այն ժամանակահատվածից, երբ թուրքական ցեղերը գրավեցին Փոքր Ասիան ու Հայաստանը և հիմք դրեցին Օսմանյան կայսրությանը: Գեւոցիդի այդ «խաղաղ» ժամանակաշրջանը տևել է 500 տարի և, ըստ հեղինակի, կենսագործվել է հետևյալ ձևերով. հաչ ժողովրդի ձուլում, մահմեդականացում, երկրից սրտաքուտ և մասնակի ջարդեր: Այդ ձևերով թուրքերը շորք կես հազարամյակ պայքարում էին հաչոց պատմական Հայրենիքը սերիական Հայրենիք դարձնելու համար²:

Առարկելով Յու. հարսեղովի այն տեսակետին, որն այդ 500 տարին համարում է հաչոց ցեղասպանության հսխասպատմության ժամանակաշրջան, Լ. Խորշոյանն առաջարկում է այն համարել գեւոցիդի առաջին փուլ, երբ թուրքերը դեռ հույս ունեին Հայաստանը հաչաթափել ոչ թե նրանց ֆիզիկական ոչնչացման, այլ սպիտակ գեւոցիդի միջոցով: Իսկ 1890—1990 թթ. ցեղասպանությունը նախորդ շրջանից տարբերվում է նրանով, որ թուրքերը սպիտակ գեւոցիդից անցան ամբողջ հաչ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականության իրագործմանը:

Այնուհետև Լ. Խորշոյանը զարգացնում է այն տեսակետը, որ արևմտահայության Մեծ եղեռնով պանթուրքիզմը լուծեց իր առաջին հիմնական խնդիրը՝ Թուրքիան թուրքացվեց, մահմեդականացվեց: Սակայն պանթուրքիզմն ուներ ևս երկու չլուծված ծրագրային խնդիր՝ Օղուզական պետության ստեղծումը, որը պետք է ներստեր միջհնասիական տարածքները և որն իրականացնելու համար պետք է ոչնչացվեր Արևելյան Հայաստանը, և Մեծ Թուրանի պետության ստեղծումը, որի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

կենսագործմամբ պետք է մասնատվեր Ռուսական կայսրությունը: Չնայած ձեռք բերված հաջողություններին, այնուամենայնիվ, պակթորքիզմը չհասավ վերոհիշյալ երկու խնդիրների լուծման, որոնք, սակայն, մնացին օրակարգում¹:

Առաջաբանն ավարտվում է հետևյալ եզրահանգմամբ. «Հայոց մարտավարական և ռազմախարական ծրագրերի առանցքային խնդիրը պետք է լինի պակթորքիզմի վտանգին դիմակայելու համակարգի ստեղծումը:

Իրանք են հայոց ցեղասպանության պատմական դասերը, դրանք են հայոց ազգային ազատագրական պայքարի ղեկավարների ու գաղափարախոսների պատգամները, դա է հայոց ազգային գաղափարախոսության հրամայականը»²:

Ժողովածոում գետեղված չորս հոդվածներից առաջինը Լ. Խորշոդյանինն է՝ «Հայոց ցեղասպանության պատճառները և պատմական դասերը» վերնագրով:

Հոդվածի հենց սկզբում հեղինակն անազանգում է, որ հայոց ցեղասպանությունը ծնող պատճառներն այսօր էլ վերացված չեն, քանի որ պակթորքիզմը չի հասել իր վերջնական նպատակին: «Պատմական հարմար պահին պակթորքիզմը անկասկած կիրթձի հասնել իր վերջնական նպատակին՝ Մեծ Թուրանի պետության ստեղծումանը, որը կարող է իրականացվել միայն Չանգեզուրի գրավմամբ և հայ ժողովրդի հոր գենոցիդով», — զգուշացնում է պատմաբանը³: Դրան հետևում է գործնական առաջարկը՝ ելնելով պատմական այդ անխուսափելի վտանգի տպանալիքից՝ հայ ժողովուրդը, նրա քաղաքական ղեկավարությունը, ազգային գաղափարախոսները պարտավոր են խոր ու բազմակողմանիորեն վերլուծել հայոց ցեղասպանության պատճառները, համապատասխան դասեր քաղել դրանից և հուսալի միջոցներ ձեռք առնել պակթորքիզմի հարձակմանը դիմակայելու համար⁴:

Սկզբունքային նշանակություն ունի Լ. Խորշոդյանի հետևյալ եզրահանգումը. «Ստեղծված պատմական պայմաններում միաստություն էր խոսել թուրքերի հետ լեզու գտնելու, հայ ժողովրդի առջև ծառայած խնդիրները՝ հայոց Հայրենիքի ազատագրության, հայ պետականության

1 Նշվ. աշխ., էջ 7:

2 Նշվ. աշխ., էջ 8:

3 Նշվ. աշխ., էջ 9:

4 Նույն անկում:

վերականգնման հիմնահարցերը թուրքերի հետ խաղաղ լուծելու մասին: **Թուրքերի և հայերի միջև հաշտության եզրեր չկային** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Թուրքերը, նվաճելով հայոց Հայրենիքը, այն վերածում էին սեփական հայրենիքի»¹: Տրամաբանական դատողությունների շղթան հեղինակին հանգեցնում է այն մտքին, որ հայ ժողովրդին մնում էր միայն մի ելք՝ ձեռք բերելով քիչ թե շատ հուսալի դաշնակիցներ, պայքարի դուրս գալ թուրքական նվաճողների դեմ, և հայ ժողովուրդը ընտրեց պայքարի ուղին: Երկարատև սպարդյուն որոնումներից հետո հուսալաքալվելով Արևմտյան պետություններից՝ նա ի վերջո հանգեց ուսական կողմնորոշման:

Փաստերի տրամաբանությամբ հեղինակը ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան ստրատեգիական ստույգով հավերժ թշնամիներ են, ուստի հայ ժողովուրդը իր պատմական ճակատագիրը պետք է մշտապես կապի Ռուսաստանի հետ, անկախ այն բանից, թե ինչ գույն ու ռեժիմ կունենա այդ երկիրը:

Հին փաստերին տալով նոր մեկնաբանություններ, Լ. Խորշուռյանը նշում է, որ 1896—1898 թվականներին հայ քաղաքական կուսակցությունները հրաժարվում են ֆիդայական կռվի տակտիկայից և անցնում երկրում զինված ուժեր պատրաստելուն՝ ընդհանուր ապստամբության համար (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)²:

Ուշադրություն հրավիրելով Դաշնակցության ստաշարկով 1907 թ. դեկտեմբերի 27—29-ը Փարիզում կայացած Օսմանյան կայսրության բնդիմադիր ուժերի երկրորդ կոնգրեսի ընդունած որոշումների վրա, նա բնդգծում է, որ այդ պահից արևմտահայությունը դադարեցնում էր ազգային սպառնալուծական զինված պայքարը և Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի հետ կռվի մեջ մտնում տիրող կարգերը տեսալալելու, երկրում պառլամենտական, սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար: «Ստեղծվեց այն պատմական շանսը,— այդ առթիվ գրում է Լ. Խորշուռյանը,— որ երկու ժողովուրդների քաղաքական ուժերին հնարավորություն էր տալիս փոխգիշումների գնով հաշտության եզրեր գտնել, կլանքի կոչել Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի ընդունելի տարբերակ»³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 12:

² Նշվ. աշխ., էջ 15:

³ Նշվ. աշխ., էջ 16:

Զարգացնելով իր միտքը, հելլիհնական այնուհետև գրում է, որ պատմական նման պայմաններում, բնականաբար, **դադարեցվեց ազգային-ազատագրական պայքարը** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), օրակարգից գործնականում հանվեց արևմտահայությանը ընդհանուր զինված ապստամբության պատրաստելու հարցը: «Ուրեմն,— շարունակում է նա,— սահմեթություն է խոսել ազգային ազատագրական պայքարի պարտության մասին: Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը դադարեցվել է մարտավարությունը փոխելու պատճառով, իսկ ավելի ուշ՝ 1907 թվականին այն ընդհանրապես պաշտոնապես հանվել է օրակարգից՝ Հայկական հարցը մոր պայմաններում խաղաղ ձևով լուծելու ակնկալիքների պատճառով»¹:

Կարծում եմք, որ Լ. Խուրշուդյանի սուսջ քաշած հիշյալ դրույթը ստի՞ք է տալիս մտածել 20-րդ դարասկզբի հայ ազատագրական շարժման վերագնահատման մասին ընդհանրապես:

Ծարունակելով միտքը, Լ. Խուրշուդյանն ընդգծում է, որ վճռական խոսքը պատկանում էր թուրքերին, սակայն վերջիններս հայերի խաղաղարար քայլերին պատասխանեցին 1909-ի Արսնայի կոտորածով, որին զոհ գնացին շուրջ 30 հազար մարդ: Մեկ անգամ ևս ընդգծվում է, որ Սայրնիկի 1910 և 1911 թվականների երիտթուրքերի համաժողովների որոշումները՝ կալսությունը օսմանացնելու և մահմեդականացնելու մասին, իրականում նշանակում էր ամբողջ հայ ժողովրդի ցեղասպանության պետական ծրագրի ընդունում²:

Նշելով, որ 1915—1916 թվականներին, օգտվելով սուսջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հարմար պահից, երիտթուրքերն իրականացրին արևմտահայության ցեղասպանության պանթուրքական ծրագիրը՝ ոչնչացնելով 1,5 միլիոն հայ, Լ. Խուրշուդյանը գրում է, որ Մեծ եղեռնի իրագործումից հետո Թուրքիայում մշակվեց Հայկական հարցի և ցեղասպանության պատմագիտական պետական կոնցեպցիա, որի հիմքում դրվեցին հետևյալ հիմնադրույթները.

ա) Հայերը եկվորներ են, Արևմտյան Հայաստանը նյունց Հայրենիքը չէ, նրանք երբեք պետականություն չեն ունեցել:

բ) Թուրքերը և հայերը դարեր շարունակ ապրել են բարեկամաբար, հայերի վիճակը Թուրքիայում լավ է եղել: Նրանց հարաբերությունները վատացել են Արևմտյան տերությունների և մասնավորապես Ռու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 18:

աստուանի քաղաքականության պատճառով: Չիներ հայերի արևմտյան և հատկապես ռուսական կողմնորոշումը, չէր լինի 1915 թվականը:

գ) 1915—1916 թվականներին Թուրքիայում հայերի ցեղասպանություն չի եղել, այլ տեղի է ունեցել հայերի դեպրտացիա ռազմական գործողությունների գոտուց, որի ընթացքում հայերի կորուստներն անխուսափելի էին:

դ) Հիշյալ տարիներին տեղի է ունեցել ոչ թե հայերի, այլ թուրքերի գեղեցիկ, որին զոհ են գնացել շուրջ 600 հազար թուրքեր¹:

Պատմական հարևանցի հայացք նետելով մաև հետագա իրադարձությունների վրա՝ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, Լ. Խորշոդյանն այնուհետև թվարկում է պատմության դասերը, որոնք հետևյալն են.

1. Քանի դեռ չի իրագործվել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, կա և գոյություն կունենա պանթուրքիզմն իր վտանգներով:

2. Եթե պանթուրքիզմը սպառնում է Ռուսական կայսրության և հայ ժողովրդի գոյությանը, ուրեմն նրանց շահերը սուսչված են պատմական ճակատագրով: Այդ առումով էլ Հայաստանի ճակատագիրը պետք է կապված լինի Ռուսաստանի հետ:

3. Պանթուրքիզմի վտանգից խուսափելու միակ ելքը հայ քաղաքական մտքի մախրոդ սերունդների մշակած մարտավարության և ռազմավարության սկզբունքներին հարազատ մնալն է: Այդ սկզբունքներն են՝ պայքարել ուժեղ, անկախ հայկական պետականության կայացման համար, ստեղծել հզոր, մարտունակ բանակ, պահպանել ավանդական ռուսական կողմնորոշումը²:

Վերջում հեղինակը վերստին հիշեցնում է, որ պատմության դասերը հաշվի չառնելու դեպքում հայոց մեծ ցեղասպանությունը կդառնա անխուսափելի:

Ժողովածուի երկրորդ հոդվածը կրում է «Եղեռնի քաղաքականության ձևավորման ակունքները (15-րդ դարի վերջ—1915 թ.)» վերնագիրը, որի հեղինակն է պատմ. գիտ. թեկնածու Աշոտ Մելքոնյանը: Պատմաժողովրդագրական այս ակնարկը գրված է Էրզրումի նահանգի օրինակով, որը Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական և ամենաբնդարձակ վարչամիավորն էր՝ 70—80 հազար քառ. կմ տարածքով, շուրջ 1000 հայկական գյուղերով, 400 000 հայ ազգաբնակչությամբ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23—24:

² Նշվ. աշխ., էջ 34:

Հողվածում քննության է առնվում մի կարևոր հիմնահարց, որը, ինչպես նշում է հողվածագիրը, ավելի ակնառու և անհերքելի է դարձնում գեոնոցիի անկալության խնդիրը Օսմանյան Թուրքիայում. դա հայ բնակչության ժողովրդագրական զարգացման ընթացքի հարցն է 15-րդ դարի վերջից, այսինքն թուրքական նվաճման շրջանից մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը:

Հողվածի հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում այն չափազանց կարևոր հանգամանքի վրա, որ ուսումնասիրողները, գրեթե առանց բացատրության, հայոց ցեղասպանության գաղափարական ակունքները փնտրել են 19-րդ դարի վերջին քառորդում՝ սուլթան Համիդի գահակալման շրջանում, 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Հայկական հարցի հանդես գալու փուլում: «Որպես կանոն,— դիպուկ կերպով նկատում է հողվածագիրը,— անուշադրության է մատնվել դրա նախորդ ժամանակաշրջանը, որում Արևմտյան Հայաստանի էթնոժողովրդագրական զարգացման բացահայտումը հնարավորություն է տալիս պատասխանելու կենդանու մի շարք հարցերի (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)՝ արևմտահայության իրավիճակը Օսմանյան կայսրությունում, հայ ազգային-ազատագրական շարժման սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական նախադրյալները, հայկական նահանգներում ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և այլն¹:

Աղբյուրների հարողրած տեղեկությունների վկայակոչմամբ ցույց տալով, որ 17-րդ դարի առաջին կեսին Էրզրումի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի էթնիկապես ամենամիատարր վարչամիավորներից էր, հեղինակն այնուհետև գծում է դեմոգրաֆիական հետազա փոփոխությունների պատկերը: Նշվում է, որ երկարոված Հայաստանի էթնիկական դիմագիծը զգալիորեն փոխվեց այստեղ թուրքալեզու և իրանալեզու (գերազանցապես քրդական) ցեղերի բնակեցման և հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների ու մահմեդականացման հետևանքով: Այդ ստումով հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ 16-րդ դարի սկզբներից սկսած Օսմանյան կայսրության հարստային և հարավարևելյան շրջաններից քրդերի ներհոսք Հայկական լեռնաշխարհ:

Փաստերի թելադրանքով Ա. Մելքոնյանը հանգում է այն շատ էական եզրակացության, որ մինչև 19-րդ դարը, այսինքն՝ Արևելքում Ռուսական կայսրության քաղաքականության գործնական ակտիվացումը, Արևմտյան Հայաստանում էթնիկական եղեռնը (ընդգծումն իմն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 38:

է— Մ. Կ.) քաղաքապետի արագ անուշ էր ընթացել, և հայ-մասնեղական հակամարտությունն առկա էր: «Այնպես որ,— գրում է նա,— անհամոզիչ են բոլոր այն քաղաքագետների փաստարկները, թե իբր մինչև Անդրկովկաս ոռոսների ներթափանցումը, հայ բնակչությունը Օսմանյան կաշտությունում ապրում էր բարեկեցիկ կյանքով և նրա թվաքանակը անշեղորեն աճում էր»¹:

Այնուհետև Ա. Մելքոնյանը խոսում է 1828/29 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո 75 հազար արևմտահայերի (մեծամասամբ էրզրումցիներ) Անդրկովկաս արտագաղթելու, 1853/56 թթ. Ղրիմի պատերազմից հետո արևմտահայերի նոր արտագաղթի, Շամիլի պարտությունից հետո լեռնականներին լքված հայկական բնակավայրերում տեղափոխելու, 1877/78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո մեծ թվով էրզրումցիների՝ Արևելյան Հայաստան արտագաղթելու մասին, որոնք պատճառ դարձան Արևմտյան Հայաստանի էթնիկական դիմախտուման:

Հերթելու համար այն պիտի տեսակետը, թե իբր մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Արևմտյան Հայաստանում հայության թվաքանակն իբր աճել է, Ա. Մելքոնյանը քերում է վիճակագրական մի արժեքագիր աղյուսակ, որը փաստական տվյալներով ցույց է տալիս մեկ դարի ընթացքում (1809—1909 թթ.) էրզրումի նահանգում կատարված ժողովրդագրական շարժի իրական պատկերը: Աղյուսակի տվյալների հիման վրա հեղինակն ընդգծում է էրզրումի նահանգի աղետալի դեմոգրաֆիկ վիճակը. այդ ժամանակահատվածում հայկական բնակավայրերի թիվը կրճատվել է 58 տոկոսով, իսկ հայ բնակչությունը պակասել է 60 տոկոսով²:

Փաստական հանգամանալի ուսումնասիրության հիման վրա Ա. Մելքոնյանը կատարում է խիստ ուշագրավ հետևյալ եզրահանգումը. «Այսպիսով, մինչև 1915 թ. Հայոց Մեծ եղեռնը, մի քանի հարյուր տարի անընդհատ, մերթ դանդաղ, մերթ բուռն տեմպերով էթնիկական ցեղասպանության գործընթացն Արևմտյան Հայաստանում արդեն տեղի էր ունեցել...

Կարծում ենք, որ 16—19-րդ դարերի ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած հայաթափման երևույթները, որոնք անուշադրության են մատնվել հայոց գեղոցիոյի հարցերով զբաղվող շատ մաս-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

² Նշվ. աշխ., էջ 57:

նագետների կողմից, նվազ կարևոր չեն իբրև ցեղասպանության դրսևորումներ Օսմանյան կայսրությունում...»¹:

Արևմտահայության ցեղասպանության աքաղաղման քաղաքականությանն է նվիրված ժողովածուի երրորդ հոդվածը, որի հեղինակն է պատմական գիտությունների թեկնածու Լևոն Մկրտչյանը, ժամանակաշրջան, որը մեր նպատակադրումից դուրս է:

Մեծ եղեռնի մի շարք կարևորագույն հարցեր են շոշափված ժողովածուի վերջին՝ «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը երիտթուրքական վարչակարգի կողմից 1914—1918 թթ.» հոդվածում, որի հեղինակն է Էդվարդ Դանիելյանը: Առաջին հալացքից թվում է, թե հոդվածի վերնագիրը ենթադրում է հրապարակի վրա եղած փաստերի վերաշարադրանք, բայց ոչ, հոդվածագիրը գնացել է մեծամասամբ սեփական խոսք ասելու ճանապարհով:

Հոդվածում առաջ է քաջվում այն միտքը, ոչ հայերի ցեղասպանության ծրագրի գործադրությունն սկսվեց Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու առաջին օրերից, և Օսմանյան կայսրությունում ապրող 2,5—3 միլիոն հայերից կոտորածներից փրկվեցին ընդամենը մի քանի հարյուր հազարը, որոնք դեռևս 1915-ին ծվատվեցին երեք ցաք ու ցրիվ հատվածների: Մի հատվածը մնաց բուն երկրում, սրանք հիմնականում երեխաներ ու երիտասարդ կանայք էին, որոնք մահմեդականացվեցին: Ամենախոշոր հատվածը կազմեցին նրանք, որոնց բռնազաղթի ճանապարհին չհասցրին սրածել: Նրանք բշվեցին Միջագետքի և Սիրիայի անապատները, և նրանց կեսից ավելին 1916-ին զոհ գնացին ջարդերին, սովին ու համաճարակներին:

Երրորդ հատվածն ապաստանեց Անդրկովկասում և ճակատամերձ շրջաններում: Նրանց մի խոշոր հատվածը՝ 140—150 հազար մարդ, ռուսների կողմից Արևմտյան Հայաստանի գրավումից հետո վերադարձան, բայց 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջման հետևանքով նրանք էլ հողմացրիվ եղան:

Արաբական անապատներ աքտրված շուրջ 250 հազար հայերից մոտ 200 հազարը Թուրքիայի պարտությունից հետո վերադարձան Կիլիկյան Հայաստան, որոնք, սակայն, մի քանի ամիս անց լքեցին հայրենի եզերքը՝ անգլո-ֆրանսիական դավաճանության հետևանքով:

Հեղինակը շատ ճիշտ կերպով ուշադրություն է արում արևելահայերի ցեղասպանության վրա, այդ ստոթիվ գրելով, որ ուսումնասիրող-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 58:

ների տեսադաշտում եղել է միայն արևմտահայության բնաշնչումը: «Մինչդեռ իրողություն է,— գրում է Է. Դանիելյանը,— որ երիտթուրքական վարչակարգը, ի տարբերություն սուլթանականի, դրել էր ընդհանրապես հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: 1914—1918 թթ. ցեղասպանությունն իր սև ալիքների մեջ էր առել երեք Հայաստաններից էլ՝ և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Պարսկա-Հայաստանը, և՛ Արևելյան Հայաստանը: Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են Պարսկահայքի, Ատրպատականի, Բասենի և հարակից այլ շրջանների հայերը՝ կապված վերոհիշյալ շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետ»¹:

Արխիվային և որահայտ փաստաթղթերի հիման վրա և կարագրելով թուրքերի սովորական ու անսովոր գազանությունները Խոյուն, Սալմաստում, Ատրպատականում, Ալաշկերտում, որտեղից հայ փախստականների թիվը շուրջ 100 հազար էր, հողվածագիրը կատարում է կարևոր եզրահանգում «Այսպիսով,— գրում է նա,— հայերի Մեծ եղեռնի սրակտիկ գործադրումը սկսվել էր երիտթուրք վարչախմբի 1915 թ. ապրիլի 15-ի տխրահռչակ հայասպան հրահանգից ամիսներ առաջ, և նրա առաջին զոհերը դարձան **Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Հետևաբար, միանգամայն սին են թուրք պատմագրության այն պնդումները, թե հայերը որպես օսմանչան քաղաքացիներ՝ օրինապահ չգտնվեցին, դիմեցին ապստամբության, որի հետևանքով էլ տեղի ունեցան արևմտահայերի տեղահանությունն ու ջարդերը»²:

Հողվածագիրը գտնում է, որ Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի հայաթափումը և արևելահայերի կոտորածները ուսանելի դասեր ունեն և դրանց վերհանումը խիստ այժմեական է անցյալ շրջանում գտնվող մեր ժողովրդի այսօրվա համար՝ ճիշտ կողմնորոշվելու, քաղաքական ճիշտ հաշվարկ անելու և անցյալի պիսակները չկրկնելու իմաստով:

Հեղինակի ամփոփիչ եզրակացությունն այն է, որ իր հոգեվարքն ապրող թուրքական կայսրությունը անցյալ դարի վերջին քառորդից հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը հոշակեց որպես պետական ուսումնաբ... Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց և՛ սուլթանական, և՛ երիտթուր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 96:

² Նշվ. աշխ., էջ 97:

քական, և՛ քեմպական վարչակարգերի կողմից, հետևաբար հայերի ցեղասպանության պատասխանատուն թուրք պետականությունն է՝:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ հրատարակվեց **Ա. Համբարյանի և Ս. Ստեփանյանի** համատեղ աշխատությունը²: Մեծ եղեռնի համատու պատմությանը նվիրված այս գրքույկում հեղինակները պարզաբանում են «ցեղասպանություն» և «հայասպանություն» հասկացությունները, տալիս հայկական ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի պատմության սեղմ շարադրանքը, ամփոփում ցեղասպանության հետևանքները, ներկայացնում արդի ժամանակաշրջանում հայերի ցեղասպանության համաշխարհային ճանաչման խնդիրը, ուրվագծում հիմնահարցի պատմագրությունը:

Նշվում է, որ ցեղասպանության համար վաղեմությունը չկիրառելու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1968 թ. նոյեմբերի 26-ին ընդունած կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ, այսինքն՝ ցեղասպանության հանցագործները պատասխանատվության են ենթարկվում նաև մինչև այդ կատարած հանցագործության համար:

Առաջ է քաշվում այն տեսակետը, որ հայերի ցեղասպանությունը սկսվեց և իրագործվեց հետևյալ էտապներով: Առաջին՝ 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից մինչև մայիսի 20-ը: Երկրորդ՝ 1915 թ. ապրիլի 20—24-ից մինչև նույն թվականի դեկտեմբեր, երբ հիմնականում իրագործվեց արևմտահայության տեղահանությունն ու ֆիզիկական բնաջնջումը: Երրորդ՝ 1915 թ. դեկտեմբերից մինչև 1918 թ. հոկտեմբեր, երբ շարունակվեց արևմտահայության մնացած մասի ոչնչացումը: Միաժամանակ թուրքական զորքերը Արևելյան Հայաստան, և սկսվեցին արևելահայության կոտորածները³: Այդ իմաստով էլ հեղինակները արևմտահայության 1915 թ. հերոսամարտերին զուգահեռ ներկայացնում են 1918 թ. Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաբաղի-Այի ճակատամարտերը⁴:

Գրքույկն ավարտվում է Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դոմայի 1995 թ. ապրիլի 14-ին ընդունած «1915—1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին» հայտարարությամբ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 105:

² Ազատ Համբարյան, Ստեփան Ստեփանյան. Հայոց ցեղասպանությունը: Երևան, 1995:

³ Նշվ. աշխ., էջ 14—15:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 32—33:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողովի արժեքավոր հրատարակություններից է «1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր» (Երևան, 1995) հոդվածների ժողովածուն, որի պատասխանատու խմբագիրն է Ռուբեն Սաֆրաստյանը:

Ինչպես նշում են առաջաբանի հեղինակներ Ժ. Լիպարիտյանը և Ռ. Սաֆրաստյանը, ժողովածուն ընդգրկում է Հայաստանի պատմաբանների ավագ սերնդի ներկայացուցիչների հոդվածները, որոնց հեղինակները երկար տարիներ զբաղվել են հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի տարբեր կողմերի ուսումնասիրությամբ և թողել սրդեն դասական դարձած աշխատություններ: Դա գիտնականների այն սերունդն է՝ Մ. Ներսիսյան, Զ. Կիրակոսյան, Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Ա. Մնացականյան, Մ. Սրբումանյան, Վ. Միքայելյան, Ա. Համբարյան և ուրիշներ, որի ջանքերով շուրջ երեք տասնամյակների ընթացքում ստեղծվեց հայոց ցեղասպանության պատմության լավ հիմնավորված և սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված կոնցեպցիա: Առաջաբանի հեղինակները ուրվագծում են նաև ցեղասպանության հետագա զարգացման հիմնական ուղղությունները՝ 20-րդ դարի ցեղասպանությունների համեմատական ուսումնասիրության, ցեղասպանության հետևանքներն ու ազդեցությունը հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության վրա, ցեղասպանության խնդրի ազդեցությունը հայ քաղաքական մտքի վրա և այլն:

Ժողովածուում գետնդրված են Մ. Ներսիսյանի, Վ. Միքայելյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Ստ. Ստեփանյանի, Ա. Համբարյանի, Ռ. Սահակյանի, Ն. Հովհաննիսյանի հոդվածները:

Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հոդվածը¹ նվիրված է արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական և թուրքական աղբյուրներին: Հենց այդ աղբյուրների ուսումնասիրման հիման վրա մեծավատանակ պատմաբանը գիտականորեն հերքում է թուրք կեղծարարների այն պնդումները, թե իբրև հայերի ցեղասպանությունը հայասեր պացիֆիստների հորինվածքն է: Ցույց տալով աղբյուրների թուրքամետ բնույթը, հոդվածի հեղինակը միաժամանակ ընդգծում է, որ արդպիսիք նույնպես ընդունում են արևմրտահայության ցեղասպանության փաստը: Բերվում են գերմանական

¹ М. Г. Нерсисян. Геноцид западных армян по немецким и турецким источникам. «1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր». Հոդվածների ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ռուբեն Սաֆրաստյան: Երևան, 1995, էջ 7—20:

պաշտօնատար անձանց՝ դեսպանների, հյուպատոսների, ռազմական գործիչների, ինչպես նաև թուրք բարձրաստիճան ւպետական գործիչների բազմաթիվ վկայություններ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում են երիտթուրքերի կառավարության կողմից վաղօրոք ընդունված ծրագրի համաձայն ամենայն դաժանությամբ արևմտահայության ցեղասպանության իրականացման փաստը:

Ակադեմիկոս Վ. Միքայելյանի հոդվածը¹ համառոտ ակնարկ է հալոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրությունների մասին: Այդ փաստաթղթերի նշանակությունը կարևորվում է այն տեսանկյունից, որ եթե եղեկնի վերաբերյալ անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական փաստաթղթերը թուրքերի կողմից դիտվում են շիճու և անընդունելի, ապա տվյալ դեպքում գործ ունենք Թուրքիայի զինակից պետության հետ, որի թողտվության պայմաններում էլ իրագործվեց հալոց ոչնչացման ծրագիրը: Հոդվածում ներկայացված են Թուրքիայում հավատարմագրված գերմանական մի խումբ հյուպատոսների և փոխհյուպատոսների զեկուցագրերն ու հաղորդագրությունները՝ հասցեագրված Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանին, Գերմանիայի արտգործնախարարին և ռայխկանցլերին: Դրանք մանրամասնորեն նկարագրում են հայերի տեղահանման և ոչնչացման սարսափելի պատկերը, բացահայտում հալոց ցեղասպանության պատճառները և երիտթուրքական կառավարության պանթուրքական նպատակները:

Պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանի հոդվածը² նվիրված է հալոց ցեղասպանությանը կազերական Գերմանիայի մեղսակցության հարցին: Արխիվային նյութերի հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է, որ հալոց ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցությունը բացահայտ էր, և հայերի դեմ ուղղված գործողությունների հարցում Գերմանիայի և Թուրքիայի կառավարությունների մոտեցումները լիովին համընկնում էին:

Պրոֆեսոր Ազատ Համբարյանն իր հոդվածում³ կանգ է առել Վանի 1915 թվականի հերոսամարտի դրվագների վրա: Ցույց է տրված, որ 1915 թ. ապրիլի 7-ից մինչև մայիսի 5-ը Վանի հայ ազգաբնակչության՝

¹ Վարդևա Միքայելյան. Հալոց ցեղասպանությունը գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրություններում: Նշվ. ժողովածու, էջ 21—37:

² Степан Степанян. Геноцид армян и пособничество Кайзеровской Германии. Указ. сборник, стр. 47—64.

³ Ազատ Համբարյան. Վանի 1915 թ. հերոսամարտը: Նշվ. ժողովածու, էջ 65—87:

թուրք ջարդարարներից ցույց տված կազմակերպված դիմադրության, ռուսական բանակի և հայ կամավորականների ժամանակին օգնության հասնելու շնորհիվ նրանք փրկվեցին վերահաս ոչնչացումից: Վանի հերոսամարտը գնահատված է իբրև մի գեղեցիկ էջ հայոց պատմության մեջ, որը բարձրացրեց հայ ժողովրդի պայքարի ոգին և ցույց տվեց, որ նա գիտի պաշտպանել իր մարդկային ու ազգային արժանատիությունը, գերադասում է մեռնել զենքը ձեռքին, քան հանձնվել թշնամու ողորմածությանը:

Պատմագիտության դոկտոր **Ռուբեն Սահակյանը** անդրադարձել է հայերի ցեղասպանության արտասահմանյան պատմագրության հարցերին¹: Հակահարված տալով թուրք ժամանակակից պատմաբանների պաշտոնական վարկածին, թե իբրև արևմտահայերը, որպես Օսմանյան կայսրության անվտանգելի հպատակներ, ժամանակավորապես տեղափոխվել են ռուս-թուրքական սահմանից հեռու ընկած՝ վայրեր, ինչը չի կարելի որակել որպես ցեղասպանություն, հողվածի հեղինակն ընթերցողին է հրամցնում ֆրանսիական և անգլիական սլաոմաբանների գերակշռող մասի կարծիքը, ըստ որի հայերի տեղահանությունը կանխամտածված բռնագաղթ էր, ոչնչացման մի նոր եղանակ՝ թելադրված Հայկական հարցը մեկընդմիջտ լուծելու ջարժատիթեներով: Ներկայացվում է նաև արևմտյան հեղինակների այն հետևությունը, որ երիտթուրքերի քաղաքականության հիմքում ընկած էր պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, իսկ կրոնական գործոնը սուկ ածանցյալ միջոց էր ցեղասպանության իրականացման ճանապարհին:

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի հողվածում² բացահայտված են հայոց ցեղասպանության պատճառներն ըստ արաբական ժամանակակից հեղինակների: Քննարկված են Ֆաթեղ-ալ-Ղուեյնի, Նայիմ ալ-Տուսուֆիի, Ֆուադ Հասան Հաֆիզի, Մրվան ալ-Մոդապարի, Մուսա Պրենսի, Սամիր Արբադի և այլոց համապատասխան աշխատությունները, որոնք առաջ են քաշում հայոց ցեղասպանության երկու հիմնական պատճառաբանումներ՝ հայերի և մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների թուրքացման քաղաքականությունը, երկրորդը՝ պանթուրքիզմի կամ պանթուրքիզմի ուսուցանման, ֆաշիստական գաղափարախոսությունը: Ընդգծվում է, որ

¹ Рубен Г. Саакян. Зарубежная историография геноцида армян (1970—1990 гг.). Указ. сборник, стр. 88—116.

² Николай Оганесян. Арабская историография о причинах геноцида армян 1915 г. Указ. сборник, стр. 117—134.

արաք հեղինակները հայոց ցեղասպանությունը որակում են իբրև հանցագործություն համալն մարդկության դեմ, որը դեռ չի ունեցել իր Նյուրնբերգը:

Ժողովածուում գետեղված է նաև պատմաբանների երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչ Անուշ Հովհաննիսյանի հոդվածը¹: Ցույց է տըրվում, որ այնպիսի մասշտաբների հանցագործությունը, ինչպիսին հայերի ցեղասպանությունն էր, պետք է ունենար իր գաղափարախոսական հիմնավորումը, ինչպիսիք դարձան ռասիզմի թուրքական տարատեսակները՝ պանթուրքիզմը և պանթուրանիզմը, որոնց շրջանակներում էլ հայերը ենթակա էին ոչնչացման:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ շնորհակալ աշխատանք կատարեց ՀԳԱԱ «Պատմա-բանասիրական հանդեսը» (գլխավոր խմբագիր՝ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյան): Ռ. Գաապարյանի և Ռ. Սահակյանի հոդվածը² 1992-ին Մոսկվայում ռուսերեն լույս տեսած «Թալեսթ փաշայի դատավարությունը» գրքի գրախոսությունն է: Գրքի խմբագիրը և մալաբանի հեղինակն է պրոֆ. Ստ. Ստեփանյանը: Հոդվածագիրները գիրքը գնահատել են իբրև արժեքավոր ներդրում հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ, որը հնարավորություն կտա ռուսալեզու ընթերցողին՝ իմանալու ճշմարտությունը հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության մասին:

Նորայր Սարուխանյանի հոդվածում³ հեղինակը, քննադատելով անցյալում թույլ տրված գոեհիկ սոցիոլոգիզմի և նիհիլիզմի երևույթները, միաժամանակ պատշաճորեն գնահատում է խորհրդահայ պատմագիտության զարգացման դրական միտումները վերջին տասնամյակներում, արժեքավորում խորհրդահայ պատմաբանների վաստակը հիմնահարցի բազմակողմանի հետազոտության բնագավառում:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ստ. Ստեփանյանի հոդվածը⁴, որտեղ ամփոփ ձևով ներկայացված են գերմանացի նշանավոր գրող, հրապարակախոս, իրավագիտության դոկտոր, դեպքերի ան-

¹ Անուշ Հովհաննիսյան. Ռասիզմ և ցեղասպանություն: Նշվ. ժողովածու, էջ 88—46:

² Ռ. Հ. Գաապարյան, Ռ. Օ. Սահակյան: Թալեսթ փաշայի դատավարությունը: ՊԲՀ, 1995, հ. 1:

³ Ն. Բ. Սարուխանյան: Մեծ եղեռնի լուսաբանումը խորհրդահայ պատմագրության մեջ: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

⁴ Ստեփան Ստեփանյան. Արմին Վեզները Հայոց մեծ եղեռնի մասին: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

միջակաև ականատես Արմին Վեգների անհերքելի ու ցնցող վկայությունները: Ընդգծվում է, որ Ա. Վեգները հաստատակամորեն մերկացնում է թուրքական իշխանությունների բոլոր տեսակի պատճառաբանությունները հայերի բնաջնջման հարցում, բացահայտորեն անհիմն է համարում հայերի տեղահանության վերաբերյալ ուզվածական անհրաժեշտության վարկածը: Ընդհանուր գծերով ներկայացվում են Ա. Վեգների «Հայ մորը», «Բաց համակ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ պարոն Վուդրո Վիլսոնին», «Ծիչ Արարատից» գրվածքները, որոնցում հանցագործությունը հայ ժողովրդի դեմ որակվում է իբրև հանցագործություն համայն մարդկության դեմ, մերկացվում է երրուպական պետությունների մեղսակցությունը հայերի ցեղասպանությանը:

Հոդվածի վերջում նկարագրվում է Ա. Վեգների երկու՝ 1927 թ. և 1968 թ. այցերը Հայաստան:

Ռ. Գ. Սահակյանի և Ռ. Ա. Սաֆրաստյանի հոդվածը¹ գիտական արժեքավոր տեղեկատվություն է Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի մասին: Նշվում է, որ 1995 թ. ապրիլի 21—23-ին ՀԳԱՍ մեծ դահլիճում տեղի ունեցավ ցեղասպանության հարցերին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որը կազմակերպել էր պետական հանձնաժողովը՝ Զորյան ինստիտուտի (ԱՄՆ, Բոստոն) մասնակցությամբ: Գիտաժողովին մասնակցում էին Հայաստանի, Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Իսրայելի, Կանադայի, Գերմանիայի, Լիաբոնի, Կիպրոսի, Ծվեցարիայի մասնագետներ: Բացման խոսք ստաց ՀՀ նախագահը, այնուհետև ուղերձով հանդես եկավ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ն: Մասնակիցներին ողջունեց նաև Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, ՀԳԱՍ արտասահմանյան անդամ Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:

Լիազումար նիստում առաջին զեկուցումը կարդաց ՀԳԱՍ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և ցեղասպանության բաժնի վարիչ, ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը՝ «Արևմտահայերի 1915—1916 թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցեր» թեմայով: Նա նշեց, որ հստակորեն չեն բացահայտված Մեծ Խղեռնի գլխավոր պատճառները, մեծ տերությունների դիրքորոշումը, երրուպական և ամե-

¹ Ռ. Գ. Սահակյան, Ռ. Ա. Սաֆրաստյան. Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

րիկյան պատմաբանները դեռևս չեն օգտվել Ռուսաստանի և Հայաստանի արխիվների կարևոր նյութերից:

Հայաստանից գեկուցումներով հանդես եկան մաս պատմաբաններ Ռուբեն Սահակյանը, Ռուբեն Սաֆրաստյանը, Անուշ Հովհաննիսյանը, Գայանե Մախմուրյանը:

ԱՄՆ-ից գեկուցեցին պրոֆեսորներ Հեյն Ֆայնը, Ռուբեն Ադալյանը, Պերս Բերբերոլլին, Ֆրանկլին Լիթլը, Բեն Բերնոնը, Հեյրի Հուլթենբախը, Ռոջեր Սմիթը, Կանադայից՝ Ֆրանկ Սիսիկը, Իսրայելից՝ Յահուդա Բաուերը, Գերմանիայից՝ ազգությամբ թուրք Թաներ Աքզալը: Ֆրանսիացի պատմաբան Իվ Թերնոնի գեկուցումը կարդաց պրոֆ. Անահիտ Տեր-Մինասյանը: Պրոֆ. Վահագն Տատրյանը գեկուցեց «Պետության և կառավարող կուսակցության միաձույլ դերը Հայկական ցեղասպանության մեջ» թեմայով:

Գիտաժողովի վերջին նիստը հատկացված էր կյոս սեղանի քննարկումներին, ուր Հայաստանից երույթներ ունեցան ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանը և պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանը:

ՀԳ.Ա.Ա. պարբերաբերթում հանրագումարային հոդվածով հանդես եկավ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը¹: Նշելով հայոց ցեղասպանության զոհերի թիվը՝ մեկ ու կես միլիոն մարդ, գիտնականը վկայակոչում է սրբապատկերի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի 1915 թ. դեկտեմբերի 28-ի նամակը՝ ուղղված ամերիկահայերին, որով հայտնվում էր, որ գործադրվել է իսկապես բնաջնջման ծրագիր և վերջին 8—9 ամիսների ընթացքում տեղի է ունեցել ասոնելի կոտորած: Մեջբերում է կատարվում Արևմտյան Հայաստան այցելած ֆրանսիացի հրապարակախոս Անրի Բարբիի նոթերից, որտեղ նշվում էր, որ այստեղ չկա մի ծառ, մի ժայռ, մամուռի մի կտոր, որ վկա չլինի մարդու ապանության, որը ողողված չլինի արյան հեղեղներով:

Մ. Ներսիսյանը ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Մեծ եղեռնի փաստը ընդունել են մի շարք թուրք գործիչներ և հեղինակներ, այն բացահայտվել է երեք խոշոր դատավարություններում: «Արևմտահայության 1915—1916 թթ. ցեղասպանության հիմնական պատճառը, — եզրակացնում է հոդվածի հեղինակը, — օսմանյան պարագլուխների պանթուրքիստական նպատակներն էին»:

¹ Մկրտիչ Ներսիսյան. Բաաներոյոյ դարի ստաջին ցեղասպանությունը: «Գիտություն», 24.04.1996:

Յ. Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ուսումնասիրումն ու գնահատումը

1915—1916 թվականների հայոց ցեղասպանության դժնդակ ժամանակաշրջանում արևմտահայությանն մղած օրհասական հերոսամարտերը, որոնք, անտարակույս, թուրքական կառավարության վարած ջարդարարական քաղաքականությանն արդյունքն էին, մեր ժողովրդի ազգային ազատագրական ոգորումների պատմության թերևս ամենաարյունաթաթալ դրվագներից են, որոնք մղվում էին անհավատալիության աստիճանի ծանր, անհավասար պայմաններում և կարող են պատիվ բերել յուրաքանչյուր փոքր ժողովրդի:

Ժխտել հիրավի դյուցազնական այդ հերոսամարտերի սուկ ինքնապաշտպանական բնույթը, բացառել դրանց ստիպողական անհրաժեշտությունը և, որն սուտվել քան անորամաքանական ու անհեթեթ է՝ ներկայացնել դրանք իբրև պատերազմի պայմաններում թուրքական կառավարության դեմ հայերի կողմից վաղօրոք պատրաստված ապստամբություն՝ նշանակում է հասներաջխել ու ձայնակցել հայ ժողովրդի դահիճների և պատմության ամեն գույնի կեղծարարներին:

Դաշնակցության գործելակերպը խստագույնս դատապարտելու անդիմապիլիի պահանջն էր, անշուշտ, բազմավաստակ պատմաբան Լեյչին հանգեցնում մի այնպիսի ծայրահեղության, որ նա անցյալ դարի 90-ական թվականների արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ու Մեծ եղեռնի հիմնապատճառ համարել հայկական ապստամբությունները և գրեթե, թե առաջին աշխարհամարտի տարիներին մեկ միլիոն հայերի բնաջնջման պատճառը հենց այդ ապստամբություններն են եղել¹: Կորսկանապես առարկելով գործին քաջատեղյակ մի շարք օտար և հայ հեղինակների համապատասխան գրքերում ընդգծված այն հավաստի վկայությանը, թե պատերազմի ժամանակ թուրքերի թիկունքում հայկական ապստամբություններ չեն եղել, թե դա ինքնարդարացման թուրքական հորինվածք է, և հայերը գեներ են վերցրել միայն ու միայն ինքնապաշտպանության համար, Լեոն հանիրավի դատապարտում է Վանի, Մուշի, Սասունի, Ծաւկին-Գարսնիսարի հերոսամարտերը:

Հարկ է նշել, որ մինչև 1960-ական թվականները հայերը ինքնապաշտպանական կռիվների մասին մեզանում որևէ հիմնարար պատ-

¹ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, թ. 2, Փարիզ, 1935, էջ 113—121:

մագիստրական ուսումնասիրություն չի հրատարակվել: Պատճառը թերևս քաղաքական պատեհապաշտությունն էր, ինչպես նաև այդ իրադարձությունները չհիմնավորված կերպով ամբողջովին դաշնակցության գործունեությանն աղերսելը:

Հիմնահարցի ուսումնասիրման բնագավառում շրջադարձ կատարվեց 1960-ականներից միայն, երբ նախադրյալներ ստեղծվեցին պատմության հարցերի առավել օբյեկտիվ լուսարանման համար:

«Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի առաջաբանում¹ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը, ի մի բերելով արդեն հիշատակված նախորդ աշխատություններում թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի վերաբերյալ իր մշակած հիմնարկությունները, տվեց 1915 թվականի հայոց դրուցագնամարտի արդարացի գնահատականը:

Անդրադառնալով արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտին, Մ. Ներսիսյանը գրում է, որ չնայած ծայրահեղ անբարեկալստ պայմաններին, հայերը 1915—1918 թվականներին բազմիցս հանդես եկան իրենց դահիճների դեմ և զենքը ձեռքին մարտնչեցին հանուն իրենց կյանքի ու պատվի: Վանի, Ծառուխի, Ծապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի, Սասունի, Սուեռիայի և մի շարք այլ վայրերի հայ ազգաբնակչության ինքնապաշտպանությունը նա համարում է անձնուպաց քաջագործություններ: «Մի շարք փաստաթղթերից կարող է կարծիք ստեղծվել,— գրում է Մ. Ներսիսյանը,— որ թուրքական կառավարության բարբարոսական չարագործությունը հայերի կողմից չէր հանդիպում արժանի հակահարվածի: Նման եզրակացությունը, հասկանալի է, սխալ կլիներ: Չնայած ծանրագույն պայմաններին և ուժերի անհավասարությանը, հայերը բազմիցս զենքը ձեռքին հանդես եկան ընդդեմ համիդյան և երիտթուրքական դահիճների, քաջաբար մարտնչեցին հանուն իրենց պատվի, ազգային արժանապատվության, ֆիզիկական գոյության: Սակայն ուժասպառ ժողովրդի հերոսական ինքնապաշտպանությունը շատ դեպքերում ավարտվում էր անհաջողությամբ...»: Այդ անհաջողությունները բացատրելով նրանով, որ հայերը զենք չուներին, հայկական նահանգները կտրված էին միմյանցից, որ Հայաստանի մարտունակ ազգաբնակչության նշանակալի մասը նախապես զո-

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբագիր Մ. Գ. Ներսիսյան: Երևան, 1991:

բակոչվել էր գորաքանակ և տմարդորեն կոտորվել, նա մեկ անգամ ևս ընդգծում է հայկական ապստամբության մասին թուրքական վերսիայի կեղծ ու շինծու լինելը:...

1915-ի ինքնապաշտպանական կռիվներին իր մենագրության մեջ պատշաճ տեղ է հատկացրել պրոֆ. Ե. Ղ. Սարգսյանը¹: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Հայ ժողովուրդն իր երկարամյա դառը փորձով համոզվեց, որ եվրոպական տերություններից որևէ իրական օգնություն ստանալու նրա հույսերն իզուր էին, ուստի և թուրքական իշխանություններից կրած դաժան հալածանքների օրերին նա ամենից առաջ հույսը դնում էր ինքն իր վրա: Չնայած այն բանին, որ թուրքական կառավարությունը նախօրոք փորձում էր զինաթափ անել խաղաղ հայ բնակչությանը, մի շարք վիլայեթներում հայերը հերոսական դիմադրություն ցույց տվին ժանդարմներին ու թուրքական կանոնավոր զորքերին...»

Տակավին նախքան հայերին զինաթափ անելը, վերջիններին մի մասը, զգալով, որ թուրքերը պատրաստվում են իրենց սրի քաշել, զենքը ձեռքներին փախսն լեռներն ու անտառները, որտեղից հարձակումներ էին գործում թուրք ջարդարարների վրա, սգստում իրենց մայրերին, քույրերին ու եղբայրներին²:

Արխիվային փաստաթղթերի, ականատես-ժամանակակիցների հուշերի, ինչպես նաև նախախորհրդային շրջանում լույս տեսած գրականության, զանազան փաստագրական ժողովածուների լայն օգտագործմամբ, Ե. Սարգսյանը ամփոփ ձևով շարադրում է 1915 թ. Վանի հայ ազգաբնակչության հերոսական պայքարը թուրքական զորքերի դեմ, ցույց տալիս, որ նահանգապետ Ջևդեթ փաշան³ էնկեր փաշայի փետսն, Վանի վիլայեթի շուրջ 250 հազար հայերին իսպառ բնաջնջելու բացահայտ կոչ էր արել դեռևս 1915 թվականի փետրվարին, երբ հայկրի ապստամբության մասին որևէ խոսք անգամ լինել չէր կարող:

Նկարագրելով Վանի ինքնապաշտպանության հերոսական շատ դրվագներ, պատմաբանը հատկապես նշում է վանեցիների կազմակերպվածությունը, հնարամտությունը, հմտությունն ու խստագույն կարգապահությունը, առանց որոնց նրանք չէին կարողանա ամբողջ մեկ ամիս համառ դիմադրություն ցույց տալ թվական և ռազմական գերազանցություն ունեցող հակառակորդին:

¹ Ե. Սարգսյան: Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: Երևան, 1964:

² Նշվ. աշխ., էջ 278:

Խոսելով վանից ուսական զորքերի անակնկալ նահանջի մասին, հեղինակն այդ քայլը փորձում է բացատրել ուսական զորքի պարենամթերքի ու զինամթերքի սպառմամբ, ինչպես նաև թուրքերի նոր հարձակման ու շրջապատման վտանգի սուկայությանը, ուստի այդ նահանջը համարում է սոխյողական, հարկադրական¹:

Ե. Սարգսյանը սեղմ ու պատկերավոր շարադրանքով ներկայացրել է նաև Մուշի, Սասունի, Զեյթունի հերոսամարտերը: Սակայն, այստեղ էլ, չգիտես ինչու, նա թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ օրհասական պայքարի ելած հայ մահապարտներին անվանում է «ապստամբներ» (էջ 284, 285): Նա նշում է, որ քառօրյա հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո ամբողջ Մուշի վիլայեթի 59 հազար հայերից կենդանի մնացին... 9 հազարը, որոնք էլ փախան Սասուն և պայքարը շարունակեցին այնտեղ: Հեղինակը հատկապես շեշտում է շուրջ 30 հազար սասունցիների տոկոսությունն ու ազատաշունչ ոգին, որոնց ընկնելու և բնաջնջելու էր դուրս բերվել նույնաքանակ կանոնավոր մի բանակ:

Ի տարբերություն որոշ հեղինակների, որոնք գրեթե բացառում են ինքնապաշտպանական կռիվների փաստը Զեյթունում, Ե. Սարգսյանը գտնում է, որ ճիշտ է, անսպով Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսի ապսկողմնորոշիչ կոչերին, այս անգամ Զեյթունի ազգաբնակչությունը դիմադրություն չկազմակերպեց և ենթարկվեց տեղահանության ու աքաղի հրահանգին, սակայն երիտասարդության մեծ մասը փախավ լեռները, միացավ այնտեղ թաքնված հայ դասակիք զինվորներին և բազում հարձակումներ գործեց թուրքական զորքերի վրա:

Առսպել հանգամանորեն Ե. Սարգսյանը կանգ է առնում մուսալեոցիների մղած ինքնապաշտպանության վրա, որը, սակայն, մեզ համար անհասկանալի չափանիշով, նա համարել է «հայ ժողովրդի անհավասար հերոսական պայքարի ամենանշանակալից ու ամենափառահեղ էջը» (ընդգծումը մերն է— Մ. Կ.): Ոչ ոք, իհարկե, մուսադրություն չունի նսեմացնելու մուսալեոցիների հիրավի անօրինակ հերոսապատումը, բայց ի՞նչ հիմունքով այն առանց այլևայության հռչակել ամենանշանակալիցն ու ամենափառահեղը²:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կռիվների պատմության բաժինը Ե. Սարգսյանը ամփոփում է մի կարևոր եզրակացությանը, որ

1 Նշվ. աշխ., էջ 288:

2 Նշվ. աշխ., էջ 285:

այն վայրերում, ուր հույերը գեներալ Էյն դիմում՝ իրենց կյանքը փրկելու համար, նրանք զգալիորեն ավելի քիչ տուժեցին, քան այն դեպքում, երբ նրանք հնազանդվելով՝ իրենց նահատակագրին, անտրտուն կատարում էին թուրքական պաշտոնյաների կարգադրությունները:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի հատուկ ենթաբաժին է տրամադրված պրոֆ. Ա. Ն. Մնացականյանի աշխատության մեջ¹:

Ինչպես իրավամբ նշում է Ա. Մնացականյանը, առաջին աշխարհամարտի դժնդակ պայմաններում էլ արևմտահայությունը գլուխ չխնարհեց բռնակալների առաջ և որտեղ կարողացավ՝ դիմեց ինքնապաշտպանության, հերոսական մարտեր մղեց թշնամու մեծաքանակ ուժերի դեմ:

Ի տարբերություն Ե. Սարգսյանի, որը, ինչպես տեսանք, հույական գոյամարտերից «ամենանշանակալիցն ու ամենափառասերը» համարում է Մուսա լեռան հերոսամարտը, Ա. Մնացականյանը առավել աչքի ընկնող սխրագործություն է դիտում Վանի անօրինակ ինքնապաշտպանությունը² և մեր կարծիքով չի սխալվում, որովհետև Վասպուրականի աշխատավորության մաքսառումն ավելի ընդգրկում էր, մասշտաբային ու կազմակերպված, աներևակայելի քաջագործություններով աուլեցուն, նշանակությամբ առավել մեծ:

Մերկացնելով պատմության թուրքական կեղծարարների ու նրանց ամեն գույնի ձայնափողերի հերյուրանքները, որոնք նգնում են Վանի հերոսամարտը ներկայացնել որպես «դավադրություն» թուրքական իշխանության դեմ, որն, իբր, գրգռվելով այդ «դավադրական ելույթից և ուրիշ նման ապստամբություններից՝ հարկադրված եղավ» կանխել հույների սպառնալիքը, Ա. Մնացականյանն ընդգծում է, որ Վանի բնակչությունն զբաղված էր խաղաղ աշխատանքով և գեներալ դիմելու ոչ մի նախապատրաստություն չէր տեսել, մինչդեռ իթթիհատական գաղտնի կազմակերպությունը Վանի կուսակալ Ջևդեթ բեյի գլխավորությամբ վաղօրոք նախապատրաստել էր հայկական կոտորածը:

Վանեցիների «ապստամբության» մասին հերյուրանքը լուսառոտ և նրանց խաղաղասիրական վարքագիծը հավաստող մի պերճախոս վավերագիր է թուրքական զորքերի հարձակման օրը՝ սպրիլի 7-ին,

¹ Ա. Ն. Մնացականյան: Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ոռու և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ: Երևան, 1965:

² Նշվ. աշխ., էջ 36—57:

Վանի թուրք բնակչության և գինվորների մեջ տարածված վանեցի աշխատավորների կոչ նամակը, որն «Աշխատանք» թերթից քաղված-բար մեջ է բերել Ա. Մնացականյանը: Վանի միամնչա հերոսամարտը նա գնահատում է իբրև վանեցի հասարակ մարդկանց՝ լանվորների, գյուղացիների, արհեստավորների, մտավորականության, կանանց ու պատանիների՝ իրենց կյանքը, օջախը, կայքը պահպանելու համար մղված անձնուրաց, ինքնամոռացության աստիճանի հասնող հերոսական պայքար, որի շնորհիվ Վասպուրականի տասնյակ հազարավոր բնակիչներ փրկվեցին կոտորածից:

Ա. Մնացականյանը համառոտակի խոսում է նաև Շապին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, Սասունի հերոսամարտերի մասին, ընդգծում, որ այդ ինքնապաշտպանական կռիվները բոլորն էլ բռնկվեցին որպես պատասխան թուրքական ջարդարարների գործադրած բլունությունների: «Ոչ թե ապստամբություններ. տեղի ունեցան, որոնց պատճառով թուրքական իշխանությունները նախաձեռնեցին արևմտահայերի կոտորածները,— գրում է. նա,— այլ ընդհակառակը՝ իթթիհաստական բանդաների կողմից միլիոնավոր հայերի անողոք կոտորածների դեմ ուղղված գայրույթից առաջ եկան. այդ ապստամբությունները, որոնք բառի բուն իմաստով՝ ապստամբություններ չէին, այլ ինքնապաշտպանական կռիվներ, գոյամարտեր»¹:

Հեղինակն ուշագրավ միտք է հայտնում այն մասին, որ հենց վերոհիշյալ տեսանկյունից պիտի մտնենք նաև Կովկասյան ճակատում հայ կամավորական ջոկատների գործողությունների լուսաբանմանը, և ինքն էլ կամավորական շարժումը իրավացի հիմքով դիտում է իբրև իր էությանը արևմտահայերի պաշտպանության մի ձև, մի փորձ:

Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին հանգամանակի խոսք կա պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի մեծագրության մեջ²: Գիտական շրջանառության մեջ դնելով արխիվային խոսուն փաստաթղթեր, ինչպես նաև ընդարձակ քաղվածքներ կառարելով ականատես-ժամանակակիցների վկայություններից, Ջ. Կիրակոսյանը հիմնավորապես հերքում է Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական ապստամբական շարժման առկայության վերաբերյալ թուրքական հորինվածքը: Կոնկրետ անդրադառնալով Վանում ծավալված իրադարձություններին,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 64:

² Ջ. Ս. Կիրակոսյան: Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914—1916 թթ.): Երևան, 1965:

որոնք առանձնապես շատ են հոլովվում թուրք կեղծարարների բերաններում, Ջ. Կիրակոսյանը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ Վանի հայ քաղաքական կուսակցությունները ձգտում էին ամեն կերպ հարթել կոնֆլիկտը, չարել հարաբերությունները իշխանությունների հետ, ոչ մի ընդհանուր հակակառավարական գործողության չդիմել մինչև ուսական բանակի մոտենալը, և նրանց գործնական քայլերում գլխավորը խաղաղության պահպանումն էր և ոչ թե ապստամբական նախապատրաստությունը, ինչը վերագրվել էր նրանց թուրքական իշխանությունների կողմից: «Թուրքիայում, մասնավորապես Վանում գործած ազգային կուսակցությունների մեղքը ոչ թե ապստամբական նախապատրաստությունն էր,— իրախացի հիմքով գրում է Ջ. Կիրակոսյանը,— այն, ընդհակառակը, նրան պատրաստ չլինելը, նրանց աննպատակ ընթացքը, իրենց կոնկրետ ծրագիրն ու անելիքները չսնանալը, մոտալուս գալիքի աղոտ պատկերացումը»¹: Այնուհետև Ջ. Կիրակոսյանն անցնում է Վանի 27-օրյա հերոսամարտի պատմության սեղմ շարադրանքին, ընդգծում քաղաքի պաշտպանների կազմակերպվածությունն ու անասման խիզախությունը:

Փաստերի տրամաբանությամբ Ջ. Կիրակոսյանը հայտնում է այն համոզմունքը, որ Վանի շրջանում հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության հանգամանակի ուսումնասիրությունն ամբողջապես հերքում է թուրքական կառավարության այն բոլոր հայտարարությունները, թե նա հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնության չի դիմել մինչև 1915 թվականի ապրիլի կեսերը, որ նա զենքի դիմեց Վանի ապստամբությունից դրոյված: Դարձյալ միայն անժխտելի փաստերի վկայակոչմամբ ընդգծելով, որ մինչև Վանի հայ բնակչության դեմ թուրքական սուսջին կրակոցները՝ ապրիլի 7-ը, իշխանություններն արդեն 12 օր սուսջին ձեռնամուխ էին եղել հայերի տեղահանությանը Ջեյթունում, որոնց սուսջին քարավանները Սիրիա էին հասել ապրիլի 6-ին, Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ ևրիտոթուրքական մարդասպան պարագլուխները, ձգտելով ամեն կերպ արդարանալ համաշխարհային հասարակական կարծիքի առջև, հայերին էին վերագրում բոլոր մեղքերը, նախահարձակ լինելու մեղադրանքը: «Եթե նույնիսկ հայերը նախահարձակ հանդիսացած լինեին,— շարունակում է նա,— միևնույն է, նրանց կողմումն էր արդարությունը, քանի որ նրանք կոպում էին իրենց կյանքի, իրավունքների պաշտպանության համար: Եթե կատարվեին հարձակումներ հայերի կողմից,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 265:

ապա դրանք արդարացի էին և սեփական ունեցվածքը, կշանքը պաշտպանելու և ոչ թե ուրիշներին ստրկացնելու, նրանց տիրապետելու նպատակ էին հետապնդում»¹:

Խոսելով Ծապին-Գարահիսարի 27-օրյա (հունիսի 3—29-ը) հերոսապատումի մասին, Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ դա այն եզակի վայրերից մեկն էր, որտեղ ժողովուրդը դրսևորեց որոշ կազմակերպվածություն և համախմբվածություն, փորձեց դիմագրավել սպանդին, պաշտպանել իր պատիվը և զենքը ձեռքին կարճ, բայց հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց թուրք շարդարարներին: Վկայակոչելով անգլիացի հեղինակ Ա. Թոյնբրին և համերաշխելով վերջինիս հետ, նա գրում է, որ ոչ թե ըմբոսությունն էր տեղահանության պատճառը, այլ տեղահանությունն ու կոտորածն էին շապին-գարահիսարցիների ինքնապաշտպանության շարժառիթը, որովհետև չորս հազարի հասնող հայ բնակչությունը, տեղեկանալով Էրզրումի նահանգում, Երզնկայում, Սեբաստիայում, Տրապիզոնում և այլուր իրենց եղբայրների հետ կատարվող ուղբերգական իրադարձություններին, պետք է մտածեր իր փրկության մասին, զենքը ձեռքին մաքառեր, որպեսզի չարժանանար մյուս վայրերի բնակչության ճակատագրին²:

Անդրադառնալով Մուշի և Սասունի իրադարձություններին, Ջ. Կիրակոսյանը հանիրավի ու խստորեն պարսավում է հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի այդ կենտրոններում դաշնակցական լիազոր-դեկավարների «ամձեռնհաս», «միանգամայն վնասակար» գործելակերպը, որոնք ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու մասին «ամպագողգող հայտարարություններից այն կողմ չանցան» և փաստորեն ոչնչով չնպաստեցին վտանգի դեպքում ժողովրդի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործին: Հատկապես քննադատության կրակի տակ առնելով Մուշ-Սասուն գործուղված դաշնակցական լիազոր-դեկավար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի գործունեությունը, հեղինակը եզրակացնում է, որ տարիներ շարունակ պրոթուրքական քաղաքականությանը տուրք տված մարդը, ինչ խոսք, չէր կարող գլխավորել ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը, և բողոքովին էլ պատահական չէր, որ նա եղավ ժողովրդին առաջին լքողը և իր գլուխն ազատողը:

Նման «քննադատությունը», մեր կարծիքով, գուրկ է պատմական ճշմարտացի հիմքերից: Ընդգծելով Ռ. Տեր-Մինասյանի և Վ. Փափագ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 277—278:

² Նշվ. աշխ., էջ 308:

յանի անհեռատես գործնակերպը, հեղինակը նշում է, որ վերջիններս Մշո դաշտի տեղահանությունից ու կոտորածից առաջ արդեն բարձրացել էին Սասուն, իրենց հետ տանելով կովող ուժեր, գենք և պարեն, այն պատճառաբանությամբ, թե անցյալի օրինակով լեռնային հայությունը առաջին նշանախեցը պիտի դառնար թուրքական իշխանությունների համար և ապա հետո նրանք ձեռնամուխ կլինեին հարթավայրի հայության կոտորածին, սխալ, որը հետագայում ընդունել են հենց իրենք՝ այդ գործիչները: Միաժամանակ նա ընդգծում է ժողովրդական պայքարի մեջ թրծված մի շարք տեղաբնիկ գործիչների՝ Հաջի Հակոբ Կոտոյան, Մկրտիչ Սողոմոնյան, Բիաթենց Մանուկ Ծառոյան և ուրիշներ, միանգամայն հակադիր տեսակետը, որոնք անհրաժեշտ էին գըլա՛նում առաջին հերթին կազմակերպել Մշո դաշտի հայության ինքնապաշտպանությունը, որը և արհամարհվեց դաշնակցության կուսակցության ղեկավարների կողմից¹: Անդրադառնալով Մուսա լեռան հերոսամարտին, այնքան էլ արդարացի չէ Ջ. Կիրակոսյանը, գրելով, թե այն մինչև օրս չի լուսաբանված հայրենական պատմագրության մեջ (տե՛ս Ե. Սարգսյանի աշխատության մասին մեր շարադրանքը): Եվ հետո ավելացնում է, թե ինքն էլ նպատակ չունի հանգամանորեն պատմելու և վերլուծելու այդ իրադարձությունը, որին և, իրոք, հատկացնում է ընդամենը երկու էջ:

Հայոց Մեծ եղեռնի հիմնապատասխան վրա արևմտահայության հերոսամարտերի պատմության ընդգրկուն ուսումնասիրություն է կատարել պրոֆ. Մ. Վ. Արզումանյանը²: Նա ոչ միայն խոսել է ինքնապաշտպանական մարտերի հանրահայտ օջախների մասին, այլև հուշագրական, սփյուռքահայ և ժամանակակից օտար հեղինակների աշխատություններից քաղել ու ընթերցողին է ներկայացրել նաև երկրորդական նշանակության կոիվների փաստեր, դրանով աշխատելով ըստ հնարավորին ամբողջացնել հայ դյուցազնամարտի պատմությունը: Հեղինակի ընդհանուր ելակետը մեկն է ու միշտ՝ հերոսամարտերը ոչ թե համընդհանուր ապստամբություն էին թուրքական կառավարության դեմ, այլ անմիջական հետևանք էին ծրագրավորված ջարդարարական քաղաքականության, պարտադրված կենսական անհրաժեշտություն: Այսպես՝ խոսելով Վանի հերոսամարտի մասին, նա գտնում է, որ վանեցիները ինքնապաշտպանության դիմեցին միայն այն ժամանակ, և այն էլ, դժ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 313:

² Մ. Վ. Արզումանյան: Հայաստան 1914—1917: Երևան, 1989:

բախտաբար, ուշացումով, երբ զգացին, որ մոտենում է ահավոր ծավլ, երբ դանակը ոսկորին էր հասել:

Սովորաբար պատմագրության մեջ ընդունված է գրել, թե Վանի պաշտպանների առանց այն էլ փոքրաթիվ ուժերը գնալով հալվում էին, սպառվում: Հակառակ դրան, Մ. Արզումանյանը գտնում է, որ, ընդհակառակը, գնալով հայերի դիմադրողական ուժը աճում էր, որովհետև նախ՝ նրանք արդեն ձեռք էին բերել կովեկու փորձ, երկրորդ՝ զենք հայթայթելու համար ստեղծել էին զինարան, փամփշտարան, վառուդարան և երրորդ՝ նրանց շատ ոգեշնչեց ռուսական զորքերի մոտենալը¹: Հարցի նման դրվածքը թերևս ավելի ճիշտ է: Դրան կարելի է ավելացնել նաև այն, որ քաղաքի պաշտպանների շարքերը համալրվում էին այստեղ հոսող գաղթականների հոծ խմբերից:

Անենայն իրավանք Մ. Արզումանյանը գտնում է, որ Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը հայկական հերոսամարտերի փայլուն դրվագներից է, և այն բռնկվեց, երբ թուրքերն արդեն սկսել էին ջարդերը և նախապատրաստվում էին կոտորել Վանի հայությանը:

Այնուհետև Մ. Արզումանյանը ներկայացնում է Ծատախի 40-օրյա հերոսական կռիվները, այն համարում մեծ սխրագործություն, որն ավարտվեց հաղթանակով:

Սուսվել հանգամանորեն Մ. Արզումանյանը ծանրանում է Մուշի և Սասունի հերոսամարտերի պատմության վրա: Փաստագրական հարուստ նյութի հիման վրա նա ոչ միայն ընթերցողին ներկայացնում է տարոնահայության մղձավանջային վիճակը, նրա մղած օրհասական պայքարը, այլև առաջ է քաշում Մուշի և Սասունի ինքնապաշտպանության պատասխանատուների խնդիրը, ինքնապաշտպանություն, որը խելամիտ ղեկավարման դեպքում կարող էր պակկվել լիակատար հաջողությամբ, և կիրկվեին տասնյակ հազարավոր կյանքեր: Դաշնակցությանը ամեն կերպ վատաբանելու սովորույթի ուժով Մ. Արզումանյանը անհաջողության գլխավոր հանցավորներ է ճանաչում Ռուբեն Տեր-Մինասյանին (Ռուբեն փաշա) և Վահան Փափազյանին (Կոմս), որոնք ճիշտ կողմնորոշվելու և վճռական գործողությունների դիմելու փոխարեն իբր դրսևորեցին մոլորապաշտություն, անճարակություն և իրենց անմիտ գործողություններով փաստորեն նպաստեցին հայերի բնաջնջմանը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 361:

Հեղինակը բազում էջեր է նվիրել Ծապին-Գարահիսարի 25 հազար հայության կարճատև, բայց հիրավի հերոսական դիմադրությանը, որը նույնպես ճիշտ է, հաջող էլք չունեցավ, բայց անմահացրեց ընկածների հիշատակը: Արևմտահայության ինքնապաշտպանության պատմության մեջ Մ. Արզումանյանը բացառիկ տեղ է հատկացնում Մուսա լեռան 55-օրյա հերոսամարտին, ընդգծում, որ այն դարձավ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման փայլուն դրվագներից՝ մեկը, ցույց տվեց, թե ինչի է ընդունակ ժողովուրդը, երբ նա հանդես է գալիս միասնական ու համախմբված կերպով¹:

Հերոսականորեն սրտատուչ և ողբերգականորեն հուզիչ է Ուրֆի-չի 35 հազար հայերի 25-օրյա ինքնապաշտպանության նկարագրությունը: Մեջ բերելով ուրֆացիների դահիճներից մեկի՝ Ժախրի փառալուստքերը՝ «Ինչ կլինի մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ այնպես ծառանային», հեղինակը սրտի ցավով ավելացնում է. «Այո, երբ ամենուրեք հայությունը դիմեր այդպիսի վճռական պայքարի, նա կունենար փրկության մեծ շանսեր»²:

Հայոց մեծ եղեռնի ու արևմտահայության դյուցազնամարտի միահյուսված պատմությունը, լրացված բազմաթիվ նյութերով ու մանրամասներով, բավականաչափ ընդարձակ ծավալով տեղ է գտել Մ. Արզումանյանի վերջին մեծագրության մեջ³:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում արևմտահայերի տեղահանության և ինքնապաշտպանության հիմնահարցերը իր մեծագրություններում բննարկել է պրոֆեսոր Հ. Մ. Պողոսյանը: Նրա «Ջեյթունի պատմությունը» ծավալուն ուսումնասիրության մեջ առանձին գլուխ է հատկացված Ջեյթունի բնակչության 1915-ի տեղահանությանն ու ինքնապաշտպանական կոիվներին⁴: Նախքան ճշված հարցերին անցնելը պատմաբանը գրում է 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխության, Ադանայի կոտորածների մասին, վերլուծում իթթիհատական սահմա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 444:

² Նշվ. աշխ., էջ 458:

³ Մ. Վ. Արզումանյան: Գարավոր գոյամարտ: Երևան, 1989, էջ 405—490:

⁴ Հ. Մ. Պողոսյան, Ջեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969:

Ասորությունից հետո արևմտահայերի և, մասնավորապես, գեյթունցի-
ների զինվորագրության հարցը և դրանից բխող հետևանքները, ցույց
տալիս, որ այն պատրվակ դարձավ Հայդար փաշայի համար՝ Ջեյթու-
նում խժոժություններ սկսելու, տեղացիների զինաթափումը հեշտու-
թյամբ իրականացնելու համար: Նա գրում է, որ երբ Ջեյթունի քաղա-
քապետ Նազարեթ Չաուշը (Նորաշխարհյան) իր եղբոր սղային հանձ-
նեց թուրքերին, լեռներում ապաստանած փախստականները, բացառու-
թյամբ երկու հոգու, մի քանի օրվա ընթացքում իջան լեռներից և հանձ-
նը վեցին իշխանություններին: Հայդար փաշան ձերբակալում է Նազար-
եթ Չաուշին, Հ. Գարանֆիլյանին, Փանոս Չոլագյանին, Փանոս Չազըր-
յանին, Նշան Խաչերյանին, Եղիա Նորաշխարհյանին և ուրիշների,
ստիպում, որ գեյթունցիները հանձնեն ողջ գեները: Ըստ Հ. Գարանֆիլ-
յանի հաղորդած տեղեկությունների, Հայդար փաշան Ջեյթուն գյուղա-
քաղաքի բնակիչներից հավաքեց 20, իսկ շրջակա գյուղերից՝ 15 հազար
սուրբեր տեսակի զենքեր: «Լեռնականներն իրենց ամբողջ պատմության
ընթացքում,— գրում է Հ. Պողոսյանը,— ոչ մի անգամ այդպիսի դառն
և անմխթարական վիճակի հասած չեն եղել: Մի ժողովուրդ, որը դարեր
չարունակ ճակատամարտերի ընթացքում պաշտպանել էր իր կիսանկա-
խությունը և չէր հպատակվել օսմանյան կառավարողներին, վերնա-
խավի անհեռատես քաղաքականության շնորհիվ ականայից հպատակ-
վեց նրան»¹:

Հեղինակը գրում է, որ զինաթափումից հետո էլ Ջեյթունում կային
ուժեր, որոնք փորձում են ապստամբություն բարձրացնել: Նրանք գու-
մարում են ժողով և որոշում են գեյթունցի դասալիքների ուժերով Կյու-
րետիին կիրճում հարձակվել զենք տեղափոխող թուրքական գումակի
վրա, խլել զենքը և ապստամբության դրոշ պարզել, սակայն Ջեյթունի
վերնախավի մի մասը դավաճանաբար այդ մասին հայտնում է թուրքե-
րին, և հարձակումը վիժեցվում է: Դրանից հետո էլ հայ դասալիքները
Արեզին գյուղի մոտ հարձակվում են 20 ժանդարների վրա, նրանցից
խլում նորագույն զենքը: «Դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տա-
լիս,— գրում է Հ. Պողոսյանը,— որ գյուղաքաղաքի բնակիչները ցան-
կացել են մի անգամ ևս վեր խոչանալ, խորտակել թուրքական իշխա-
նավորների անարգ լուծը, գրավել գյուղանոցը, պաշտպանել արժա-
բույնը: Սակայն վերնախավը դավաճանում է ժողովրդին՝ խանգարելով
ապստամբների և բնակչության միավորման գործը»²: Մատենադարա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 387:

² Նշվ. աշխ., էջ 389:

նից հայտնաբերած մի վավերագրով Հ. Պողոսյանը ցույց է տալիս, որ այդ նույն վերնախավը անգամ փորձում է արգելակել Զեյթունի շրջակա գյուղերի բնակչության մուտքը գյուղաքաղաք, որոնք սկսել էին 1895-ի օրինակով կամաց-կամաց տեղափոխվել Զեյթուն, սակայն հաջողություն չեն ունենում:

Հ. Պողոսյանը մանրամասնորեն շարադրում է Վանքի ինքնապաշտպանական կոիվների պատմությունը, նշելով, որ սպաստամբած խմբերն իրար միանալով, ամրանում են Զեյթունի վանքում: Պերզնկա լեռան վրա կառուցված հինավուրց վանքը դարձավ ապստամբության կենտրոնը: Ապստամբները նպատակ ունեին ոտքի հանել գյուղաքաղաքի բնակիչներին, գրավել կառավարչական շենքը, գորանոցը և զեյթունցիներին պաշտպանել վերահաս վտանգից: Վանքի ապստամբները գրավոր պահանջեցին թուրքական իշխանություններից՝ ազատել բանտարկված 60 երիտասարդներին, հանձնել կառավարչատունը, գորանոցը և հեռանալ Զեյթունից՝ պատասխանի համար գալմազամին տալով 24 ժամ: Վերջինս ձգձգեց բանակցությունները, մինչև որ Զեյթուն հասավ 300 թուրք զինվոր: Պատմաբանն այն կարծիքն է հայտնում, որ եթե ապստամբներն առանց հապաղելու իջնեին քաղաք, ապա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կմիանար նրանց, և հաջողությունն ապահովված կլիներ: Սակայն վանքում նրանց մնալը, գործուն միջոցների չդիմելը հնարավորություն տվեց թուրքերին՝ մեկուսացնել ապստամբներին: Ապստամբության ղեկավարների սխալ մարտավարության հետևանքով ապստամբները հենց սկզբից անցան ինքնապաշտպանության, որը և կործանարար՝ ազդեցություն ունեցավ նրա էլքի համար¹:

Նա բացահայտում է այն բացասական դերը, որը խաղացել է Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Խապայանը ապստամբության կանխման գործում, ցույց տալիս, որ կաթողիկոսը զեյթունցիներին հնազանդության կոչող հեռագրեր ու նամակներ է ուղարկել Սիրիայի բանակի հրամանատար Զեմալ փաշայի դրոմամբ²:

Երբ Մարաշից մի գումարտակով Զեյթուն եկավ հազարապետ Սուլեյմանը, ապստամբները դիմեցին հարձակման, սակայն գյուղաքաղաքի խաբված բնակչությունը նրանց չմիացավ, և նրանք ստիպված էին նորից վանք վերադառնալ: Հեղինակը նշում է, որ ապստամբներին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 390:

² Նշվ. աշխ., էջ 391:

չմիացան նաև շրջակա Ֆոնուզ, Ավագկալ, Պունտուզ և այլ գյուղերը, իսկ Մարաշի հայերը պատվիրակություն ուղարկեցին Զեյթուն՝ հնազանդության կոչով:

1915 թ. մարտի 14-ին թուրքական զորքերը ավարտեցին վանքի պաշարումը և սկսեցին թնդանոթային ունբակոծությունը: Նրանց հաջողվեց գրավել վանքի շրջակայքի այգիները: Սակայն վանքի պաշտպանները համատորեն շարունակեցին դիմադրությունը՝ մինչև վերջին փամփուշտը կրակելու վճռականությամբ: Թուրքերը մարտի մեջ մըտցրին զորանոցի մեծ թնդանոթը, և նրանց հաջողվեց քանդել վանքի պարսպի մի հատվածը: Գիշերը վանքի պաշտպանները հեռացան Ամանուսի լեռները և պաշարը շարունակեցին մինչև պատերազմի ավարտը:

«Այլևս թուրքական ուժերին ո՛չ դիմադրող ուժ կար և ո՛չ էլ զենք,— գրում է հեղինակը:— Այսպես, հեևց այս պահից էլ սկսվեց արծվաբնի բնակիչների ողբերգությունը, երբ ժողովուրդը նույնպես Արևմտյան Հայաստանի, Թուրքիայի մնացած վայրերում ապրող հայության և Կիլիկիայի բնակիչների պես պետք է բարբարոսաբար դուրս վճռվեր իր դարավոր բնակավայրերից և գնար դեպի Տեր-Ջորի անապատները»:

Այնուհետև Հ. Պողոսյանը փաստերով ցույց է տալիս, որ լեռնականների տեղահանությունն սկսվել է 1915 թ. մայիսի 15-ի հայերի բնաջնջելու հրամանից էլ առաջ: Նա նշում է, որ զեյթունցիները տարագրվեցին մի քանի ուղղություններով: Մոտ 8000 հոգի քշվեցին դեպի Կոնիա, 5000 հոգի՝ Հալեպ, մնացածները՝ Տեր-Ջոր, Ռաքքա, մինչև Բաղդադ, իսկ Տեր-Ջոր աքսորված 7000 զեյթունցիներից ոչ մեկը կենդանի չմնաց: Պատմվում է նաև այն մասին, որ Զեյթունի տեղահանությունից հետո, 1915-ի հուլիսին թուրքերը զնդակահարեցին ու կախեցին Մարաշում բանտարկված 200 զեյթունցիների մեծ մասին, իսկ 15—20 հոգու քշեցին անապատ:

Նշվում է նաև, որ տարագրությունից հետո Զեյթուն գյուղաքաղաքն անմիջապես բնակեցվում է թուրքական ցեղերով, և տեղի է ունենում անվանափոխություն՝ նախ Ենիշեհիր, ապա՝ Սուլեյմանլը, սպանված հազարապետ Սուլեյմանի անունով:

Հ. Պողոսյանը վեր է հանել նաև «երկրորդ Զեյթունի»՝ Ֆընդընազ գյուղի սպասամբությունը: Գյուղը գտնվում էր Զեյթունից 6 ժամվա

1 Նշվ. աշխ., էջ 396:

ճանապարհն արևմուտք և իր անմատչելի ձորերով ու լեռներով հիանալի դիրք ունեւ ինքնապաշտպանության համար: Այստեղ են գալիս Վանքի 40 պաշտպաններ և միանալով տեղացիներին՝ ապստամբում և ջախջախում են թուրքական զորամասը: Ապստամբներին միանում են նաև որոշ թվով գեյթուցիներ: Հեղինակը նշում է, որ ապստամբներն ունեին շուրջ 500 կովոլներ, 250 «Մարտին» սիստեմի հրացան՝ 40 000 փամփուշտներով:

1915 թ. օգոստոսի 1-ին թուրքական 8000-անոց բանակը Կալիպ բեյի գլխավորությամբ հարձակվում է Ֆնտճագի վրա: Մեկօրյա արյունահեղ ճակատամարտից հետո թուրքերին հաջողվեց ճեղքել պաշտպանությունը և մխրճվել գյուղի մեջ: Սկսվեց անհավասար մարտ գյուղի ներսում: Ի վերջո ապստամբների մի մասը ճեղքեց օղակը և ապաստանեց շրջակա լեռներում: Ֆնտճագի ճակատամարտի արդյունքում զոհվեցին 2100 հայեր, սպանվեցին 2000 թուրք զինվորներ և մոտ 5000 քաջիբոզուկներ: Թուրքերը սրի քաշեցին գյուղի բնակչությանը՝ կենդանի-կենդանի այրեցին եկեղեցիներում, մի մասին էլ տարան Մարաշ և այրեցին կրի վառարաններում¹:

Հ. Պողոսյանը մերկացնում է թուրք արյունկալ կառավարողներին, որոնք ճգնում են հայերի ցեղասպանությունը պայմանավորել հայ կամավորների, ազգային կուսակցությունների գործունեությամբ՝ կամ հայերի մոտ գեների առկայությամբ, և գտնում է, որ դրա գլխավոր պատճառը Հայկական հարցի ուրվականն էր, որը մշտնապես անհանգստություն էր պատճառում թուրքերին:

Հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ 1915 թվականի եղեռնի ժամանակ տեղահան արվեց ու ոչնչացվեց մինչև երկու միլիոն մարդ, և հայ ժողովրդի մի քանի հարյուր տարվա ազատագրական պայքարն աւխարտվեց նրա արևմտյան հատվածի մեծ մասի բնաջնջմամբ:

Հայոց ցեղասպանության մի շարք հիմնահարցեր քննարկված են պրոֆ. Հ. Մ. Պողոսյանի մեկ այլ սենագրության մեջ²:

Արիսիվային, վավերագրական, հուշագրական և պատմագրական բազմազան նյութերի հիման վրա հեղինակը ներկայացրել է երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանը, ղեկգծել այն ոգևորությունը, որ մի ընթացքում պատել էր հայ ազգային-քաղաքական շրջաններին, ինչպես նաև դրան հետևած խորը հիասթափությունը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 404—406:

² Հ. Մ. Պողոսյան: Սասունի պատմություն, Երևան, 1985:

Հեղինակը խոսում է 1909-ի Ադանայի կոտորածների մասին, նշում, որ երիտթուրքերը չլուծեցին հողային հարցը, համերաշխում պրոֆ. Ա. Համբարչանին այն հարցում, որ արևմտահայ գյուղացիությունը ընդդիմացալ երիտթուրքերին և նրա պայքարն արտահայտվեց ամենատարբեր ձևերով՝ բողոքներով ու գանգատվելով, հարկերից խուսափելով, ակտիվ ընդվզումներով ու ելույթներով: Նա նշում է, որ արևմտահայերի մոտ սվեյի ու ավելի էր ուժեղանում հիասթափությունը, և նրանք զգում էին, որ շատ բան չի փոխվել արդուհամայնյան ուժի միջ: Նրանց հատկապես զայրացնում էր երիտթուրքերի սահմանադրության 8-րդ կետը, որտեղ հայտարարվում էր թուրքական պետության տարածքում ապրող ազգերի ձուլման և մեկ օսմանյան ազգ ստեղծելու մասին:

Հ. Պողոսյանի հիշյալ մեկագրության վեցերորդ գլուխը նվիրված է Մուշի և Սասունի 1915 թ. հերոսամարտերին:

Գլխի սկզբում հեղինակը նկարագրում է նախապատերազմյան իրադրությունը, խոսում Ռուսաստանի և Թուրքիայի նպատակադրումների, Հայկական հարցի վերաբացման, բարեկորոզումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի ռուս-թուրքական համաձայնագրի մասին: Դիվանագիտական մի փաստաթղթի հիման վրա նա մատնանշում է այն ուշագրավ փաստը, որ պատերազմի նախօրյակին ցարիզմը ցանկանում էր ամեն գնով մերձենալ երիտթուրքերի հետ, հրաժարվել Հայկական հարցից, ոչ մի օժանդակություն ցույց չտալ հայկական ազգային հոսանքներին, որովհետև չէր ցանկանում ապագա պատերազմում երկու ճակատով կռվել: Հեղինակը եզրակացնում է, որ ցարական կառավարությունը տարբեր ժամանակներում Հայկական հարցին մոտեցել է տարբեր միտումներով և հայ գործիչներին սկսել է խոստումներ տալ, նրանց ջանքերով կամավորական ջոկատներ հրապարակ հանել միայն այն ժամանակ, երբ Թուրքիան վերջնականապես անցալ Գերմանիայի կողմը¹: Հեղինակն անդրադառնում է 1914 թ. հունիսին տեղի ունեցած Դաշնակցության 8-րդ ժողովին, նշում, որ հայերը մերժեցին թուրքական պահանջը՝ կամավորներ տալու մասին և հավատարիմ մնացին իրենց դարավոր ռուսական կողմնորոշմանը:

Խոսք է գնում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հասցեագրած 1914 թ. օգոստոսի 5-ի նամակի, հայ ժողովրդին ուղղված սեպտեմբերի 17-ի կոչի մասին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 298:

և եզրակացությունն է արվում, որ Հայկական հարցը կախված էր ցարական գործերի առաջխաղացումից, ցարական կառավարության կամքից և նրան ձեռնուռու լինելու կամ չլինելու հանգամանքից:

Հ. Պողոսյանը գրում է նաև զինվորագրության, աշխատանքային և քեռնակիր գումարտակներում հայ զինվորների տաժանակիր աշխատանքի և ի վերջո ֆիզիկական ոչնչացման, զանազան հարկերի անվան տակ հայ գյուղացիների կատարյալ կողոպուտի մասին: Նա փաստագրում է; որ Սասունը թուրքական բանակին ոչ մի զինվոր չուղեց, իսկ սասունցիները պատերազմն սկսելու պահից գտնվում էին պաշարված դրոշյան մեջ և միջոցներ էին որոնում ինքնապաշտպանության համար¹: Խոսելով դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերին Մուշում տեղի ունեցած խորհրդակցության մասին, Հ. Պողոսյանը գրում է, որ, ի տարբերություն Դաշնակցության ներկայացուցիչներ Վահան Փափազյանի և Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, որոնք առաջարկում էին բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Սասունում, տեղի հայդուկային ուժերը գտնում էին, որ ընդհակառակը, անհրաժեշտ է հարվածել Մուշ քաղաքին, գրավել թուրքական ռազմական պահեստները, ամրանալ այնտեղ և կապվել ռուսական բանակի հրամանատարության հետ, սակայն դաշնակցության ղեկավարները չզնային դրան:

Նա գրում է նաև 1915-ի սկզբներին Սասունի Սեմալ գյուղում տեղի ունեցած խորհրդակցության մասին, որտեղ որոշվում է դաշտի ուժերը փոխադրել Սասուն, որից էլ օգտվելով, թշնամին նախ հարվածում է Մուշին:

Նկարագրելով Մուշ քաղաքի հերոսական դիմադրությունը, Հ. Պողոսյանն ընդգծում է ինքնապաշտպանության ղեկավար, հին հայդուկ Հաջի-Հակոբ Կոտոյանի անձնուրացությունը, որը կռիվ ընթացքում կրեք անգամ վիրավորվեց, սակայն մինչև վերջ դիրքերից չհեռացավ, և երբ սպառվեց զինամթերքը, իր ձեռքով գնդակահարեց կնոջը, հրդեհեց սեփական տունը և վերջին փամփուշտով ինքնասպան եղավ:

Ներկայացված է նաև Մշո դաշտի Կառնեն, Ալիջան, Ալբան, Վարդենիս գյուղերի ինքնապաշտպանությունը, գյուղացիների անձնուրաց պայքարը, որի հետևանքով բնակչության մի մասը փրկվեց բնաջնջումից:

Հանրագումարի բերելով Մուշ քաղաքի և Դաշտի ինքնապաշտպանության արդյունքները, հեղինակը գրում է, որ 180 հազար բնակիչ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 310:

ներից սզատուէցիւն 20 հազարը, իսկ մնացածները զոհ գնացին թուրքական ջարդարարներին¹:

Հ. Պողոսյանը մանրամասնորեն շարադրում է Սասունի ինքնապաշտպանութունը, որը տեւց 1915 թվականի փետրվարի 4-ից մինչև հուլիսի 27-ը՝ շուրջ 6 ամիս: Նա արժեքավորում է ծննդյամբ շենիկցի, բժիշկ Գարեգին Երիցյանի «Լեռնաշխարհի գոյամարտը» գիրքը (Բեյրութ, 1959): Վկայակոչելով Սարգիս և Միսակ Բոլեյանների՝ «Հարսգատ պատմություն Տարոնո» (Գահիրե, 1962) սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող գիրքը, հեղինակը նշում է, որ սասունցիներն ունեին 3000 հրացան, մի քանի հազար էլ անկասնոն զենքեր և ընդունել էին «Ավելի լավ է կռուտ պատվով ընկնել, քան թե անպատիվ ապրել և կործանվել» նշանաբանը: Ցույց է տրվում, որ բոլոր կողմերից Սասունի վրա գրոհող թուրք-քրդական հրոսակների դեմ կռուտ էին տղամարդիկ, կանայք, ծերերը, երեխաները, նույնիսկ անզեն մարդիկ: Նշվում է այն հետաքրքիր փաստը, որ ստեղծվել էր կանանց գաղտնի մի կազմակերպություն, որի անդամների խնդիրն էր գնդակահարել այն տղամարդկանց, որոնք բարձր չէին պահի իրենց զենքի պատիվը, վախկոտություն կորստորեին և բարոյալքում ստաջ կբերեին:

Հ. Պողոսյանը մատնանշում է Սասունի վրա թուրքական և քրդական հրոսակների հարձակման երկու գլխավոր ուղղությունները՝ 1. Խուրից դեպի Տալվորիկ և Անտոք, 2. Հազգոյի շրջանից դեպի Բաանք և Ծովաասար²: Նա նկարագրում է թշնամու ստաջին հարձակումը Ահրոնք գյուղի վրա, նրա առաջխաղացումը դեպի Սպիտակ լեռ և Տալվորիկ, Խուրի և Խիսանքի սզգաբնակչության ամառային եռամսյա կռիվները, Կուրտիկ լեռան և լեռնաշղթայի դիմադրությունը, որը գլխավորում էր փորձված ֆիդայի Փեթարա Մանուկը: Ցույց է տրվում, որ 1915-ի ապրիլի վերջերին արդեն Սասունը 150 կմ շրջագծով զբոնըրվում էր թշնամու օղակի մեջ, և երբ մայիսին քրդերը հարձակվեցին Բասանքի վրա, ժողովուրդը շարժվեց դեպի Տալվորիկ և Անտոք:

Տրվում է Ծեռնիկի նակամամարտի նկարագրությունը, որին մասնակցում էին Պոլէի Մճոն, Կորյունը, Մորոք Կարոն, Փեթարա Մանուկը, Ծեռնիկցի Ղազարը, Չոլոն, Աբրեի Գրզոն, Թաթոն, Հախոն, Իսրոն, Ղուրա Ղուկասը և որոնց ջանքերով էլ Ծեռնիկը հետ խլվեց թշնա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 331:

² Նշվ. աշխ., էջ 334:

մոց, սակայն հաջորդ օրը նրանք առիպված էին տեղի տալ և կենտրոնանալ Անդոք լեռան վրա:

Նշվում է, որ 1915 թ. հունիսի կեսերից պաշարման օղակն սկսեց սեղմվել, և լեռնականների ձեռքում մնաց 1200 քառ. կմ մի տարածք, երբ արդեն բազմահազար թշնամու դեմ սասունցիներն ունեին 1000 մարտիկ և սակավ զինամթերք ու սլարեն: Սակայն այդ պայմաններում էլ Լանկանի շրջանում և Անտոքի ձորերում սասունցիները հսկանարձակման անցան քրդերի դեմ, վանեցին նրանց 25 կմ և ձեռք բերեցին հազարավոր ոչխարներ:

Հեղինակի նկարագրությամբ 1915 թ. հուլիսի 19-ին սկսվեց թուրքական և քրդական միացյալ հարձակումը Գեղիեզուզանի և Անտոքի ուղղությամբ, և Սասունի լեռնագագաթներում ծվարած մի քանի տասնյակ հազար լեռնականները անհավասար գոտեմարտի էլան 30 հազարանոց կանոնավոր բանակի ու բաշիբոզուկների դեմ: Օգոստոսի սկզբին սկսվեց հարձակումը Շենիկ և Սեմալ գյուղերի վրա, որոնք սասունցիների գլխավոր հենակետերն էին: Շուտով վիճակը օրհասական դարձավ. Անտոք լեռան վրա հավաքվածները առիպված էին թողնել իրենց դիրքերը և ցրվել Սասունի կիրճերի մեջ: Անօրինակ սխրանքներ կատարեցին սասունցի կանաչք, որոնք ժայռաբեկորներ էին գլորում թշնամու վրա և իրենք էլ նետվում անդունդը:

Հենվելով Կարո Սասունու «Պատմություն Տարոնի աշխարհի» (Պեյրոթ, 1956) գրքի վրա, Հ. Պողոսյանը գրում է, որ այդ օրհասական կացության մեջ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հրահանգ է տալիս դիմադրության դեկավարներին՝ մարտերը դադարեցնելու և ցրվելու մասին: Ռուբենի այդ վարմունքը հեղինակը գնահատում է իրրև ժողովրդին թշնամու ողորմածությանը հանձնելու և իր անձը փրկելու գործողություն: Նա հսկայաբլում է Կ. Սպառնուն, որը պաշտպանության տակ է առնում Ռուբենին և իր գնահատականը հիմնավորելու համար դիմում է Եղիշե Տեր-Պարսամյանին, որը «Տարոն ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը 1914—1915» (Ֆրեզոն, 1920) գրքում ընդգծում է, թե «Ռուբենը եղավ սուաջին անգամ լքողը ժողովուրդը»¹:

Հ. Պողոսյանը գրում է, որ սասունցիների մանր կռիվները շարունակվեցին նաև հետագայում, մինչև 1916-ի գարնանը ռուսական զորքերը գրավեցին Մուշը, որից հետո Սասունից Մուշ իջավ շուրջ 10 000

¹ Նշվ. աշխ., էջ 340:

մարդ: Նա դատապարտում է նաև Վահան Փառիազյանին, որն իբր չկազմակերպեց Քանա լեռան վրա հավաքված 15—20 հազար մշեցիների անցումը մոտեցող ռուսական բանակին ընդառաջ:

Ամփոփելով շարադրանքը, Հ. Պողոպյանը նշում է, որ պատեհական հայրենիքից զրկված Սասունի խիզախ ժողովրդի բեկորները ի վերջո հանգրվանեցին Արևելյան Հայաստանում, առավելապես ներկայիս Թալինի շրջանում:

Կովկասյան բանակի գործողությունների առնչությամբ Վանի հերոսամարտին հպանցիկ ձևով անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Հարությունյանը¹: Բարձր գնահատելով Վանի ինքնապաշտպանության նշանակությունը, նա գրում է. «Վան քաղաքի պաշտպանությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության փառավոր էջերից մեկն է: Այն ակնբախտրեն ցույց տվեց, որ արևմտահայերը այդքան զոհեր չէին կրի, եթե նրանք գեոցիդի քաղաքականություն անցկացնողներին ամենուրեք ցույց տալին զինված դիմադրություն: Մյուս կողմից՝ Վանի պաշտպանությունը ցուցադրեց նրա մասնակիցների ու կազմակերպիչների բարձր կազմակերպվածությունը, ռազմական հնարամտությունն ու արիությունը»²: Նա նշում է, որ Վանի ազատագրումը տոնում էր ողջ Հայաստանը, ամենուրեք տարերայնորեն առաջանում էին միախնդներ, որտեղ հայ ժողովուրդը գովաբանում էր ռուսական քաջարի զորքերին ու Վանի հերոսական պաշտպաններին: Այս բոլորը լավ է, շատ լավ: Բայց ինչո՞ւ Վանի ինքնապաշտպանությունը կոչել ապստամբություն, իսկ նրա պաշտպաններին՝ ապստամբներ, կամ ինչո՞ւ քաղաքի պաշտպանության կազմակերպիչ համարել միայն Արամ Մանուկյանին (էջ 307), երբ հանրահայտ է, որ «Վանի հայ ինքնապաշտպանության Զինվորական մարմնի» նախագահը ռամկավար Արմենակ Եկարյանն էր, իսկ դաշնակցական Ա. Մանուկյանը մտավ այդ մարմնի մեջ իբրև խորհրդակցան:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը սխեմատիկ են ներկայացված Ծ. Աղայանի մենագրության մեջ³: Թվում է, թե մեծադիր հատորում, որի 7-րդ և 8-րդ ընդարձակ գլուխները կրում են «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հայ ժողովուրդը», «Մեծ եղեռնը»

¹ Арутюнян А. Кавказский фронт 1914—1917. Ереван, 1971.

² Նշվ. աշխ., էջ 306:

³ Ծ. Պ. Աղայան: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից: Երևան, 1976:

վերնագրերը, ստավել քան հանգամանակի խոսք կլիներ նաև ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին: Սակայն, ցավոք, այդպես չէ. հանգուցային այդ հարցին հատկացված են սուղ էջեր միայն (էջ 421—425):

Թուրք ջարդարարների դեմ անհավասար գոտեմարտերում՝ անձնվիրաբար ընկած հայորդիների հիշատակին երախտագիտության խոսք ասելու և հարգանքի տուրք մատուցելու մղումով է գրված Հայրիկ Մուրադյանի գիրքը¹: Փաստավալերագրական նյութի և դեպքերին մասնակից սակավաթիվ վերապրողների հիշողությունների օգտագործմամբ հեղինակը վերաշարադրել է Ծատախի, Վանի, Տարոնի, Ծալին-Գարսիսի, Մուետիայի, Յոզղաթի, Ուրֆայի գոյամարտերի պատմությունը, վերականգնել մի շարք հետաքրքիր մանրամասներ, հերոս նահատակների գործեր և անուններ: Թերևս հենց գրքի բնույթով է պայմանավորված այն, որ տեղ են գտել փաստական բնույթի մի շարք վրիպումներ, որոշ դեպքերում ցուցաբերված է անքննադատ մտեցում աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների նկատմամբ: Անընդունելի է, օրինակ, հեղինակի այն ձևակերպումը, թե շատ քաղաքների և գավառների հայերը, որոնք զենքը հանձնեցին կառավարության պահանջով, «...կարող էին թիկունքից ծանր հարված հասցնել երկու ճակատի վրա պատերազմի մեջ մտած երիտթուրքական ցեղասպաններին»²:

Արևմտահայության ինքնապաշտպանության հիմնահարցին իր աշխատություններում անդրադարձել է պրոֆ. Հ. Ու. Մելիքսեթյանը^{3,4}:

Գրելով, որ ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում թուրք ջարդարարներն անպատիժ կերպով հայազրկեցին Հայաստանը, վտանա լինելով, որ իրենց քաղաքականության հետևանքով կոչնչանա ամբողջ արևմտահայությունը, նա միաժամանակ ավելացնում է, որ մի շարք վայրերում հայերը դիմեցին հերոսական ինքնապաշտպանության: Նա գտնում է, որ ինքնապաշտպանական այդ կոիվները ոչ թե դավադրություններ կամ ապստամբություններ էին, ինչպես փորձում են դրանք ներկայացնել թուրք շովինիստները, այլ գոյության պաշտպանման բնական ու օրինական մի կոիվ, օրհասական մի ճիգ: Թվարկելով Վանի,

¹ Հ. Մուրադյան: Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից, Երևան, 1988:

² Նշվ. աշխ., էջ 20:

³ Հ. Ու. Մելիքսեթյան: Արևմտահայերի թունագաղթը և ափսոսանքների հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914—1949), Երևան, 1975:

⁴ Հ. Ու. Մելիքսեթյան: Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920—1950 թթ.): Երևան, 1985:

Մուշի, Սասունի, Ծապիկն-Գարսահիսարի, Սուեռիայի, Մուսս լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերը, որոնցից մի քանիսը դրական էլք ունեցան, Հ. Մելիքսեթյանը նշում է, որ դժբախտաբար դրանք ինչպես հարկն է նախապատրաստված չէին, համընդհանուր բնույթ չկրեցին, որպեսզի հաջող էլք ու ավելի մեծ արդյունք տային¹:

Ավելացնենք միայն, որ մեր պատկերացմամբ, օրհասական կովի նետոված հայորդիներին առաջնորդում էր ոչ այնքան «գոյության պաշտպանման» բնական և օրինական իրավունքը, որքան բռնադատիչներին մի վերջին մահացու հարված հասցնելու և զենքը ձեռքին պատվով նահատակվելու վեհ զգացումը: Այս առումով մենք այնքան էլ համամիտ չենք «գոյամարտ» բառի շատ տարածված գործածությանը և ստավել համապատասխան ենք նկատում «հերոսամարտ», «դյուցազնամարտ» տերմինները, մանավանդ վերջինը, նկատի առնելով, որ մի շարք վայրերում հայերը պարզապես հրաջքներ գործեցին:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական գոտեմարտերին իր վերաբերմունքն է ցույց տվել ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանը:

Վանում, Ծառախում, Մուշում, Սասունում, Ծապիկն-Գարսահիսարում, Սուեռիայում (Մուսալեռ), Ուրֆայում և այլ վայրերում հայերի ցույց տված դիմադրությունը նա իրավամբ դիտում է իբրև տեղահանության և ջարդի հետևանք, ինքնապաշտպանություն, երբ հայ դյուցազունները՝ տղամարդ ու կին, ծեր և պատանի կուլում էին մինչև վերջին փամփուշտը, վերջին մարդը²: Նա հատկապես կանգ է առնում Վանի ինքնապաշտպանության վրա, ընդգծում ուժերի անհավասարությունը՝ թուրքերն ունեին 12 000 զինվոր, 12 հրանոթ, հայերը՝ 1463 վատ զինված ուսզմիկ: Սակայն վանեցիները գիտեին; որ կուվելով սպանվում են իրենց գոյատևումը, նրանք միասնական էին իրենց արդար գործում, լի հայրենասիրական գիտակցությամբ, ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ իրենց բարոյական պարտքը մինչև վերջ կատարելու կորովով³: Հեղինակը Ծառախի ինքնապաշտպանությունը դիտում է իբրև Վան-Վասպուրականի հերոսամարտերի բաղկացուցիչ մաս, որը տևեց 42 օր (սպրիլ-մայիս), երբ Ջնդեթի դեմ ելան 57 հայկական գյուղերի բնակիչները, ստեղծեցին զինվորական խորհուրդ՝ Ս. Մեսրոպյանի և Ա. Սիմոնյանի գլխավորությամբ:

1 Նշվ. աշխ., էջ 37:

2 Գ. Բ. Ղարիբջանյան: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Երևան, 1986, էջ 62:

3 Նշվ. աշխ., էջ 68:

Նա 1915 թ. հերոսամարտերի մեջ սուսնձնակի տեղ է հատկացնում Սասունի լեռնականների մղած ինքնապաշտպանական կռիվներին Շենհքում, Սեմալում, Տարվորիկում, Գեյիեգուզանում և Անդոք լեռան վրա: Մի քանի օր պաշտպանվեցին նաև Մուշ քաղաքն ու նրա շրջակա գյուղերը: Սակայն զենքի և ռազմամթերքի պակասի պատճառով այդ կռիվներն անհաջող ելք ունեցան: Այդ կռիվների վերաբերյալ հեղինակն իր մտքերը հանրագումարի է բերում հետևյալ կերպ. «Հայ ժողովրդի այս ինքնապաշտպանական մարտերը կրկին ցույց տվեցին, որ թուրքական յաթաղանից փրկության միակ ելքը կռիվն էր (ընդգծումն՝ իմն է— Մ. Կ.): Ծիշոտ է, այն անհավասար էր, իսկ զոհերը՝ շատ, սակայն հիմնականում փրկվում էին նրանք, ովքեր կռվում էին. հնազանդվել թշնամու կամքին՝ ճշանակում էր իսպառ բնաջնջվել»¹:

Մեկ այլ մեկագրության մեջ Գ. Լարիբջանյանը, տալով Վան-Վասպուրականի, Ծապին-Գարաֆիսարի, Մուշի, Սասունի, Ուրֆայի, Մուսա լեռան ինքնապաշտպանական մարտերի սեղմ նկարագիրը և ամփոփելով դրանց արդյունքները, եզրակացնում է. «Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչությունը սուսջին հերթին հույսը դրել էր ինքն իր վրա: Եվ այնտեղ, որտեղ նրանք զենքի դիմեցին և հերոսաբար պաշտպանվեցին, ավելի քիչ տուժեցին, քան այնտեղ, որտեղ ենթարկվեցին իրենց ճակատագրին: Եվ զոհերն էլ շատ ավելի քիչ կլինեին, եթե հայ ազգային ազատագրական շարժումն ունենար ընդհանուր ղեկավարություն, Օսմանյան կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների պայքարի հետ շաղկապված գործողությունների միասնական պլան»²:

Եղեռնի 75-րդ տարելիցի առթիվ աշխատություն է հրատարակել պրոֆեսոր Ա. Ս. Համբարյանը³:

Համառոտակի տալով իմպերիալիստական հակադիր խմբավորումների՝ Եռյակ միության և Անտանոի հետապնդած նպատակներն սուսջին համաշխարհային պատերազմում և Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը Ռուսաստանի դեմ 1914 թ. հոյեմբերի 2-ին, հեղինակը նշում է, որ հայ հասարակական քաղաքական տարբեր շրջաններ տարբեր դիրքերում կանգնեցին պատերազմի հանդեպ: Պոլսի հայոց պատ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 68:

² Գ. Վ. Гарнбджанян. Геноцид армян перед судом истории. Ереван. 1995. с. 26.

³ Ա. Ս. Համբարյան: 1915 թվականի արևմտահայերի կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Երևան, 1990:

յիսարք Զավեն արքեպիսկոպոսը հայտարարեց, որ անհրաժեշտ է ցուցաբերել շրջահայեցություն, լրջմտություն, դրացի ժողովուրդների հանդեպ հարգանք և ողջամտություն, իսկ գորակոչվածները պետք է կատարեն իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ:

Արևմտահայ լիբերալները հայտարարեցին, որ պետք է մերժել անջատողական ձգտումները, պինդ փարվել Օսմանյան հայրենիքին, մշակել բարի հարաբերություններ մահմեդական հարևանների հետ և գործով ապացուցել իրենց նվիրվածությունը կայսրությանը:

Օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության կոչով հանդես եկան նաև Թուրքիայում գործող արևմտահայ քաղաքական կուսակցությունները: Գրկթե նույն դիրքորոշումն ընդունեցին նաև արևմտահայ դեմոկրատական մտավորականները¹:

Այլ էր, սակայն, արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջանների դիրքորոշումը: Պատերազմի սկսվելուց մի քանի օր անց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը դիմեց Կովկասի փոխարքային, որպեսզի ցարական կառավարությունն իր ձեռքը վերցնի արևմտահայերի կյանքի և գույքի պաշտպանության գործը, իսկ ավելի ուշ՝ նույնքերի 8-ին, խնդրում էր, որ ցարը Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթներից՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքրի, Խարբերդի, Սլավի ու Կիլիկիայից կազմի հայկական ինքնավարություն: Այդ նույն դիրքորոշման վրա կանգնեցին արևելահայ լիբերալները:

Առավել մեծ ակտիվություն դրսևորեցին արևելահայ քաղաքական կուսակցությունները: Դաշնակցության արևելյան բյուրոն զինվորազրվեց ցարիզմին և ղեկավար դեր ստանձնեց կամավորական ջոկատների ստեղծման գործում:

Հնչակյանները ևս կանգնեցին պատերազմից հայ ժողովրդի համար բարիք ակնկալողների դիրքերում: Նույնպիսի ակնկալիքներ ունեին նաև եսեռները, սպեցիֆիկները և կադետները: Միայն բուլշևիկներն էին, որ հակադրվեցին ազգային կուսակցությունների ցարանյա ստ դիրքորոշմանը²:

Ա. Համբարյանը ուրույն տեսակետ է հայտնում կամավորական շարժման մասին, այդ առթիվ գրելով. «Հայ կամավորները զինվորագրվում էին գերազանցապես Ռուսաստանին: Պատմաբանները նշում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 4—5:

² Նշվ. աշխ., էջ 7—8:

են, որ նրանք համալրում էին այդ պետության բանակները ոչ թե նրա զավթողական պլանների իրականացմանը նպաստելու, այլ ռուսների օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու համար: Որքան էլ դա ճշմարիտ էր, սակայն թերևս անհրաժեշտ էր հաշվի առնել արևմտահայության վիճակը և չդիմել այդ քայլին, մանավանդ, երբ Ռուսաստանը կարող էր գրավել Արևմտյան Հայաստանը, սուսանց հայ կամավորների մասնակցության և նվաճելիս պիտի ստեղծեր ոչ թե ինքնավար Հայաստան, այլ բնակեցնելու էր այն կազակներով: Ճարիզվել միայն օգտագործում էր հայերին, իսկ իրականում կցելու էր Արևմտյան Հայաստանը կայսրությանը որպես նվաճած տարածություն... Հայ բուրժուական շրջանները ղեկավարվում էին ավելի շատ իրենց պատրանքներով և ենթադրություններով, քան իրական գործերով (ընդգծումները իմն են— Մ. Կ.)»¹:

Այնուհետև խոսելով կամավորական յոթ գնդերի կազմավորման մասին և տալով նրանց հրամանատարների անունները՝ Անդրանիկ, Քեռի, Խանասորի Վարդան, Համագասպ, Գրիգոր Ավշարյան, Հայկ Բժշկյան, Հովսեփ Արղության, հեղինակը ցավալիորեն առհասարակ չի նշում Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) անունը, որը եղել է 2-րդ գնդի անվտոյոխ հրամանատարը՝ օգնականներ ունենալով Գարեգին Նժդեհին, Արմեն² Գարոյին և Դաշնակցական Խեչոյին: Մեր կարծիքով այստեղ Դրոյի տեղն զբաղեցրել է Խանասորի Վարդանի (Վարդան Մեհրաբյան) անունը, որը եղել է հետագայում 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ գնդերի միավորմամբ ստեղծված «Արարատյան զորագնդի ընդհանուր հրամանատարը»²:

Նշված է, որ ամենախոշորը Անդրանիկի ջոկատն էր՝ 1200 զինվոր, իսկ կամավորների ընդհանուր թիվը ըստ որոշ հեղինակների 6 000 էր, ըստ ուրիշների՝ հասնում էր 10 000-ի: Տրվում են կամավորական առաջին չորս գնդերի մարտական նորոգությունները՝ 1. Սալմաստ-Վան (Անդրանիկ, որը ռազմաճակատ մեկնեց 1914-ի նոյեմբերի 16-ին), 2. Իգդիր-Բայազետ-Բերկրի-Վան (սա հենց Դրոյի գլխավորած գունդն էր, որ ռազմաճակատ մեկնեց նոյեմբերի 17-ին— Մ. Կ.), 3. Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, 4. Սարիղամիշ-Քյոտիբիքյոյ-Էրզրում: Ա. Համբարյանը միանգամայն իրավացիորեն գրում է, որ արիաբար կռվելով ռուսական բանակների շարքերում, հայ կամավորական զըն-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10:

² Նշվ. աշխ., էջ 11:

յերը մի շարք ճակատամարտերում նպաստեցին թշնամու դեմ տարած հաղթանակներին: Առանձնապես աչքի ընկալ Անդրանիկի գլխավորած ջոկատը, որը փաստորեն վճռական դեր խաղալով Դիլմանի ճակատամարտում (Սալմաստ-Վան ուղղությամբ—Մ. Կ.), փրկեց Կովկասը թուրքական ներխուժումից, արժանանալով այդ ուղղությամբ ուսական զորաբաժնի հրամանատար գեներալ Չունոզուբովի բարձր գնահատականին:

Ա. Համբարյանը չի անտեսում նաև այն հանգամանքը, որ հայ կապավորները թուրքական կոտորածներից փրկեցին բազմահազար հայերի և ուղարկեցին Կովկաս:

Նշվում է նաև, որ կամավորներից բացի, ուսական բանակ էին զորակոչվել շուրջ 250 000, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան բանակներ՝ 50 հազար, թուրքական բանակ՝ 300 000 հայեր:

1916 թ. ամռանը, երկշուր կրելով, որ հայ կամավորական ջոկատները կդառնան ազգային բանակի հիմք, ուսական հրամանատարությունը ցրեց դրանք, կազմավորվեց հինգ գումարտակ՝ տարբեր զորամիավորումների կազմում¹:

Հեղինակը նույնպես այն կարծիքին է, որ հայերի կոտորածները թուրքերն սկսել են դեռևս 1914-ի վերջերին: Այդ առթիվ նա գրում է, որ 1914 թ. նոյեմբերին ռազմաճակատում կրած պարսությունների մեղքը գցելով հայերի վրա, թուրքերը սրի քաշեցին Արդվինի, ապա Բաշլիպեի հայերին, իսկ ապա 1915-ի ապրիլից ձեռնամուխ եղան հայերի զանգվածային տեղահանման ու բնաջնջման քաղաքականությանն իրականացմանը: Հակիրճ շարադրանքով, սակայն խոսուն և մեկնաբանություններ չպահանջող փաստերի վկայակոչմամբ Ա. Համբարյանը ներկայացնում է եղեռնի հիմնական դրվագները՝ երիտթուրքերի հայասցինջ ծրագրի ստեղծումը, 1915-ի ապրիլի 24-ին Պոլսի, ապա Իզմիրի, Պարտիզակի, Բրուսայի, Ադաբազարի, Մարզվանի, Էրզրումի Սվազի, Դիարբեքիրի, Կեսարիայի և այլ վայրերի հայ մտավորականության ձերբակալությունը, աքսորն ու բնաջնջումը, հայ ռազմունակ ուժերի զինաթափումն ու ոչնչացումը թուրքական բանակում, հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը, աքսորն ու բնաջնջումը Ջեյթունի, Բիթլիսի, Մուշի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի վիլայեթներում: «Մինչև 1915 թվականի վերջերը և 1916 թվականի սկզբները, — ամփոփում է հեղինակը, — երիտթուրքական իշ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 13:

խանությունները հայաթափեցին Արևմտյան Հայաստանը, հայերին ենթարկելով բոլոր ժամանակների տանջանքներին ու կոտանքներին և մեղցնելով բոլոր ժամանակների մահերով»¹:

Նա այն կարծիքն է հայտնում, որ, անշուշտ, արևմտահայության ցեղասպանությունը կազմակերպեցին երիտթուրքական ղեկավարները, բայց նրանց օգնեցին, նրանց հրահանգները կենսագործեցին նաև թուրք ու քուրդ աղաները, բեյերը, ցեղապետերը, մահմեդական հոգևւորականները և սրանց ձեռքերին կույր գործիք դարձած ֆանատիկ խուժանը: Իհարկե, եղան պաշտոնյաներ, որոնք դեմ կանգնեցին իթթիհատականների հայաջինջ քաղաքականությանը, որոնց, սակայն, անմիջապես պաշտոնազրկեցին: Եղան նաև մահմեդական հասարակ քաղաքացիներ ու գյուղացիներ, որոնք վտանգելով իրենց կյանքը, փրկեցին առանձին հայերի, սակայն, ցավոք, այդպիսիները քիչ էին:

Հեղինակը գրում է, որ իթթիհատական ոճրագործները պատերազմի տարիներին Թուրքիայում բնակվող ավելի քան 2500 հազար հայերից կոտորեցին շուրջ 1,5 միլիոնը, մնացածները մի կերպ փրկվեցին՝ ցրվելով Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի, Ամերիկայի տարբեր երկրներ: «1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեաթ փաշան հայտարարեց, — շարունակում է նա, — որ ինքն ու իր գործընկերները **Հայկական հարցը լուծեցին** երեք ամսում, ինչը սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդին չէր հաջողվում երեսուն տարվա ընթացքում: **Այս լկտի հաջտարարությունը, ցավոք, ճշմարիտ էր** (ընդգծումներն իմն են—Մ. Կ.)»²: Կարծում ենք, որ ոչ, Թալեաթը ճշմարիտ չէր: Իր չարագործությունների համար նա հեռացնում հայ ժողովրդին պատասխան ավեց սեփական կյանքով, իսկ Հայկական հարցը այդպես էլ առ այսօր մնում է չլուծված:

Հանրագումարի բերելով հայ ժողովրդի մարդկային կորուստները, Ա. Համբարյանը գրում է, որ պատերազմի նախօրյակին ամբողջ աշխարհում հաշվվում էր 4,5—5 միլիոն հայ: Նկատի ունենալով այլ ուսումնականատներում դաշնակից պետությունների բանակների զոհված հայերին, ինչպես նաև հետագա տարիներին թուրքական ներխուժման հետևանքով Անդրկովկասում սրի քաշված արևելահայերին, հեղինակը հայերի կորուստների ընդհանուր թիվը հաշվում է երկու միլիոն, որը կազմում է ժողովրդի 40 տոկոսը: Մինչդեռ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և Ռուսաստանը կորցրին իրենց բնակչության 1—8 տոկոսը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 25:

² Նշվ. աշխ., էջ 28:

Հայ ժողովուրդը զրկվեց իր հայրենիքի մեծ մասից և նրան մնաց իր դարավոր բնօրրանի մոտ 10 տոկոսը¹:

Հեղինակը ընդհանուր գծերով խոսում է նաև մեծ տերությունների հայավնաս դիրքորոշման, ինչպես նաև համաշխարհային սուաշարժն հասարակայնության թողոքի ձայնի, երիտթուրքերի դատաւարության, հայ վրիժառուների սխրանքի և հարակից այլ հարցերի մասին:

Աշխատության մեջ հանգամանորեն ներկայացված են արևմտահայերի ինքնապաշտպանությունը Վանում, Մուշում, Սասունում, Ծապին-Գարահիսարում, Ուրֆայում, Մուսս լեռան վրա: Սակայն հեղինակը չի գնացել տրորված արահետներով, այլ վեր է հանել այդ հերոսամարտերի մի շարք նոր դրվագներ, շրջանառության մեջ դրել նոր փաստեր ու անուններ, տվել ուրույն գնահատականներ: Ինքնապաշտպանական հիշյալ հանրահայտ կոիվներին Ա. Համբարյանն ավելացնում է, որ այդպիսի մարտեր տեղի ունեցան նաև Թուրքիայի հայաբնակ այլ վայրերում՝ Բյուրիքում (Ծապին-Գարահիսարի գավառ), Սինջարում (Դիարբեքիի վիլայեթ), Ֆունջակում, Ֆոնուզում, Կիշելֆիլում, Բերեկոյում (Ադանայի վիլայեթ), Գուվաթ-Շափայում (Տրապիզոնի վիլայեթ), Պարտիզակում և այլ տեղերում²:

Հեղինակի եզրակացությունը հետևյալն է. «1915-ի ինքնապաշտպանական մարտերը հայ ժողովրդի պատմության փառապանձ դրվագներից են: Նրանք ցույց տվեցին մեր ժողովրդի կենսունակությունը, թշնամու դեմ մաքառելու պատրաստակամությունը և հարստեղու կամքը: Այդ մարտերն ապացուցեցին, որ հայերը, երբ դիմադրում էին թշնամուն, ավելի քիչ էին կոտորվում, քան երբ հանձնվում էին նրա ողորմածությանը: Ազգերի գոյատևման գաղտնիքը նրանց ստեղծագործության և պայքարի մեջ է»³:

Նա ընդգծում է նաև, որ հայ ժողովուրդը բուժում է իր վերքերը, բայց երբեք չի մոռանում կոթցրած հայրենիքը և վառ է պահում զոհերի հիշատակը: Նա պահանջում է, որ համաշխարհային հասարակայնությունն ընդունի հայերի ցեղապանությունը, դատապարտի թուրքերի անհնախադեպ ոճրագործությունը և արդարամտորեն հատուցի իր կորուստները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 28—29:

² Նշվ. աշխ., էջ 84:

³ Նշվ. աշխ., էջ 85:

Եղեռնի տարիների հայոց դշուցագնամարտի վավերականությունը վերականգնելու և ժամանակակից ընթերցողի սեփականությունը դարձնելու շահագրգռությամբ է պայմանավորված, անշուշտ, Վասպուրականի հայրենակցական միության հրատարակած ժողովածուն՝ նվիրված Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի 75-ամյակին¹: Աչտեղ հողվածներ են գետեղված Վասպուրականի, Վան-քաղաքամեջի, Արճակի ու Թիմարի, Հայոց ձորի, Ծատախի ու Փեսանդաշտի, Լեռնապարի հերոսամարտերի, Վանի հայկական ժամանակավոր կառավարության, Վասպուրականի իշխանության մասին, որոնց հեղինակներն են դեպքերի ականատես-ժամանակակիցներ և մասնակիցներ Ա. Փոխարյանը, Հ. Կոստյանը, Հ. Մուտոյանը, Ս. Մեսրոպյանը, Ա. Աթրահամյանը, Օ. Մխիթարյանը, Հ. Կուլոշյանը, Ա. Մաքսապետյանը: Գրքում գետեղված են Զինվորական մարմնի կոչերն ու հրահանգները:

Այժմեական է հնչում ժողովածուն կազմող Հ. Դ. Փափազյանի արտահայտած այն միտքը, թե Եղեռնի ժամանակաշրջանում հերոսական ինքնապաշտպանական կռիվները, որ մղվեցին ամենուր, եկան հաստատելու, որ ամենաանհնարին պայմաններում անգամ մեր ժողովուրդը կարող է ծառանալ բռնության դեմ, արյան գեղով պաշտպանել իր ազատությունը և շարունակել ապրել ու արարել: Միանգամայն իրավացի է Հ. Փափազյանը, գրելով, որ հայոց ազատամարտի և հերոսական խուլանքի գագաթները եղան ոչ միայն Վանի, Ծատախի, Արճակի, Փեսանդաշտի, այլ նաև Մուշի, Սասունի, Ուրֆայի, Ծապին-Գարահիսարի, Մուսս լեռան և այլ վայրերում օրհասական կռիվ ելած հայ զանգվածների՝ օսմանյան զորքերի և ջարդարար ամբոխի դեմ մղած ինքնապաշտպանական մարտերը, սակայն իր մասշտաբներով և բախտորոշ հետևանքներով ապրիլ-մայիս ամիսներին Վանում մղած հերոսամարտը մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրում առանցքային նշանակություն ունեցավ: Նա գտնում է նաև, որ 1915-ի մայիսի 6-ին, հայ կամավորական զնդերի և ռուսական բանակի մուտքից հետո, Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ Վանում ստեղծված հայկական իշխանությունը մեր մղած ազատագրական պայքարի առաջին քաղաքական ձեռքերումը պիտի համարել²:

Գիտաճանաչողական որոշակի արժեք է ներկայացնում եղեռնից վերապրած Աբգար Ասլանյանի հուշերի գիրքը՝ նվիրված Փեսանդաշ-

¹ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը: Կազմող՝ Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1990:

² Նշվ. աշխ. Առաջաբան:

տում՝ Արևմտյան Հայաստանի այդ գողարիկ անկյունում, անկոտորուս ուշաունցիների նվաճ ակօրինակ հերոսամարտին¹:

Մրտի կծկումներով ես կարդում գրքի խմբագիր Վ. Մովսիսյանի այն դաւոյ խոսքերը, թէ որքան հուշերի գրքեր, վկայություններ, փաստաթղթեր կարող էին շրջանառության մեջ դրված լինել, եթէ այն մարդիկ, որոնք ապրում էին մեր կողքին ու իրենց մաշկի վրա էին զգացել եղեռնը, մասնակիցը եղել գոյամարտերին, հնարավորություն ունենալին գրել իրենց հուշերը, սակայն մեծամասամբ դրանք չգրվեցին, որովհետև փրկվածները, եղեռնի խշակները մեզ մոտ ապրեցին ևս-ցիոնալիստ կամ դաշնակցական համարվելու վախը արտներում, որոնք «իրենց ապրածի ու տեսածի հիշողությունն իսկ պահպանելու դեպքում արժանանում էին բռնադատված այն զոհերի ճակատագրին, որոնց թիվը տասնյակ միլիոններով է հաշվվում»: Եվ բարեբախտաբար (այդպիսի բարեբախտություն էլ կարող է լինել— Մ. Կ.) Ա. Ապանյանը ապրածն ու տեսածը գաղտագողի թղթին հանձնած փոքրաթիվ խիզախներից մեկն է²:

Իրենց համատեղ աշխատության մեջ թուրք ջարդարարների դեմ մղած արևմտահայության պայքարին առանձին գլուխ են հատկացրել Ռ. Սահակյանը և Կ. Խողալեղյանը³:

Ներկայացնելով այն հիրավի անհավասար գոտեմարտը, որ մղեցին արևմտահայերը թուրք ջարդարարների դեմ Վանում, Ծատախում, Ծապին-Գարահիսարում, Սաունում, Մուշում, Ուրֆայում, Ինտրճագում, Մուսալեռում 1915-ին, հեղինակներն այդ էջերը դիտում են իրրև հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի դրսևորումներ:

Հայոց Մեծ եղեռնի հերոսապատումին արդեն հիշատակված ուսումնասիրության մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձրել Է. Դանիելյանը⁴: Գրելով, որ, այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի և կալսրության բազմաթիվ հավկական բնակախմբեր վերածվեցին արժվաքույնի, ևս նշում է, որ Վանում, Ծապին-Գարահիսարում, Մուսա լեռում, Ուրֆայում և այլուր արևմտահայերի դիմադրական մարտերի

1 Ա. Ն. Ապանյան: Փեսանդաշտը պաշարված էր: Երևան, 1990:

2 Նշվ. աշխ., Առաջարան:

3 Ռուբեն Սահակյան. Կոտանդին Խողալեղյան: Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, 1995:

4 Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դատեր (Է. Դանիելյան, «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը երկուսուրբսական վարչակարգի կողմից»):

արդյունքն այն եղավ, որ հարյուր հազարավոր հայեր փրկվեցին մահից:

Հեղինակը ընդգծում է, որ դժբախտաբար Եղեռնի հերոսապատմւմի էջը գիտական պատշաճ մակարդակով չի ուսումնասիրված և մատնացույց է անում սփյուռքահայ պատմաճանաչողական բնույթի աշխատությունները: Մեր կարծիքով, սակայն, իրականությանը չի համապատասխանում է. Դանիելյանի մեղադրականը խորհրդահայ ողջ պատմագրության հասցեին, որն, իբր, գնահատելով հեշտ ճանապարհով, սփյուռքում լույս աեսած աշխատություններից լոկ ծաղկաքաղ է արել, որոնցում բացակայում է պատշաճ գիտական վերլուծությունը: «Եվ եթե փորձվել է գիտական ինչ-որ տարր մտցնել, ապա, տուրք տալով բոլշևիկյան վարչակարգի գաղափարական պահանջներին, դա արվել է հակադաշնակցական քարոզչության դիրքերից»,— ավելացնում է հեղինակը¹: Ուրիշ խնդիր է, եթե ասենք, որ հայոց գույամարտի պատմությունը դեռևս ողջ ծավալով ու խորությամբ չի լուսաբանվել, սակայն արված պատկառելի դրական աշխատանքն անտեսելու կամ նետնացնելու պարզապէս իրավունք չունենք:

Իրավամբ գրելով, որ, իրոք, հայոց Գողգոթայի հերոսապատմւմի էջը մեծ դասեր է պարունակում, հեղինակը կատարում է մեր կարծիքով տեղին և կարևոր հարցադրումներ. ի՞նչը մեզ խանգարեց հավիական գործոնով արգելք հանդիսանալ ցեղասպան ծրագրին, ինչո՞ւ ինքնապաշտպանական դրոշը պարզվեց միայն մի քանի շրջաններում, ի՞նչը մեզ խանգարեց համահայկական ինքնապաշտպանության ծրագիր և կենտրոն ունենալուն: «Սրանք հարցեր են,— իրավամբ գրում է հեղինակը,— որոնցից յուրաքանչյուրը դաս և ուղեցույց է մեզ համար»²:

Այսպիսով, վերը շարադրվածից կարելի է անվարան եզրակացնել, որ հայրենական պատմագրության մեջ լուրջ աշխատանք է կատարված սրբնտահայության 1915 թվականի ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսական դրվագների պատմության վերհանման, համակարգման ու գնահատման ուղղությամբ: Բազմաթիվ անատարկելի փաստերի օգտագործմամբ վճռականորեն մերկացնելով Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական ապստամբական շարժման սուկայության վերաբերյալ թուրքական հերյուրանքը, ինչպէս նաև հակահարված

¹ Նշվ. աշխ., էջ 95:

² Նույն տեղում:

տալով պատմության տարբեր երանգի-կեղծարարներին, հայրենական պատմագրությունը մշակելու արմատավորել է հարցի լուսաբանման գիտականորեն հիմնավորված միջոց մեկնակետ, համաձայն որի արևմտահայության հերոսավարտերը երիտթուրքական ավազակաբարո վարչակարգի ծրագրավորված աննախադեպ ցեղասպանության քաղաքականության անմիջական հետևանքն էին, որոնք ունեին բացառապես ինքնապաշտպանական բնույթ և միանգամայն օրինաչափ էին, պարտադրված ու անհրաժեշտ:

4. Ծեղասպանության պատմագրության հետազոտությունը

Հայերի ցեղասպանության պատմության հետազոտության կարևորագույն խնդիրներից մեկը հիմնահարցի պատմագրության ուսումնասիրումն է, որն ունի գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական արդիական նշանակություն:

Հայրենական մի շարք պատմաբաններ՝ Մ. Ներսիսյան, Ե. Սարգսյան, Զ. Կիրակոսյան, Գ. Ղարիբջանյան, Մ. Արզումանյան, Ա. Համբարյան, Հ. Սիմոնյան և ուրիշներ, իրենց աշխատությունների ներածականում կամ բուն շարադրանքում այս կամ այն չափով անդրադարձել են Եղեռնի պատմության թուրք կեղծարարների և արևմտաեվրոպական ու ամերիկյան պատմաբանների աշխատություններին, սակայն երկար ժամանակ հիմնահարցը հատուկ հետազոտության առարկա չէր դառնում:

Պատմագրական բնույթի առանձին հետազոտությունների առաջնելը Ե. Սարգսյանի և Ռ. Սահակյանի համատեղ աշխատությունն էր¹:

Աշխատության մեջ ցույց է տրվում, որ հետպատերազմյան տարիներին Թուրքիայում լույս տեսած սովյար «պատմագիտական» գրականության հիմնական ուղղությունը թուրքիզմն է, որը նպատակ ունի ամեն կերպ գունազարդել Թուրքիայի պատմությունը՝ կանգ չստնելով իրականության միտումնավոր սղալաղման և բացահայտ կեղծման առաջ:

Ընդգծվում է դեռևս 1931-ին Քեմալ Աթաթուրքի նախաձեռնությամբ հիմնադրված «Թուրքիայի Պատմության ընկերության» դերը այդ գործում, որը մշտապես ստանալով Թուրքիայի կառավարող շրջ-

¹ Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան: Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ: Երևան, 1963:

չանկերի աջակցությունը, հետևողականորեն անց է կացնում նրանց հիմնական գաղափարախոսությունը՝ թուրքիզմը, որի ցայտուն արտահայտությունը ընկերության հրատարակած քառահատոր «Պատմության» է՝ «Թարիհը», որը թուրքերին հռչակում է իբրև աշխարհի ամենահասակուն ժողովուրդ, ամբողջ աշխարհում քաղաքակրթության տարածողներ¹:

Ե. Սարգսյանը և Ռ. Սահակյանը հայոց՝ նոր շրջանի պատմության կեղծարարության առաջնեկ համարում են ԱՄՆ-ում Թուրքիայի նախկին դեսպան Ահմեդ Ռուստեմ բեյի՝ 1918-ին Եվեյցարիայում ֆրանսեյրեն հրատարակած «Համաշխարհային պատերազմը և թուրք-հայկական հարցը» գիրքը, որտեղ հեղինակը փորձում է 1894—96 թթ. և հետագա ջարդերի մեղքը բարդել «մոլեռանդ ամբոխի» և քրդերի վրա՝ ոչ մի խոսք չստեղծել կառավարության հակահայկական միջոցառումների մասին²:

Գրքում հանգամանորեն խոսվում է 1946-ին Ստամբուլում լույս տեսած «Թալեաթ փաշայի հուշերի» մասին³: շովինիստ պատմաբան Ջահիդ Յալչընի առաջաբանով, որը նշում է, թե գլխավոր մարդասպանի հուշերը երիտթուրքերի կուսակցության արդարացնող փաստաթուղթն է: Ինչպես նշում են հեղինակները, իրոք, Թալեաթը հատուկ ջանասիրությամբ ու հետևողականությամբ աղավաղում է երիտթուրքական կառավարության քաղաքականությունը հայկական հարցում, որին նա առանձին բաժին է հատկացրել: Նա առաջ է քաշում հայերի ապստամբությունների մասին շինծու վարկածը և գրում, թե հենց որ սկսվեց պատերազմը, Մուշի, Բիթլիսի, Վանի վիլայեթներում հայերի ապստամբություններ բռնկվեցին: Այնուհետև Թալեաթը լիտիորեն պնդում է, որ երբ գլխավոր շտաբը հայերին տեղահան անելու օրենքը նախագծեց, ինքը նորից հանդես եկավ դրա դեմ (ընդգծումը հեղինակներին է— Մ. Կ.): Նա անարդարացի է համարում իթթիհասական պարագլուխների նկատմամբ Ստամբուլի ռազմական դատարանի կողմից 1919 թ. հուլիսի 6-ին կայացրած մահապատիժը:

Ինչպես նշում են հեղինակները, Թալեաթ փաշայի կեղծարարությունը հետագայում ընկավ թուրք պատմաբանների աշխատությունների հիմքում: Այսպես՝ թուրք հայտնի պատմաբան Էսաթ Ուրասը «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը» (Անկարա, 1950) գրքում, խո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 4:

² Նշվ. աշխ., էջ 12:

սելով 1915—1916 թվականների հուլիական եղեռնի մասին, լկոտորեն պնդում է, որ այդպիսի ջարդեր չեն եղել, որ թուրքերի կողմից 600 հազար, 800 հազար և նույնիսկ 1 միլիոն հայերի սպանելու մասին բազմաթիվ հեղինակների գրածները իրականության հետ ոչ մի կապ չունեն, այդ թուրք ստասպեյներ են: Ընդհակառակը, հայերի կողմից սպանված մուսուլմանների թիվն ավելի է, քան վերը հիշված թվերը:

Նշվում է նաև, որ Էսադ Ուրասն իր գրքում արդարացնում է երիտթուրքական դահիճներին, գրում, որ եթե որոշ հայեր այտաքավել են պատերազմական գործողությունների գծից այն կողմ, դա բխում էր իր ազգային անվտանգությունն ապահովելու՝ սուլթանական կառավարության օրինական անհանգստությունից:

Այնուհետև հեղինակները կանգ են առնում պրոֆեսոր Հիբերթ Բալյորի «Թուրքական հեղափոխության պատմությունը» (Անկարա, 1957) բազմահատոր աշխատության վրա, նշում, որ նա կրկնում է Թալեաթի ստահոդ պնդումը հայերի սպառնալիցությունների մասին, անցկացնում այն միտքը, թե կառավարությունն ինքը չի նախաձեռնել և մշակել ջարդերի ծրագիրը, այլ ստիպված է եղել որոշ «սաշտուպանական» գործողությունների դիմել:

Եղեռնի պատմության և պատմագրության վերաբերյալ Ռ. Գ. Սահակյանի տևական հետազոտությունների հանրագումարը եղավ «Ցեղասպանության պատմությունից» աշխատությունը¹:

Հեղինակի առաջադրած հանգուցային հիմնահարցերն են ցեղասպանության դրդապատճառների, կանխամտածված բնույթի վերհանումը, եղեռնի միջազգային արձագանքները:

Գրքի նպատակներից մեկն էլ Հայոց եղեռնի պատմագրության վերհանումն է, որն իր ծավալով, հեղինակի իսկ արտահայտությամբ անընդգրկելի է: Հեղինակը նշում է, որ անցած 75 տարում Հայոց եղեռնի վերաբերյալ տարբեր լեզուներով տպագրվել են 1000-ից ավելի անուն գրքեր, իսկ հոդվածների ու հաղորդումների քանակը պարզապես հաշվառման ենթակա չէ: Նա օրակարգի հարց է համարում հայկական մանրի և հայերի ցեղասպանության համապարփակ մատենագիտության ստեղծումը:

Աշխատության «Հայերի ցեղասպանության թուրքական քաղաքականությունը» վերնագիրը կրող սուաջին գլխի «Մեծ եղեռնը» բաժնում, գրված 1965-ին, հեղինակը կատարում է հետևյալ հարցադրումը՝ ինչո՞ւ

¹ Ռոբերտ Սահակյան: Ցեղասպանության պատմությունից: Երևան, 1990:

էին հազարներ հայերին Թուրքիայում և պայտապահներում, որովհետև նրանք չէին ցանկանում դալանապահի լինել, չէին ուզում ուրանալ իրենց մայրենի լեզուն, գիրն ու գրականությունը, այլ կերպ ասած՝ չէին ուզում հրաժարվել իրենց ազգությունից ու կրոնից, կամավոր կերպով ընդառաջել թուրքացման ամենակոպ ծրագրին¹: Այլ պատճառների թվում Ռ. Սահակյանը հիշատակում է թուրքերի նախանձը՝ իրենցից կուլտուրապես ու տնտեսապես ավելի ուժեղ ու եռանդուն ժողովրդի նկատմամբ, ինչպես նաև իրենց կյանքի, պատվի և ունեցվածքի սուլահովության մասին հայերի պահանջը, որը առաջ էր բերում թուրքերի զայրույթը:

Նա գտնում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներից մեր ժողովուրդը տվեց մոտ 1 300 000 զոհ, իսկ 1 000 000 հայեր ստիպված եղան սփռվել աշխարհով մեկ²: Ինչպես տեսնում ենք, Ռ. Սահակյանի բերած զոհերի թիվը 200 000-ով պակաս է ընդունված 1,5 միլիոնից:

«Եղեռնի դրդապատճառների մասին» բաժնում հեղինակը նշում է, որ 1915-ին արևմտահայության բռնագաղթն ու ջարդերը ներկայումս ճանաչելի են դառնում միջազգային հասարակայնությանը որպես 20-րդ դարի սուաշին ցեղասպանություն, որպես հանցագործություն ուղղված փարդկության դեմ:

Ռ. Սահակյանը ստանձնացնում է եղեռնի հինգ հիմնական դրդապատճառներ. 1. Հայկական հարցը լուծելու համիդյան քաղաքականությունը, որն իբրև «ժառանգություն» փոխանցվեց երիտթուրքերին, 2. արևմտահայ առևտրական բուրժուազիայի և առհասարակ արևմտահայության ունեցվածքը հափշտակելը, 3. երիտթուրքերի պանթուրքական ծրագրերը, որի իրականացման ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտը հայերն էին, 4. հայերի դերը ռուս-թուրքական դարավոր մենամարտում, երբ ռուս-թուրքական պատերազմներում Թուրքիայի կրած ծանր պարտությունների մեկըրը զգալի չափով բարդվում էր հայերի վրա, 5. պատերազմական իրադրությունը³:

Հեղինակն ընդգծում է հայերի ցեղասպանության կանխամտածված բնույթը և նախապես լավ մշակված պլանի առկայությունը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), որն այսօր ամենից շատ է անհանգստացնում

1 Նշվ. աշխ., էջ 6:

2 Նշվ. աշխ., էջ 11:

3 Նշվ. աշխ., էջ 12—14:

թուրքերին, քանի որ հակառակ դեպքում տեղի ունեցածը իբրև ցեղա-
սպանություն՝ գեներցիո չի որակվի:

Վկայակոչելով «Ֆրանսիացի հեղինակ Փան-Մարի Կառզուի «Հա-
յաստանը 1915-ին» գիրքը (Փարիզ, 1975), Ռ. Սահակյանը ընդգծում
է, որ հայերի նկատմամբ կատարվածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ իսկական
գեներցիո և դեռ ավելին՝ «օրինակելի գեներցիո», ինչպես այն որակում է
վերոհիշյալ ֆրանսիացի հեղինակը: «Եվ հենց այդ որակումն է,—
շարունակում է հեղինակը,— որ լուրջ անհավատություն է պատճառում
թուրքական պաշտոնական շրջաններին, մղում նրանց դեպի ամեն
կարգի պատմական խեղաթյուրումների և կոպիտ ու բացահայտ նեն-
գափոխման՝ հայկական գեներցիոյի իրողությունը ժխտելու և համաշ-
խարհային հասարակական կարծիքը շիթոթոյան մեջ գցելու համար»¹:

Ռ. Սահակյանը նշում է թուրքական պաշտոնական պատմագրու-
թյան առաջին հրատարակությունները՝ «Ճշմարտություն հայկական
հեղափոխական շարժման մասին և կառավարական միջոցառումները»
(1916 թ.), «Հայկական կոմիտեների հեղափոխական ձգտումներն ու
գործողությունները Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից առաջ
և հետո» (1917 թ.) և ընդգծում, որ հիշյալ հրատարակություններում
ձևակերպվեց թուրքական պետական, պաշտոնական տեսակետը՝ «Հա-
յերը սպառամբել են, և թուրքերը ստիպված են եղել ճնշել այդ սպր-
տամբությունները», մի տեսակետ, որը իշխում է ահա 70 տարի:

Գլխի վերջում հեղինակը հերյուրանք է համարում այն կարծիքը,
թե՛ իբր սրբնատահայերը, առանց որևէ դիմադրության, թույլ են
տվել իրենց մոթթոտելու և գտնում, որ ամենուրեք, որտեղ դա հնարա-
վոր էր, հայերը դիմադրություն են ցույց տվել իրենց դահիճներին, և
հիշատակում է Վանը, Ծատախը, Ծապին-Գարսահիսարը, Մուսա լե-
ռը, Ուրֆան, Սասունը:

Դուզն իսկ չնսեմացնելով հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական
դյուցազնամարտերի ողբերգականությունն ու հերոսականությունը, մենք
գտնում ենք, որ չարիքը դիմագրավելու ուղղությամբ, այնուամենայնիվ,
չարվեց այն ամենը, ինչ հնարավոր էր: Մեր ազգային վարիչներին
չհաջողվեց ստեղծել կազմակերպված դիմադրության քիչ թե շատ դե-
կավարելի համակարգ, մոթիլիզացնել դիմադրության ընդունակ սակա-
բուր ուժերը, որի դեպքում նախահիքը այդքան ահալոր և զոհերի թիվն
էլ այդքան անհասիելի չէր լինի: Սա մեր համոզմունքն է, որը երբեք
էլ չի նշանակում անտեսել մեր ժողովրդի դիմադրական ոգին, այլ, ընդ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

հակառակը, հարցի նման դրվածքի դեպքում այն ավելի է ընդգծվում: Գլխի «Ուրբան հին է ռասիզմը» բաժնում (1969 թ.) խոսք է գնում ֆրանսուհի հրապարակագիրը Էլենա դը լա Մուշեռի «Ռասիզմը 1000 պատկերներում» (Փարիզ, 1967) գրքի մասին, որտեղ հեղինակը վեր է հանում սուլթանական և երիտթուրքական բռնատիրության կողմից սալ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված շարագործությունները: Վկայակոչելով Մուշեռի խոսքերը, թե Գերմանիայի աչքի առջև ու նրա պատասխանատվությանը էր, որ գրվեց արևմտահայերի պատմության ամենամասն էջը, և հենց Հիտլերը կարող էր բացականել. «Ոչնչացրեք, ո՛րվ է ներկայումս հիշում Հայաստանի ջարդերի մասին», Ռ. Սահակյանը ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ հեղինակի արտահայտած վերջին միտքը գնալով ավելի է գրավում ռասիզմի և ցեղապանության պատմության հարցերով զբաղվողների ուշադրությունը:

Հայ պատմաբանը ցատումով է նշում, որ այդքանից հետո Թուրքիայում գտնվում են մարդիկ, որոնք մտածում են հայ ժողովրդի դահլիճների հիշատակի հավերժացման, «Ազատության նահատակների դամբարան» հիմնելու մասին, որտեղ մեծ մարդասպան Թալեաթի կողմից պիտի թաղվեն մարդասպաններ Ծաքիրը, Ազմին, Խալիլը և ուրիշներ:

«Գեևոցիդի «դասական» օրինակ» բաժնում (1988 թ.) հեղինակն արժանավուն է գնահատում «Պրոգրես» հրատարակչության լույս ընծայած «Ինչը ինչ է համաշխարհային քաղաքականության մեջ» խորագիրը կրող բառարան-ուղեցույցը (Մոսկվա, 1987), որտեղ տրված է «գեևոցիդ» հասկացության բնորոշումը, ըստ որի գեևոցիդը դա գործություններ են, որոնք կատարվում են ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խումբ, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու մտադրությամբ¹: Այնուհետև այնտեղ առված է, որ գեևոցիդի «դասական» օրինակ է հանդիսանում 1,5 մլն հայերի բնաջնջումը Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից, որոնք օգտվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադրությունից: Նշվում է, որ գեևոցիդը հանցագործություն է մարդկության և մարդկայնության դեմ և պատժվում է որպես այդպիսին, ինչը իր արտահայտությունն է գտել ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունած Հատուկ կոնվենցիայում: Նշվում է նաև, որ գեևոցիդը, իբրև հանցագործություն, վաղեմություն չունի:

¹ Գեևոցիդի լրիվ բնորոշումը տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 23:

Այս առիթով հեղինակը նպատակահարմար է համարել ներկայացնել նաև Եվրոպական պատվամեդալի 1987-ի հունիսի 18-ի որոշումը, որտեղ ասված է. «Եվրոպական պատվամեդալը... այն կարծիքին է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատված հայերի հետ կապված 1915—1917 թթ. ողբերգական դեպքերը իրենցից ներկայացնում են գեղոցիդ՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին հավանության արժանացած գեղոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու կոնվենցիայի իրաւատով:

«Այս ապրիլը» բաժինը գրված է երկրաշարժից հետո (1988 թ.): ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988-ի նոյեմբերի 22-ի ընդունած օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում 1915-ի հայերի ցեղասպանության դատապարտման մասին» և այն որակելով իբրև անգնահատելի պատմական փաստաթուղթ, հեղինակը մտովի անդրադառնում է անցած մի քանի տասնամյակներում եղեռնի առնչությամբ տեղի ունեցած իրադարձություններին և վերհիշում հատկապես 1965-ի ապրիլի 24-ը, երբ աշխարհի 23 երկրներում՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Անգլիա, Լիբանան, Սիրիա, Արգենտինա, Ուրուգվայ և այլն, լայնորեն ճշվեց 1915-ի եղեռնի 50-ամյակը: «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ «Ցեղասպանությունը՝ մարդկության դեմ ծանրագույն հանցագործություն» հոդվածը: Երևանում տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր՝ մոռացության մատնված ոճիրը դատապարտելու արդարացի պահանջով: Օպերային թատրոնի շենքում գումարվեց սգո հանդիսավոր միաս: Մեր կողմից ավելացնենք նաև, որ իշխանությունները կոպտորեն միջամտեցին, հրշեջ մեքենաների օգնությամբ ցրեցին օպերայի հրապարակում հավաքված ցուցարարներին, և այդ օրը խորհրդային ոստիկանության ձեռքին առաջին անգամ կրկնացին ռետինե մահակներ, ցույցի երիտասարդ շատ ակտիվիստներ էլ ձերբակալվեցին: Ռ. Սահակյանը իրավամբ նշանակալի երևույթ է համարում 1966-ին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակած «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի սովորաձավալ ռուսերեն ժողովածուն ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, որի կազմողներից մեկն էլ ինքն էր: Նշանակալի էր նաև 1967 թվականը, երբ Երևանում, Ծիծեռնակաբերդի բարձունքի վրա բացվեց ցեղասպանության զոհերի հուշարձանը:

Նա վերհիշում է նաև 1973-ի հուլիսը, երբ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը պաշտոնապես հանձնարարում է ռասիզմի և ցեղասպանության կանխման ենթահանձնաժողովին՝ ուսումնասիրելու համապատասխան պատմական փաստաթղթերը՝ 1915-ի եղեռնը

որպես ցեղասպանության ակտ որակելու տեսանկյունով: 1974-ի մարտի 6-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 39-րդ նիստում քննության է առնվում ցեղասպանության կանխման և այն պատժելու մասին հուշագիրը, որտեղ 1915-ի հայկական ջարդերը հիշատակվում էին որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության փաստ: Սակայն Թուրքիայի ներկայացուցչի պահանջով փաստաթուղթը չի վավերացվում և վերադարձվում է «լրացուցիչ ուսումնասիրության»:

1975-ի ապրիլի 3-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատն ընդունում է բանաձև, որով ճանաչվում է հայերի ցեղասպանության փաստը:

1984-ի ապրիլի 13—16-ին Փարիզում գումարվում է ժողովուրդների մշտական ատլանի նիստ, որը հատուկ քննության է առնում 1915-ի ցեղասպանության հարցը և ընդունում որոշում այն մասին, որ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի համաձայն, հայ ժողովրդի բնաջնջումը իրենից ներկայացնում է գեոցիդ, որի համար ժամանակի թուրքական կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում:

1987-ի հունիսի 13-ին Ֆրանսիայի Ստրասբուրգ քաղաքում տեղի ունեցած Եվրոպական պառլամենտի հերթական նիստում ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է որոշում, որի համաձայն 1915—1917 թթ. հայերի հետ կատարված իրադարձությունները որակվում են իբրև գեոցիդ: Հիշյալ որոշումը հեղինակը գնահատում է իբրև հանրագումար քոլոր այն ջանքերի, որ համաշխարհային հասարակայնությունը գործադրեց 1960—80-ական թվականներին՝ եղեռնը 20-րդ դարի առաջին զանգվածային ցեղասպանություն որակելու և այն դատապարտելու ուղղությամբ¹:

Ռ. Սահակյանի աշխատության երկրորդ գլուխը կրում է «Հողված-հրապարակումներ» խորագիրը: Հեղինակը պրոֆ. Վ. Դիլոյանի թարգմանությամբ այստեղ է գետեղել կանադացի պրոֆեսոր Ուրիխ Տրումպեների «Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունը 1914—1918 թթ.» գրքի «Հայկական հալածանքները» գլուխը (ԱՄՆ, Պրինստոն, 1968, էջ 200—270):

Նշելով, որ պրոֆ. Տրումպեների հետամտած հիմնական խնդիրը Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքում և արտաքին քաղաքականությանն մեջ կայգերական Գերմանիայի դերի ու ազդեցության բացա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23—29:

հայտումն է, Ռ. Սահակյանը գտնում է, որ հեղինակը ձգտել է մի փոքր նվազեցնել կամ մեղմացնել Գերմանիայի անփառունակ դերը հայերի ճակատագրում:

Հեղինակը վեր է հանում երիտթուրքերի հակահայկական, ցեղասպան քաղաքականության կանխամտածված ու ինքնուրույն բնույթը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): «Հիրավի,— գրում է Ռ. Սահակյանը,— արտասահմանյան, ինչպես և խորհրդային որոշ պատմաբանների աշխատություններում գործն այնպես է ներկայացվում, թե իբր գերմանական իմպերիալիզմի ջատագովներն են հղացել, մշակել և եռանդուն կերպով հրահրել հայերի իսպառ ոչնչացման ծրագիրը, և որ երիտթուրքական կառավարությունը իբր կարող էր չկիրառել այդ քաղաքականությունը, որ իբր Գերմանիան ուզում էր, որ հայ ազգը զխտվին բնաջնջվի և այլն: Նման պնդումները մնում են որպես անհիմն ենթադրություններ»¹:

Ռ. Սահակյանը իր անհամաձայնությունն է հայտնում հեղինակի արտահայտած այն մտքերին, թե իբր գերմանական ու ավստրիական պետական գործիչները նողկում էին ու ցնցված էին թուրքերի դաժանությունից, թե Վանգեներայնը համակված էր հայկական ընդհատակյա ահուկի մի շարժման առկառության գաղափարով, թե իբր տարագիր հայերին օգնելու Ջեմալի խոստումն անկեղծ էր և այլն²:

Տրումպեների աշխատության համապատասխան գլխի (էջ 37—104) հրատարակումը, անշուշտ, պետք է գնահատել իբրև շահեկան գործ:

Հաջորդ բաժնում Ռ. Սահակյանը անդրադառնում է 1984-ին Փարիզում ֆրանսերեն վերահրատարակված ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերին՝ նոր պաշտոնական փաստաթղթերի մի հավելվածով, որոնք հրատարակվում են առաջին անգամ: Դրանք 17 արժեքավոր փաստաթղթեր են՝ բոլորն էլ հանված ԱՄՆ-ի պետական դեսպարտամենտի արխիվից, թվագրված 1915-ի ապրիլի 30-ից մինչև նոյեմբերի 9-ը:

Դրանցից 5-ը դեսպանի խիստ գաղտնի հեռագրերն են՝ հասցեագրված ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին, 9-ը՝ Հալեպի, Կոնիայի ու Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսների զեկուցագրերն են իրենց դեսպանին, մնացածը՝ այլ անձանց զեկուցագրեր են:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 35—36:

² Նշվ. աշխ., էջ 36—37:

Մեկ առ մեկ վերլուծելով նորահայտ փաստաթղթերը, Ռ. Սահակյանն ընդգծում է այն նորը, որ ավելացնում են դրանք եղածին:

Աշխատության երրորդ գլուխը, որը կրում է «Դատապարտում են թորք ցեղապաններին» խորագիրը, բաղկացած է 5 բաժիններից:

Այս գլխի նպատակն է վեր հանել համաշխարհային հասարակագրության ցատումնալի բողոքը երիտթուրքական կառավարողների հրեշավոր շարագործությունների դեմ:

Սուսանին բաժին է հատկացված գերմանացի արևելագետ ու հասարակական գործիչ Յոհաննես Լեփսիուսին, բնութագրված են նրա «Հայաստանը և Եվրոպան» (1896 թ.), «Հաղորդում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ Թուրքիայում» (Պոտոսդամ, 1916) աշխատությունները, ինչպես նաև «Գերմանիան և Հայաստանը 1914—1918 թթ.» դիվանագիտական փաստաթղթերի մեծածավալ ժողովածուն:

Չորրորդ գլուխը խորագրված է «Դիմադրություն մարդասպաններին. ինքնապաշտպանական կոիվներ» և նրա առաջին բաժինը նվիրված է սոնետահայության հերոսամարտին՝ «Մուսա լեռան գոյամարտի պատմական դասերը» (1935 թ.) վերտառությամբ: Թվում է, թե Մուսա լեռան մասին թարմ խոսք ստելը դժվար պիտի լիներ, բայց ոչ՝ հեղինակն այն ներկայացրել է միանգամայն ուրույն մեկնաբանությամբ, առեղծված «համեմել» սկզբնաղբյուրներից քաղված նոր փաստերով:

Ռ. Սահակյանը գտնում է, որ Մուսա լեռան հերոսամարտը (1915 թ. հուլիս-սեպտեմբեր) թուրքական բռնապետության դեմ հալ ժողովրդի միած դարավոր ազատագրական պայքարի առավել փայլուն ու լուսավոր էջերից է, և ադ պատմական սխրանքը իր ուրույն ու անփոխարինելի տեղն ունի հայոց հազարամյա տարեգրության մեջ¹:

Գծելով հերոսամարտի ընդհանուր պատկերը, ինչպես նաև փուլ առ փուլ մանրամասնորեն նկարագրելով գլխավոր նակատամարտերն ու ավարտը, հեղինակը հիշատակում է նրա պատմական դասերը, աշխեական հնչողությունն ու հրատապ արդիականությունը, որովհետև ազգայնամոլ այն ուժերը, որոնք երեկ փորձում էին վերջ դնել մուսուլեցի հայերի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի գոյությանը, այսօր էլ կենսունակ ու վտանգավոր են:

«Մուսալեռցիների մյուս դասն այն է,— շարունակում է հեղինակը,— որ սզատությունը խեղդողների դեմ պետք է պայքարի ելնել թե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 174:

կուզ փոքրաթիվ ուժերով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ պայքարը խիստ անհավասար»¹: Պատասխանելով այն ենթադրվող հարցին, թե արդյո՞ք լեռ բարձրանալը արկածախնդրությունն չէր, հեղինակն անվա-րան պատասխանում է, որ, ընդհակառակը, արկածախնդրություն կլի-նէր հազարավոր մարդկանց մարդասպանների գոյությանը թողնելը, բռնագաղթի ճամփան բռնելը, անապատների սվազուտներին կուզ գնալը: «Պատմական ճշմարտությունն, այսպիսով, այն պարզ իրողու-թյունն է,— ամփոփում է հեղինակը,— որ բռնությանն ու հալածանք-ներին, ջարդերին ու տեղահանություններին օրինաչափորեն ու անխու-սափելիորեն հակադրվում են և պիտի հակադրվեն հուզումներն ու ասպատամբությունները, պայքարն ու ինքնապաշտպանությունը: Այլ կերպ ասած՝ չի՞նեին ջարդն ու տեղահանությունը, չէր լինի և մուսս-լեոցիների ընդվզումը: Միայն այսպես, և ոչ թե հակառակը, ինչպես փորձում են ներկայացնել պատմության թուրք կեղծարարները»²:

Վերջում հեղինակն օրինակներ է բերում, թե ինչպես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մուսալեոցիների սխրանքը ոգևորել է հարավսլավական պարտիզաններին, լեհ հակաֆաշիստնե-րին և եզրակացնում, որ այդ պատմական սխրանքի վեհությունն ավե-լի ըմբռնելի է դառնում, երբ մենք գիտակցում ենք, որ Մուսա լեռան գոչամարտի պատմությունը ոգեշնչում է ազատության մարտիկներին՝ ամեն կարգի բռնության դեմ մղվող նրանց պայքարում:

Աշխատության վերջին՝ 5-րդ գլուխը հատկացված է Մեծ եղեռնի պատմագրության հարցերին:

Հեղինակը քննադատական սուր խոսք է ուղղում մոսկովյան իրա-վաբան Մ. Ն. Անդրյուխինի հասցեին, որը «Գեևոցիոյը իմպերիալիս-տական պետությունների քաղաքականության մեջ» (Մոսկվա, 1967) գրքույկում, շատ ճիշտ բնութագրելով «գեևոցիոյ» հասկացությունը, միաժամանակ անբացատրելիորեն ամբողջովին շրջանցել է Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայերի գեևոցիոյի հարցը:

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում եղեռնի ֆրանսիա-կան պատմագրությանը նվիրված բաժինը: Նշվում է, որ 1900—1960-ական թվականներին Ֆրանսիայում հրատարակվել է Արևմտյան Հա-յաստանի պատմությանը վերաբերող շուրջ 400 անուն գիրք, որոնց մի գրալի մասը նվիրված են 1915-ի իրադարձություններին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 190:

² Նշվ. աշխ., էջ 191:

Ռ. Սահակյանը գրում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրատարակված գրքերը կրում էին մեծիմաստ նկարագրական բնույթ՝ ժակ դը Մորգանի, Ռենե Պինոնի, Էմիլ Դումերգի, Ֆրեդերիկ Մակլերի, Անատոլ Ֆրանսի, Անրի Բարբիսի և այլոց գործերը, որոնցում առավել գերիշխում էր գերմանաաշաց ուղղությունը:

Երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում լույս տեսած գրականությունը սահմանափակ է, չնայած հեղինակը թվարկում է մի շարք անուններ՝ Պոլ դյու Վեու, Ռեմյուզա, Ռ. Գոնտոբիլոն, Է. Նիկոլ, Միշել Պայառես, Պիեռ Ռեդան որոնց աշխատություններն աչքի են ընկնում նոր նյութերի ընդգրկմամբ ու անաչառ գեահատականերով: Այս շրջանում եղեռնի պատմությունը շարունակում են կեղծել Պիեռ Լոտին, Պիեռ Լիտտեն:

Այնուհետև Ռ. Սահակյանն ընդգծում է, որ Եղեռնի 50-ամյակի նշումից հետո Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական գրականության մեջ եղեռնը որակավորվում է որպես 20-րդ դարի առաջին զանգվածային գեհնոցիդ:

Հեղինակը հատկապես արժեքավորում է 1970—80-ական թվականների հրատարակությունները, որոնցում մերկացվում է ժամանակակից թուրք պատմագրության միտումնավոր մոտեցումը, պատմական փաստերի ու թվական տվյալների բացահայտ նեղափոխումը և, միաժամանակ, դատապարտվում ժամանակակից թուրք կառավարողների ժխտողական դիրքը եղեռնի փաստի ճանաչման հարցում¹:

Ռ. Սահակյանը հստակ կանգ է առնում Իվ Տերնոնի «Հայերը. մի ցեղասպանության պատմություն» գրքի վրա (Փարիզ, 1977), որտեղ հեղինակը վերլուծում է երիտթուրքական կուսակցության գաղափարական կոնցեպցիաները, թուրքիզմի գաղափարական զենքի վերածվելը, որով էլ հայերը դատապարտվեցին կործանման:

Ֆրանսիացի հաջորդ պատմաբանը, որին հատուկ ուշադրություն է նվիրում Ռ. Սահակյանը, ժան-Մարի Կատզուն է, որի գիրքն ունի ինքնատիպ վերնագիր՝ «Օրինակելի ցեղասպանություն: Հայաստան, 1915 թվական» (Փարիզ, 1975): Նշվում է, որ հեղինակը, քննելով հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման հարցը, աչքի է կոչված, հայկական ապստամբության առնչությամբ, ընդգծում է, որ դա զուրկ է որևէ հիմքից և մի շարք փաստերով ապացուցում, որ տեղահանման հարցը սկզբունքորեն վճռված էր Վանի դեպքերից շատ առաջ, և որ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 225:

գոյություն չունի ոչ մի սպացույց, որ հայերը կանխատրամադրվել ու իրականացրել են խոտլություն:

Այնուհետև Ռ. Սահակյանը արժեքավորում է ֆրանսիացի պատմաբան Արթուր Բեյլերյանի «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական սրխիվներում. 1914—1918 թվականներ» խորագիրը կրող դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն, որի առաջաբանում հեղինակը քննարկել է եղեռնին առնչվող մի շարք կարևոր հարցեր: Դրանից տեղեկանում ենք, որ 1915-ի հունվարի սկզբին տեղի է ունեցել խիստ գաղտնի մի ժողով, որին մասնակցել են ընդամենը 5 հոգի՝ Թալեաթը, Բենիսեդդին Շաքիրը, Պուսի պրեֆեկտ Խամայիլ Ջանիօղլաղը, դոկտոր Նազըմը և ռազմական նախարարությունից գեղապետ Սեյֆին: Երկար քննարկումից հետո ընդունվել է «Տաք հրահանգ», որոնցով պետք է իրականացվեր տեղահանությունն ու կոտորածը¹:

Ռ. Սահակյանը արժանի հսկանարված է հասցնում մասնությունքական պատմաբաններին՝ Պոլ Դյումոնին, որը կրկնում է տեղահանությունների ստիպողական լինելու թուրքական վարկածը, ժան Լյարոշին, որն այն կարծիքն է հայտնել, թե թուրքերը գերիշխող ժողովրդի մի եզակի օրինակ են, որոնք հանդուրժողականություն են հանդես բերել պարտված ժողովուրդների կրոնների նկատմամբ՝ մուսուլմաններին:

Ավելի հանգամանակի է քննադատությունը Պիեռ Մոզերի հասցեին, որը անհայտ մի հրատարակչության միջոցով լույս աշխարհ է հանել «Հայերը. որտե՞ղ է ճշմարտությունը» (1980 թ.) գիրքը:

Ռ. Սահակյանը կատարում է հետևյալ ընդհանրացումը. «Այսպիսով, 1960—80-ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական հրատարակություններում ընդհանուր ստմամբ ճիշտ են լուսաբանվում 1915-ի հայկական ցեղասպանության հետ կապված իրադարձությունները, բացառությամբ մի քանի գործերի: Ուստի դրանք կարող են իրենց նպաստը բերել մարդկության դեմ ուղղված այդ հանցագործությունը միջազգային մակարդակով ճանաչելու՝ և այն դատապարտելու շնորհակալ գործին:

Միաժամանակ այդ աշխատությունները լավագույն պատասխան են ժամանակակից թուրք պատմագիտության ստահող պնդումներին և պատմական ճշմարտության աղավաղման բացահայտ փորձերին»²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 231—233:

² Նշվ. աշխ., էջ 239:

«Հայերի ցեղասպանությունը անգլիական պատմաբանների աշխատություններում» քաժնում Ռ. Սահակյանը վերլուծում և գնահատում է 1960—80-ական թվականներին Անգլիայում լույս տեսած մի քանի կարևոր աշխատություններ: Այդ շարքում առանձնացվում է պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոքերի «Հայաստան. ազգի կործանումը» (Լոնդոն, 1980) աշխատությունը և նշվում, որ այն աչքի է ընկնում սկզբնաղբյուրների ու մասնագիտական գրականության լայն ընդգրկումով, գրված է Անգլիայի արտգործնախարարության արխիվում պահվող մի շարք արժեքավոր փաստաթղթերի օգտագործմամբ:

Քննության է առնված կովկասագետ, Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսոր Դեվիդ Լանգի «Հայերը արքայալ ժողովուրդ» (Լոնդոն, 1981) աշխատությունը: Ըստ Դ. Լանգի տվյալների, երեք միլիոն արևմրտահայերից ոչնչացվեց 1,5 միլիոնը: Անգլիացի պատմաբանը անժխտելի է համարում, որ բնաջնջումը կանխապես ծրագրված էր և իրականացված երիտթուրքական խունուայի հրամանով:

Ամփոփելով իր խոսքը անգլիական պատմագրության մասին, հայ ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ 1915 թվականի եղեռնի պատմությունը անգլիական պատմաբանների կողմից մեկնաբանում է հիմնականում անաչառությամբ, պատմականության դիրքերից, և միայն ստանձին հեղինակների գործերում է, որ առկա է աչառու, միտումնավոր մոտեցում:

Գլխի վերջին, ամենաընդարձակ քաժինը կրում է «Եղեռնի պատմության նեղագիտությունը թուրք պատմագրության կողմից» վերնագիրը:

Ռ. Սահակյանը նշում է, որ 1960—80-ական թվականներին Թուրքիայում լույս տեսած պատմագիտական գրականության մեջ զգալի տեղ է հատկացված Հայկական հարցի և եղեռնի պատմությանը, որը բացատրվում է Եղեռնի 50-ամյակի համաշխարհային մասշտաբներով նշումով: Նման իրադրության մեջ թուրք կառավարող շրջանների միջոցներ ձեռնարկեցին իրենց երկրի միջազգային հեղինակությունը փրկելու համար: Եվ ահա կարճ ժամանակում հրապարակ եկան տարբեր մակարդակի պատմագիտական աշխատություններ, որոնց հիմնական միտումը ամեն ինչ գլխավայր ներկայացնելն էր:

1980-ական թվականների սկզբներից, ժխտելով գեներոյի բուն փաստը, թուրք պատմաբանների մի մասը ընդունում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում որոշ քանակությամբ հայեր «մահացել են», սակայն նրանք գեներոյի գրուներ չեն, քանի որ երիտթուրքական կառավարությունը երբեք չի նպա-

տակադրվել ոչնչացնել հայերին, չի եղել բնաջնջման նախապես մշակված ծրագիր, և կատարող շրջանները մեղավոր չեն, որ տեղական իշխանությունների առանձին ակնբարեխիղճ ու անպատասխանատու ներկայացուցիչներ չեն կատարել հայերի «անվտանգ տեղափոխման» վերաբերյալ հրամանը:

Ռ. Սահակյանը հիշատակում է մեկ տասնյակից ավելի թուրք պատմաբանների՝ Սադի Քոչազի, Ջեմալ Օզքայա, Ալթան Դեյլիորման, Ջիա Կարալ, Այհան Յալչըն, Վեյսել Էրողլու, Մեհմեդ Հոջաօղլու, Սալահի Սոնիել, Ջեմալ Անադոլ, Քյամուրան Գյուրյուն և ուրիշներ, որոնց աշխատությունները հրատարակվել են ոչ միայն թուրքերեն, այլև անգլերեն ու ֆրանսերեն լեզուներով, և որոնք աղավաղված և ծայրահեղ միտումնավոր ձևով են ներկայացնում Հայաստանի նոր շրջանի և, մասնավորապես, հայկական ջարդերի ու 1915-ի ցեղասպանության պատմությունը, անհեթեթ մեղադրանքներ առաջ քաշում արևմտահայ ազգաբնակչության նկատմամբ:

Ռ. Սահակյանը վերջին հրատարակություններից նշում է պրոֆեսոր Թ. Աթալյովի անգլերեն լույս տեսած «Թռուցիկ հայացք հայկական հարցի վրա» գրքույկը, որտեղ հեղինակը ամբողջովին աղավաղում է 1915-ի դեպքերը, պնդում, որ հայերը փաստորեն հանդես էին գալիս որպես պատերազմող կողմ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.) Ռուսաստանի կողքին, ուստի նրանց հարկ էր հեռացնել սահմանից, հետևաբար «տեղափոխումը», ինչպես նա անվանում է բռնագաղթը, պատերազմի հանգամանքով ծագած անհրաժեշտություն էր:

Ի մի բերելով իր վերլուծությունները, Ռ. Սահակյանը եզրակացնում է, որ թուրք հեղինակների հիմնական դրույթները հանգում են հետևյալին.

1. Պատերազմի հենց սկզբից արևմտահայերը ամենուրեք սկսել են պատրաստվել «համընդհանուր ապստամբության»՝ թուրքերին թիկունքից հարվածելու և Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու նպատակով:

2. Սարիղամիշի տակ 1915-ի հունվարին թուրքական զորքերի կրած պարտության գլխավոր մեղավորները հայերն են:

3. «Հայկական ապստամբությունը» նպատակ ուներ աջակցել ռուսական զորքերին:

4. Հայերը մերժեցին թուրքերի առաջարկը՝ ապստամբել ռուսական Կովկասյան բանակի թիկունքում:

5. Հայերը ոչնչացնում էին մասնադակահան գյուղերը՝ իրենց բնակիչներով:

6. Մինչև հայերի «խոտվությունը» Վանում, թուրքական իշխանությունների կողմից ոչ մի պատժիչ միջոցառում չի ձեռնարկվել և հայերի տեղահանման ու ոչնչացման նախապես մշակված պլան չի եղել:

7. Երիտթուրքերը ոչ մի պատասխանատվություն չեն կրում հայերի զանգվածային տեղահանության ու ջարդերի համար¹:

Այնուհետև հեղինակը կես առ կես մերժում է թուրքական հորինվածքները և վեր հանում իրականությունն ու նշմարտությունը:

Պատմագրական բնույթի գնահատելի աշխատանք է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայաստանի նոր պատմությունը արտասահմանյան արդի հեղինակների աշխատություններում» խորագրով կոլեկտիվ աշխատությունը², որի պատասխանատու խմբագիրը, ներածության և 1—3-րդ գլուխների հեղինակն է պրոֆ. Ռ. Գ. Սահակյանը:

Առաջին երեք գլուխներում Ռ. Գ. Սահակյանը քննարկել է Հայաստանի նոր պատմության, այդ թվում նաև հայերի 1915—1916 թթ. ցեղասպանության հարցերը ժամանակակից թուրք, ֆրանսիացի և անգլիացի պատմաբանների աշխատություններում:

Կոլեկտիվ այս մենագրության 4-րդ գլուխը կրում է «Հայաստանի նոր պատմության հարցերը ԱՄՆ-ի ժամանակակից պատմագրության մեջ» վերնագիրը, որի հեղինակն է Գ. Մախմուրյանը (էջ 115—159): Մանրամասնորեն ներկայացված են ամերիկյան մի շարք հեղինակների (Ջ. Բարտոն, Վ. Հայզ, Ռ. Դեվիս, Կ. Ջոնսոն, Բ. Լյուիս, Լ. Արպի, Վ. Տարոյան, Ժ. Լիպարիտյան, Հ. Դեկմեջյան, Ռ. Հովհաննիսյան և ուրիշներ) գլխավորապես տեսական ընդհանրացումները ցեղասպանության մասին առհասարակ: Գ. Մախմուրյանը մերկացնում է Ստենֆորդ Ջ. Ծոռի և Էզել Կ. Ծոռի «Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից Թուրքիայի պատմության» երկհատոր գրքում (Քեմբրիջ, 1977) տեղ գտած փաստական կոպիտ սխալներն ու արտահայտված հակագիտական մեկնաբանությունները, թե ցեղասպանության զոհերը իրենք էին ամեն ինչում մեղավոր, և թե տարագրությունը անհրաժեշտ պատասխան միջոցառում էր լռմանուն օգնող ուխտադրուժ հայերի դեմ³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 298:

² Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.

³ Նշվ. աշխ., էջ 140:

Հեղինակը հակիրճ կերպով ներկայացնում է պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի քննադատությունը Շոու ամուսինների գրքի վերաբերյալ:

Հետագա շարադրանքում Գ. Մախմուրյանը ցույց է տալիս, որ ամերիկյան մի շարք հեղինակներ հատուկ ուշադրություն են նվիրել հայերի ցեղասպանության կազմակերպման գործում թուրքական պետության մասնակցության հարցին, բազմաթիվ համոզիչ փաստերով ցույց տվել, որ թուրքական իշխանությունները՝ իթթիհատի պարագլուխները և քեմալականները եղել են ուղղակի կազմակերպիչներ և լիակատար պատասխանատվություն են կրում երկրում կատարված հանցագործությունների համար:

Մեծագրության հինգերորդ գլուխը, որի հեղինակն է պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանը, նվիրված է Հայաստանի նոր պատմության արաբական պատմագրությանը (էջ 159—218):

Վերլուծելով արաբ պատմաբաններ Մրվան ալ-Մուդալարի, Ֆուադ Հաֆիզի և այլոց աշխատությունները, Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանի լուսաբանումը արաբական պատմագրության մեջ՝ լրացուցիչ նյութ է տալիս և օգնում է ավելի լավ հասկանալ պահի բարդությունը, երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության իսկական բնույթը, ինչպես նաև 1915-ի նախապատրաստվող ցեղասպանության պատճառներն ու էությունը:

Արաբ հեղինակներ Ֆուադ Հաֆիզի, Օսման աթ-Թուրքի, Մրվան ալ-Մուդալարի, Մուսա Պրենսի և այլոց աշխատությունների հիման վրա Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ արաբական պատմագրությունը հայերի ցեղասպանության հիմնապատճառներ է համարում Օսմանյան կայսրության թուր ոչ թուրք ժողովուրդներին թուրքացնելու երիտթուրքական քաղաքականությունն ու պանթուրանիզմը: Այս խորքապատճառի վրա հեղինակը տարօրինակ է համարում արաբ հեղինակ Ֆուադ Մալդանիի կարծիքը, ըստ որի հայ-օսմանյան բարեկամությունը շատ հին էր, և այդ բարեկամությունը փչացրեց ու կատաղի թշնամության վերածեց ռուսական պրուպագանդան:

Հեղինակը նշում է, որ արաբ հեղինակները պատշաճ տեղ են տալիս թուրքական պաշտոնական վարկածի քննադատությունը, այսպես կոչված, «հայկական ապստամբությունների» մասին, մեղադրում երիտթուրքական կառավարողներին: Արաբ հեղինակ Ա. Տուման, Ֆ. Հաֆիզը և ուրիշներ մեծ ուշադրություն են նվիրել օսմանյան կառավարության կողմից ջիհադի հայտարարմանը և նշել, որ սչն շոշափելի ար-

դյունք չտվեց, այսինքն մուսուլման ժողովուրդները չէլան սրբազան պատերազմի¹:

Քննարկվում են լիբանանյան պատմաբաններ Մասուդ Դահիրի, Զամիլ Հարրիի, եգիպտական պատմաբան Ամին Սալիդի և այլոց աշխատությունները, որոնք համակարծիք են նրանում, որ սուաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանությունն իրականացրին երիտթուրքական կառավարողները՝ համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի:

Ն. Հովհաննիսյանը նշում է, որ արաբ հեղինակների աշխատություններում հանգամանորեն, երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ տրված է հայերի բնաջնջման նկարագիրը: Այդ աշխատություններում տրված է նաև տարբեր վայրերում հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության սեղմ շարադրանքը:

Արաբ հեղինակներն անդրադարձել են նաև արաբ, ասորի և այլ ոչ թուրք ժողովուրդների կոտորածներին, և Ն. Հովհաննիսյանը ամենայն իրավամբ գտնում է, որ նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս առավել չափով խորամուխ լինել երիտթուրքերի ազգային քայրակականության մեջ:

Հեղինակը շարադրում է Քեմալ Ահմադի տեսակետները հայերի ցեղասպանության մեջ քրդերի կատարած դերի մասին, որն այն բացատրում է քրդական վերնախավի ընչաքաղցությամբ, ջիհադի ազդեցությամբ և այլ գործոններով²:

Աշխատության վերջին՝ 6-րդ գլուխը, որի հեղինակն է Ա. Մանուշարյանը, կրում է «Հայերի ցեղասպանությունը գերմանացի հեղինակների լուսաբանմամբ» (էջ 219—244) վերնագիրը:

Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայում հրատարակված պատմագիտական գրականությունը Ա. Մանուշարյանը տեսակավորում է երեք խմբի. սուաջին խմբին պատկանում են այն ուսումնասիրությունները, որոնցում փաստական հարուստ նյութի և սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտության հիման վրա օրջեկտիվ և սկզբունքային դիրքերից վերլուծվում են ցեղասպանության պատճառները և նրա հանցագործ բնույթը: Երկրորդին վերաբերում են թուրքուղիական հետազոտությունները, որոնցում կասկածի տակ է դրվում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 208:

² Նշվ. աշխ., էջ 215:

ցեղասպանության բուն փաստը, երրորդ խմբի հեղինակները բացարձակապես արհամարհում են հայերի ցեղասպանությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը օրյեկտիվորեն լուսաբանող հեղինակներ են համարվում Տեսա Հոֆմանը, Պետեր Լաննեն, Է. Մայերը, Ժ. Քոչարյանը, Ա. Ռեյցը, Ու. Ֆայգելը և ուրիշներ, որոնք իրենց աշխատություններում նշում են, որ տարագրությունը սուկ միջոց էր հայերի սխտեմատիկ բնաջնջման համար: Հիշյալ հեղինակները հայերի կրոնատները հաշվում են 1 միլիոն 800 հազար մարդ:

Ա. Մանուչարյանը նշում է, որ գերմանական պատմագրության մեջ կարևոր հարցերից է հայերի ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցության և պատասխանատվության հարցը, որը, գերմանացի հեղինակներից շատերի կարծիքով, ենթակա է խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Ա. Մանուչարյանը շեշտադրում է գերմանացի հետազոտողների ջանքերը՝ միջազգային համագործակցության և հենց թուրքական կառավարության կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարում: Նշվում է, որ նրանք պահանջում են իրենց կառավարությունից՝ առաջինը ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, որպես կազդերական Գերմանիայի իրավահաջորդ, քանի որ, ըստ պրոֆեսոր Վալտեր Ֆաբիանի բնորոշման, կան հանցագործություններ, որոնք չի կարելի մոռանալ, որպիսին է հայերի ցեղասպանությունը¹:

Եղեռնի պատմագրության վերաբերյալ առանձին գլուխ է պարունակում Ռ. Սահակյանի և Կ. Խողալկոյանի համատեղ աշխատությունը²: Գլուխը, որը կրում է «Հայերի ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրումը» վերնագիրը, նվիրված է հիմնահարցի հայկական, ռուսական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան, գերմանական, արաբական պատմագրությանը, ընդհանուր գծերով ներկայացված են հիմնարար ուսումնասիրությունները: Առանձին բաժին է հատկացված թուրքական պատմագրությանը: Տալով թուրք պատմաբաններ Է. Ուրասի, Հ. Բաչուրի, Ջ. Կարալի, Ջ. Օզկալայի, Մ. Խոջաօղլուի, Ա. Սոնիելի, Թ. Աթանի, Կ. Գորյունի և այլոց կեղծարարության մեղմ բննադատությունը, հեղինակները մատնանշում են դրանց միտումնավորությունն ու պատմական ճշմարտությունից հեռու լինելը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 244:

² Ռե:բեն Սահակյան, Կոստանդին Խողալկոյան: Հայոց ցեղասպանությունը ստանալակների լույսի ներքո: Երևան, 1995:

Միաժամանակ նրանք ընդգծում են, որ 1980-ական թվականների վերջերին և 1990-ական թվականների սկզբներին հայտնվեցին աշխատություններ, որոնցում փորձեր են արվում, ինչ-որ չափով հեռանալ թուրքական պատմագրության մեջ արմատացած սխեմայից, չլրկնել ժամանակի բնությունը չբռնած պաշտոնական վարկածները: Բերվում է պատմաբան Թահսին Ջելալի օրինակը, որը գտնում է, թե հասել է ժամանակը ուղղակիորեն ու ազնվորեն ստել Օսմանյան Թուրքիայում հայերի վերացմանը հանգեցնող պատճառների մասին: Մեկ այլ թուրք հեղինակ՝ Ռահիբ Ջարակոչլուն, նշում է. «Բալկանյան պատերազմների ժամանակ, երբ սկսվեց էթնիկական մաքրագործումների նահապարհով ազգային պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը, օսմանյան պետությունը և իթթիհատական շովինիստները դրան պատասխանեցին 1915 թվականի հայկական գեոնցիդով»: Թուրք հեղինակը եզրակացնում է, որ նոր ցեղասպանությունների կանխարգելման միակ միջոցը անցյալում կատարված գեոնցիդների դատապարտումն է: Թուրք հեղինակ Թաներ Աքչամը «Թուրքական նացիոնալիզմի էությունը և Հայկական հարցը» գրքում (1993 թ.), խոսելով հայերի գեոնցիդի մասին, այն համեմատում է նացիոնալիստների կողմից հրեաների բնաջնջման հետ:»

Ուշուրեղի պետք է համարել Եղեռնի վերաբերյալ մատենագիտական բնույթի աշխատանքների հրատարակումը: ՀԳԱԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնը հրատարակել է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894—1923 թթ.)» մատենագիտությունը¹: Նրա կազմողներն են Ա. Հ. Հարությունյանը և Գ. Բ. Մկրտչյանը, խմբագրական կոլեգիայի անդամներն են Գ. Բ. Ղարիբջանյանը (գլխավոր խմբագիր), Հ. Մ. Պողոսյանը և Վ. Խ. Ալեքսանյանը:

Ինչպես իրավացիորեն նշված է կազմողների խոսքում, Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման բնագավառում հսկայական աշխատանք է կատարված, մինչդեռ նրա պատմության մատենագիտությունը դուրս է մնացել գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակներից:

Մատենագիտությունն ընդգրկում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուներ, հուշագրություններ, մեհագրություններ, հոդվածներ

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894—1923 թթ.), Երեվան, 1993:

և տարաբնույթ այլ աշխատություններ: Հայերեն լեզվով հիշատակված է 551, ռուսերեն՝ 141, օտար լեզուներով՝ 455, ընդհանուր առմամբ՝ 1147 աճումն աշխատություն:

Վերջում տրված են անձնանունների և տեղանունների ցանկերը:

Մեծ եղեռնին նվիրված մատենագիտական գրականության ստեղծման ճանապարհին կարևոր քայլ է ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայոց 1915—1916 թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն» աշխատությունը, որը կազմել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և ֆունդամենտալ գրադարանի աշխատակիցներ Ռ. Բաբաջանյանը և Ն. Դերոյանը, Մ. Կարապետյանը և Մ. Հովհաննիսյանը¹:

Ինչպես նշված է պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրական խոսքում, սույն համառոտ մատենագիտությունը նպաստակ ունի Մեծ եղեռնի պատմության հարցերով զբաղվող մերօրյա գիտաշխատողներին և դրանով հետաքրքրվողներին ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն հրատարակությունների առավել կարևոր մասը:

Մատենագիտության առաջին բաժնում ընդգրկված են 1915—1964, երկրորդ բաժնում՝ 1965—1995 թթ. հրատարակված հայերեն՝ 540, ռուսերեն՝ 141, անգլերեն՝ 103, ընդհանուր առմամբ՝ 784 աճումն աշխատություններ:

Վերջում տրված են մի շարք կարևոր հրատարակությունների անվանաթերթերի լուսանկարները, օգտագործված մատենագիտության և անձնանունների ցանկեր:

Երկու մատենագրություններն էլ օգտակար ուղեցույց են Հայոց ցեղասպանության պատմության հետազոտումնապիտողների համար:

1998-ին նշվեց հայ ժողովրդի նվիրյալ քարեկամ Յոհաննես Լեփսիուսի ծննդյան 140-ամյակը: Այդ կապակցությամբ ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը նախաձեռնեց երկու հրատարակություն: Դրանցից մեկը² մեծ հումանիտար նվիրված հոդվածների ժողովածու է, որի խմբագիրն է Լ. Ա. Բարսեղյանը:

1 Հայոց 1915—1916 թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն: Երևան, 1995:

2 Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ ժողովուրդը: Երևան, 1998:

Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամի կյանքի և գործունեության մասին համարոտ ակնարկներ են Գ. Գոլցի և Հ. Ղորխմազյանի¹, Ստեփան Ստեփանյանի հոդվածները²։

Ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյանի հոդվածը նվիրված է Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարության ժամանակ Լեփսիուսի ելույթին³։ Զուգահեռ անցկացնելով որպես հայ իրականության իրազեկներ հանդես եկող Յոհաննես Լեփսիուսի և Լիոնս Ֆոն Չանդերսի ելույթների միջև, հեղինակն ընդգծում է, որ եթե առաջինը մերկացնող էր և խաբազանող, ապա երկրորդը ամեն կերպ ձգտում էր արդարացնել գերմանական հրամանատարությանը և թեթևացնել Թալեպոյի հանցանքը։ Նշվում է նաև, որ եթե համաշխարհային իրավաբանական պրակտիկայում առաջին անգամ մեղալոր ճանաչվեց ոչ թե սպանողը, այլ սպանվողը, ապա դրանում մեծ էր Յո. Լեփսիուսի ելույթի նշանակությունը։

Ռուբեն Սահակյանն իր հոդվածում գլխավորապես անդրադարձել է Յոհաննես Լեփսիուսի՝ արևմտահայերի ճակատագրին նվիրված հիմնարար աշխատություններին, դրանցում ձևավորված եզրակացություններին ու գնահատականներին⁴։ Խոսելով 1896-ին հրատարակված «Հայաստանը և Եվրոպան» աշխատության մասին, հոդվածագիրը նշում է, որ այն այսօր էլ զարմանալի կերպով պահպանում է իր այժմեականությունը և օգնում է առավել խորն ըմբռնելու առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում ծավալված իրադարձությունները։ Անդրադառնալով այդ ժամանակաշրջանին նվիրված «Հաղորդում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ Թուրքիայում» աշխատությանը, հեղինակը նրա կարևորագույն արժանիքն է համարում բարձր հավաստիությունը, նշում, որ ըստ բերված աղյուսակների՝ 1915-ին բռնագաղթվել և գաղթի ճանապարհին կամ համակենտրոնացման ճամբարներում զոհվել են մեկ միլիոն 396 հազար 350 արևմտահայեր։ Կարևորվում են Լեփսիուսի տված տեղահանության պատկերն ըստ վիլայեթների, նրա բերած թվերը և կոնկրետ փաստերը։ Ընդգրծ-

1 Г. Гольц, Р. С. Корхмазян. Доктор Иоганес Лепsius: Краткий очерк жизни и деятельности (1858—1926). Указ. сборник, стр. 3—30.

2 Ստեփան Ստեփանյան. Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամը։ Նշվ. աշխ., էջ 31—38։

3 Գևորգ Ղարիբջանյան։ Յոհաննես Լեփսիուսի ելույթը Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարության ժամանակ։ Նշվ. աշխ., էջ 39—47։

4 Ռուբեն Սահակյան. Յոհաննես Լեփսիուսը և արևմտահայերի ճակատագիրը։ Նշվ. աշխ., էջ 48—62։

վում է Լեփսիուսի կողմից բարձրացված, այսպես կոչված, «համաբնդհանուր հայկական սպասումնություն» հարցի այժմեականությունը, որն իրր պատճառ դարձավ տեղահանությունների, կեղծ մի վարկած, որն այսօր էլ շահարկվում է թուրքական պաշտոնական քարոզչության կողմից: Դուկտոր Լեփսիուսը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս այդ կեղծ վարկածի ողջ սնանկությունը, հայերի «դավաճանություն» մասին թուրքական մեղադրանքների սադրիչ բնույթը: Այդ ստիժով Ռ. Սահակյանը շեշտադրում է Լեփսիուսի լայն խոսքերը, թե, այսպես կոչված, Վանի սպասումնությունը օրինական պաշտպանության մի սովորական ակտ էր, մի որվագ ջարդի պատմության մեջ, բայց ոչ մի դեպքում դավաճանություն¹: Ուստի համաթուրքական մասշտաբով Լեփսիուսի եզրակացությունը մեկն է՝ կառավարության դեմ ուղղված կանխամուսձված որևէ շարժում չի եղել, կանխամուսձված էին միայն այն հալածանքները, որոնք իրականացվում էին մեթոդիկ կերպով: Հեղինակը կարևորում է «Հաղորդման» երկրորդ մասը, որտեղ Լեփսիուսը, դեկտով պատասխանատվության հարցը, անվիճելիորեն հետևցնում է, որ հայերի տեղահանությունների և դրանց իրականացման մասին հրամանի պատասխանատվությունն ընկնում է Կուստանդնուպոլսի կենտրոնական կարավարության վրա, իսկ հայերի դեմ գործադրված բոլոր հանցագործությունների պատասխանատվությունը կրում են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն և նրա ակումբները գալթառներում:

Ընդգծվում է, որ Լեփսիուսը առաջիններից մեկն էր, որ ուշադրություն հրավիրեց երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության և պանթուրքական գաղափարախոսության միջև գոյություն ունեցող անմիջական կապի վրա:

Համատուսակի ներկայացվում է «Հաղորդման» երրորդ մասի բովանդակությունը, որտեղ քննարկված է հայերի ոչնչացման օրհուտասական ծանր հետևանքների հարցը:

Արժեքավորելով Լեփսիուսի կազմած «Գերմանիան և Հայաստանը» դիվանագիտական փաստաթղթերի մեծածավալ ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1919-ին, Ռ. Սահակյանը եզրակացնում է, որ դժվար է գերազանահատել նրա նշանակությունը՝ պատմության կեղծարարների ստահող պնդումները մերկացնելու գործում², որոնք այսօր էլ փորձում են ժխտել հայերի ցեղասպանությունը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 57:

Հաջորդ հրապարակումը Ստեփան Ստեփանյանի գրքույկն է¹: Գրքույկում առավել հանգամանորեն ներկայացված են մեծ մարդասերի կենսագրության էջերը, նրա ջանքերը «Գերմանա-հայ ընկերության» ստեղծման գործում: Առանձին բաժին է հատկացված Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում դոկտոր Լեփսիուսի գործունեությունը, որտեղ նըշվում է, որ նա տիտանական աշխատանք կատարեց ի պաշտպանություն արևմտահայության, նրա կոշով՝ որպես օգնություն հավաքվեց 172 000 մարկ: 1915 թ. հուլիսին Յո. Լեփսիուսը մեկնեց Ստամբուլ, հանդիպեց Էմվեր փաշային, դիմեց նրան հայերի ցեղասպանությունը դադարեցնելու խնդրանքով, աղերսանքով, առաջարկեց իր ծառայությունները, բայց ասպարդուն:

1915 թ. հոկտեմբերի 9-ին «Գերմանա-հայ ընկերության» ժողովում Լեփսիուսը հաղորդում է տալիս արևմտահայության ցեղասպանության մասին, և ժողովի մասնակիցները նամակ են ուղարկում Գերմանիայի կանցլերին՝ խնդրելով արգելակել տեղահանությունն ու կոտորածները: Սո. Ստեփանյանը բարձր է գնահատում Լեփսիուսի հրատարակած «Ձեկուցագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» 302 էջանոց գիրքը, որն ավելի ուշ հրատարակվեց «Հայ ժողովրդի մահվան օրհասը» վերնագրով, ինչպես նաև 1918-ին կազմած «Հայկական պրոբլեմը» վերնագրով ամբողջական փաստաթուղթը, որտեղ համակողմանիորեն շարադրված են Հայկական հարցի բոլոր հիմնական կողմերը և մատնանշված են խնդրի լուծման ուղիները:

Առանձին բաժնում Սո. Ստեփանյանը ներկայացնում է Յո. Լեփսիուսի հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը 1914—1918» ատվարածավալ փաստաթղթերի մեծալժեք ժողովածուն, որը պարունակում է շուրջ 500 փաստաթուղթ և որը, ըստ հետազոտողի, գերմանական պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա Հայկական հարցի և մասնավորապես հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ առավել հավաստի ժողովածուն է: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է 1919-ին, Պոտոսդայում, երկրորդ անգամ՝ 67 տարի անց, 1986-ին, Բրեյնենում: Իրեն աշխատության մեծագույն արժանիք նշվում է, որ այն ի չիք դարձրեց պատմության կեղծարարների՝ հայության ողբերգությունը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու փորձերը: Համապատասխան քաղվածքներ կատարելով, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Լեփսիուսը վերոհիշյալ գրքում համակողմանիորեն վերլուծել է հայերի բնաջնջման վե-

¹ Ստեփան Ստեփանյան. Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը: Երևան, 1998:

բարերյալ երիտասարդական ծրագիրը, որը թխում էր դեռևս 1911-ի հոկտեմբերին Սպոնսիկում կայացած համագումարում ընդունված որոշումից:

Ներկայացվում է հայերի տեղահանության և ցեղասպանության պատմության լեփսիուսյան պարբերացումը չորս հիմնական փուլերի, այն է. առաջին փուլը սկսվում է 1914 թվականի նոյեմբերի 1-ից և շարունակվում մինչև 1915 թ. ապրիլի 20-ը: Երկրորդ փուլը սկսվում է 1915 թ. ապրիլի 20—24-ին և շարունակվում մինչև նույն թվականի դեկտեմբերը, երբ հիմնականում իրականացվում է հայերի տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը: Երրորդ փուլը սկսվում է 1915 թվականի դեկտեմբերին և շարունակվում է մինչև 1918 թ. հոկտեմբերը, երբ իրագործվում է Արևմտյան Հայաստանում կենդանի մնացած հայերի բռնի իսլամացումը և ֆիզիկական ոչնչացումը: Չորրորդ փուլը վերաբերում է կովկասահայության ցեղասպանությանը, որն ընդգրկում է 1918 թ. մարտի 3-ից մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 15—17-ը¹:

Հեղինակը հատկանշական է համարում, որ Լեփսիուսը լուսաբանել է նաև արևմտահայության ինքնապաշտպանական մարտերը և հատկապես Վանի հերոսամարտը, այն համարելով իր բնույթով ինքնապաշտպանական արդարացի պայքար:

Ստ. Ստեփանյանը հատուկ ուշադրություն է հրավիրում Լեփսիուսի գրքի այն հատվածների վրա, որոնք մերկացնում են Ջեմալ փաշայի «հայանպաստ» հրամանների դեմագոգիկ բնույթը և բացահայտում են այդ մոլի հայապանի իսկական դեմքը: Լեփսիուսյան փաստաթղթերի վերլուծությանը հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ փաստորեն կայգերական Գերմանիան ոչ միայն արդարացնում էր թուրք բարբարոսների կազմակերպած եղեռնը, այլև պաշտպանում էր այն, և գերմանական կառավարությունը ոչ մի ազդեցիկ միջոցի չի դիմել հայերի ջարդերը դադարեցնելու ուղղությամբ:

Ստ. Ստեփանյանի աշխատության վերջին բաժինը նվիրված է Սողոմոն Թեհլերյանի Բեռլինյան դատավարությանը Լեփսիուսի մասնակցությանը: Հրապարակելով նրա ելույթում հնչած 'միտքը' Հայկական հարցը ինքնաձին տունկ չէ, այլ եվրոպական դիվանագիտության պտուղը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Լեփսիուսն իր ելույթում հանգամանորեն վերլուծել է մեծ տերությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Միաժամանակ հեղինակը իրավացիորեն անարդարացի է

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20—21:

համարում Լեփսիուսի կողմից Ռուսաստանի դրական դերի թերագնահատումը:

Աշխատությունն ավարտվում է մեծ մարդասերի հալազգի զինակից Ջեյմս Գրինֆիլդի հետևյալ խոսքերով, արտասանված Լեփսիուսի մահվան կապակցությամբ. «Գերմանիան կորցրեց իր ազնիվ զավակներից մեկին: Հայերը, սակայն, իրենց միակ Լեփսիուսին, անփոխարինելի Մարդուն, որն իր մեծ գործով հուշարձան է կերտել բոլոր հայերի սրտերում, մի հուշարձան մնայուն, ինչպես գրանիտը և մարմարը: Հայ ժողովուրդը սերնդե սերունդ սիրով և երախտագիտությամբ կհիշի նրան և նրա հիշատակը կպահպանի ինչպես սրբություն»¹:

1965 թվականի Եդեռնի 50-ամյա տարեկիցի ճշումից հետո, երբ մեծագույն ջանքերի շնորհիվ մարդկության հիշողությունը վերստին քնելվեց հայոց մեծագույն ողբերգության վրա, աշխարհում շատ երկրների պետական մարմիններ, միջազգային և այլ կազմակերպություններ տարբեր ժամանակներում կազմակերպեցին հարցի քննարկումներ և կալցացրին համապատասխան որոշումներ, որոնց ընդհանուր իմաստը 1915—1923 թթ. հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումն է: Նմանօրինակ, քննարկումների ամփոփմանն է նվիրված ՀԳ.Ա.Ա. Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, պատմ. գիտ. դոկտոր **Լավրենտի Բարսեղյանի** փոքրածավալ, բայց և օգտաշատ գրքուկը²: Դատապարտելով պատմության կեղծարարների սպարդյուն ճիգերը՝ «մոռացված ցեղասպանությունը» գրեն «վիճելի ցեղասպանություն» ներկայացնելու ուղղությամբ, գրքուկի հեղինակը նախարարում գոհունակությամբ ճշում է, որ այսօր սրդեն ճշմարտություն և արդարություն պահանջող միջազգային հանրության հնչել ձայնը լսելի է դարձել ամենուր³:

«Միջազգային կազմակերպությունները լռելյայն շրջանցել չեն կարող» բաժնում իբրև հայերի ցեղասպանության մասին հիշեցնող առաջին հզոր ձայն հեղինակը հիշատակում է 1968 թվականին 64 երկրներ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51:

² Լավրենտի Բարսեղյան, Միջազգային հանրությունը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը: Երևան, 1998:

³ Նշվ. աշխ., էջ 4:

րի և 16 միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համաշխարհային կոնգրեսը: Կարևորվում են ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հաճճնաժողովի երկարամյա (1973—1985 թթ.) ջանքերը, որոնց արդյունքը եղավ 1985 թ. հուլիսի 2-ին ընդունած որոշումը՝ «1915—1916 թթ. հայերի օսմանյան ջարդը» որպես ցեղասպանության օրինակ որակելու մասին:

Իբրև հիշարժան տարեթիվ ներկայացվում է 1984 թ. ապրիլի 13—16-ը, երբ Փարիզում կայացած ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը, քննարկելով հայերի ցեղասպանության հարցը, ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում:

Գրքույկում արժանի տեղ է գրավել նաև 1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանի ընդունած «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի լրիվ տեքստը, որով 1915—1917 թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները որակվում են իբրև ցեղասպանություն և պահանջվում է ներկայիս թուրքական կառավարությունից՝ ճանաչել այն¹:

Գրքույկի «Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և ճանաչումը առանձին պետությունների կողմից» բաժնում նշվում է, որ սփյուռքում հայկական համայնքների ակտիվ գործունեության շնորհիվ մի շարք պետություններ հատուկ քննարկման ենթարկեցին հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Ներկայացվում են Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի քննարկումները 1965—1998 թվականներին, Կանադայի, Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Հունաստանի, Ավստրալիայի, Լիբանանի պետական մարմինների ընդունած որոշումները: Բացահայտվում է ԱՄՆ-ի կառավարության բացասական վերաբերմունքը՝ հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որը տարբեր ժամանակներում մերժել է ներկայացված բանաձևերը²:

Բաժնում տեղ են գտել 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընդունած օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին», ինչպես նաև 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության պետական դոմայի ընդունած հայտարարությունը «1915—1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին»:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7—11:

² Նշվ. աշխ., էջ 19—22:

Ե Զ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

1. Հայ պատմագրության մեջ, Մեծ եղեռնի առաջին տարիներից սկսած մինչև մեր օրերը, հսկայական աշխատանք է կատարվել հիմնահարցի ուսումնասիրման բնագավառում: Այդ ժամանակաշրջանում հրատարակվել են հուշագրական, փաստավավերագրական, տեղեկատու, վիճակագրական, գիտական, պատմագրական, մատենագիտական բնույթի բազում աշխատություններ, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ:

2. Արևմտահայության Գողգոթայի արչունաձոր դրվագները մոռացումից փրկելու, դրանք պատմության հավերժությանը պահ տալու առումով անգերազնահատելի է ականատես-ժամանակակիցների հուշագրությունների և ուսումնասիրությունների նշանակությունը, որոնք փաստական առատ նյութ են մատակարարել հետագա ուսումնասիրողներին:

Նման բնույթի հրատարակությունները, գրեթե առանց բացառության, այսօր դարձել են մատենագիտական հազվագյուտ նմուշներ, ուստի անհրաժեշտ պարզաբանմաներով և ծանոթագրությո՞ւններով դրանց շոտսափույթ վերահրատարակումը հրամայական անհրաժեշտություն է:

3. Պատմագիտական մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես այնօրյա օտար հեղինակների՝ դիվանագետների, զինվորական, հասարակական գործիչների, միսիոներների, հրապարակախոսների, լրագրողների, սոսկ ականատեսների աշխատությունները, հիշողություններն ու վկայությունները, որոնք թարգմանվել են հայերեն: Այդ աշխատությունների մի մասը ելակետային նշանակություն են ունեցել հայ ուսումնասիրողների համար, ուստի դրանց վերահրատարակումը նույնպես օրայնդիր պահանջ է:

4. Հաջոց Մեծ եղեռնի պատմության լուսաբանման ուղղությամբ հսկայածավալ աշխատանք է կատարվել սփյուռքահայ պատմագրության մեջ:

Ամենևին մտադրություն չունենալով սովերել այդ հիրավի վիթխարածավալ աշխատանքը, հարկ է, սակայն, նկատի առնել, որ սփյուռքահայ հեղինակների աշխատությունների ճնշող մեծամասնու-

թյունը կրում են պատմողական-նկարագրական բնույթ և հաճախ չեն համընկնում գիտահետազոտական աշխատանքներին վերաբերող մեր պատկերացումներին: Դրանք լի են հակասական, իրարամերժ տեղեկություններով ու մեկնաբանություններով: Այստեղևուհի, ընդգծելով դրանց պատմաճանաչողական հսկայական արժեքը, որի հիմքի վրա է բարձրացել հետագայի հայրենական պատմագրությունը, զըսնում ենք, որ սփյուռքահայ հեղինակների փոքրածավալ աշխատությունները, ներառված գիտական համապատասխան շրջանակների մեջ, այսօր պետք է հրմպարակվեն ժողովածուների ձևով, իսկ առավել կարևորները պարզապես պետք է վերահրատարակվեն առանձին, սակայն անհրաժեշտ ծանոթագրություններով: Նշենք նաև, որ այդ ուղղությամբ վերջին ժամանակներս որոշ քայլեր արված են:

5. Հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրման ուղղությամբ լուրջ աշխատանք է կատարված հայրենական պատմագրության մեջ, որն ամբողջությամբ, մեր կարծիքով, գոհացուցիչ չի եղել չի կարող: Ուստի գտնում ենք, որ հայրենական պատմագրությունը այդ բնագավառում դեռ շատ անելիքներ ունի:

6. Դեռ լրիվ չստիով չեն բացահայտված 1920—30-ական թվականների պատեհապաշտական և զոհերիկ մոտեցումներն ու դրանց սնող պատճառները հալ ժողովրդի մեծագույն ռդբերգության նկատմամբ, որը պետք է արվի այսօր:

7. Ծիշտ է, ամենայն դրվատանքի արժանի աշխատանք է կատարված Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուների հրատարակման ասպարեզում: սակայն կարծում ենք, որ այդ աշխատանքը պետք է դեռ երկար շարունակվի ու խորացվի:

8. Հայրենական պատմագրության մեջ զնահատելի տքնաշան աշխատանք է կատարված բուն ցեղասպանության պատմության գիտական հետազոտման բնագավառում՝ հատկապես 1960-ական թվականների կեսերից սկսած: Սակայն մեր համոզմամբ անելիքները դեռ շատ են, և ընթերցողն սպասում է նոր մենագրությունների:

9. Ցանկալի է տեսնել Հայոց Մեծ եղեռնի պատմությունը ըստ մեր պատմական Հայրենիքի նահանգների ու զավառների, ինչպես դա արվում է սփյուռքահայ պատմագրության մեջ: Մեզանում իսպառ կամ գրեթե բացակայում են հուշամատյանները, պրոմները, համապատասխան քարտեզներն ու սխեմաները, բուհական և դպրոցական ուսումնասցծանդակ ձեռնարկները:

10. Որոշակի աշխատանք է կատարված հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ուսումնասիրման ու վերհանման ապարեզում, սակայն վիճակը դեռ շատ հեռու է գոհացուցիչ լինելուց: Կարծում ենք, եկել է արդեն ժամանակը, որ արչունոտ ու գոհառատ այդ դյուցազնամարտի չորաքանչյուր դրվագ արժանանա առանձին և հատուկ ուսումնասիրության: Իսկ եղած աշխատությունները պետք է սրբագրվեն ժամանակին պարտադրված կուսակցական նեղմտությունից, վերանայվեն այդ ապարեզում հայ ազգային կուսակցությունների գործունեության գնահատականները:

Այդ բնագավառի գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում հայոց ազատամարտի ցայսօր չբացահայտված դրվագների հայտնաբերումն ու վերհանումն է, որպիսիք մեր ներքին համոզմամբ կան և շարունակում են պարտված մնալ անհայտության քողով:

11. Հայրենական պատմաբանները որոշակի քաջեր են իրականացրել Հայոց ցեղասպանության պատմագրության գիտական ուսումնասիրության բնագավառում, ստեղծվել են նաև մատենագիտական արժեքավոր գործեր: Սակայն այդ ապարեզում ևս անելիքներ շատ կան, ուստի պետք է հրապարակվեն պատմագրական և մատենագիտական բնույթի նոր աշխատություններ:

12. Ի մի բերելով Մեծ եղեռնի պատմության բնագավառում հայ պատմագրության ձեռք բերած արդյունքները, կարող ենք վստահաբար եզրակացնել, որ դրանք ամուր և հուսալի հենարան են՝ Հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանության համապարփակ գիտական պատմության ամբողջացման ճանապարհին, հիմնախնդիր, որն ունի ոչ միայն գիտատեսական, այլև գաղափարաքաղաքական օրախնդիր նշանակություն:

1. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

ա) Հայերեն

- 1.1. Հայերի ցեղաապականությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան): Խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան: Երևան, Հայաստան, 1991, 758 էջ:
- 1.2. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և ամբողջական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923): Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան: Երևան, Հայաստան, 1972, 810 էջ:
- 1.3. Հայերի ցեղաապականությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջարկներ, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988, 253 էջ:
- 1.4. Հայոց ցեղաապականությունը Քոթորիսյան բողոքական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո: Կազմող՝ Հակոբ Կիլիկյան: Ժողովածու բողոքարկներից թարգմանեցիկ՝ Ջ. Ղաասրյան, Կ. Միհրզազյան: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղաապականության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1996, 36 էջ:
- 1.5. Հունաստանի խորհրդարանը դատավարում է՝ նման ցեղաապականությունը: Հունարենից թարգմանեց Սիմոն Կրկաշարյանը: Խմբագիր՝ Լավրենտի Բարսեղյան: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղաապականության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1997, 40 էջ:
- 1.6. Սողոմոն Թեհերյանի դատավարությունը: Սղագրություն: Երևան, Արևիկոն, 1990, 224 էջ:
- 1.7. Սվազլյան Վ., Մեծ եղեռն: Արևմտահայոց բանակի վկայություններ: Երևան, ՀԳԱԱ «Գիտություն», 1995, 224 էջ:

բ) Ռուսերեն

- 1.8. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под ред. М. Г. Нерсисяна. Составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Ереван, АН Арм. ССР, 1966, 563 стр.
- 1.9. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под ред. М. Г. Нерсисяна, 2-ое доп. издание: Составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Ереван, Айастан, 1982, 685 стр.
- 1.10. Германские источники о геноциде армян: Период первой мировой войны. (Сборник документов и материалов. В. 2-х томах). Сост. С. С. Степанян, Н. К. Багдасарян. Под ред. С. С. Степаняна, т. 1-ый, Ереван, Айастан, 1991, 378 стр.
- 1.11. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919). Материалы политического архива министерства иностранных дел Кајзеровской Германии. Сборник. Составитель: ответ. редактор Вардгес Микаэлян. Ереван, Гитутюн НАН РА, 1995, 643 стр.

- 1.12. Русские источники о геноциде армян в Османской империи. 1915—1916 годы. Составили: Г. А. Абрамян, Т. Г. Севан-Хачатрян. Предисловие М. Г. Нерсисяна. Ереван, Араресум, 1995, 272 стр.

գ) Մատենագրական

- 1.13. Հայերի ցեղասպանությունը (Մեծ եղեռնի 75-ամյակի առթիվ): Գրականության մատենագիտական ցանկ: Երևան, Ա. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարան, 1990, 22 էջ:
- 1.14. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ (1894—1923): Մատենագիտություն: Կազմողներ՝ Ա. Հ. Հարությունյան, Գ. Բ. Մկրտչյան: ՀՀ ԳԱԱ Հասարակական գիտությունների ինֆորմացիոն կենտրոն: Երևան, ԳԱԱ հրատ., 1993, 122 էջ:
- 1.15. Հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն: Խլմբազիի՝ Մ. Գ. Ներսիսյան: Կազմողներ՝ Ռ. Բաբաջանյան, Ն. Դերոյան, Մ. Կարապետյան, Մ. Հովհաննիսյան: Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995, 111 էջ:

2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Մփյուռքահայ հեղինակներ

- 2.1. Ակունի Ս. Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը: Կ. Պոլիս, 1920, 224 էջ:
- 2.2. Անտոնյան Արամ. Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալևաթ փաշա: Բուստոն, 1921, 304 էջ:
Գրքի լուսապատճենային հրատարակությունը՝ Երևան, Արևիկ, 1990:
- 2.3. Աղետ և վերածնունդ: Հեղինակ՝ աղետեն վերապրողներ: Փարիզ, 1952, 480 էջ:
- 2.4. Արամ Հայկազ. Ծաղիկ-Գարահիսար ու իր հերոսամարտը: Նյու-Յորք, 1957, 459 էջ:
- 2.5. Անդրեասյան Տ. Զեյթունի անձնատվությունը և Սուեի ինքնապաշտպանությունը, Կահիրե, 1915, 68 էջ:
- 2.6. Ամուրյան Ա. Կանխամտածված և նախօրոք ծրագրված ցեղասպանություն: Թեհրան, 1979:
- 2.7. Ազատյան Լ. Հայ որբերը Մեծ եղեռնի: Լոս-Անջելես, 1995, 343 էջ:
- 2.8. Ահարոնյան Գ. Մեծ երազի ճամբուն վրա: Բեյրութ, 1964, 368 էջ:
- 2.9. Ահարոնյան Գ. Խոհեր Հիսնանիակի ավարտին (1915—1965): Բեյրութ, 1966, 348 էջ:
- 2.10. Աղապի. Զեյթուն և իր շրջակաները: Բեյրութ, 1968, 415 էջ:
- 2.11. Ավետյան Մ. Հայ ազատագրական ազգային ճիսնանյա (1870—1920) հուշամատյան և գոր. Անդրանիկ: Փարիզ, 1954, 525 էջ:
- 2.12. Բղեյան Ա., Բոլեյան Մ. Հարազատ պատմություն Տարսնո: Կահիրե, 1962, 671 էջ:
- 2.13. Երեցյան Գ. Լեռնաշխարհի գոյամարտը: Բեյրութ, 1959, 270 էջ:
- 2.14. Ելարյան Ա. Հուշեր: Կահիրե, 1947, 423 էջ:
- 2.15. Զավեն Արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական հուշերս: Վավերագիրներ և վկայություններ: Կահիրե, 1947, 423 էջ:
- 2.16. Լամբարյան Մ. Արտրի և պատերազմի կրակներուն մեջեն: Բուստոն, 1953, 387 էջ:
- 2.17. Թագվորյան Գարոնիկ. Գորշ գալլը կատողը էր (վկայություններ և ազգավորություններ): Կահիրե, 1953, 429 էջ:

- 2.18. Թեոփիլ: Հուշարձան սպրիլ տասնմեկի: Կ. Պոլիս, 1919, 128 էջ:
- 2.19. Թեոփիլ: Հուշարձան նահատակ մտավորականության: Թեհրան, 1985, 153 էջ: Լուսապատճենը՝ Երևան, ՀԿԿ ԿԿ հրատ., 1990:
- 2.20. Թյուրապյան Հ. Դրվագներ հայկական եղեռնին և վերածնունդ. 1915-ի ջարդերու մասին տեղեկագիրներ եվրոպական, ամերիկյան և հայկական աղբյուրներով: Փարիզ, 1946, 207 էջ:
- 2.21. Թեհերյան Ա. Ինչպես սպանվեցավ Թալեաթ փաշա: Գրի առավ Վահան Միհու-խորյան: Բեյրութ, 1968, 428 էջ:
- 2.22. Թորպաջյան Մ. Օրերուս հետ: Լոս Անջելոս, 1959, 546 էջ:
- 2.23. Ծոցիկյան Ա. Արևմտահայ աշխարհ: Նյու-Յորք, 1947, 816 էջ:
- 2.24. Լազյան Գաբրիել. Հայաստան և Հայ դատը (հայ և ուսումնասիրություններու լույսին տակ): Կահիրե, 1957, 440 էջ: Լուսապատճենը՝ Երևան, 1990:
- 2.25. Կոստյան Հ. Վան-քաղաքամիջի սպրիլյան կոլովները: Թեհրան, 1954, 185 էջ: Վերահրատ.՝ Երևան, 1992:
- 2.26. Կերիկյան Ա. Մեր ազգային գոյապայքարը: 1915—1922-ի զուլումի տարի-ներուն: Բեյրութ, 1967, 508 էջ:
- 2.27. Հուշամատյան Մեծ եղեռնի. 1915—1965: Պատրաստեց՝ Գ. Ահարոնյան: Բեյրութ, Հարթոնը, 1965, 1119 էջ:
- 2.28. Հերոսամարտու Մեծ եղեռնի: Բեյրութ, 1978, 443 էջ:
- 2.29. Հանյան Հ. Հայոց տաժանքի ճամբաներով: Թեհրան, 1965, 463 էջ:
- 2.30. Ղազարյան Հայկազն. Ցեղասպան թուրքը: Բեյրութ, 1968, 424 էջ:
- 2.31. Ըրիբեհյան Ե. Արյունոտ գոյերթի վկաներ: Բեյրութ, 1989, 166 էջ:
- 2.32. Մուշեղ Արքեպիսկոպոս: Հայկական մղձավանջը (քննական վերլուծումներ): Բուստոն, 1916, 212 էջ:
- 2.33. Մոզյան Լ. Աքսորականի մը ողիսականը (Սև օրերու հիշատակներ): Բուստոն, 1958, 123 էջ:
- 2.34. Մինախորյան Վ. 1915 թվականը (արհավիրքի օրեր): Վենետիկ, 1949, 470 էջ:
- 2.35. Մակունց Ղազար. Տրսպիզոնի հայոց տեղահանությունը: Հուշագրական էջեր: Թեհրան, 1963:
- 2.36. Միսքյան Սո. Ես Տեր-Ջորի դժոխքին փախած եմ: Ա հատոր: Փարիզ, 1966, 89 էջ:
- 2.37. Մալեզյան Վ. Տարագրի մը հուշատետրը: Կահիրե, 1915, 228 էջ:
- 2.38. Մազազյան Ա. Հայ մտավորականներու ձերբակալությունը և Այազի բանլը: Բեյրութ, 1969, 143 էջ:
- 2.39. Մազազյան Հովհ. Արք. Հուշեր, Ա հատոր: Բեյրութ, 1960, 670 էջ:
- 2.40. Մաթալի Ծահան. Թուրքիզմի Անգորայեն Բաբու և թուրքական օրիենտալիզմ: Թուրքիզմը և մենք: Աթենք, 1928, 241 էջ: Լուսապատճենը՝ Երևան, 1990:
- 2.41. Մասիրյան Ազատի. Բրիտանիա և Հայկական հարցը. 1915—1923: Բեյրութ, 1994, 344 էջ:
- 2.42. Ծանոսանյան Մ, Հայ մտքին հարկը Եղեռնին: Հիսմամյակ 1915—1965: Անթի-լիսս, 1965, 110 էջ:
- 2.43. Ծիրիկյան Ներսես. Անդունդն դեպի բարձունք: Բեյրութ, 1974, 142 էջ:
- 2.44. Զարբզ Ղազար. Հուշամատյան Բարձր Հայքի, Կարինապատում: Բեյրութ, 1957, 791 էջ:

- 2.45. Չորոպյան Է. Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը: Կ. Պոլիս, 1920:
- 2.46. Չորսիսյան Լ. Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության (1903—1922), Ռ. Գ, Բեյրութ, 1975, 661 էջ:
- 2.47. Պաղտիկյան Գ. Տարագրի մը ճամփան: Ապրումներ և հուշեր: 1912—1918: Ֆրեզնո, 1958, 303 էջ:
- 2.48. Պալաքյան Գրիգորիս Ծ. վարդապետ. Հայ Գողգոթան (դավագներ հայ մարտիրոսություններ), Վիեննա, 1922, 429 էջ: Վերահրատարակությունը՝ Երևան, 1991: 391 էջ:
- 2.49. Պողարյան Գրիգոր: Ցեղասպան թուրքը: Վկայություններ՝ բաղված հրաշքով փրկվածներու զույգներեն: Բեյրութ, 1973, 207 էջ:
- 2.50. Ռուբեն. Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Է հատոր, Թեհրան, 1982, 348 էջ: Վերահրատարակությունը՝ Երևան, 1990:
- 2.51. Սալամ-Գույան Ս. Պատասխանատուները: Պրովիդենս, 1916, 351 էջ:
- 2.52. Սասունի Կ. Ապրիլյան եղեռնը քննական ակնոցով: Փարիզ, 1981, 64 էջ:
- 2.53. Սասունցի Սարտիրոս. Սև օրագիր: Բեյրութ, 1957, 291 էջ:
- 2.54. Սյուրենյան Գ. Տաճկահայ զինվոր և զինվորականությունը հայի տաճկական, ապա հայկական բանակներում մեջ: Բեյրութ, 1967, 128 էջ:
- 2.55. Սևակ Մանասե. Հայկական Մեծ եղեռնը և մենք (թրքական հայասպանություն): Նյու-Յորք, 1964, 82 էջ:
- 2.56. Վարազ Բացասիկ. Նվիրված Մեծ եղեռնի և Վանի հերոսամարտի 50-ամյակի տարեդարձներուն: Բեյրութ, 1985:
- 2.57. Տաշյան Հ. Հայ սզգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ: Վիեննա, 1921, 241 էջ:
- 2.58 Տատրյան Վահագն. Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով: Պալաք, 1995, 147 էջ:
- 2.59. Տարունցի Աղան. Պատասխանատուները Տարունի եղեռնին: Բեյրութ, 1966, 530 էջ:
- 2.60. Տեր-Ջոր. Հեղինակ՝ աղետեն վերապրողներ: Կազմեց՝ Լևոն Մեարուպ: Փարիզ, 1955, 391 էջ:
- 2.61. Տեր-Մելքոնյան Մելքոն. Կյանքի և մահվան միջև: Բեյրութ, 1974, 257 էջ:
- 2.62. Տեր-Պարստիկան Եղիշե քահ. Տարուն ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը (1914—1915): Ֆրեզնո, 1920:
- 2.63. Տերտերյան Ի. Հայկական զոյամարտը: Մեր ցեղի դառնաղետ անցյալի սեղմ պատմություն: Թեհրան, 1957, 641 էջ:
- 2.64. Տոնիկյան Տ. Հայկական փոթորիկը: Կահիրե, 1929, 53 էջ:
- 2.65. Փիրանյան Նազարեթ. Խարբերի եղեռնը: Բուստոն, 1937, 541 էջ:
- 2.66. Օհանջանյան Արտուր. 1915 թվական. Անկերթելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին): Երևան, 1997, 246 էջ:

8. Հայրենական հեղինակների աշխատություններ

- 3.1. Ա.-Դո. Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914—1915 թվականներին: Երևան, 1917, 487 էջ:
- 3.2. Ադոնց Ն. Հայկական հարց: Հատոր Ա: Կազմել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պետրոս Հովհաննիսյանը: Թարգմանիչ՝ Վալսեր Դիլոյան: Երևան, 1993, 244 էջ:

- 3.3. Աճեմյան Հայկ: Թուրքահայ աղետը, պատմական փաստաթղթեր: Ա. Էջմիածին, 1919:
- 3.4. Աղայան Ծ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից: ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1976, 869 էջ:
- 3.5. Արզումանյան Մ. Հայաստան 1914—1917: Երևան, Հայաստան, 1969, 777 էջ:
- 3.6. Արզումանյան Մ. Գարավոր գոյամարտ: Երևան, Հայաստան, 1989, 766 էջ:
- 3.7. Ապահյան Ա. Փեսանյաշտը պաշարված էր (յրվագներ արևմտահայերի ցեղասպանությունից): Երևան, Հայաստան, 1990, 236 էջ:
- 3.8. Բայրոքյան Վ. Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում, 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին: Երևան, Հայաստան, 1989, 358 էջ:
- 3.9. Բարսեղյան Լ. Միջազգային հանրությունը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998, 28 էջ:
- 3.10. Գալոյան Գ. Պատմության քառուղիներում: Երևան, Հայաստան, 1982, 460 էջ:
- 3.11. Գամկեճյան Ե. Հուշեր Ուրֆայի 1915 թ. հերոսամարտի ու հետագա իրադարձությունների մասին: Գրի ստալ և հրատարակության պատրաստեց պատմ. գիտ. դոկտոր Վարդան Գրիգորյանը: Երևան, 1995, 88 էջ:
- 3.12. Լեո. Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատամեքեր: Թիֆլիս, 1925, 482 էջ:
- 3.13. Լեո. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը: Հ. 2, Փարիզ, 1935, 215 էջ:
- 3.14. Ինճիկյան Հ. Օսմանյան կայսրության անկումը: Երևան, Հայպետան, 1989, 335 էջ:
- 3.15. Խորշուրյան Լ. Հայկական հարցը, բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը: Երևան, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն, 1995, 100 էջ:
- 3.16. Կարսպետյան Մ. Հայոց Մեծ եղեռնը պատմագրության մեջ: Երևան, Մանկավարժ, 1993, 98 էջ:
- 3.17. Կիրակոսյան Զ. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914—1916 թթ.: Երևան, Հայաստան, 1965, 511 էջ:
- 3.18. Կիրակոսյան Զ. Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի ստջև (1915-ից մինչև մեր օրերը): Գիրք երկրորդ, Երևան, Հայաստան, 1983, 463 էջ:
- 3.19. Համբարյան Ա. Երիտթուրքերի ազգային և հույային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում 1908—1914 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1979, 311 էջ:
- 3.20. Համբարյան Ա. Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին (19-րդ դարի վերջ— 20-րդ դարի սկիզբ): Երևան, Հայաստան, 1990, 480 էջ:
- 3.21. Համբարյան Ա. Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը: Երևան, Գիտելիք, 1990, 86 էջ:
- 3.22. Համբարյան Ա., Ստեփանյան Ս. Հայոց ցեղասպանությունը: Երևան, 1995, 70 էջ:
- 3.23. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1981, 1045 էջ:
- 3.24. Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր. մաս 1: Երևան: ԵՊՀ, 1995, 107 էջ:
- 3.25. 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. Պատմության և պատմագրության հարցեր:

- Հողվածների ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ռուբեն Սաֆրաստյան: Երևան, 1995, 134 էջ:
- 3.26. Հովհաննիսյան Ղ. Սասունը բոցերի սեջ (1915—1916 թթ.): Խմբ. Հ. Պողոսյան: Երևան, Հայաստան, 1987, 265 էջ:
- 3.27. Ղարիբջանյան Գ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Երևան, ԵՊՀ, 1986, 161 էջ:
- 3.28. Մելիքսեյան Հ. Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914—1940): Երևան, Հայաստան, 1975, 294 էջ:
- 3.29. Մելիքսեյան Հ. Հայրենիք-սփյուռք սոցիությունները և հայրենադարձությունը (1920—1980): Երևան, ԵՊՀ, 1985, 474 էջ:
- 3.30. Մնացականյան Ա. Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ոռու և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ: Երևան, Հայաստան, 1965, 207 էջ:
- 3.31. Մուրադյան Հ. Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից: Երևան, Հայաստան, 1988, 262 էջ:
- 3.32. Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ ժողովուրդը: Խմբագիր՝ Լ. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998, 71 էջ:
- 3.33. Ներսիսյան Մ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1955, 580 էջ:
- 3.34. Ներսիսյան Մ. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1982, 404 էջ:
- 3.35. Նորաշխարհյան Լ. Զեյթունը 1914—1921 թթ.: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1984, 271 էջ:
- 3.36. Պարամյան Վ. Հայ ժողովրդի պատմություն (1801—1917 թթ.), հատոր 3-րդ: Երևան, Լույս, 1967, 535 էջ:
- 3.37. Պողոսյան Հ. Զեյթունի պատմությունը 1409—1921 թթ.: Երևան, Հայաստան, 1969, 458 էջ:
- 3.38. Պողոսյան Հ. Սասունի պատմություն (1750—1918): Երևան, Հայաստան, 1935, 360 էջ:
- 3.39. Պողոսյան Հ. Փարամազ: Երևան, ՀՍՍՀ, ԳԱ, 1992, 96 էջ:
- 3.40. Պողոսյան Ս. Գոյատևման պայքարի քառույիներում (փաստեր, վիպություններ, մեկնարակություններ): Երևան, Հայաստան, 1988, 480 էջ:
- 3.41. Պողոսյան Ս. Բրդերը և հաշկական հարցը: Երևան, Հայաստան, 1991, 455 էջ:
- 3.42. Պողոսյան Ս. Կ. Արևմտահայությունը ցեղասպանության շեմին: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1997, 195 էջ:
- 3.43. Սահակյան Ռ. Ցեղասպանության պատմությունից: Երևան, Հայաստան, 1990, 367 էջ:
- 3.44. Սահակյան Ռ., Խոդապետյան Կ. Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, Եղեռնի 80-ամյակի պետ. հանձնաժողովի հրատ., 1995, 59 էջ:
- 3.45. Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ. Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության հենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ: Երևան, Հայպետհրատ, 1963, 96 էջ:
- 3.46. Սարգսյան Ե. Թուրքիան և հրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: Երևան, Հայաստան, 1964, 587 էջ:

- 3.47. Միմոնյան Հ. Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքադարականությունը: Երևան, 1986, 564 էջ:
- 3.48. Միմոնյան Հ. Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից: Երևան, Հայաստան, 1991, 680 էջ:
- 3.49. Միմոնյան Հրաչիկ. Անդրանիկի ժամանակը: Երկու գրքով: Գիրք Ա, Երևան, 1996, 751 էջ:
- 3.50. Ստեփանյան Ստեփան. Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998, 52 էջ:
- 3.51. Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը— 75 (ծողովածու): Կազմող՝ Հ. Գ. Փափազյան, խմբ.՝ Հ. Պողոսյան: Երևան, Հայաստան, 1990, 127 էջ:
- 3.52. Հայկական հարց. Հանրագիտարան: Երևան, 1996:

4. Օտար հեղինակների հայերեն հրատարակություններ

- 4.1. Ահմեդ Ռեֆիկ. Երկու կոմիտե՝ երկու ոճի: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 1997, 98 էջ:
- 4.2. Բարթի Հ. Սարասիի երկրի մեջ. նահատակ Հայաստան: Կ. Պոլիս, 1919, 158 էջ:
- 4.3. Բրաչս Զ. Անգլիական կառավարության Կապույտ՝ գիրքը հայկական Մեծ եղևոնի մասին (1915—1916): Կ. Պոլիս, 1919, 80 էջ:
- 4.4. Բրաչս Զ. Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը. Ա մաս: Կ. Պոլիս, 1920, 175 էջ:
- 4.5. Բրյուսով Վ. Տարեգրություն հայ ժողովրդյան պատմական անկաստագրին: Վե՛նետիկ, Ս. Ղազար, 1931, 258 էջ:
- 4.6. Գեմբարսկի Բ. Նամակների աշխարհին: Երևան, ԵՊՀ, 1990, 149 էջ:
- 4.7. Գիբոնս Հ. Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը: 1915-ի հայկական դեպրե: Իրողություններ և պատասխանատվություններ: Նյու-Յորք, 1916, 93 էջ:
- 4.8. Լենկ Տ., Ուոքեր Բ. Հայերը: Հայեպ, 1978, 125 էջ:
- 4.9. Լեփսիուս Յո. Հայաստանի ջարդերը. Գաղտնի տեղեկագիր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի: Կ. Պոլիս, 1919, 315 էջ:
- 4.10. Մանդելշտամ Ա. Օսմանյան կայսրության անկաստագիրը և հայկական հարցը. Ա մասն, Կ. Պոլիս, 1919:
- 4.11. Մորգենշտաու Հ. Ամերիկյան դեսպան Մր. Մորկընթաուի հիշատակները և հայկական եղևոնին զտղտնիքները: Կ. Պոլիս, 1919, 350 էջ:
- 4.12. Յակոբսոն Մ. 1915. պատառիկներ օրագրություններից: Երևան, Պարբերական, 1995, 47 էջ:
- 4.13. Նանսեն Գ. Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը: Երևան, Լույս, 1993, 176 էջ:
- 4.14. Պինոն Ռե. Հայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ— թուրքական գործելակերպ: Կ. Պոլիս, 1919, 61 էջ:
- 4.15. Ռիֆաթ Մելիքյան Զառե. Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և իթիֆ-հատի հայաջինջ ծրագիրները: Բեյրութ, 1968:
Լուսավարունհամահանումը՝ Երևան, ԿՓՀ, 1990, 330 էջ:
- 4.16. Վերֆել Ֆ. Մոսս Լեոան քառասուն օրը: Երևան, Հայաստան, 1987, 918 էջ:
- 4.17. Ֆայել Էլ Հոսեյն. Հերոսական հայության անցյալեն. Զարդերը Հայաստանի մեջ (Ալքանտեսի վկայություններ): Կահիրե, 1960, 72 էջ:

- 4.18. Ֆիրբյուխեր Հ. Հայաստան 1915. գերմանացի սպայի վկայությունը: Երևան, Փյունիկ, 1995, 34 էջ:

5. Ռուսերեն աշխատություններ

- 5.1. Акопян С. М. Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1967, 262 стр.
- 5.2. Армянский вопрос. Энциклопедия. Ереван, АЗ, 1991, 348 стр.
- 5.3. Арутюнян А. О. Кавказский фронт 1914—1917 гг. Изд. «Айастан», Ереван, 1971, 415 стр.
- 5.4. Гаринджаян Г. В. Геноцид армян и мировая общественность. Ереван, Изд. Гитутюн НАН РА, 1989, 76 стр.
- 5.5. Гаринджаян Г. В. Геноцид армян перед судом истории. Ереван, 1995, 107 стр.
- 5.6. Зареванд. Турция и Пантуранизм. Париж, 1930. 168 стр.
- 5.7. Киракосян Дж. С. Западная Армения в годы первой мировой войны. Изд. ЕГУ, Ереван, 1971, 477 стр.
- 5.8. Кочар Мери, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос. Ереван, Изд. ЕГУ, 1988, 308 стр.
- 5.9. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ответ. редактор: Р. Г. Саакян, Изд. НАН Армении. Ереван, 1993, 287 стр.
- 5.10. Саркисян Е. К. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1962, 497 стр.
- 5.11. Саркисян Е. К. Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти 19-го и начале 20-го вв. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1972, 330 стр.
- 5.12. Степанян Ст. Армения в политике империалистической Германии. Ереван, «Айастан», 1975, 242 стр.
- 5.13. Фирбюхер Генрих. Армения 1915: Уничтожение Турцией культурного народа. Отв. ред. В. А. Микаелян. Изд. АН Армении, Ереван, 1991, 96 стр.

6. Պարբերականներ

- 6.1. ՀԱՍՈՒ ԳԱ «Տաղկազիր», 1955, հ. 5:
- 6.2. «Պատմա-քաննաիրական հանդես», 1965, հ. 1, 2, 1995, հ. 1, 2:
- 6.3. ՀԳԱԱ «Գիտություն», 24.04.1996:
- 6.4. «Սովետական Հայաստան», 24.04.1975:

[2000 ԿՐ]

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Առաջարան 3

ԳՂՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱԿՈՐՈՒՄԸ 7

1. Ականատես-ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն ու հուշագրությունները 8

2. Օտար հեղինակների հայերեն թարգմանված աշխատությունները 33

ԳՂՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԿ

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ՍՓՅՈՒՈՋԱՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 110

1. 1915—1965 թվականների հրատարակությունները 111

2. 1965—1998 թվականների ուսումնասիրությունները 136

ԳՂՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1915—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 195

1. Սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրատարակումը 199

2. Ցեղասպանության ուսումնասիրումը 232

3. Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ուսումնասիրումն ու գնահատումը 302

4. Ցեղասպանության պատմագրության հետազոտությունը
Եզրափակում 333
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ 361

